A. SIIVAS

Kivid koldes

A. SIIVAS

Kivid koldes

ROMAAN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1964

E
S 51

Kirjanduslik toimetaja R. Vaidlo

Kujundus H. Lareteilt

1.

Olid 1918. aasta veebruari heitlikud päevad. Linnadele ja küladele laskus must hingemattev vari. Maa tardus hirmust ja ootusest. Eile mõõtis mõisamoonakas endale silmaga paraja maatüki paruni põllust välja, kuid täna lõid mõisatallis saadud vorbid turjal taas tuikama, sest ... Raske preisi saabas läbis külasid ja linnu. Mõisaparkidesse jäid maha võllapuud nendega, kes maast ja elust unistasid.

Reemetite majakeses pöördus elu ootamatult pahupidi nagu paljudes kohtades mujalgi. Rahu asendus ärevusega, aeglane astumine jooksuga, tasane kõne hädaldamise ja hõigetega. Isa rakendas õues hobust ree ette ja vandus tulist kurja. Vend Ärni oli rutanud naabrite käest kohvrit laenama, ema õiendas köögis. Tuppa ajas kõrbelõhna. Üksi Endrik, kelle pärast majja ärevus õieti tekkiski, seisis näiliselt osavõtmatuna akna all ja vaatas välja. Tema silmades oli valu ja kahevahelolek. Madalas ruumis näis ta pikemana, kui tegelikult oli. Tundus, et ta sellises suitsunud laegatares polnud üles kasvanud. Tema näojoontes oli peenust. Terav lõug, kõrge otsmik ja hästivormitud suu jätsid meeldiva ja usaldusväärse mulje.

«Mis nad seal ikka veel õiendavad,» silus seisja oma pakse juukseid. Lained neis ei olnud kuigivõrd silmatorkavad, aga nende olemasolu oli omanikule siiski meelehärmi valmistanud. Endrik Reemetile näis, et need ta naiselikuks teevad, ning püüdis oma juukseid alati võimalikult sirgeks kammida.

Ta oli tahtnud siit juba varem mujale, ja just linna minna. Aga et see nüüd nii peab sündima... Et ta

vanematekodust nagu varas peab põgenema! Veel mõne tunni eest oli Endrik mõelnud kella löögivärki parandama hakata, kuid enam polnud niisugusteks asjadeks aega. Parun von Strykil olevat tema jaoks oks juba välja vaadatud! Selle teate tõi inimene, kes paruni käsilasele, mõisavalitsejale, väga lähedal seisab. Endrikul pole mingit mõtet riskida ja ta kaob. Tema ise võiks kas või praegu reele istuda. Tuleb aga oodata, sest kodused on nõuks võtnud saata ta uude ellu nagu kord ja kohus. Nii, nagu ei olekski tegu põgenemise, vaid lihtsalt elu- ja töökoha vahetamisega.

Endrik pöördus kobistamise peale.

Isa seisis uksekünnisel nagu tulekahju. Piip, tõelise mehe tüse piip, pragises pinutagusest. Samas jooksis Ärni lõõtsutades tuppa ja hakkas pikemalt aega viitmata voodilt asju laenatud kohvrisse laduma. Ema tuli köögist kahe moonapakiga ning hoiatas: «Ära sa mune katki tee. Kirjus rätis on keetmata.»

«Sakslased vaata et Valgas, aga tema jahib veel oma munadega!» kurjustas isa.

Kohvrid olid nagu tina täis. Kinnitati kiiruga keha. «Kas sa kõik raamatud panid, mis ma välja valisin?» uuris Endrik vennalt.

«Kõik.»

«Kirjuta meile.» Ema pühkis rätikunurgaga silmi. «Ära sa seal linnas untsakate kilda mitte löö.»

«Ühtekokku räbal värk,» ühmas isa.

«Peidaksime su ikkagi siia ära,» muretses ema, kuid ei leidnud ka nüüd endale toetajaid.

Kell lõi kuue asemel kaksteist lööki. Pere kuulas seda vaikselt.

«Head see nüüd küll ei tähenda,» ohkas ema ja lõi risti ette.

«Kaarnaid ära meile välja kutsu,» kortsutas vanamees pahaselt otsaesist ja pistis tuliseks tõmmatud piibu tasku. Hakati sõitma. Ema ja vend seisid toalävel ning Endrikul oli südames tunne, et ta neid kunagi enam ei näe. Kui regi väravast välja kihutas, puudus vähe, et noormees oleks käskinud tagasi pöörata. Just sel hetkel lausus aga isa uhkelt: «Kui mul ka muud midagi ei ole, siis vähemalt hobune on mul tubli!»

Ees oli pimedus. Endrik peitis käed saaniteki alla.

Näole kleepus lumeräitsakaid, kus need aegamööda sulasid.

«Täna on sakslased siin nagu viis kopikat,» tegi isa juttu. «Vaata, et sõidame neile veel süllegi.»

«Tühja kah! Peaasi, et Stryki pihku ei satu.»

«Oled na rikkes.» Hobune sai sähmaka ohjaharuga. «Mida sa norutad! Linnas aja rind ette, ära sa kartma hakka.»

Endrik muigas endamisi. Isa oli kange õpetama, kuid ise ta oma sõnade järgi ei toimi. Kodus paneb sada paari härgi maha, kuid väljas, suurte ees, muutub ta väikeseks ja tähelepandamatuks. Pooleteralisena on ta peremehe jaoks ikka kõige parema vilja valinud ja muretseb pealegi, et ei tea, kas rahul ollakse.

Kui raudteejaama jõuti, oli hommikuhämarus juba käes. Perroonil ootas palju rahvast. Siin oli tunnusmärkideta sõjaväelasi ja eraisikuid, nutvaid lapsi ja lintidega mehi. Teati, et Valga ja Puka vahel on rööpad mitmest kohast õhku lastud. Piletikassa oli kinni. Hommiku eel oli salk sakslasi siia jõudnud ja jaamaülema juures istus nende ohvitser. Kinnitati, et sakslaste väeosa sõitnud Tartu peale ja küllap on nad sealgi juba peremehed. Jaama ees kõndis patrull ja väikest kasvu jefreitor karjus:

«Laiali minna! . . . Rongi ei tule. Ja kui tulebki, peale ei saa!»

«Viin su otse Tartu,» lubas isa. Seekord polnud tegemist vaid sõnadega. «Istu peale, Miku veab meid välja.»

Minuti pärast kihutatigi edasi. Teel ei juhtunud ainustki äpardust. Sõideti mööda isegi sakslastest, kuid sõdurid ei pööranud neile tähelepanu.

«Homme on juba teised lood,» oletas isa. «Panevad kontrollid ja patrullid välja.»

Poolel teel keerati maantee ligidal asuvasse tallu, söödeti ja joodeti hobust ning reis jätkus. Linna jõuti hämarikus. Hobune oli väsinud ja isa näis looma pärast kõige enam muretsevat.

«Kuhu sa end siis maha panna lased?»

«Veel natuke,» vastas Endrik huupi. Tal olid taskus valla täidesaatva komitee esimehe antud aadressid. Järgmisel tänavanurgal laskis ta hobuse peatada ja tõstis oma varanduse reelt kõnniteele.

«Minul pole siin pikka pidamist,» kõneles isa. «Sõidan paar versta tagasi, küll maamehele mõnes talus juba öömaja antakse.»

Tänava lõpus liikus sakslaste patrull. Isale see ei meeldinud ning ta küsis kiirustades: «Kas sa said ikka õigesse kohta? ... Kas oli ikka siiasamma?»

«Just siia!»

Isa tõmbas ohjadest. Endrik võttis taskust sedeli aadressidega ja kaalus, kuhu esimesena minna. Püüdis meenutada, kas talle nende inimeste kohta midagi lähemalt ei öeldud, kuid muud meelde ei tulnud kui see, et santi kohta teda ei soovitata. Andres Kiirats pidi tubli katelsepp olema, meister, kelle sarnast naljalt ei leia. Endrik otsustaski tema kasuks.

Gaasilaternate valgus ja ühtlaselt sadav lumi mõjusid rahustavalt. Linnas siiski elatakse. Kuid inimesi liikus vähe ja needki nagu varjud. Rutati ümber vaatamata. Kuskil kaugel lajatasid harvad lasud. Endrik pani tähele, et mitmed temast suures kaares kõrvale põikasid, ja taipas, et mida kauemaks ta tänavale jääb, seda kahtlasemaks asi muutub.

Luuale toetunud kojamees juhatas Endriku ümber nurga. Kahekordsel pikal majal oli mitu välisust. Korter number kümme ... Kiirats ... Reemet pidi mitu tikku üles tõmbama, enne kui õige ukse leidis. Vasest nimeplaat ja kell helistamiseks. See ei töötanud. Koputamise peale avama ei tuldud. Võtnud südame rindu, kolkis Endrik kõvasti.

See mõjus. Uks tõmmati laialt lahti. Endriku ees seisis salkus juustega noormees, kes teda ebaleval ilmel tunnistas. Tagant tulev valgus muutis ukselseisja näo tontlikuks. Tundus, nagu kavatseks ta kallale tormata. See küll pole katelsepp!

«Otsin Andres Kiiratsit! ... Siin uksel on silt ...»

Noormehe pingutatud olek lõtvus ja ta vaatas hajameelse pilguga enda ümber: «Silt? ... Jah, silt. See ei ole vist enam maksev.»

«Kas ta on mujale kolinud?» Endrikule paistis, et ka noormees on õnnetu, ja ta seostas selle tahtmatult Andres Kiiratsi äraolekuga.

«Oli teil talle midagi üle anda? Tahtsite midagi ütelda?»

«Seltsimees juhatas ... Ei ole midagi üle anda. Tahtsin ainult näha.» Ta jättis targu lisamata, et lihtsalt peavarju otsib. Teine ei äratanud temas kuigivõrd usaldust.

«Seltsimees? Olete siis ... bolševike hulgast?!» Küsija vidutas silmi ja ta hääl oli ootamatult kimedaks muutunud.

Endrik eitas. Ja samas tekkis temas pärija vastu pahameel. «Kust ma teda leida võiksin, kui siin ...?»

«Võib olla, et vangimajast! Üks tuttav nägi, kui isa maja ees kinni võeti. On teil veel midagi?»

«Teie isa! ... Ta võeti siis kinni?»

Noormees noogutas, tunnistades samal ajal Reemetit varjamatu vaenuga. Endrik võttis pakid ja lahkus. Oli vaja kiirustada. Noormees käitus mõistatuslikult. Seltsimees, bolševik ... Ta oli neid sõnu kuidagi eriliselt venitanud, sisemise põlgusega. Miks?

Teine aadress viis kaugemale linna serva. Majad jäid madalamaks ja harvemaks. Lõpuks jõudis Reemet tänavale, kus paistis ainult mõni üksik elamu olevat. Siin! Alles pika kloppimise peale süüdati toas valgus ning teiselt poolt ust küsis jäme rahulik mehehääl: «Kes seal kolgib?»

Endrik nimetas, keda ta otsib, ja lisas: «Mind juhatas siia Alberti hea sõber.»

«Kas tunnete Albertit?» Uks lükati lahti. Suur ja tume kogu silmitses teda tähelepanelikult.

«Ei, mitte isiklikult.»

«Ja ei ole ka näinud? Mõtlen, hiljaaegu näinud?» Küsija oli erutunud. Mehe kõrvale ilmus ka naisterahvas. Endrik taipas, et need võivad olla Alberti vanemad.

«Ei ole,» raputas ta pead ja hakkas kartma, et tal ka siin ei vea.

«Aga mis siis oli?» uudistas emand.

«Mulle öeldi, et võin Alberti juures peavarju leida. Ta tunneb minu soovitajat hästi!»

Mees ja naine vaatasid küsivalt teineteist.

«Mul ei ole kuhugi minna ja igal pool on ... sakslased.»

«Peate end siis varjama?»

«Pean,» tunnistas Endrik avameelselt. «Linnas ei tunne mind keegi.»

Seisjad vaikisid. Siis lükati uks pärani ja peremees käsutas: «Kebige sisse, mis seal veel vahtida, kui peate ennast varjama.»

Pererahvas ei pärinud, miks ta maalt linna põgenes. Vana pomises midagi ja lonkas hoopis välja. Perenaine tõttas külmast kangestunud Reemetile kuuma teed tooma.

«Ka nemad vist ootasid ... nagu too Kiirats,» mõtles Endrik.

Lurinal rüüpas ta tulist teed. Perenaine istus käsipõsakil teisel pool lauda ja põgenik taipas üles vaatamata, et teda haletsetakse. Oli ebamugav. Ta tegi juttu:

«Kas linnas läks kõik rahulikult?»

«Rahulikult,» ohkas perenaine. «Eesti pataljon tahtis komiteemehi kinni võtta, aga meie poisid ja lätlased panid «Bürgermusse» ümber kuulipritsid üles. Ühed istusid siis ühel ja teised teisel pool jõge. Ära leppisid. Komiteemehed said siis öösel, enne sakslaste tulekut, rahulikult minema sõita. Eks seal meie Albertki olnud.»

Endrik jõi juba kolmandat kruusitäit, kuid tal oli ikka veel janu.

«Hakkasite siis kah punaseks?» päris perenaine ja lisas vastust ootamata: «Ei ole neil praegusel ajal kerge. Kõik ajavad taga.»

Endrikul oli perenaise ees kuidagi piinlik, kui ta pidi vastama: «Bolševike parteis ma ei ole ... Olen nendega ainult läbi käinud, mõisaid koos üle võtnud ja ... vahel ka kakelnud.»

«Aga pidite ikkagi põgenema? Kuidas siis nii?» imestati.

«Mind oleks nendega koos vist isegi oksa tõmmatud.»

«Siis ikkagi punane,» järeldas emand. «Minu poiss käis ju kah mõisaid üle võtmas!»

Reemet ei hakanud vaidlema ja emand jutustas põgenikule oma pojast. Kuulaja silmad vajusid aga vägisi kinni. Ta ei teadnud pärast isegi, kuidas voodisse sai. Kui ta ärkas, oli väljas juba suur valge. Akna all aeti juttu. Ja Endrikule meenusid eilsed sündmused kõigis üksikasjades.

Perenaine lubas üürilise ise sisse kirjutada. Mõne aja pärast tuli ta tagasi ja kurtis: «Sul kästi komandantuuri tulla. Nime märkisid kah üles ja passi jätsid sinna.»

«Nad ei tee mulle midagi,» rahustas Endrik ennast ja perenaist.

«Üks ripub juba Tähtvere pargis,» ohati.

Sellel päeval Reemet komandandi jutule ei pääsenud. Teisel ähvardas sama lugu. «Homme panevad nad mu loata elamise pärast aga kinni,» kaalutles Reemet ja istus pingiotsale. Komandandi ooteruumis oli igasugust rahvast. Keegi tihkus vaikselt nutta. Üks tütarlaps otsis oma isa. Reemeti kõrval loeti ajalehte. Ta poleks sellele ehk tähelepanu pööranud, kui talle kahvatu ilmega üliõpilasmütsis nooruk väga tuttav poleks tundunud. Ja samas ta teadis, kes tema kõrval on. Kiirats! Noormees, kes ta oma ukse tagant niisama hästi kui minema ajas.

Endrik ootas veel mõne hetke ja küsis siis naabrilt tasakesi: «Kas kah ei võeta jutule? ... Kas te oma isast nüüd lähemalt teate?»

Kiirats nagu võpatas. «Teie käisitegi isa otsimas?»

«Sain korteri mujale, linna äärde.»

«Isa oleks teile kindlasti ruumi leidnud ... Seltsimeestele annaks ta kas või püksid jalast.»

«Nad hoiavad teda ikka veel kinni?»

«Kinni ... Ütlete — kinni! Teda ei ole enam kusagil!» Ja mõelnud viivu, haaras Kiirats ajalehe ning tema luine sõrm osutas sisemisele küljele: «Ja tulidki! Näete ... lugege, mida Tiedeböhli «Deutsche Extrablatt» meile näkku sülgab!» Noormees ei läbenud oodata, kuni Reemet sellega ise hakkama saab, ja luges: «Nad tulevad! Jumalale tänu, nüüd on lõpp rumalal loril «enesemääramise» õigusest. Rahva tulevikku saab nüüd määrama mitte rumal oma tahtmine, vaid võitjate sund. Vae victis!»

Lehte hoidev käsi võbises. Lugeja ei hoolinud inimestest, kes teda hämmeldunult jälgisid, ja jätkas veel valjemalt: «Mõistate nüüd? Tulite õigust otsima, aga siin on öeldud, et «häda võidetuile». Ja ongi häda!» Ta võttis teise lehe ning muigas kurjalt: «Siin on veel midagi! ... Meie kadakad saatsid keiser Wilhelmile telegrammi. Et elanikkond võttis Saksa sõjaväe vastu

hõiskamise ja rõõmuga. «... Jumal kaitsku ja õnnistagu Tema Majesteeti, Saksa riigi kõige vanema koloonia, sulastatud Baltimaade ülemat, kaitseherrat ja vabastajat!» ... Kas ei kõla hästi? Võid olla uhke, et oled Saksa riigi kõige vanema koloonia sulane.»

«Räägi tasem,» soovitas Reemet ringi vaadates.

«Mul pole enam midagi karta,» naerdi selle peale. «Siin on ju kõik orjad, palujad, uusi peremehi komandandi ooteruum ei tunne. Või ma eksin?» Kiirats pöördus toasolijate poole. «Kas siin on mõni uus peremees, mõni kadakas?»

Enamik tegi, nagu poleks teda kuulnud. Reemetile aga mõjusid Kiiratsi jutt ja kogu tema olek erutavalt. Ta oli valmis teisega kaasa manama. Ka tema oli kuulnud, kuidas omavalitsuse tegelased olid sakslasi juba enne linna kummardama läinud.

Oli'alandav. Reemet ei läbenud enam kauem oodata ja läks luba küsimata komandandi kabinetti. Komandant von Winterfeld ajas ohvitseriga juttu. Kui ta imestunult sissetungija poole pöördus, võttis Endrik kogu oma saksa keele oskuse kokku ja avaldas pahameelt toonil, nagu oleks ta mõni kõrge ülemus. Ilmselt see mõjus. Von Winterfeld kordas tema nime, küsis ühte-teist ja kirjutas välja linna asumise loa. Dokumenti ja passi üle andes ta naeratas: «Minu vend ja isa on samuti Heinrichid. Remech? ... Olete saksa päritoluga?»

Endrik pistis paberid tasku ja lausus viisakalt: «Olen eestlane.»

Ukse taga ootav Kiirats haaras väljujal kuuesiilust ja päris läbematult: «Kas too ahv viskas su välja?»

Endrik seletas mõne sõnaga, kuidas tal läks. Üliõpilase silmad piidlesid komandandi kabineti ust. Võis aimata, mis temas praegu toimub. Kuid siiski otsustas ta uue tuttavaga koos ära minna. Endrik arvas, et nende teed lähevad varsti lahku, kuid noormees kõndis tänavast tänavasse tema kõrval ja vaikis süngena. Lõpuks olid nad juba kesklinna selja taha jätnud ja Reemet püüdis mõistatada, mida ta temast tahab. Kui nad juba päris tema kodu lähedal olid, ei saanud ta jätta küsimata:

«Miks te sealt niisama ära tulite?»

Kiirats ei vastanud, vaid päris omakorda: «Tulite ennast linna varjama?»

«Kust te seda võtate?»

«Kõik varjavad, kõik peidavad ennast. Igaüks, kellel on ausust südames!» Noormees muutus samas ägedaks: «Kas teate, miks ma seal olin? ... Ei tea; seda ei tea mitte keegi ... Ütelge, kas peate tõesti ennast varjama?»

«Pean. Oma valla parunite eest.»

Kiirats tõmbas taskust revolvri ja näitas seda: «Ma tean nüüd, et minu isa ja teiste surm on tolle Winterfeldi töö! Tulin ära, aga ta ei pääse minu käest!» Pihtija ei teadnud isegi, miks ta seda siniste silmadega noormeest nii väga usaldas. Tuli see viimase avameelsest vaatest? Või sellest, et too komandandi juures ennast nii hästi aru sai ja kartma ei löönud? Või oli põhjuseks lihtsalt asjaolu, et ta möödunud päevadel polnud mitte kellelegi oma südant saanud puistata?

Endrik oli kahevahel, osutas aga siis majale ja kutsus: «Siin ma elangi. Tuleksite ehk sisse?»

Kiirats raputas pead: «Kui teil aega on, lähme Emajõe äärde, jalutame.»

«On seal midagi huvitavat?»

«Sakslased lasksid seal inimesi maha ja toppisid jääauku! See oli täna hommikul, pimedas.»

«Ka isa?»

«Tema oli ka seal.»

Endrik tahtis noormeest lohutada, ei leidnud aga sõnu. Ta võttis tal käest ja vedas majja. Kiirats laskis endaga nüüd talitada, nii nagu sooviti. Perenaine tõi teevett. Endrik palus, et ta neile mõned munad pannile lööks. Lauale tekkis sink ja isegi või.

Kiirats sõi ega märganudki vist, mida. Ta kõneles aeglaselt, katkestas vahetevahel oma jutu ning jätkas taas: «Isa oli mul bolševik ja seepärast teda ei olegi enam ... Ei osanud ennast varjata. Kui kommunistid Balti aadli lindpriiks kuulutasid, ja seda oli neile vaja, oli ka minu isa nende hulgas, kes neid Tartust Venemaale saatsid! ... Äge oli. Kui ma talle vahel demokraatlikust Eesti vabariigist rääkisin, karjus ta, et oleks pidanud mul sündimisel kaela kahekorra kee-

rama. Viimasel ajal olid mul vanaga ägedad vaidlused. Vahel ta naeris, et teritame teineteise vaimu . . .»

Jutustaja pani pooliku võileiva käest, mõtles ja jätkas: «Ta pidi minema, aga jäeti vist mõnd eriülesannet täitma. Jooksis siin sakslasele, kelle ta omateada oli ära saatnud, otse sülle. Oma maja ees, too tuli teda vist otsima. Rumaluse pärast andis elu. Mina ei uskunud teda ja tema mind. Viimasel ajal tahtis isa, et ma ülikoolist ära jääksin. Tema arvates seal mulle «demokraatia», «kodanlik vabariik» ja kõik muu külge hakkaski.»

Endrik sai teada, et noormehe eesnimi on Udo. Aasta eest suri tal ema kopsuhaigusse ja nüüd on ta siis päris üksi. Pole isegi sugulasi. Udo on alles teise kursuse üliõpilane, kuid viimasel ajal pole ta loengutel käinud ja nüüd pole neid enam peetudki. Noormees ei kurtnud. Ta ainult rääkis, tegi seda kohati isegi üleolevalt, et kuulaja temast valesti aru ei saaks ja oma võimalikud kaastundeavaldused vaos hoiaks.

«Nad olid isaga poliitilised vastased, aga surm lepitas. Ja tal on vist oma isa iseloom . . .» Reemet tundis, et tal tekib selle inimese vastu üha suurem poolehoid. Oma mured jäid kuhugi kaugele.

Pool tundi hiljem kahlasid nad läbi sügava lume. Majad jäid selja taha. Ees oli tühi väli. Siinsamas oligi Emajõgi, mille kinnikülmunud pind kallastega ühetasa täis oli tuisanud. Kiirats juhtis Reemeti paremale.

«Mulle öeldi, et siin,» osutas Udo ettepoole. Jõe keskel oli lumi kahele poole valli aetud. Sinna siis oligi auk jäässe raiutud. Hommikune sadu oli jäljed kinni matnud ja ka veele oli jääkord peale tekkinud.

Udo Kiirats seisis liikumatult jõe kaldal ja Endrik taipas, et teine oma südames praegu kättemaksu tõotab.

Põhjast hakkas tuult lõõtsuma. Üle lageda lõikas see eriti valusalt. Selja taga oli linn, mis magas nagu surmaund.

2.

Männist kang praksatas pooleks ja palk vajus vanale kohale tagasi. Saelehed sähvisid tühjalt. Reemet leidis palgivirna najalt tugevama toika ja mõne aja pärast

lõikasid terashambad jämedat puud parajateks prussideks. Endrik mõtles, et ta on siiski õnnetähe all sündinud. Enamik vabrikukorstnaid ei suitsenud. Tema võlgnes tänu majaperemehele, kes lauavabrikanti tundis ja teda omanikule soovitas. Kuid talle paistis, nagu tahetaks siin kogu linna eest töö ära teha. Tänane päev oli eriti raske. Kolm saeraami olid aplad. Kõigele lisaks sadas nätsket lumelobjakat.

Lõpuks ometi jõudis Reemet oma paarimehe Rähnikuga mõned männid saekaatri kõrvale varuks veeretada. Nüüd võidi veidi hinge tõmmata.

Uustulnukal sai saeveskis juba viies päev, kuid inimesed siin olid jäänud talle endiselt võõraks. Alles täna hommikul oli keegi tema kohta öelnud: «Mis see maamutt ennast linna vedas!»

Rähnik, Reemeti paarimees, oli sapiselt lisanud: «Pool Tartut otsib tööd!»

Endrik tegi, nagu poleks kuulnud. Oli paarilise vastu sõbralik, kuid valvas. Tuli ära kannatada ja solvamised vaikselt alla neelata. Tal polnud kuhugi minna.

Seekord, kui nad Kiiratsiga teineteisest lahku läksid, oli tema värske sõber väga mõttes ja lubas juba varsti külla tulla. Seni pole teda aga näha olnud ja Endrik pidi taas temale mõtlema. Üliõpilane oleks tol korral komandandiga tõesti lühikese lõpu teinud, kui teda poleks olnud. Ta oli veendunud, et noormees õnnetust väga raskelt üle elab ja võib mõne parandamatu rumalusega hakkama saada. Endrik ei imestaks, kui ta oma ähvarduse komandandi suhtes tõesti täide viib.

Paarimees Rähnik oli istunud palgiotsale ja silmitses Reemetit ilmel, nagu oleks see just äsja ja kõige imelikumal kombel tema kõrvale kerkinud.

«Ütle õige, mida sa endast kujutad?»

«Liigne uudishimu mõjub seedimisele.» Ja Endrik mõtles: «Sama võiksin praegu ka sinult küsida.»

«Suu peale sa kukkunud ei ole.» Rähnik pakkus paberossi. «Aga saeveski töö peale ei paista sa sugugi nii vilunud. Eks ju?»

«On see ülekuulamine?» Rähniku sõnade taga küll

midagi halba ei olnud, kuid ta toon kiskus teise sellest hoolimata teravaks.

«Tahtsin küsida, et kas sa poliitikat nuusutanud oled?»

«Poliitikat pole mulle vaja . . . Palgid veerevad niigi.»

«Kas sa siis priitahtlikult linna nälgima tulid? Mina pole mees, kes muinasjutte usub.»

Reemet tõusis, haaras kangi ja surus selle jääkorraga kaetud palgi alla. Ka Rähnik asus tööle. Kui viimased männid olid haakidele veeretatud, mindi kõrge palgivirna kallale. Mõne aja möödudes katsetas Rähnik uuesti ja tegi naljatades juttu: «Mind lihtsalt põletab, et ma sinu usutunnistusest midagi ei tea. Praegusel ajal on igaühel usutunnistus.»

Reemet naeris pärijale näkku: «Mis siis, kui mul seda tõesti ei ole? Oled sa punane, kollane või sinine, mis see minule korda läheb. Pealegi — sa ei salli ju mind! Ja teised samuti!»

«Lootsid, et me su hurraaga vastu võtame? Kas sa ka tead, et enne sinu tulekut siit töölisi lahti lasti?»

Sellest polnud Reemetil aimugi. Nüüd hakkas ta mõistma, miks temasse vaenulikult suhtuti ja miks Rähnik tema «usutunnistust» teada tahab.

«Mehed arvavad, et oled omaniku koduväi ja tulid tütart tasa teenima. See on muidugi lõõpimine. Aga mind huvitab tõsiselt, kas sul siin ka teisi ülesandeid on? . . . Oled ehk lubanud . . .? Tähendab — peremehe silm ja kõrv . . . või midagi veel hullemat? Aeg on selline ja mängime parem lahtiste kaartidega. Kui kahtlused õiged on, siis ära homme oma nägu siia enam näita. On aga mäng puhas, olen esimene, kes viis pihku annab. Nõnnaks.»

Reemetile lõi veri näkku. «Kas ma siis tõesti seana välja näen!» Ta ei oodanud, et teda nii rängalt kahtlustada võidakse.

«Pole seda ühelegi otsaette kirjutatud! Aga sina ära sellepärast pahaseks saa.»

Rähnik sirutas käe, kuid Reemet pööras selja.

«Kui sa õige poiss oled, saame kõigest hoolimata sõpradeks,» ütles Rähnik otsekui lepituseks.

Töö lõppes, kuid Reemetil polnud kojuminekuks õiget tuju. Inimesed siin linnas elasid nagu mingit teist,

tema eest veel varjatud elu. Päevad möödusid temast kuidagi tühjalt, jälgi jätmata. Ta oli viimaste nädalatega kõhnunud. Niigi terav lõug oli nüüd veel kondisem, põsesarnad naha all püsti. Ainult silmades põles endine tuli ja rahutust oli seal rohkem kui enne.

Juba sama õhtu tõi talle üllatusi. Teda oli käinud otsimas toosama noormees, keda ta härjasilmadega kostitas. Oli sedeli maha jätnud — «Tule õhtul minu poole.»

Samas tuli perenaine aurava leemekausiga ja kamandas: «Kebi platsi ja hakka pistma. Sihukest rooga pole sa veel saanud.»

«On seal siis midagi haruldast?» uudishimutses Endrik.

«Justament, et haruldast! Meie vana ostis loomaliha pähe hobusekronu. Tallanahast pehmemaks ei keenud!» Emand näis sisemuses võidutsevat, et tema ennast nii targaks pidav mees haledalt sisse lendas.

«Hernesupp!» naksutas Endrik keelt. «Lõhn on igaühes suurepärane.» Ta helpis vedelat hea isuga, aga perenaine sundis: «Torka aga kahvel sinna tallanahka!»

Sööja õngitses supist lihakäntsaka, raputas sellele tublisti soola ja lõi hambad sisse. Nagu kummit oleks närinud.

«Noh, mida sa ütled minu vanamehe loomalihast?»

Perenaisele aga jäigi teadmata, kuidas üürilisele liha maitses. Tuppa tormas pererahva neljateistkümneaastane tütar Hilda:

«Isa leidis tänavalt naise ja poisi!»

«Mis sa seal jahvatad?» ehmus pereema toolilt püsti.

«Ta ei liigutagi ennast! Ja poiss nutab . . .»

Endrik jäi üksi. Viivu pärast kuulis ta teisel pool seina lapse nuttu ja arusaamatut kõnet. Ta läks vaatama. Kušetil lamas inimene, nägu valge. Seda raamivad mustad juuksed olid lahti pääsenud. Need olid pikad ja rippusid üle kušetiääre põrandale. Muidu uuena näiv mantel oli mitmest kohast rebenenud. Sealsamas seisis poiss, kes lamajat hõlmast vedas ja Endrikule tundmatus keeles halas.

Peremees seadis lamaja nina alla nuuskpiirituse pudelit. «Tahab ema ära viia,» viitas ta poisile, «ma porssisin ju kunagi kah seda pohla keelt!»

Naine liigutas ennast, kuid silmi ei avanud.

«Tokerdasid just minu ees. Tahtsin mööda minna, aga sealsamas vajub see siin nagu tühi kott kokku. Poiss proovis üles tirida ja mina panin ka käe toeks. Ei võta jalgu alla. Nuusutan — lõhnakest pole nagu tunda. Noh, ja tõingi siis toibuma.»

Minestanu sõrmede vahelt paistsid kartulikoored, külmunud ja mullased, mustad nagu sõrmedki, mis neid kramplikult pigistasid.

«Või tema nuusib veel lõhnu,» hurjutas perenaine. «Liha ei näe ja inimest ei tunne!»

Lõpuks avas naine silmad. Need ekslesid ruumis hirmunult ringi, kompasid inimesi ja Reemet aimas, et ta kõiki siin oma vaenlasteks peab. Haige püüdis tõusta, aga langes jõuetuna tagasi. Ta hingas raskelt. Põskedesse oli tekkinud nõrk puna. Kes te olete, tahtis Endrik pärida. Kuid milleks? Kõik on niigi selge. Tegemist on ilmselt sõjapõgenikega.

Viivu pärast ilmus perenaine nüüd siiagi supikausiga ja käsutas meest: «Eks sa lase nüüd oma poolamaa tarkusel tulla ja ütle, et nad sööma hakkaksid!» Peremees tegi, nagu kästud, ja porssis mõne sõna. Lamaja pööras end vaevaliselt küljele. Ta naeratas ja püüdis taas tõusta, kuid vajus asemele tagasi. Poega aga tõukas toidu poole:

«Pójdź, synoczku! Jedz ... jedz! ...»

Endrik pani poisi laua taha istuma. Perenaine hakkas ema lusikaga söötma.

Reemet tõmbus oma tuppa tagasi. Ta proovis söömist jätkata, kuid polnud enam isu. Silmade ees seisis kramplikult kokkupigistatud käsi kartulikoortega. Talle tundus, nagu hoiaks ta veel praegugi poisikese kõhna, habrast ja värisevat keha. Sealpool polnud enam midagi kuulda. Vaikus rõhus. Endrik otsustas tagasi minna, et õnnetuile mõni julgustav sõna öelda. Lõpuks pole see ju ainult pererahva mure, mis nendest inimestest saab.

Poiss istus ikka alles supikausi taga. Ta magas ja sõi, hoides kramplikult kausist kinni, nagu kartes, et see ära võetakse. Lamaja oli söömise lõpetanud. Nüüd oli ta hingamine veelgi raskem ja nägu õhetas.

Endrik katsus naise pulssi. Ka käsi kuumas. Hilda tõi palavikuvastast pulbrit.

«Kas teil siin on kedagi?» küsis Reemet vene keeles. Teda mõisteti.

«Meil ei ole enam kedagi,» sosistas haige vaevu kuuldavalt.

«Kuidas siis nii?»

«Igal pool olime ... Tulime Riiast ...» Naine võpatas ja pigistas huuled kokku.

«Meid pole vaja karta.»

«Põgenesime sakslaste eest. Mehe nad tapsid. Aga järele jõudsid!» Haige püüdis laua taga magavat poissi näha: «Kui mina ... Ärge Alekseid tänavale ajage ... Jumal tasub!»

Rohkem ta ei jõudnud. Kartulikoored pudenesid maha.

«Olete varsti jalul,» julgustas Reemet. Selles inimeses oli tarvis elutahet äratada.

«Ta on mul tubli ...» soigus haige.

Naise kuivetud sõrmed näppisid tekiäärt. Näis, et ta oli oma saatusega leppinud. Et kõik siinsamas lõpeb. Endrik oli valmis naist kas või kurjalt raputama, et too vaid elustuks. Hilda pani poissi magama.

«Mine nüüd,» soovitas perenaine. Üüriline läkski oma tuppa. Ei, need inimesed on tarvis päästa! Kui vaja, toovad nad siia linna kõige parema arsti. Ja Endrikule meenus alles nüüd Kiirats ning tema teade. Ta lükkas kardinad kõrvale. Oli juba pime. Südant haaras senitundmatu, järjest kasvav ängistus. Noormehele näis, et on midagi väga tähtsat silmapaari vahele jätnud. Aga mis see on? Udo Kiirats igatahes mitte ... Jah, see on tema pärast! Tolle võõra naise ja tema poisi pärast ei lähe ta täna Udo juurde, kuigi seda nii väga tahtis. Millegipärast arvas ta, et too võõras on väga hea südamega inimene. Võib-olla tema silmade järgi.

Aga kuidas võis poolatar siia sattuda? ... Ega viimaks soldatite käsi mängus pole? Või põgenes koos mehega, ja kui too langes või kadus, jäid kahekesi tuulte pillutada. Välimuse järgi otsustades nad tööliste hulka igatahes ei kuulu. Aga kelle hulka siis? ... Mõni

mõisaproua? . . . Ei. Külas selliseid naisi pole. Vähemalt nendes mitte, kus Reemet on elanud.

Kui ta hommikul haiget vaatama läks, magas see alles. Perenaine lubas Endriku soovile vastu tulla ja arsti kutsuda. Hilda toob talle töö juurde sõna järele, kui midagi tõsisemat peaks olema.

3.

Minutid venisid täna tööl nagu härjad künnivaol. Saekaatri hääled lõikasid kõrva.

«Oled mures?» tegi paarimees Reemetiga juttu.

«Tulen sellega ise toime!» Reemetil oli veel elavalt meeles eilne kokkupõrge.

Lõuna eel jooksis Hilda vabrikusse. Arsti ei olnud saadud. Oli käinud mingi velsker ja öelnud, et nakkavat tõbe pole, aga arvanud, et haige võib surra. Aidata ei mõistnud. Stanislava soiguvat kogu aeg, et tema poissi tänavale ei aetaks.

«Korraldan selle asja ise,» lubas Reemet. Ta arvestas seejuures Kiiratsi abi.

«Mis sa veel vahid,» pahandas pealt kuulanud Rähnik. «Aja oma asjad korda. Ütlen meistrile, et pidid minema!»

Endrik üllatus. On need siirad sõnad? «On sul siis nii palju võimu . . .?»

«Mine aga, küll ma oma sõna pean.»

Reemet tõmbas kuklasse vajunud mütsi otsmikule ja ruttas vabrikuõuest välja.

Kiirats istus, nägu peas hapu, küdeva ahju ees ja hoidis käes niiskusest auravat sokki.

«Sa kutsusid,» vabandas Endrik. «Oleksin ka muidu tulnud. Aga nüüd on mul kiire. Kardan, et võime hiljaks jääda . . .»

«Hiljaks jääda?» üllatus Kiirats. «Sina ka kardad hiljaks jääda?»

«Meile toodi tänavalt haige naine . . . lapsega. On vaja arsti, ja ruttu!»

«Linnas on arste küllalt. Mine ja kutsu ainult!»

«On, aga mitte igaühe jaoks. Tahan, et sina selle muretsed. Ja kõige parema.»

«Kes too haige sulle on?»

«Inimene! . . . On sulle sellest vähe?» muutus Reemet kannatamatuks. Ahju ees istuja hakkas rahulikult teist sokki kuivatama. Ta oli ka püksid tulepaistele riputanud. Paljad varbad punetasid. Endrik ei oodanud nii jahedat vastuvõttu. Teise tuimus vihastas teda, kuid ta talitses end ja lausus: «See on Saksa okupatsiooni ohver.»

«Jõuame. Ohvreid on praegu igal pool,» arvas Kiirats ja päris pahaselt: «Miks sa eile ei tulnud?»

«Ma ju ütlesin . . . toodi ema lapsega. Aga kas me sinu asja täna korraldada ei saa?»

«Ja sina mängid nende päästeinglit,» muigas Udo. «Tulin ise toime. Mis edasi, ei tea. Võib olla, et sinust ka poleks abi olnud. Mul oli kunagi paar sõpra . . . paljalt sõnakangelased. Mulle paistis, et sina nagu ei karda . . .»

«Miks sa siis ei oodanud?»

«Ei olnud aega.»

Reemet viitas märgadele pükstele: «Sumasid lumes?»

«Ära arva, et ma iseseisvuse manifesti ülejääke käisin plankudele kleepimas. Ka see on vaid sõnarida.» Udo viskas soki nurka ja lubas äkki: «Ma aitan sind, nagu saan. Võin su haigele isegi professor Maasiku tuua. Aga saa aru — mul on sõnadest kõrini. Ma lähen marru, kui näen, kuidas eilsed iseseisvusest lobisejad nüüd paruni kintsu järele kaapavad. On siis eestlaste selg juba sündides kõveraks kasvanud? . . . Roomamine on kõige vastikum ja lobisejad tuleks turuplatsil läbi piitsutada!»

Kiiratsis oli tekkinud mingi sisemine viha. «Ütle, kas me peame parunite vastu võitlema või käsi rüpes hoidma? Kas laseme neil edasi valetada kogu maailmale, et eestlane ilma paruni hoolitseva juhtimise ja toeta toime ei tule? Et ta on parunit alati armastanud? See on nende suur poliitika. Alguses Bresti punkt ajutise politseivõimu sisseseadmiseks, pärast aga enda pärisperemeheks kuulutamine. Et näe, eestlane ise tahab seda. Eestlane on iseseisvuseks alaealine ja rõõmus, et võib nii suure kultuurriigi rüpes olla . . . ja ägada!»

Kõneleja erutus ja viha kandusid üle ka Reemetile.

Ahjus hõõgusid viimased tukid. Udo tõmbas palitu selga ja küsis rahunenult, nagu muuseas:

«Kas sa tead, et neil päevil sõidab siit läbi Preisi prints Adalbert? Võtab vagunis vastu kohalikke pürjereid ja kihutab siis edasi ... Orjad teevad kummardusi, kadakad hõõruvad käsi.»

«Ammuks siin oli üks prints,» imestas Endrik.

«Me oleme neile väga armsaks saanud. Kahju, et esimene terve nahaga pääses. Ei tea, mida nad siis oleksid pasundanud, kui too oma rongiga kraavi oleks lennanud. Ja see, keda oodatakse? Terve maailm saaks teada, et siin saksa printse lillede asemel miinidega tervitatakse. Mida sa selle kohta ütled?»

Kiirats hoidis ukselinki pihus ja ootas vastust. Endrik oli midagi sellist aimanud, aga praegu ei leidnud ta sobivaid sõnu.

«Kas' ehmatasid? Et ketserlik jutt, mille eest peaks tuleriidale saatma? Seinad on paksud, kivist. Kas sa tuled minuga? See on praegu kõige tähtsam!»

Seisjad tunnistasid teineteist.

«Ma ei karda,» lausus siis Endrik. «Kuid lüüa tuleb ainult kindla peale.»

«Kõik on arvestatud,» elavnes Kiirats. «Olin öö läbi väljas ja ...»

«Ma ei mõelnud seda,» katkestas Reemet. «Mõtlesin, et kas me nii suurt ja tähtsat asja võime kahekesi otsustada.»

«Võime! ... Tuhat korda on õigus! Kas sa arvad, et ma seda kaalunud ei ole? Meie käe läbi tegutseks terve rahvas. Sügaval südamepõhjas kiidaks meid ka kõige arem eestlane ... Või arvad vastupidist?»

Reemetile meenus parun Stryki ähvardus, et laseb igaühe läbi piitsutada, kes tema maale käe külge paneb. Vanaisa sai mõisatallis viiskümmend hoopi, jäi haigeks ja heitiski hinge. Meenusid viimaste päevade sündmused ja haige Stanislava, keda nad elu jaoks tahavad päästa.

«On kaks võimalust,» ütles nüüd Endrik. «Parunite poolt ja — argpüks, või — tegutseda! Sa tuled minuga ja mina lähen sinuga!»

Kiirats haaras Reemetil käest ja raputas seda tugevasti. Kui viimane oleks teisiti vastanud, oleks üliõpi-

lane ukse vaid tema jaoks lahti lükanud. Nüüd aga oli tal haige juurde veel suurem rutt kui Reemetil endal.

Perenaine ootas, oli mures ja sosistas: «Ega teda vist enam kauaks ole.»

Udo kontrollis haige pulssi. Stanislaval oli praegu palju halvem väljanägemine kui hommikul. Näis, et ta ei suuda isegi oma poja saatuse pärast enam muretseda. Poiss tihkus jalutsis ja vahtis hirmunult ümberseisjaid.

«Pulss on nõrk ja üldse ... Kui professor Maasik siin midagi ei suuda, on vähe lootust. Aga näib, et tal on tugev organism, ehk peab vastu.» Udo ruttas pikemalt aega viitmata minema.

Perenaine süütas lambi. Tuppa tekkisid varjud. Haige soigus ja poiss hakkas veel kõvemini nutma. Endrik keeras tule heledamalt põlema. Ta kummardus sügavalt haige kohale ja küsis: «Kas valutab kusagil?»

Stanislava ei vastanud. Naise silmad libisesid üle Endriku näo ja peatusid mehe tööst parkunud ning kriimustatud kätel. Seejärel vaatas ta Alekseid. «Mul pole enam midagi vaja karta ... peale surma!» sosistas ta siis.

«See on hea, et ta surma kardab,» mõtles Reemet. Ta polnud ühegi inimese hädale nii kaasa elanud nagu praegu. Kui see naine talle harilikus olukorras oleks tänaval vastu tulnud, oleks ta ehk imetlenud tema ilu, tundmata midagi rohkemat.

Alles hulga aja pärast peatus maja ees voorimees. Ootaja jooksis sellele vastu.

Kui professor Maasik haiget uuris, sosistas Udo Endrikule: «Kui ta peaks küsima, ütle, et haige on sulle lähedane inimene!»

«Huvitav, ülimalt huvitav,» pomises professor. «Psüühilised häired pluss üldine kurnatus, palaviku vaheldumine alatemperatuuriga. Kohapeal ilmneb ehk muudki.» Professor otsis oma paunast mõned pudelid, paki pulbreid ja andis need Kiiratsile:

«Vaadake, et te haige mulle hommikuni alles hoiate. Saadan talle järele. Võtan laatsaretti!»

«Just nii, härra professor!» raporteeris Kiirats.

Uksekünniselt lausus Maasik Reemetile: «Pea püsti! Ärge oma naist enneaegu maha matke!»

Kiirats järeldas sellest head, et professor haige vastu huvi tundis. Ta avas pulbri, kallas selle Stanislavale suhu. Pärast Endriku toas küsis: «Ütle ausalt, mida sa praegu mõtled?»

«Kui sa pulbrit andsid, siis kartsin, et kas seda ehk palju ei ole? Või vähe? ... Et miks professor sulle nende rohtude tarvitamist ei õpetanud?»

«Olen tema juures ülikoolis juba mõndagi tuupinud. Aga mida sa siis mõtlesid, kui meid ootasid?»

«Mulle ülekuulamised ei meeldi,» puikles Reemet. «Aga olgu pealegi. Mõtlesin, et see prints tuleks tõesti kuradile saata. Ja vihastasin, et mis ta üldse veab ennast siia. Lesigu koti peal või tulgu siis, kui meie haige juba jalul on.»

«Kahetsed?»

«Sõnu sööma ei hakka.»

«Mina pole ka kunagi kahetsenud. Tegid, ja ole mees ka vastutama. Kas sa tead, et prints jõuab juba homme lõunaks siia? Pürjeritel on vastuvõtuks kõned ja lilled valmis. Meil tuleb enne hommikut platsis olla.»

«Kas kaugel?»

«Viis kilomeetrit ... Küllap mõni pretendent rõõmustab, kui troonilistuja eest kraavi lendab!» Kiirats naeris, aga see tuli välja kuidagi sunnitult. Endrik tegi mõned võileivad, tõi köögist teevett ja otsis lauale paar suhkrutükki. Kiirats sõi ahnelt.

«Millest printsi rongi ära tunda?» uuris Reemet. «Ja kuidas see üldse peab toimuma?»

«Elektriga muidugi. Aga printsi rong on ju eriline. Loomavagunis ta ei sõida.»

«Sa oleksid nagu varemgi ronge õhku lasknud,» naljatas Reemet.

Perenaine tuli teatama, et haige on pärast pulbrit rahulikumaks jäänud. Kiirats jäi varsti laua taha tukkuma. Endrik püüdis lugeda, kuid ei saanud ainsastki lausest aru. Ta läks teise tuppa, istus ahju kõrvale ning silmitses haiget. Talle paistis, et naine unes naerab. Selle nägu valendas, nagu oleks ta läbipaistvast marmorist ... Kell lõi üks, siis pool kaks, kaks ... Oli hubaselt soe ... Ja siis nägi Reemet, et naine asemelt

üles tõusis ja talle naeratas. Võttis tal käest ja kutsus teda kušetil magavat Alekseid vaatama ...

Endrik tegi silmad lahti. Tema ees seisis Kiirats. «Tule,» kutsus see vaikselt. «Õpetasin perenaisele, kuidas rohtu anda.»

Stanislava ja Aleksei magasid nagu ennegi.

4.

Linn jäi kaugele selja taha, raudtee aga paremale. Lumi ulatus kohati poolde säärde.

«Kas sa paberilipaka lugu oled kuulnud?» küsis Kiirats.

«Pole aimugi.»

«Ma arvasin, et sellest kogu linn kõneleb. Sakslased vist tahtsidki, et kõik saaksid teada.»

«Ma ei oska veel linnamehe moodi kõrvu lahti hoida.» Endrik oli mõned sammud eesrühkijast maha jäänud. Tal oli tunne, nagu läheksid nad vargsi mõisametsast hagu tegema. Et ees ruttab hoopis tema kühmuvajunud isa.

«Ütle mulle, kas sa midagi tunned, midagi erilist ...?» uuriti eestpoolt.

«Ei tea.» Endrik kehitas õlgu. «Kartmiseks on nagu vara. Mõtlesin ennist, et kas sa veel mõnele oled rääkinud ... nendele oma sõpradele, kes ainult lobiseda oskavad?»

«Proovisin nad teisiti läbi.»

«Aga kuidas sa mind usaldasid? Miks sa seda üksinda teha ei tahtnud?»

«Ära arva, et ma tuisupea olen, kuigi isa mind vahel idealistiäbardiks kutsus ... Sina olidki mulle tolleks vihiks, mis vaekausi ühele poole kallutas.»

See oli Endrikule uudiseks. «Tuleb välja, et me teineteist kuidagi täiendame.» Ja ta päris omakorda: «Kas sa saatust usud?»

«Vahel usun. Eriti siis, kui halvasti läheb ja on tarvis end kuidagi lohutada. Ka praegu on vist kasulik seda teha.»

Jalgrada muutus laiemaks ja edasi mindi kõrvuti.

Idealistiäbard! «Sinu isa armastas vist head nalja

Mõtlesin, et too naine oma poisiga saatuse enda poolt meie maja juurde juhatati. Mis sa arvad, kas sinu professor ta päästab?»

«Igatahes teeb ta selleks rohkem kui teised. Austan teda. Mulle paistab, et ta mind millegipärast soosib.»

«Sellepärast, et sa just niisugune oled?»

«Kuidas niisugune?»

«Demokraat muidugi.»

«Oleks meil temasuguseid ainult rohkem!»

Kiirats sattus hoogu. Ta jutustas professorist lookesi, mis olid nii või teisiti viimase saksavaenulikkusega seotud. Endrikul oli tegu oma mõtetega. Kui nad saadakse pärast kätte... Oleks tegu Villemi endaga, ta ei hoolikski sellest...

Jõuti metsa vahele. Kaugel, õige kaugel vilistas vedur. Tee viis kallakust alla. Nad seisatasid korraks ja kuulatasid. Polnud aga midagi kahtlast. Süüdati suitsud. Teekond jätkus. Endrik arvestas, et nad on juba üle viie kilomeetri maha käinud, kuid ei pärinud, palju neil veel tuleb minna. Talle polnud mets kunagi nii väga meeldinud kui praegu. Pealegi kinnitas kaaslane, et see kuni raudteeni ulatub.

«Kas sul linnas häid sõpru on?» küsis Udo ootamatult. «Selliseid, kellele teise nahk enda omast ligemal on?»

«Ma ju alles sain linna,» põhjendas Endrik ja arvas: «Selline sõprus on haruldane.»

«Jah, väga haruldane. Suure sõpruse jaoks tuleb vist sündida. Kui üks ongi selleks valmis, veab teine alt. Inimesed kõnnivad üksteisest mööda, aga kokku ei saa...»

Udo viskas suitsuotsa minema ja naeratas nördinult.

«Tead, miks ma sellest mõtlesin? Pidasin Treffneri gümnaasiumi lõppklassis referaadi sõprusest. Kuulati, direktor kiitis. Minu sõber istus esimeses reas. Rääkisin ideaalsest sõprusest, läksin vist tuliseks. Lõpuks põgenes minu arvatav sõber saalist. Sellest päevast me muutusime teineteise vastu külmaks. Ta hoidus minust ikka kaugemale ja lõpuks said meist vaenlased.»

«Nõudsid temalt ehk liiga palju,» arvas Endrik.

«Kõik — või mitte midagi!... Jah, minuga on ikka nii.»

«Nõudsid, et teine end sinu pärast täielikult ära salgaks?»

«End ära salgaks?... See pole õige. Ma olen alati tahtnud, et igaüks oma näoga maailmas ringi liiguks.» Kõneleja jäi seisma ja näitas paremale, metsa. «Siin lähedal ongi see paik. Raudtee jääb neljakümne meetri kaugusele.»

Nad hüppasid üle kraavi. Pea kohal olid kõrged puud, all oksaräga. Mindi metsa äärde. Udo hakkas kätega lund kühveldama ja kõneles: «Ideaalne koht. Kõik on näha. Tee peab õhku lendama printsi vaguni all!» Lume ja risu alt tulid nähtavale paar kasti, juhtmerull ja jalgrattapumpa meenutav toru. Kiirats võttis kastist väikese kirka.

«Sellega teen pesad lõhkeaine jaoks. Sina aga vea seni juhe raudteeni ja peida lume alla!»

Oli veel pime, kuid võis aimata lähenevat hommikut. Juhe oli kokku külmunud ja jääst libe. Endrik rebis seda jupp-jupilt lahti ja loopis lund peale. Raudteetammilt oli kuulda toksimist. Endrik lootis, et prints tuleb varem ning nad jõuavad tagasi enne, kui Stanislava laatsaretti viiakse. Ta sirutas selga ja muretses, kas pikkus välja annab. Kiirats oli oma töö lõpetanud ja ruttas talle appi.

Kui juba tammil väljas oldi ja Udo juhtmeotsi kapslitega ühendas, kuulsid nad kauget rongimürinat.

«Jõuame! Siin peab plats puhas olema!» Udol oli käsil viimane ühendus. Endrik kattis pesad lumeseguse liivaga.

«Tule!» kutsus Udo kergendatult. «Ikkagi jõudsime!» Nad kadusid metsa, kui vedurituled paistma hakkasid.

«Kui see rong nüüd ilma sinu elektrisädemeta viimaks õhku ei lenda?» kahtles Reemet. Aga kaubarong kihutas neist mööda, ilma et midagi oleks juhtunud.

«On vaja teha midagi koopataolist,» arvas Endrik ja hakkas oksi murdma. «Sul on ehk isegi labidas?»

Udo oli vahepeal süngeks muutunud ega vastanud.

«Ega sa midagi pole unustanud?»

«Kõik on korras!» kinnitas üliõpilane. Ta hakkas külmast kangete sõrmede vahel tikke üles krapsima ja vandus, kui suitsu süütamine kohe ei õnnestunud. Kui nad lõpuks lumest ja okstest katuse all kükitasid

ning Endrik kellaaega küsis, kordas Kiirats nagu varem: «Kõik on korras!»

Oli juba päris valge. Piki raudteetammi lähenes vanamees. Vahetevahel toksas ta roobast. Hädaoht möödus laengutest niisama ühtlase ja asjaliku sammuga, nagu oli lähenenudki.

«Kas nad selle vanamehe kinni võtavad, kui prints otsa saab?» küsis Kiirats.

«Suurte asjade puhul on vist ohvrid paratamatud,» arvas Endrik. «Kas sa sellele siis varem ei mõelnud?»

«Mõtlesin.»

«Parunid piinavad ja poovad niigi. Võib juhtuda, et nad pärast meie tegu hoopis taltsamaks muutuvad. Läänerinne pole liivakast ja sakslastel, paistab, läheb seal ikka raskemaks.»

«Sa arutad siis nii,» imestas Kiirats. «Korra ma kartsin, et sa mind terroristiks pead ... Minu isa oleks kogu selle asja vastu olnud.»

«Ära ole kindel. Praegu on sõda ja sõjas vahendeid ei valita!»

Taevas muutus üha selgemaks. Endrik mõtles taas koju jäänud haigele ja tema pojale. Silmade ette kerkis pilt Undlast, kus ta oli kunagi vallasekretäri abina töötanud. Nood päevad olid tema elus vist küll kõige õnnelikumad. Asi ei seisnud selles, et töö konti ei rikkunud. Pärast ministeeriumikooli lõpetamist oli ta mitmeid ameteid pidanud. Oli ühest kohast teise rännanud, kusagil rahule jäämata. Kuid Undlas oli teine lugu. Ta avastas siin pärast kooli uuesti raamatu. Enne oli ta selle kätte võtnud, et koolitükke õppida, kuid nüüd kulutas ta lugemiseks iga vaba hetke. Ta oli elatanud vanapoisist vallasekretäriga sõbraks saanud. Too inimene võis jätta saapad ostmata ja tulla koju raamatupakiga. Eluaeg oli ta neid kokku kandnud. Raamat oli tema jumal ja südametunnistus.

Vallasekretär Uurak pakkus üht, siis teist ja kolmandatki, kui nägi, et Endrik need tõesti tähelepanelikult läbi luges ja sisust aru sai. «Mul on igasuguseid. Meie ümbruses pole mitte ainustki tõeliselt haritud inimest. Loe need läbi, uuri ja mõtle, ning sa oled neist kõigist targem. Ära simmanitele oma kallist aega kuluta, vaid õpi. Sa vaata nendele tantsuhõõrutajatele otsa: näed

nende nägudel ainult tuimust, silmades totrust. Ei mingit sädet ega vaimuvalgust. Nad on rumalad ja tõntsid, sest nad ei armasta raamatut ...»

Reemetil on need sekretäri sõnad siiani meeles. Ta hakkas seda kikkhabet, keda veidi kohtlaseks peeti ja kelle üle irvitati, tähelepanelikumalt jälgima ning veendus peagi, et mees irvitajatest üle on ning just rumalad tema üle naeravad. Pikkadel talveõhtutel istusid nad kahekesi tundide viisi teise raamatutega täidetud kambris. Laua keskel põles heleda leegiga lamp. Nad lugesid süvenenult, lugesid ainustki sõna vahetamata ja Endrik tundis, et tal on hea olla. Uuraku riiulitelt võis leida nii religioosseid kui ateistlikke teoseid. Oli Rousseau, Schopenhaueri, Hegeli ja Spenceri filosoofiat, paksud köited Darwini õpetusest. Endrik ahmis endasse kõike. Ta luges Dostojevskit, Tolstoid ja Gorkit. Avastas siin, et on olemas Engelsi «Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine». Kuid vahel tuli ette, et nad mõne tunni lugesid, ülejäänud aja aga vaidlesid, õigemini arutasid, kus ja kellel õigus on.

Uurak kõndis oma kambris ja vaidles Spenceriga, et tema agnostitsism mitte kuhugi ei kõlbavat. Olevat kurb elada, kui tead, et maailm on objektiivselt tunnetamatu. Et inimene tahab ja peab kõike, mis tema ümber on, jõudumööda ikka rohkem ja rohkem tunnetama. Endrik luges algul ilma valikuta, lõpuks muutus ta Uurakule seltsiliseks ja mõttekaaslaseks, kelleta viimane läbi ei saanud. Nii mõnigi asi jäi vahel lohakile ja korra vallavanem koguni nurises:

«Kuulukse, et haute midagi ja tööst ei tee teadmagi. Vaadake mul ette, sellid!»

Reemet tundis ajapikku, et vabaneb nagu mingist lummusest. Mõte hakkas üha vabamalt liikuma. See võis nüüd uidata kaugetel maadel, teha igasuguseid plaane ja hinnata ning paremini aru saada ümbritsevast elust. Aga teisest küljest — mida enam ta raamatutega sõbrunes, seda suuremaks kasvas temas rahulolematus. Ta nagu tahtis midagi teha, kuhugi minna. Elu oli lai, aga samal ajal ka nii läppunult kitsas. Ühel õhtul tunnistas Uurak, et ta on pahempoolne sotsialist-revolutsionäär, ja käskis suu pidada, sest kui vallavõimud sellest teada saavad, ei kihuta nad teda siit

mitte ainult minema, vaid panevad raudu ja saadavad Siberisse.

Oli imelik mõelda, et see kikkhabe on sotsialist-revolutsionäär ja isegi — pahempoolne. Ta ei tee ju midagi, ainult loeb ja mõtleb, plaanitseb nelja seina vahel uut elukorda. Vallasekretär aga väitis, et Endrik olevat poliitika jaoks veel noor. Mitte aastatelt, vaid mõtteilt, elukogemuste poolest. Ta aina õppigu, sest inimesed, kes tahavad midagi suurt teha, peavad palju teadma.

Ja Endrik õppis. Luges sageli hommikuni ja alustas oma päeva punetavate silmade ning raske peaga. Külas tekkisid jutud, et vallasekretär ja tema abi öösiti salaja pummeldavat. «Et nii räägitakse, on parem,» arvas Uurak. «Raamatut ega tarkust need rumalpead ei salli. Joomisega nad lepivad, selles näevad nad ennast.» Külarahvas oli Uuraku silmis oma enamikus rumal mass, keda palju arvestada ei saa. Endrikut viis selline seisukoht, kui ta oma isale-emale mõtles, segadusse. Aga ta vaikis ja püüdis endale tõendada, et Uurakul on õigus. Ümberringi oli tõesti palju rumalust ja väiklast tigedust. Reemet sai seda sageli oma nahal tunda ja kinnitas endale:

«Ma olen ju ka sotsialist-revolutsionäär. Olen Uurakuga ühisele arvamusele jäänud.» Samal ajal polnud tal aga täit arusaamist, kes need sotsialistid-revolutsionäärid üldse on. Ta ei teadnud, kas nende taotlused talle täiel määral vastuvõetavaks osutuvad. Uurak põikles Endriku küsimustest alati kõrvale ja põhjendas üha: «Vara veel... Õpi, ma ei taha sind mitte kuhugi meelitada.» Ent tema sõnad valasid nagu õli tulle...

Endrik ärkas nagu unest, kui Kiirats talle külge müksas: «Kas kuuled midagi? Nagu müdin.»

Ta surus kõrva vastu külmunud maad, katkestas isegi hingamise. Ei kuulnud aga midagi ja taipas, et üliõpilane vaid juttu tahtis ajada, kuna pikaks läinud vaikus ilmselt häirivalt mõjus. Kiirats hakkas nüüd rääkima telefoniposti külge pandud paberist. Sakslased leidnud mõne päeva eest sedeli, kuhu oli kirjutatud: «Kes tapab komandandi ära, saab palju raha!» Kahel järgneval päeval võeti kinni üle viiekümne inimese, teiste hulgas ka linnanõukogu esimees, — ja kõik vaid kirjaoskamatult koostatud sedeli tõttu.

Reemet vaatas kella. See oli alles pool kümme.

«Pole enam kahte tundigi oodata.» Endrik keeras endale suitsu ette. «Joosta saame aga kõvasti!»

«Kilomeetri kaugusel on redupaik, kust meid ükski ei leia.» Kiirats hiilis raudteetammile, et laengute kohta paremini ära märkida. Lumme oli nüüd torgatud teibajupp. Kui vaguniots selleni jõuab, surub Kiirats hoovale, ja vaevalt et kõrgest võimukandjast pärast seda midagi veel leitakse. Roobaste all on topeltlaengud. Udo vihkas alles hiljaaegu sõda, vihkas tapmist ja selleks väljamõeldud tehnikat. Mundris sõdur tekitas temas nördimustunde. «Munder ja kõik, mis selle juurde käib, meenutab mulle, et inimene pole ennast veel käpuliasendist püsti rebinud,» armastas ta väita. «Mä ei ole loom. Minu käsi ei puuduta kunagi tapariista.» Praegu ta sellele enam ei mõelnud. Nüüd sõrmitses ta halli metallhoovakest. Vajutus — ja hetk hiljem rebitakse elavad inimesed tükkideks.

«Kas sa väiksena sõda armastasid?» päris ta. «Tahtsid sa olla Napoleon või mõni muu kuulus kindral?»

«Olin kunagi Tasuja! Põletasime heinaküüni maha, mida enam ammu ei kasutatud,» meenus Endrikule. «See lõppes aga halvasti. Küün oli mõisa oma ja isad pidid selle asemele uue ehitama.»

Kell näitas veerand kaksteist. Kaugelt oli jälle kuulda rongi tumedat müdinat. Kas seal sinise taeva taustal juba vedurisuitski üles ei kerki?...

«Ehk ongi? Printside rongid sõidavad ju kiiremini!» Üliõpilane pani käe hoovale.

Rong juba paistis. Kuid veduri sappa olid haagitud loomavagunid. Neid oli seal pikk-pikk rodu. Vedurijuht, pea aknast väljas, vahtis ettepoole. Hetkeks võis näha, kuidas tema abi jämedaid halge katlasse pildus. Viimased kaubavagunid olid akendega ja sinna olid sõdurid sisse topitud. «Kas käsi sügeleb?» küsis Endrik. «Võib-olla on mingi karistusüksus?»

«Sõitku kuradile!» vandus õhkulaskja südametäiega. «Prints tuleb vist homme. Tulemata ta ei jää, selles ole kindel.»

Oodati jälle. Pool tundi hiljem möödus teine rong, aga Valga poole. Vedur ähkis raskelt.

«Meie või ja pekk!» nentis Endrik. «Tegelikult tuleks see kraavi lasta. Siin on kallim kaup kui kümme printsi!»

«Inimesed ripuvad oma elunatukese küljes, nagu oleneks sellest kogu maailma saatus...» arutas Kiirats. «Ja ometi lõpeb elu paratamatu surmaga! Esimene traagiline sündmus inimese elus on tema ilmaletulek. Kui kõik sellest aru saaksid, leiaksime endile ka julgeid kaaslasi, kes oma elunatukese pärast ei väriseks!»

«Vaevalt,» arvas Endrik. «Kui kõik nii mõtleksid, ripuks vist iga oksa küljes üks sinusugune tarkpea.»

Aeg lähenes keskpäevale. Valga poolt lähenes uus rong. Kiirats tõmbus pingule. «Tuleb!... Kindlasti seesama!» Jah, selle müdin oli kuidagi teistsugune. Vedur huilgas valjult, palju ähvardavamalt kui endised.

Tegemist oli tõesti reisirongiga. Kiiratsile näis, et vagunid lausa hiilgavad puhtusest ja akende ees ripuvad siidkardinad, ning isegi vedur on kuidagi eriline. Ta sõrmed pigistasid taas lülitushooba.

«Sanitaarrong! Tuleb vist frondilt,» oli Endrik ära näinud. «Taga on purustatud reisivagunid, need viiakse remonti nagu inimesedki.»

Seegi rong möödus. Vaikiti löödult. Mida see tähendab?

«Ei tule!» Need kaks sõna seisid nüüd kogu aeg nende vahel.

Enamik ronge sõitis Saksamaa poole. Kaubaga, uksed kinni plommitud. Saadetistega olid kaasas relvastatud meeskonnad.

«Aga maa nälgib!» Endrik puhus sooja hingeõhku külmunud sõrmedele.

«Ma tunnen peki lõhna, kui need sõidavad,» lisas Kiirats. Ta jalad olid liikumatusest tuimad.

Hakkas juba hämarduma.

«Siis homme!»

«Kas üldse tulebki?»

«Kui nii, lendab mõni teine laadung kraavi!»

Varitsuskoht maskeeriti. Mõne aja pärast kõmbiti tõntsilt tuldud teed linna tagasi.

Raudteejaama juures said nad vurrudest jääpurikaid näppivalt pakikandjalt kuulda, et prints tõesti ei ole tulnud ja et linna pürjerid külmetanud end perroonil lillaks. Kõrge külaline tulevat homme või paari päeva pärast.

«Mis sa arvad, kui me kordamööda valvaksime?» tegi üliõpilane Reemetile enne lahkuminekut ettepaneku. «Nüüd on seal kõik kombes... Sina mine homme oma haiget vaatama, mina lähen sinna. Üksi on risk väiksem, aga tulemused samad... kui õnnestub.»

«Koos alustasime, ja koos ka lõpetame,» arvas Reemet.

«Ei ole õige. Sina lähed ülehomme. Kahel pole enam mõtet elu kaalule panna.»

Nii lõpuks jäigi.

Stanislava oli alles mõne tunni eest laatsaretti viidud. Aleksei umbusaldas tulijat hämarast toanurgast. Kuid näis, et poiss oli ümbrusega siiski leppinud, tajudes olukorra paratamatust.

«Küsis aina sind taga,» kinnitas perenaine oma üürnikule.

Kui nad Alekseiga kahekesi jäid, hakkas Endrik Hildalt saadud venekeelsest raamatust poisile muinasjutte lugema. Väikemees kuulas huviga. Kuulas, kuulas, kuni lõug vajus peopesale. Endrik võttis poisi sülle ja viis ta voodisse. Tal oli tunne, nagu oleks ta Alekseid juba varemgi niimoodi kandnud.

5.

Kui Reemet hommikul tööle ruttas, sadas vihmaasegust lobjakat. Öö oli järsku sooja toonud. Jõejääl läikles mitmes kohas vesi. Kas raudtee ääres viimaks juhe välja ei sulanud?! Seal võis praegu lõks ees oodata... Tekkinud kartus mõjus nii, et Reemet oli valmis otsekohe oma kaaslase juurde ruttama. Aga mida suudaks ta enam muuta? Teine on ammuilma läinud. Reemetil ei jäänud muud üle kui lohutada ennast, et küllap Kiirats ise hädaohtu märkab.

Rähnik ajas saemeistriga juttu. Näis, et seal ei vahetatud tavalisi sõnu. Katlakütja pildus pinde rullikule

ja ka tema olekus oli midagi teisiti, otsekui viha ja nördimust. Varju alt, kus grupp mehi suitsu tegi, ajas välja pinutaguse lõhna.

Kui meister ära läks, tuli Rähnik Endriku juurde.

«Kas said oma asjad joonde?»

Reemet vaatas sõbralike sõnade peale üles ja taipas alles siis, kui sedasama oli temalt teist korda päritud.

«Ei ja jah... pärast selgub, kuidas. Mis siis saab, kui mul ka homme tuleb ära jääda?»

«Mis seal ikka,» kehitas Rähnik oma teravaid õlgu. «Panime sulle eilse päeva kirja, paneme homsegi.»

«Kuidas et kirja?» ei mõistnud Endrik.

«Noh nii, et sulle makstakse see päevake välja. Teised rabasid eile sinu eest ka. Nii me teeme ikka, kui asja eest väljas ollakse. Sina ju vist...»

«Arvan vähemalt, et olin asja pärast, tõsise asja pärast.» Need inimesed siin hakkavad teda lõpuks siiski vist endi hulka vastu võtma!

Kime vile kutsus tööle. Rida lühikesi huikeid, nagu oleksid poisikesed üleannetult lututanud, sekka mõned pikad ja kriiskavad. «Teeb nalja,» kommenteeris Rähnik. «Katlakütja oskab meil igasuguseid hääli välja nõiduda... See tänane oli nagu nöökimiseks. Peremees tahab palka kärpida.»

«Sellest sa meistriga vist rääkisidki?»

«Ka sellest,» nõustus Rähnik. «Oleme seina äärde surutud. Iga sööja kohta tuleb linnas paarkümmend töötut.»

Rähnik sülgas pihku ja haaras vaigust kleepuva männilaua. Sama tegi ka Endrik. Aga mida nemadki siit nii saavad? Koolutavad turja, katkestavad end õhtuks surmväsinuks, et pärast seda kodus nälginud suid näha ning pooltühja kõhuga teki alla pugeda. Mida nad ootavad homselt päevalt?

Endrik jälgis oma töökaaslast ja nägi, et sellel olid veresooned naha all nagu köied. Aga miks see mees ta oma kaitse alla võttis? Kas ta aitaks ka Stanislavat? Ja Reemet küsis: «Oled sa poissmees?»

Rähnik võttis mütsi peast ja pühkis sellega korra üle otsaesise: «Õnneks jah. Aga milleks sul seda vaja on?»

«Niisama. Arvasin juba ise, et poissmees. Aga miks sa ütled — õnneks? Kas sellepärast, et on sõda?»

Rähnik ei vastanud kohe. Alles siis, kui nad palgi olid haakidele veeretanud, tähendas: «Kui selge pilt on, et mu lapsed kapitaliste orjama ei hakka, nagu mina praegu, siis soetan perekonna. Aitab vabrikantidele minugi küürust.»

«Nii jäädki viimaks poissmeheks.»

«Maailmarevolutsioon juba alt ei vea!... Nii on kirjutatud ja nii see tuleb!» Rähnik tõi oma näo Endriku ligi ja lisas: «See on öeldud ainult sinule.»

«Hoiatada pole vaja. Aga selle peale ma vilistan, et sa revolutsiooni kilbiga perekonna vastu lähed! Armud, võtad naise ja siis ütled, et soetad kapitalismile hauakaevajaid.»

Rähnik asus järjekordse palgi kallale. «Tõmbasid mul vist naha üle kõrvade!» tunnistas ta mõne aja pärast.

Kaaslase mõttemõlgutused andsid julgust ja Endrik küsis provotseerivalt: «Paistab, et kõik meie poliitilised parteid hoiavad nüüd käsi rüpes. Tuleb see argusest?... Kodanlastelt pole midagi loota ega saagi nõuda, et nad oma nahaga riskiksid. Kommunistid aga andsid meid Brestis sakslastele üle. Näib, et neil pole külma ega sooja, mis sakslane siin teeb ja kuidas nad seda lepingu osa täidavad, kus Baltimaadest juttu on.»

Rähnik oli küsimusest üllatatud.

«Mida sina siis tahad?»

«Et sakslased siin nii vabalt peremeest ei mängiks. Sedamoodi võib välismaa tõesti arvama hakata, et rahvas neid siia ootas.»

«Sülgan välismaale ja nende kodanlikele diplomaatidele! Sülgan ka rahulepingule! Tuleb maailmarevolutsioon ja pühib selle rämpsu viimseni minema. Kõik lepingud, parunid ja teised vereimejad!»

«Ja seni me istume ja ootame?... Praegu peaksid kõik parteid sakslaste vastu ühinema.»

«Enamlased end kodanlastega juba paaritada ei lase! See on ette teada, mida kodanlased tahavad.»

«Demokraatlikku vabariiki,» lausus Endrik nagu muuseas. «On ju olemas rahvaste enesemääramise

õiguse deklaratsioon!... Lenin ise kirjutas sellele alla!»

Niisugused sõnad panid Rähniku kohmetuma. Kuid ainult hetkeks. «Kas kodanlased on sinu arust terve rahvas?» küsis ta järsult. «Meile on tööliste vabariiki vaja!»

«Siis tuleks rahvahääletus teha ja kõik saaks selgeks.» Reemet imestas, et ta sellele just praegu tuli.

«Sülgan sinu rahvahääletusele!» Ta tõesti sülgas. «Proletariaat paneb oma võimu teiste abinõudega maksma! Kuradile paberilipakad! Võim töölisklassile ja jutul lõpp. Me ei kavatse seda mitte kellegagi jagada! Või on sul midagi selle vastu?»

Reemetil siiski oli. «Tuleb välja, et kõik tahavad võimu vägivallaga maksma panna. Milleks oli siis vaja rahvaste enesemääramise deklaratsiooni, kui seda asja hääletusele ei julgeta lasta! Rahvast kardavad sotsialistid ja kodanlased, parunitest ei maksa rääkidagi. Ise aga kinnitavad, et nad rahva huvides tegutsevad. Ehk on kommunistid tõele kõige lähemal? Aga inimene võib ju ka midagi mõelda! Mina ei ole veel üheski parteis.»

«Oled siis ehk kaasatundja... tööliste asjale? Või on sedagi palju öelda?»

«Palju? Võib ka olla, et vähe. Ma ei tea seda isegi.»

Näis, et Rähnik sai temast aru. Paarimehe silmades polnud enam endist tigedust, kui nad palke hakkasid veeretama: «Mida sa saksa printsist arvad?» tegi Endrik nagu muuseas juttu. «Eile oodati, aga ei tulnud!»

«Kahekorra käänaksin nende kaelad!» Palk kolises hooga riidast alla. Endrik lükkas kangi uue tüve alla. Kui kõik hästi läks, on Kiirats oma töö juba teinud!

Hulk aega töötati vaikides. Endrik arvas, et Rähnikut on vallanud teised mured. Kuid tuli välja, et too oli kogu aeg nende jutuajamise üle mõelnud, kuna ta sõnu rõhutades lõpuks tähendas:

«Ah sina arvad, et nüüd on kõigil kõrvad pea ligi tõmmatud?... Siin sa lased küll viltu! Nii võivad ainult külamehed rääkida, kes midagi ei tea.»

«Minusugused külamehed?» Endrikule tegid Rähniku sõnad nalja. Kas ta usuks, kui talle eilsest rääkida?

«Võta, kuidas tahad. Igal juhul on sinus palju väikekodanlikku rämpsu, küla mahajäänud mõtteviisi!» Ta ütles seda sügava sisemise veendumusega ja kinnitas veel: «See on paratamatu!»

«Ja sinus on palju jämedat ning kandilist,» tahtis Endrik lisada, kuid nägi, et Rähnik muigas. See oli arusaav ja sõbralik, omaette naer. Vaevalt et ta midagi halba oleks mõelnud.

Kui Reemet oleks saanud praegu teise mõtteid lugeda, oleks ta üllatunud. Kindlasti selle üle, et see väliselt tahumatu jutuga noormees nii hästi inimesi tunneb, et talle nende ennistine avameelne jutt lihtsalt pööraselt meeldis. Ta oleks saanud teada sedagi, et Rähnik piinliku pedantsusega kaalutleb, millise piirini teist usaldada võib ning kuivõrd ta ülesannete täitmisel, mis omakorda temale usaldatud on, toda kasutada saaks. «Parteid ei ole, kuid nüüd see luuakse!» mõtles Rähnik. Siia kanti oli oodata endist üliõpilast Jaan Mäge, kes töölisklassi laialipillatud ridu pidi koondama. Kõige selle tõttu oligi ta hoopis reipam kui eelmistel päevadel.

Täna hindab Rähnik ka inimesi teise mõõdupuuga. Nüüd jagunevad tema silmis kõik kahte põhigruppi: ühed on paremal, teised vasakul. Ühed on omad, teised vaenlased. Uue töökaaslasega on olukord esialgu keerulisem. Rähnik ei saa teda praegu siia- ega sinnapoole seada. Erand? See tema kõrval liikuv erand teeb teda mõningal määral rahutuks. Tal oleks väga kahju, kui ta tema vaenlaste poolele peaks paigutama, ning seepärast ei kiirusta oma otsusega. Olukord nõudis, et ta Endriku esialgu siiski vahepealseks jättis. Temaga tuleb töötada. Ilmselt oli aga tegemist kõva pähkliga ja Rähnik tundis ennast senini rumalalt abituna.

Enne töö lõppu selgus, et omanik tunnitasu siiski ei kärbi. «Olgu peale,» oli ta öelnud, «ühed eestlased oleme kõik!»

«Juudanahk!» kirus Rähnik. «Streik ei oleks praegu kõne alla tulnud... Aga ähvardasime: saksa täägid ei püsi igavesti ja tuleb aeg... Kartma lõi mehike!»

«Kas sa seda tõesti ikka korraldada saad, kui ma homme töölt puudun?» tegi Endrik taas juttu. «Mehed hakkavad ehk nurisema.»

«Ära muretse. Hoolitsen.» Rähnik jäi ootama, et teine oma asjadest ka temale kõneleb.

«Kunagi hiljem ma ehk räägin. See ... see pole üksi minu saladus,» kohmas Reemet kõrvale vaadates.

«Võiksid õhtul minu poole sisse astuda.» Kutsuja oli kindel, et teine nüüd vähemalt elukohta küsib, kuid seda ei tehtud.

Kui Reemet vabrikuhoovist väljus ja esimesele tänavanurgale jõudis, jäi ta võpatades seisma. Teisel pool tänavat tõid kaks püssimeest endi vahel eraisikut. Samasugune kõnnak... samasugused riided... Kui nad lähemale jõudsid, nägi Endrik, et oli eksinud. Arreteeritul polnud Kiiratsiga isegi ligilähedast sarnasust ja riided olid tal talumehe omad. Tegemist oli vanamehega, kes konarlikul lumel alalõpmata komistas.

«Kas sihukesed ongi punased?» küsis eideke Reemeti kõrval.

«Kas saksa printsist on midagi kuulda?» päris viimane omakorda vastu. Millegipärast seostas ta püssimeeste vahel viidava mehe printsi külaskäigu ja oma kavatsusega. Eideke lõi käega ja kadus hoovi.

Endrikule meenus, et ta ei või Stanislava juurde minna tühjade kätega. Poest aga polnud midagi osta. Alles tunnilise otsimise järel sai ta haige jaoks suupärasemat. Linnas oli vaikne. Tähendab — ka täna ei tulnud. Tänavatel liikuvad sõdurid olid rahulikud ja ohvitserid üleolevad. «Tähendab, midagi ei juhtunud, ja homme on minu kord,» mõtles Endrik.

Haigla eeskojas võtsid teda vastu läppunud õhk ja vahakollaste vurrudega, lühikest piibutobi kiskuv sanitar, kelle kitlist võis oletada, et sellega ka põrandat nühitakse. Koridori aknapoolses küljes seisis tihe voodirivi. Endrik rohkem tundis kui nägi, et kümned silmad teda jälgivad, ahnelt kompavad, kaenla all olevat pakikest vahivad. Endrik juhatati viimasest uksest sisse.

Stanislava voodi asus seina ääres. Pea oli haigel sügavale patja vajunud. Endrik seisatas voodi kõrval ja arvas, et Stanislava magab. Talle paistis, et naine näeb praegu parem välja. Ta ei märganud niiskust haige otsmikul, küll aga seda, et tema rind liiga kiiresti

tõuseb ja langeb ning nägu on tegelikult hallim kui enne siiatoomist.

«Ta kutsub kogu aeg Alekseid!» sosistati kõrvalvoodist.

Stanislava ei maganud. Ta avas aeglaselt silmad ja uunurkades hakkas värelema naeratus: «Teie?... Te ikkagi tulite!»

«Aleksei saadab tervitusi ja palub ruttu terveks saada!» Endrik asetas pakikese öökapile.

«Siin suri noor naine, kuigi paistis olevat nii terve,» ohkas Stanislava. Ja vaadates paluvalt voodi ees seisjat, küsis: «Kas Alekseil on nüüd... isa?»

«Isa?» Kui Endrik taipas, mida haige mõtleb, vaikis ta kohmetunult.

«Kas tal on isa?» päriti uuesti.

«Lugesime temaga muinasjutte... Ta on taibukas poiss ja me saame väga hästi läbi...»

Korraga soovis Endrik, et Stanislava praegu lõbusalt naeraks. Ta püüdis kujutleda, kuidas see naine välja näeb, kui ta päris terve on ja elujulguse tagasi on saanud. Ta oli valmis praegu koguni mitu printsi kraavi laskma, kui vaid haigel sellest parem oleks. Ta tahtis midagi teha, korraldada, kõnelda arstidega, manitseda õdesid, et nad tema eest hästi hoolitseksid...

«Kas nad rohtu ikka annavad?»

«Enne käis professor,» sosistas haige. «Ka rohtu antakse.»

«Maasik on neist kõige targem,» kinnitas Endrik.

Stanislava kahvatud palged võtsid nagu roosakat tooni. Tema ilmesse tekkis ärevus ja silmad otsisid midagi. «Kas te nüüd lähete koju?»

«Koju!»

«Ütelge Alekseile, et kõik on hästi... Et ema käskis sõna kuulata.» Haige püüdis pead tõsta, kuid see vajus jõuetult tagasi. Mõne aja möödudes päris: «Kas teie sõber ootab seal?»

«Ma ei tea. Võib olla, et tõesti ootab,» oletas Endrik ja mõtles: «Milleks ta seda küsib?» Päris sedasama ka haigelt.

«Mõtlen, et ta vist ei salli meid... Alekseiga...» Haige silmad läikisid. «Mind pole kellelegi vaja!»

Reemet ei mõistnud hiljem isegi, kuidas see tuli. Ta

tundis, et see on praegu väga vajalik ja muu ei oma momendil tähtsust. Endrik kummardus haige kohale ja sosistas: «Kellelegi! Aga Alekseile ja . . . minule? Te peate terveks saama! Mõistate! Ja mu sõber on hea. Temast ausamat ma ei tunne. Tema tõigi arsti . . . Ma ootan . . .»

Haige oli silmad sulgenud.

«Te ei usu mind?»

«Ma püüan . . .» Stanislava naeratas.

Aga hiljem kodu poole rutates tuli küsimus küsimuse otsa. Kuhu ma ennast toppisin? Miks ma talle siiski nii rääkisin? Keda ma endast kujutan?

Kiirats istus, selg ukse poole, ja näis oma mõtetega siit hoopis kaugel viibivat.

Endrik rõõmustas, kui teda siin nägi. Ühtaegu valdas südant aga ängistus. Riputanud palitu varna, küsis: «Prints ei tulnud täna?»

Kiirats pöördus aeglaselt ümber ja imestas: «Sa siis ei teagi . . . !»

«Mida?»

«Sõitis! . . . Pool tundi peatus jaamas ja kihutas edasi!»

«Ja sina?»

Kiirats silus oma sassis juukseid. Nägu oli tal pondunud, nagu oleks ta mitmel ööl purjutanud. Udol oli justkui raske rääkida. «Ma ei tea isegi, miks ma seda ei teinud. Olin küll kindel, aga ei vajutanud . . . Mõtlesin vist, palju peresid pärast seda toitjateta jääb . . . nagu mina oma isast ilma jäin . . . Rumalus! . . . Nüüd ma kahetsen! . . . Sõima mind, löö! . . .» Kiirats seisis Endriku ees ja ootas. «Noh, löö! Ütle midagi. Olin loll, argpüks . . .»

Kui teine aga sõnagi ei vastanud, pahvatas ta:

«Olen samasugune lobiseja nagu need teisedki — minu aatekaaslased!»

Reemet taganes, kuid Kiirats ei jätnud: «Ütle mulle näkku, et ma olen siga ja argpüks! Arvasin, et suudan pärast seda kõike! Kui sina oleksid seal olnud, oleks nüüd vist kõik korras.»

Endrik sundis erutatud Kiiratsi istuma. «Arvan, et sellest pole midagi . . . Me alustame teisiti ja . . . ega ühe printsi pärast ilm hukka lähe.»

Kiiratsi ilme oli viril, kui ta Endrikule otsa vaatas: «Sinust saaks tubli pastor! . . . Ma näen su silmadest, et sa valetad. Ma pole laps! . . . Printsi jätsin alles, aga ühe moonarongi lasksin küll õhku. Vihaga. Teadku nad, et oleksime võinud nende printsiga sedasama teha. Pidagu nüüd pastorid tänujumalateenistust. Sa oleksid pidanud nägema, kuidas liiprid taevasse lendasid ja parunivõsud lumes püherdasid!»

«Miks sa siis ennast süüdistad? Kõike muud, aga argpüks sa ei ole!»

Udo raputas pead. Ta ei uskunud Reemetit.

6.

Kraavilastud raudteerongist räägiti sosinal, suust suhu nagu kõige suuremast saladusest. Arvati, et prints vaid juhuslikult pääses. Okupatsioonivõimud ei tahtnud asja suure kella külge panna, ilmselt kartusest, et eeskuju võib nakatada. Endrik kirjutas parajasti kodustele kirja, kui näost õhetav Aleksei tuppa tormas ja teda välja lumesõda pidama kutsus.

«Sõda peame hiljem,» arvas Endrik ja tegi samas ettepaneku: «Täna on pühapäev ja mida sa arvad, kui me laatsaretti läheksime — ema vaatama?»

Poisi silmad lõid vaimustusest särama. Seda oli ta kogu aeg oodanud.

Reemetil oli veel kodust kaasapandud sinki alles. Ta lõikas sellest viilakaid ja kaapis paberi küljest viimased võiraasud leivakäärudele. Sõrm suus, jälgis poiss tema tegevust. Viimasel ajal olid nad toiduga tagasihoidlikult läbi ajanud.

«Kas tahad?»

«Ei!»

«Võib-olla sööd ühe võileiva?»

«Mul pole üldse isu!» Hommikul olid nad muide leppinud veega keedetud tangupudruga.

«Võta!» sundis Endrik. «Sa pead kasvama!»

«Niikuinii ma ei võta!»

Endrik imestas lapse ootamatu pahameelepurske üle. «Pärast siis,» nõustus ta ja pakkis Stanislavale tehtud leivad paberisse.

«Pane see ka,» osutas poiss temale jäetud leivale laual.

«Söögiga kangelast ei mängita,» noomis Endrik. «Võin talle kaevata, et sa sõna ei kuula.»

«Seda onu juba ei tee.»

«Ära ole nii kindel.»

«Ema hakkaks muretsema. Onu ju seda ei taha!»

Endrik naeratas. Kavalpea. Juba küllalt tark. Ja Aleksei võileib lisandus teistele.

Riia maantee juures tuli neile vastu Kiirats. Udo oli nii mõtteis, et oleks neid märkamata möödunud, kui teda palitukäisest poleks peatatud.

«Kuhu sa tormad?»

Vastus oli imelik: «Mul ükskõik, kuhu.»

Endrik ei hakanud uurima teise tujutuse põhjust. Ta seletas, kuhu nemad praegu lähevad, ja kutsus: «Soovitan ühes tulla!»

Kiirats piidles siia- ja sinnapoole tänavat. «Võib-olla ei ole hea, kui meid koos nähakse!»

«Said jälle millegagi hakkama?»

«Veel mitte!» Kiiratsi palged punetasid ja hääl oli pahaendeline. «Kas nad sinu pool läbi otsimas pole käinud? Või muidu visiidil? Meie majast viidi kolm mind ei puudutatud.» Kui nad tänavat pühkivast kojamehest olid möödunud, jätkas Kiirats: «Kahetsen, et printsi kuradile ei saatnud! Eluotsani kahetsen!»

«Kõike saab heaks teha. Õige aeg alles tuleb.»

«Õige aeg!» Kiirats naeris kurjalt. «Sakslased hakkavad nüüd tõesti endale Balti hertsogiriiki välja nõiduma. Teevad maakogusid, et maailmale näidata: kõik läheb korra ja rahva tahtmise järgi! Kuradid! ... Sõidaks siia veel keegi ... ta ei pääse!»

Jõuti elavama liiklusega tänavatele. Udo Kiirats oleks hea meelega tahtnud Endrikule rääkida oma eilsest külalisest.

Ta oli nüüd lõplikult veendunud, et endine üliõpilane Mägi käis tema juures vaid maad kuulamas. Oli küsinud otsekohe isa kohta ja kahvatanud, kui kuulis, et see maha on lastud. Kust Mägi tema poole ilmus? Udo aimas, et ta tuli saadikuna. Võib olla, et isegi punaselt Venemaalt. Pärast seda, kui Mägi isa kohta teada

oli saanud, nende jutt soikus. Viimaks hakkas külaline tungivalt pärima: «Seda, kes sa enne olid, ma tean. Aga praegu? ... Kes sa nüüd oled?»

«Et kas ma pärast isa kaotamist kommunistiks hakkasin? Ma ei vaheta oma poliitilisi veendumusi nagu kindaid. Ka isa ei sallinud ülejooksikuid!» teatas Udo. «Sakslaste vastu olen ma aga nõus isegi kommunistidega koos töötama ... kui minu sõbrad demokraadid kah kaasa löövad. Selles pole aga praegusel juhul kahtlust.»

«Sinu demokraadid tegid kõik, et Saksa okupatsiooni kiirendada ja tööliste võimust lahti saada,» tähendas Mägi. «Punastega nad koos tööle ei hakka ja tööliste võimu ei salli, olgu seal või sada korda kõik eestlased. Rahvustunne on nendele ainult spekuleerimiseks.»

«Näita mulle üks, kes okupandid siia tellis!» nõudis Udo. «Oma kätega teen talle lõpu.»

«Kunagi hiljem,» lubas Mägi.

Sellega nende jutuajamine lõppeski. Kui Kiirats veel samal päeval oma sõpradele tegutsemisvajadusest rääkis, naerdi ta välja. «Tahad peaga vastu müüri joosta!» Udo raevutses, kuid sellest polnud kasu.

Tänavanurgal, kust tuli ära keerata, kutsus Endrik uuesti: «Tuleksid ehk tõesti kaasa.»

«Mõni teine kord,» arvas Kiirats. «Meil pole tark end liiga palju kahekesi koos näidata.» Udo tõmbas pea õlgade vahele ja ruttas üle tänava.

Tuttav sanitar istus ka nüüd koridorinurgas ja näris piibuvart.

Minuti pärast seisid nad Stasja voodi ees. Haige vaatas neid pilukil silmi, kuid tema kahvatu nägu jäi liikumatuks. Selles polnud rõõmu ega kurbust. Stasja näis olevat täpselt samasuguses olekus nagu eelmisel korral. Lamaja meenutas läbipaistvat vahakuju. Kõrval asuvast voodist seletati, et haige oli terve öö sonind, hommikul hulga aega teadvusetult lebanud ja ärgates nõudnud, et teda välja lastaks. Ta vaeseke ei teadvat enam, kus asub! Olukorra tõsidust tajus ka Aleksei. «Ema! ... Ema! ...» hädaldas poiss ning langes voodile kummuli.

Lõpuks näis, et Stanislava tardumusest ärkab. Ta

silitas poja pead, kuid ei rääkinud sõnagi. «Täna on ehk kriis,» arvas Endrik.

«Nad andsid mulle halba rohtu — süstisid!» sosistas haige vaevu kuuldavalt.

«Kas sa sööd? ... On sul natukenegi isu?»

Haige mustad kulmukaared murdusid astmelisteks.

«Sa pead sööma!» Endrik lõikas taskunoaga võileiva tükikesteks ja vabandas: «Ära pahanda, et midagi suupärasemat ei ole.» Stanislaval polnud vähimatki isu, kuid ta ei hakanud vastu vaidlema. Haige näris, sõi ja jõi nelja valvsa silma poolt seiratuna. Esialgu tegi ta seda võib-olla vastikustundegagi, kuid iga pala järel näis see sõnatu sund talle üha suuremat sisemist lõbu pakkuvat. Söömine ja söötmine muutus nagu omamoodi mänguks ja Endrik tähendas Alekseile poolnaljatades: «Meil tuleb iga päev siin käia. Muidu võib ema meid alt vedada.»

«Kui sa tööl oled, tulen ma ise,» teatas poiss varmalt.

«Parem juba koos,» soovis Stanislava. Haige silmadesse tekkis midagi hirmutaolist. Endrik kinnitas taas, et nad teda Alekseiga nii väga ootavad, teevad tema vastuvõtuks juba ettevalmistusi. Ta rääkis, nagu oleks Stanislava ja Aleksei kodu seal tema juures ja nagu oleksid nad kõik kogu aeg ühes elanud.

Tänaval veendus Endrik oma hämmastuseks, et Kiirats teda haigla ees ootas.

«Olin vahepeal professor Maasiku juures,» teatas Udo. «Ta määras mulle eksamiaja ja siis tegin temaga ka sinu haigest juttu. Muud ta ei öelnud kui seda, et kõige hullem olevat möödas. Normaalse psüühilise olukorra taastamiseks pidavat ka kodused kaasa aitama!»

Kodused? Endrik lisas sammu. Katuseräästast matsatas kõnniteele terve lasu nätsket lund ning osa sadas sellest ka kõndijate riietele.

«Inimene ei tea kunagi, kus tema saatus on,» muigas Kiirats ja küsis elavnedes: «Kas sa malet või kabet mängid?»

«Kabet küll, malet vähem. Viimasel ajal pole lihtsalt partnerit olnud.» Reemet tunnistas kaaslast küsivalt ja imestas, kuidas ta sõbral äkki mängu vastu huvi tekkis.

Kiiratsil oli tekkinud imelik mõte, kuid teisele ta

seda ei seletanud. Ta oleks pidanud tollelt Mägilt siiski küsima, mis ülesande ta talle annaks. Kas tema siis sellega hakkama ei saaks, mis isale taheti usaldada? Ja malemäng pidi aitama otsustada. Kui kaotab, otsib ta selle mehe üles. Just kaotamise korral, sest Mägi poole pöördumine on samuti kaotus. Ta aimas, et Mägi taga on julgemad inimesed kui tema demokraatidest sõbrad.

Poolel teel otsustas Kiirats siiski koju minna.

Lauavabrikus oli Endrik juba mitu päeva tähele pannud, et Rähnik temalt tasapisi igasuguseid asju teada tahab. «Mida sa uurid?» küsis ta lõpuks. «Nagu kass tulise pudru ümber. Küsi ära!»

Rähnik rapsas palgilt ripneva kooriku ja püüdis sellega eemal istuvat varest tabada. «Pole mul sust külma ega sooja.»

Teise päeva õhtupoolikul küsis Rähnik siiski nagu muuseas: «Sina tunned meie küla vaimu vist hästi? Kas sa maaga ühendust pead?»

«Esialgu mitte.»

Rähnik viskas kangi kõrvale ja kutsus Reemeti palgivirna taha. Ilmselt oli ta midagi otsustanud. Ta vaade oli läbitungivaks muutunud, suud ümbritses karm joon ja isegi hääletoon oli teine.

«Oled muidugi kuulnud, et parunid Riias ja Tallinnas tahavad oma maapäeva kokku kutsuda?» pani ta oma kaardid lauale. «Et meie omavalitsuse tegelased peavad seal kui rahva esindajad hertsogiriigi väljakuulutamist toetama. Mida sa ise sellest arvad? Räägi ja ära mind karda!»

Selliseid küsimusi Reemet ei olnud oodanud.

«Kuulnud olen vähe,» põikles ta. «Mida aga arvan, on teada. Kes maapäeval nende hertsogiriigi poolt hääletab, on nööri väärt!»

«Maakogusse määratud valdade esindajad on meile teada. Ka see, et Riia maapäeval otsustatakse esiteks Venemaast lahtilöömine, teiseks aga Saksamaaga liitumine. Nad tahavad seda, mis täägi abil niikuinii sünnib, ka seaduslikuks teha.»

«Milleks siin mina?» ei taibanud Reemet.

«Nendele kuulsatele rahvaesindajatele tuleb enne Riiga-sõitu mõistus pähe panna,» seletas Rähnik. «Me

ei looda muidugi, et nad seal nii räägiksid, kuidas töörahvas nende hertsogiriigile vaatab. Asi on selles, et nad Riias parunitele järele ei kaagutaks.»

Teise jutt oli Reemetile tõeline üllatus.

«Praegu ütle ainult, kas sa oled nõus kolm-neli oma hooleks võtma ja riskima?»

Reemet nägi, et talt oodati kiiret vastust, loodeti nõustumist. Temale mõtlesid vist juba mitmed. Ta peab olema siis, tähendab, kusagil arvele võetud. Ettepanek oli ju tõeliselt suur usaldus. Reemet tundis ennast meelitatuna. «Tuleb mul kohe maale sõita? Ja load?»

«Niisiis nõus.» Rähnik haaras töökaaslasel käest. «Aimasin, et sa ära ei ütle! Kõik saab korraldatud... aga sõita tuleb homme-ülehomme. Selleks antakse erikorraldus.»

«Kelle esindajana ma siis sõidan?» ei saanud Endrik küsimata jätta.

«Sõidad südametunnistuse esindajana. Ega sa ennast kindla programmiga meheks ju pidada ei saa.» Rähnik muigas vaevu märgatava üleolekuga, nagu oleks ta Endriku vanem vend. «Usun, et oskad saladust hoida ka siis, kui nad su tabavad.»

«Kui kahtled, oleksid võinud mu rahule jätta.»

«Solvusid? Sa ju taipad, et mängus on tõsised asjad. Ütle parem, kuidas sinu hoolealuse tervisega on? Käisid poisiga haiglas ja...»

«Sa siis tead seda?» oli Endrik jällegi üllatatud.

«Sellest, kellele nii tähtis ülesanne usaldatakse, tuleb mõndagi teada,» naeris Rähnik. «Tean sedagi, et Udo Kiiratsiga sõbrustad. Muna, kes tahtis õpetada kana. Mõtlen tema isa. Tore vana oli, ma õppisin temalt mõndagi. Udo läheb aga teist teed.»

«Tea siis, et ta on linnas minu ainuke sõber.»

Rähnik nägi, et Reemet on ebameeldivalt puudutatud, ja võttis tal kuuehõlmast. «Aiman, miks te sobite. Kuid töölisklassile sa tema seltskonnas ei lähene! Udo Kiirats on parandamatu idealist ja kodanlaste käsilane, kuigi ta seda ise ei tunnista. Ta poogib oma ideeräbalad ka sinule külge ja sa ise ei märkagi seda. Aga üldiselt on see kõik ju sinu enda asi.»

Endrik muigas südames. Tal tekkis soov jutustada,

kuidas nad tutvusid ja mida ette olid võtnud. Huvitav, mida Rähnik selle kohta ütleks. Kas laidaks või kiidaks? Mõeldes aga, et Udo võib seda kuuldes vihaseks saada, lausus ta tagasihoidlikult:

«Hoiatamiseks pole põhjust. Ma arvan, et Kiiratsit võib samuti kasutada. Kui mind, siis võid ka teda usaldada!»

Rähnik raputas pead: «Selles asjas pole mina otsustaja.»

«Rääkida võid temast ikka. Kas inimesi on siis jalaga segada. Udo on aus... demokraat!»

«Aus, ja veel — demokraat!» Rähnik pahvatas täiel häälel naerma. See solvas Endrikut ning ta pistis tigedalt:

«Ära irvita tema üle!»

Saekaatrilt nõuti palke. Reemetit ei vihastanud üksnes Rähniku umbusk Udo suhtes, vaid kogu tema lähenemine küsimusele. Aga võib-olla ei olnud Rähnikul endalgi veel teada, milles ülesanne täpsemalt seisab? Rähnik oli rahunenud ja Reemetile tundus äkki, nagu poleks tähtsat kõnelust nende vahel üldse toimunudki. Kui töö lõppes, ei saanud Endrik talt kuidagi jätta küsimata: «Mis sul Udo vastu siiski on?»

«Upsakas tudeng ja muud midagi! Ma ei kannata inimesi, kes unustavad oma päritolu ja töölisklassi vaenlaste poole üle jooksevad!»

«Aga mina? Kelleks sa mind siis pead?»

«Sina?... Sina oled alles toormaterjal, millest midagi ehk saada võib!»

«Aga sina tundud mulle ennustusi jagava ülempreestrina,» vihastas Endrik. «Praegu ma soovin ainult, et sa oma arvamust Kiiratsi kohta muudad. Ja teiseks: ma tahan just temaga koos maale minna. Sa kõnele oma seltsimeestega!» Ta ei jäänud Rähniku vastust ootama ja ruttas minema.

Kui Reemet kodu lähedale jõudis, jooksis Aleksei talle vastu, nii et lobjakas kahele poole pritsis, ja hüüdis: «Kas sa tead, et ma käisin täna ema vaatamas!» Ning lisas kohe: «Nüüd on ta palju tervem!»

7.

Udo Kiirats oli viimaks otsustanud. Ta tahtis Reemetiga nüüd tõesti malet mängida ja oli selleks isegi laua ja nupud ühes toonud.

«Sa vist üldse ei õpi,» tegi Endrik juttu, kui nad üks ühel, teine teisel pool lauda istet olid võtnud.

«Praegu kehtib ülikoolis vaid saksa keel. Otsustasime — enne mitte ühtegi eksamit, kuni see korraldus pole tühistatud! ... Passiivne vastupanu.» Udo lõi käega ja küsis, nagu poleks maailmas tähtsamat asja: «Kas malet või kabet?»

«Ennem siis juba malet.»

«Isa lõi mind harilikult, aga selle partii pean ma võitma,» seletas Udo nuppe ruutudele seades.

Endrik tegi kuninga eest kaks sammu. Tema mänguoskus polnud just eriti raskeid katsumusi läbi teinud, kuid ta armastas malet ja tundis lõbu, kui tema rünnakud õnnestusid.

Udo mäng oli riskeeriv. Sellest võis välja tulla kiire võit või kaotus. Endrik ei oodanud nii teravat rünnakut ja pidi esialgu leppima kaitsemänguga. Udo tegi käike kiirelt ja sundis vastasele peale talle harjumatu tempo. Et mängu rahulikumaks muuta, vahetas Endrik esimesel võimalusel lipud välja, kuid Udol jäi lauale läbitungiv ettur ning ta pidi talle viimaks vankri ohverdama.

«Paistab, et sa võidad!» otsustas Endrik pärast oma jõudude põgusat analüüsi.

Mõne käigu järel lükkas Endrik oma kuninga pikali ja päris: «Miks sa selle partii kindlasti võitma pidid?»

«See otsustas, et ma punastega tegemist ei tee. Selles oligi asi!»

«Tehti sulle mõni ettepanek?» Ta mõtles Rähnikule.

«Otsiti isa, aga jalgu jäin mina. Sina tulid ju samuti isa poole. Nad ei salli mind, need isa ... seltsimehed! Olen nende silmis nagu kärnane koer. See teebki viha. Kui poleks niisugune aeg, ma näitaksin neile!»

Endrik vaatas teda. Talitab nagu poisike! Kas selliseid asju nii otsustatakse? Palju ta niisugusele võib rääkida sellest, mille kohta nad Rähnikuga kokku leppisid?

«Kas sulle eelolevast Riia maapäevast kõneldi?»

Udo raputas pead. «Arvan, et kommunistid ei hooligi sellest. Neid huvitavad teised asjad — oma diktatuur! Ja maailmarevolutsioon, mis kõik lahendama pidavat.»

«Kas sa ei eksi? Kodanlased poleks vist paruneid lindpriiks kuulutanud, aga kommunistid tegid seda. Ka nemad ei salli paruneid.»

«Nad ei salli ka demokraatiat.»

«Kas Rähnik on sinu pool käinud?»

«Nagu ei tunne,» raputas Udo pead.

«Tema tunneb sind hästi.»

«Mõni isa sõber.»

«Ta otsib su ehk üles. Siis sa näed, et punased ka kõrgemat poliitikat taipavad. Mõtlen Riia maapäeva ja muud, mis sellega seotud on!»

«Tulgu!» Udo hakkas malenuppe uuesti ritta seadma. «Teeme veel ühe partii.»

«Sa ei otsusta enam millegi üle?»

«Kõik on niigi selge.»

Mängu ajal kõneles Reemet üksikasjaliselt, milline ülesanne talle anti. Mida enam ta sellest aga rääkis, seda süngemaks Kiirats muutus.

«Oled sa viimaks solvunud, et Rähnik sind umbusaldas?» uuris Endrik.

«Ma ei hooli sinu Rähnikust.» Kiirats andis kuningale tuld, kaotas aga ise mõne käigu järel etturi, siis ratsamehe. «Mõne päeva pärast on Emajõelt jää läinud,» pahvatas Udo ootamatult. «Kui ülikooli läksin, oli ema mul juba voodis pikali ... Ta tahtis kangesti, et ma pastoriks õpiksin. Et ma teoloogiale pühendusin, selles teadmises ta surigi. Õieti oli ta juba pärast minu sündimist põduraks jäänud. Isa hoidis teda ... Isegi niivõrd, et ema sedagi ei teadnud, mis usku meie isa õieti oli!»

Endrik hakkas taipama, miks Kiiratsi meeleolu langes. Emajõgi ja sellega ka tema isa vabaneb jäävangist! Järgmiste partiide ajal vahetati ainult mõned sõnad. Ajuti mängis Udo hästi, muutus aga samas jälle tähelepanematuks. Aleksei istus käsipõsakil laua otsas ja püüdis mõistatada talle tundmatu mängu reegleid. Endriku seletuse peale kinnitas poiss, et ta endale ise asja varsti selgeks teeb.

«Kõik tahavad aina omal käel tõeni jõuda,» muigas Endrik. «Aga nii on ju vaevarikkam.»

Kiirats taipas, et Endrik sellega teda mõtleb, ja pareeris lõbusamaks muutudes: «Inimene on juba selliseks loodud. Avastamise rõõm olevat kõige magusam! Isekus on inimese üks iseloomuomadusi ja kellel seda ei ole, on ilma kaitseta. Nagu pehme savi, kuhu igaüks, kes aga juurde satub, võib sõrmega siiru-viiru jutte vedada.»

«See ainult paistab tõena.» Endrik nihutas vankrit ja tegi vastasele mati. «Sellisest filosofeerimisest pole mitte kellelegi kasu. Ja sulle kui teoinimesele, ma arvan, on see samuti võõras.»

Mänguhoos polnud nad märganudki, kuidas aeg oli edasi ,jõudnud. Seinakell lõi kaksteist. Komandanditund oli juba ammugi käes.

«Jää ööseks siia,» tegi Endrik ettepaneku.

Udo siiski lahkus.

Kogu järgmise päeva käitus Rähnik nii, nagu poleks nad eelmisel korral milleski kokku leppinud, aga veidi enne tööaja lõppu viis ta Endriku kõrvale ja küsis: «Olid sa eile oma sõbra Kiiratsiga koos?»

«Kas sa tead või tahad kontrollida, kas ma õigust räägin?»

«Ma ei tea midagi.»

«Ta oli minu pool.» Endrik jutustas, miks Kiirats temaga malet mängis.

«Poisi süda ikkagi kripeldab. Mägi käigust sinna ma tean. Teie kahe vahel siis saladusi pole?»

«Ma ju ütlesin, et mida minule, võid ka temale usaldada.»

«Tulevikus me võtame seda arvesse,» lausus Rähnik kuidagi teravalt. «Arvan, et Mägi ta juba täna üles otsib. Meil pole tõesti inimesi jalaga segada.»

Endrik jõudis töölt koju segaste tunnetega. Ta tahtis esialgu Udo poole minna, mõtles siis, et külastab Stasjat, kuid ei läinud lõpuks kuhugi. Aleksei lõikas välja paberist rõngaid, Endrik luges. Vahetevahel ta kuulatas tähelepanelikult. Ta ei teadnud isegi, keda ootab. Kas Kiiratsit või koguni Rähnikut ennast?

Endrik oli juba magama jäämas, kui aknale ettevaatlikult koputati. Ta hüppas voodist ja püüdis välja vaa-

data, kuid ei näinud midagi. Varsti koputati uuesti, seekord teisele aknale. «See on Udo,» oli ta veendunud, tõmbas palitu särgi peale ja väljus.

Oli hoopis Rähnik. Jäädes ise maja nurga taha, käskis ta Endrikul üle tänava minna, kus teda inimene ootavat.

Nimesid ei nimetatud. Endrikul õnnestus vaid seda tähele panna, et tegemist oli lühikest kasvu mehega, kes kandis tumedat mantlit ja rääkis ilmselt moonutatud häälega. Nägu varjasid kõrgele tõstetud krae ja lai mütsiäär. Tõenäoliselt oli ta Endrikust juba mõndagi kuulnud. «Siin on kolm valda ja kolm nime! Õppige pähe ja hävitage. Taipate vist isegi, et tegemist on peremeestega. Õhutage nendes vaenu parunite vastu, nagu vähegi oskate! Tõotage, et nad igavese põlu alla langevad, kui parunitega koos hauguvad. Olete eesmärgi saavutanud, kui nad Riia nõndanimetatud maapäeval hääletusest osa ei võta. On teada, et need kolm just kõige aremad ei ole. Parunid tahavad tervele maailmale pasundada, et eestlased kõigest väest Saksamaa alla ihkavad. Ja siis nad hirmutavad neid veel muidugi kommunistidega!» Mees naeris summutatult. «Loodetavasti teie punaseid ei karda?»

«Ei,» nõustus Endrik. «Punaste saadikuks ma ennast vist pidada ei saa?»

«Ei saa, ja see poleks ka õige! Peale punaste on olemas ka teisi,» lausus võõras kuivalt ja andis Endrikule kokkumurtud paberid. «Siin on eriload liikumiseks. Neid võib julgelt usaldada, sealtsamast pärit, kust seaduslikud. Nõudke sakslastelt küüti.»

Endrik sai ka raha reisikuludeks ja tal kästi juba hommepäev teele asuda. Kui vaja, peab ta tegema näo, et ajab parunite endi korraldusel asju. Endrik tahtis midagi küsida, kuid võõras viipas talle tõrjuvalt, ruttas üle tee ja kaks kogu kadusid pimedusse.

Majast möödus sakslaste patrull. Reemet jäi kuulama nende raskeid kaugenevaid samme.

«Nii aetaksegi siis salajasi asju,» mõtles Endrik voodisse pugedes ja püüdis mõistatada, kes too võõras oli. Ja Rähnik ise? Kas siin viimaks ei ole midagi korrast ära? Ta süütas uuesti tule ja uuris pabereid. Ühel neist olid tõesti kolm nime ja vallad, kuhu tal sõita tuli. Sõi-

duloal oli tempel ja komandandi allkiri. Ka rahad paistsid õiged, olid uued ja krabisesid.

Nagu kästud, õppis Endrik nimed ja kohad pähe ning põletas paberid. Perenaine lubas seni poisi eest hoolitseda, kui ta ära on. Endrik tahtis enne teeleasumist veel Kiiratsiga rääkida, kuid teda polnud kodus. Naaber ei teadnud midagi lähemat öelda. Ta kuulnud vaid, et uksest varahommikul, juba pimedas, käidud. Oli käijaid üks või rohkem, seda ta ei teadnud. Reemet lahkus linnast teatava murega. Vaid see rahustas, et hommikul Kiiratsi pool siiski liiguti. Võis sedagi oletada, et Udo sama teekonna ette võttis mis temagi. Kui targalt talitada, jõuab ta maal ehk kojugi sisse põigata. «Tuleb palju käimist,» muretses Endrik, «aga saapad on viletsad.» Täna Luunjas, ööseks Tartu tagasi ja hommikul rongiga Elva, sealt jala Kongutasse. Edasi tuleb juba Viljandi pääseda.

Tee oli porine. Paremal lookles Emajõgi, kaldast kaldani jääkattest vaba, ja kihutas allavett jäätükke ning risu.

«Udo ehk läks isa otsima?» oletas Reemet. Teeristil kontrollisid püssimehed linna sõitva talumehe vankrit. Üks oli ka teda juba märganud ja viipas käega. Endrik astus pika sammuga sinnapoole. Kohe ilmneb, milline võlujõud tema dokumendil on.

Jefreitor võttis Endriku liiklemisloa märgatava umbusuga. Visanud aga sellele pilgu, andis ta sõjamehelikult au ja küsis viisakalt: «Miks te sellise poriga jalgsi liigute?»

«Nii on vaja!» vastas Endrik tähendusrikkalt ja imestas endamisi: «See on tõesti eriline luba. Isegi niivõrd, et selle omajal ei kõlba jalgsi marssida.» Ja ta otsustas seda meeles pidada.

Pärast mõnetunnilist käimist küsis ta teejuhatust. Eideke osutas oma kronksus sõrmega maanteest paremale ja kädistas: «Kae, sääl omgi tu Aleksandri, keda sa otsid, meie Ahvena peremiis, ja tema kurja koera!»

Endrik logistas jalgväravat. Must vasikasuurune peni jälgis tasakesi urisedes teisel pool aeda tema tegevust. Toalävele ilmus naisterahvas, kes hõikas tülitajale pahaselt, et mida too tahab. Alles siis, kui Endrik kinnitanud oli, et võib seda ainult peremehele öelda,

lubati tal sisse tulla. Peremeest ei olnud kodus, kuid ta tulevat varsti.

Siin ei elatud vaeselt. Hooned olid põliseks ehitatud. Perelaud võis paarkümmend inimest mahutada ja küllap kibedatel päevadel oligi siin palju rahvast. Praegu näis aga maja hoopis tühi. Perenaine läks välja. Voodi all lõrises teine koer. Mõne aja möödudes kuulis Reemet õues rõõmsat haukumist. Kas tulebki? Ta ootas, et siseneb tige ja umbusklik peremees, kelle sõna on kuldrublast kallim. Selle asemel nägi ta enda ees aga heatahtliku ilmega inimest. Sõnagi lausumata ulatas tulija külalisele talumehe jaoks liiga pehme käe, tunnistas võõrast hindavalt ja näis üldiselt rahule jäävat.

Ikka veel midagi ütlemata võttis ta riiulilt kannu ning laskis sinna vaadist õlut. Kannule oli valge vahumüts pähe kerkinud, kui see lauale pandi. «Kastke keelt, ja eks pärast juttugi saa aetud, kui just selleks tuldi,» sundis peremees. «Käib neid siin nüüd igasuguseid. On tõllaski ette sõidetud ja parunidki sama laua taga istunud. Tegin õllelaarigi kallite külaliste jaoks valmis, te olete selle esimesi proovijaid. Tahaksin sedagi näha, kuidas üks tõeline saks seda märjukest siin mekib. On lastelastelegi vanas põlves rääkida.»

Peremees jäi rahule, et külaline kannu nii pea suu juurest ära ei võtnud. Küllap ehk oli peremeeski just õnnestunud kesvajoogi najal tavalisest sõbralikum.

«Ah käivad siis ikka . . .» alustas Reemet, nagu poleks selles midagi erilist. Ta otsustas käituda nagu maamees maamehega ja lisas: «Võib arvata, et nüüd, kus Riiga-sõit ukse ees, neid iga päev tuleb. Toda maapäeva tahetakse ju suure kella külge panna. Uhke asi küll, see hertsogiriik! Parunid mõtlevad siia endile paradiisi teha. Ja eks pärast kõnele, et maamees ei oska, näed, ilma paruni piitsata elada!»

Aleksander jõi kulmu kortsutades, pühkis vurrudelt õllevahu ja täitis kapa uuesti. Selle Endriku ette lükanud, pilgutas kavalalt silma: «Tulite aasima? Olen ju pehme mehena tuntud. Ainult koerad on kurjad. Astute sisse ja arvate, et südame kohe välja panen. Nii lihtsalt see asi ei lähe. Olen pehme, riidu ei armasta, ning

teadagi, mida üks minusugune mees teeb, kui parunid käsu annavad. Kastke parem keelt, eks siis juttki libedamalt käi. Olete just nagu maamehe moodi. Või ei ole nii?»

«On ja ei ole kah. Praegu ma tunnen ennast küll maamehena.» Perenaine tõi lauale soolaube, pekki ja pooliku leivapätsi.

«See on küll halb, kui asjad sedamoodi lähevad, et paruni tahtmise järele,» jätkas Reemet kahetsevalt. «Vaevalt vallarahvas teid selle eest kiidab. Kas teil, keda parunid rahva esindajateks panid, on üldse õigus rahva eest niisuguseid asju otsustada, nagu see hertsogiriigi loomine? Ja meie maa Preisi külge liitmine? Panevad oma hertsogiriigi hakkama ka ilma maapäevata. Aga saksad tahavad maailmale näidata, et meie ise seda tahtsime, et eestlane ennast ilma parunita valitseda ei oska. Siin ongi konks. Nii ei või ju. Seepärast meie valdade esindajad peavadki parunite vastu olema . . .»

Aleksander kuulas teda käsipõsakil ja muutus murelikumaks. Külalise sellist väljaastumist ta ei oodanud. Endrik kõneles Saksa okupatsioonist, Bresti rahulepingust, rahvusvahelisest õigusest ja isegi pärast Oktoobrirevolutsiooni Venemaal väljakuulutatud rahvaste enesemääramise deklaratsioonist.

«Seda kõike ma nagu teaksin,» ütles peremees. «Ja kui nii võtta, siis muidugi ei ole meil voli rahva eest otsustada. Ega ma tahagi sinna sõita. Ütlesin ju valimistestki ära. Siis määrati. Mõne päeva eest käis mõisasaks ise siin. Oli endaga ka Eesti maapäeva saadiku kaasa toonud. Kintsukaapija! Loras teine paruni järgi, et ma kõik just nii pidavat tegema, nagu tema ütleb. Kust sihuke välja hüppas — ja veel maapäeva saadikuks, kopsude-maksadega end sakstele maha müünud . . .» Peremees oli ägestunud. Ta žestikuleeris ja küsis äkki kulmu kortsutades: «Aga kust parteist teie olete, kui küsida võib?»

«Mitte mingisugusest. Praegu tuleb igal eestlasel oma südametunnistuse järgi teha ja parteid ei tule arvesse!»

Endrik kummutas taas kannu, kuna peremees nii tahtis, ja tegi siis jälle juttu: «Kas teid on ka punastega ähvardamas käidud? Ütlen ette, et sedasama nad ka Riias teevad.»

Aleksander köhatas, ajas end laua taga rohkem sirgu. Endriku enesegi ette tekkis see mõte alles nüüd nii teravalt. Landesversammlungist osa võtma määratu ei rutanud. Alles mõne aja pärast veeretas ta mõtlikult:

«On ka punastega ähvardatud . . . et sakslased jätavad meid muidu nende pihku . . . Noh, omade punastega saaksime hakkama. Aga paruneid ma ei kannata! Niipalju olen ma eestlane küll. Olèks seal Venemaal Kerenski võim püsima jäänud . . .»

Jutt sobis üha rohkem. Algul oli peremees arvanud, et tegemist on punasega. Seejärel kahelnud, kas võõras mitte lihtsalt tema meelsust ei kontrolli, et kui vaja, tema asemel hoopis mõni teine Riiga saadetaks. Mida ladusamalt jutt nende vahel jooksis, seda kaugemale taandus umbusk. Ka õllekann käis kahe mehe vahet ja lõpuks müristas Aleksander rämeda rinnahäälega: «Ma veel näitan parunitele! Eestlase veri ei värise!»

Reemet aitas peremehel üksikuid punkte paberile panna, mille kohaselt Riias talitada tuleks ja millest ka teistele Landesversammlungist osavõtvatele eestlastele kõnelema peaks. Kui ta viimaks lahkuma hakkas, käskis peremees naisel külalisele ka teemoona kaasa anda. Omalt poolt laskis Aleksander mannergusse õlut ja kõneles: «Kostita oma sõpru linnas ja ütle, et Aleksandrist Ahvena peremees juba alt ei vea. Tule külla, kui see jant seal läbi on, ja siis me veel räägime!»

Endrik lubas tulla.

Läbipaistmatu pimedus tegi tagasitee veelgi raskemaks. Mida lähemale linnale, seda rutem tahtis Reemet kohale jõuda. Ta oli löönud endas kahtlema. Kas ta käik ei jäänud siiski kuidagi poolikuks? Peremees teadis, mida ta tahab. Aga tema ise? Mida tahab tema ise? Teeline ei leidnud sellele vastust.

Kui Endrik oli ukse vaikselt lukust lahti keeranud ja toas lampi püüdis süüdata, kuulis ta voodi kääksatust, seejärel paljaste jalgade astumist ja siis haarasid Aleksei käed ta ümbert kinni. Poiss nuuksus.

«Sa ei maganudki!»

«Arvasin, et sa ei tulegi. Siin käisid võõrad mehed.»

«Võõrad? . . . Tegid nad sulle haiget?»

«Üks andis mulle suhkrut . . . See on siin laual. Nad küsisid sind ja teine oli vihane.»

Endrik rahunes. «Need polnud siis halvad inimesed, kui sulle suhkrut andsid.»

«Terve kotitäie,» seletas Aleksei. Lambitaht võttis tuld. Laual oli tõesti suhkrukott ja Endrik püüdis mõistatada, kes selle andjad olid. Perenaine tuli ja jutustas samuti võõrastest. Kuid ka tema ei teadnud midagi lähemat. Nad ei olnud öelnud, kes ja kust, küsinud vaid teda, Reemetit. Alles mõni tund tagasi olid ära läinud.

Kes need võisid olla? Rähnik? Kiirats igatahes mitte. Reemet palus, et perenaine saadaks oma tütre järgmisel päeval Alekseiga kaasa Stanislavat vaatama, kuna tema ise varahommikul ära peab sõitma. Otsijate kohta hakkas Reemet arvama, et need teadsid talle antud ülesandest. Meestel oli ilmselt kiire, sest ees oli vist teisigi käike. Linnas on nähtavasti uus jõud tööd alustanud.

Majas alles magati, kui Reemet raudteejaama ruttas. Eilne päev oli rohkem väsitanud kui töö lauavabrikus. Sisemuses oli mingi imelik tühjus. Eile ta rõõmustas, et teda vajatakse. Täna aga paistis talle, et kulutab asjatult oma aega. Inimestest, kelle korraldusi ta täidab, on ta ju siiski nii kaugel. Ülesanne seisneb vaid selles, et vallavanemates sakslaste vastu vihavaenu õhutada. On see Rähniku ja tema sõprade kõige tähtsam ülesanne? Seda võiksid teha ka kodanliku Eesti väljakuulutajad.

Sihtjaama jõudis Endrik pahurana. Ta tundis seda kanti ja võis suurema osa teest ilma juhatust küsimata maha käia. Imelikul kombel ei kontrollitud tema dokumente rongis ega ka maanteel.

Kongutas oli tal hoopis teisest materjalist mehega tegemist. Karl Lampmann oli kuivetu mehike. Pikad teravate otstega vurrud tegid ta ilme kuidagi koomiliseks. Mees raius parajasti pakul hagu, kui Endrik talle jõudu soovis, taibates küsimata, et siin ongi otsitav. Peremees viis külalise tagakambrisse, pani ta

puhta linaga kaetud laua taha istuma ja ütles, nagu oleksid nad ammuaegsed tuttavad: «On aga nirud teed. Kas lampisite kogu maa jala maha?»

«Varbad lirtsuvad,» lausus Endrik lihtsalt. Kui ta ääri-veeri Riiga-sõidust juttu tegi, katkestas Lampmann teda poolelt sõnalt ja lõi käega: «Mina ei lähe kuhugi! Parunid lakkugu p----t! Ei ole minust selle mängu mängijat. Must värk ülepea.»

«Nii et te ei toeta?»

«Suure poliitika jaoks pole minusugusest asja!»

«Saadavad teie asemel mõne teise, kes arvab, et temast asja on, ja parunite ees kummardada tahab,» jäi Endrik tõsiseks. «Ja siis on asi juba halvem.»

«Ei saa minagi seda paremaks teha,» väideti kindlalt. «Ega nad meie vallast juba sellist ei leia, kes neil kintsu kaapaks. Sihuke mees peaks oma asjad kokku korjama ja mujale kolima. Nõnna sai meie meeste poolt otsustatud. Vene tsaarist saime lahti, aga nüüd tahavad hertsogit ja saksa Villemit tükkis kaela määrida! Noh, võtsid maa väevõimuga oma alla ja kihutasid punased minema. Aga nüüd koligu ise ka välja ja andku võim üle. Nii ütlevad meie peremehed!»

«Seda on vaja ka nendele hertsogiriigi tegijatele ütelda! Ega magavale kassile hiir suhu ei jookse . . .» Endrik oli unustanud hiljutise nördimuse. Siin oli tegemist sõnaka ja targa peremehega. Ta tahtis selle mehega jõudu proovida, sundida teda oma seisukohast loobuma, ja rääkis üha kirglikumalt:

«Teie mehed eksivad! Aga ehk sa kardad? Eestlastel on ju parunikartus rinnapiimaga sisse imetud!» See oli öeldud siira ägedusega. Peremehe ilme muutus põlglikuks, nägu lõi lõõskama.

«Mu kadund vanaisa sülgas parunile. Talle laoti viiskümmend vitsahoopi ja pisteti veel türmigi!»

«Kardad, et nüüd ka sinuga midagi sellist võib juhtuda?» naeris Endrik. «Praegu vist ainult punased ei karda neid.»

Lampmann vaid nohises, läks kapi juurde ja tõi lauale neljakandilise pudeli.

«Eks võtame siis ligunemise peale. Olete ehk ise ka punane? Te ju kah nagu ei karda.»

«On mu jutt siis punase oma? Ma ei ütelnud, et

Riias tuleb tööliste võimu eest välja astuda. Vaja ainult parunite kaardid segamini ajada.»

«Punastest ma kuulda ei taha. Aga selle Riia värgi kohta pean ma sõbrameestega ühe kuuma nõupidamise maha pidama.»

Mida kauem nad vestlesid, seda enam Endrik veendus, et tegemist on kaine talupojamõistusega. Ka see mees andis lõpuks järele, võib-olla sellepärast, et teine tema vapruses julges kahelda. Nad ei tohtinud end tõesti peita, sest ega praegusest hullemat ei tule. Toitlusvalitsuse mehed olid hiljaaegu temalt poolmuidu nuumsea ja lehma ära võtnud. Ja kuigi Reemetit seekord moonaga ei varustatud, jäi ta tänaste tulemustega samuti rahule.

Kui Reemet natuke maad talust kaugemale oli jõudnud ja tagasi vaatas, seisis peremees ikka veel väravas, nagu tahaks järele uurida, kuhu tema külaline oma sammud seab. Mõningase käimise järel pöördus mineja suurelt teelt kitsale külavaheteele ja lisas sammu. Tuli kiirustada. Ta tahtis ka koduvallas ära käia. Pimedus jõudis aga kaugelt enne kätte. Ehk oli see paremgi. Nüüd ei näe teda keegi! Jalad olid läbimärjad. Turi auras. Minna jäi oma paarkümmend kilomeetrit. Sitke pori ähvardas saabastel tallad alt kiskuda. Hakkas sadama ja tuul peksis näkku rahesegust vihma. Märjast raske palitu hakkas õlgadele rõhuma. Vahetevahel kahtles Reemet, kas ta mitte vales suunas ei lähe. Talle paistis, et teda jälitatakse. Selja taga vilkusid korra mingid tuled ja kuuldus eesti- ja saksakeelset juttu. Noormees pingutas sammu.

Vanematekoju jõudis ta pärast kesköö. Ema hakkas otsemaid köögis kolistama, jutustades samal ajal, kuidas nad siin tasapisi elavad. Varsti pärast tema ärasõitu tuldud mõisast püssimeestega teda taga otsima. Lubatud kas või vanakuradi enda hammaste vahelt välja tuua ja oksa tõmmata. Selline olnud von Stryki käsk. Ema tahtis venda ja isa üles ajada, kes alles hilja õhtul olid rehalas viljapeksu lõpetanud, kuid Endrik laitis selle mõtte maha: «Tukun hommikuni välja ja hakkan otsekohe edasi astuma. Viljandi poole.» Kirjutanud paberiveerele oma linna-aadressi, pistis selle emale pihku: «Kui mõni omadest sinnapoole juhtub. Kirja postiga saata ei tohi. Kõige suurem häda on seal muidugi toiduga.»

«Küll me juba selle eest... Küllap sinu juurde omadki jõuavad. Ärnigi võiks sõita. Tänavu pole meil vigagi.»

Endrik oli sooja truubi ääres tukkuma jäämas ja kaalutles: «Kas ei tuleks emale ka Stanislavast ja Alekseist rääkida?»

Ema keelitas poega päevaks-paariks koju jääma. Nüüd ei tea teda ükski otsima tulla! Kuid Endrik kuulis ema ainult pooliti. Seljal oli nii mõnus vastu sooja kivi. «Otsi mu tanksaapad üles, ma tõmban need jalga,» pomises ta unega võideldes — ning magaski juba. Ema ei julgenud isegi kõvasti hingata ja lootis, et kui Endrik valgeni välja magab, ei hakka ta enam minema, vaid jääb päevaks siia. Kuid samas võpatas magaja üles ja nõudis: «Kas tõid mulle saapad?»

Ema läks soovitud jalanõusid otsima ja ohkas: «Aeg on inimesed hulluks teinud!»

«Mis sa kohmid seal?» küsis vana voodist. «Kas ma unes nägin, et keegi nagu tuli?»

«Tuli jah nagu unes. Endrik istub köögis ja ootab saapaid. Tahab teine edasi kihutada.»

Isa ajas ennast voodis küünarnukile, tõusis siis päris üles ja läks ise vaatama. Endrik oli truubi ääres taas tukkuma jäänud. Ukse kääksumine tegi ta aga virgemaks.

Ka isa keelitamisel polnud tulemusi. Saapaid vahetades jutustas Endrik mõne napi sõnaga elust linnas, vaikis aga targu, et hoolitseb tänavalt korjatud sõjapõgeniku ja tema poja eest. Kui ta oma käikudest jutustas, hoiatas isa tõsiselt:

«Enne mõtle, siis alles võta ette... Nabivad kinni, teevad kommunistiks ja sinu laul ongi lauldud!»

«Aga mis siis, kui ma olengi vahepeal selleks saanud?» muigas Endrik.

Isa raputas pead.

Tegi juba hämarat valgust, kui Endrik, ema poolt kaasapandud pakk kaenla all, taas ligast maanteed mõõtis. Suure valge hakul oli ta juba kaugel.

8.

Õhtu oli haruldaselt soe. Kohati tänavad juba tolmasid. Rähnik, kes teda täna enda poole oli kutsunud, et Riia uudiseid rääkida, elas teisel pool jõge. Aiad rohetasid õrnalt ja kased olid hiirekõrvus. Endrik seisatas viivuks ja vaatas, kuidas aias peenraid kaevati. Maa auras.

Rähnik elas hallis, vanadusest kössivajunud ühekordses majas. Korteriperemees Jüripalu oli elupõline valaja ja käis koos naisega vabrikus tööl. Kui Endrik sisse astus, lõi Rähnik parasjagu saapale talda alla. Tuba oli väike, kuid kodune, isegi mugav.

«Kohe lõpetan.» Tallutaja osutas peaga toolile. «Mõned tikud veel ja räägimegi.»

Seina ääres seisis väike kirjutuslaud. Sellele oli kuhjatud mitu virna raamatuid. Ka nurgariiul oli raamatuid tihedalt täis topitud. Alumises vahes olid ajakirjad. Endrik silmitses seinal raamitud Repini reproduktsiooni ja mõtles, et töökaaslane pole ju üldse see, kelleks ta teda oli pidanud. Rähnik vist taipas, mida mõeldi, ja tähendas saabast kõrvale visates:

«Kooli ma palju ei saanud, aga raamatud on minu suurim nõrkus... Nad hakkasid mulle vanemast vennast külge ja pooled ongi tema mulle pärandanud.»

«Aga vend ise?»

«Surma sai, juba sõja alguses,» kahetses Rähnik. «Oleks minul tema pea ja hakkamine...» Ta võttis põlle eest ja riputas naela otsa. «Tegelikult olen ma kingsepp. Töötasime peremehe juures kahe selliga. Lõin käega. Too elu oleks mu pikapeale läbi närinud, parem läksin suure rahva sekka.» Ta muigas. «Nii et meil on ühiseid jooni. Mina ronisin keldritoast välja, sina külast. Seepärast ma hakkasingi sust ehk rohkem lugu pidama. Kahju, et sa Kiiratsi kõrvalt juba varem siia teed ei leidnud.» Kiiratsit nimetades krimpsutas Rähnik põlglikult nina.

«Ta on ehk julgem võitleja kui ükskõik milline praegu linnas viibiv kommunist,» lausus Endrik teravalt. Temas oli tekkimas protest. Suitsu süüdates küsis ta: «Pidid mulle vist midagi rääkima?»

«Pidin,» nõustus Rähnik. «Peaksin praegu sinu kätt

süruma, aga pole volitusi. Olen selleks liiga väike ja pealegi aimad vist isegi, et ma Riia värgist pole suurt hoolinud. See on kodanlaste leivanumber. Kõiki neid jutte saame aga ajada ka tulist teed juues.»

Mõne hetke pärast ilmus ta tagasi aurava kannuga. Alles siis, kui nad kruusidest juba rüübanud olid, jätkas Rähnik: «Kui aus olla, siis sellist tulemust ma igatahes küll ei oodanud. See paneb lihtsalt jahmatama, see kergitab iga eestlase uhkust, et vaadake, millised me oleme!... Et meie talupojarahvas pole enam see, kes ta oli alles, noh, kas või viis-kuus aastat tagasi, ja Venemaa revolutsioon on ka temale midagi õpetanud. Teine aeg, teised viisid, teistsugused mõtted ja teodki. Aga parunid ei taipa seda ja sinna nahka nad lähevadki!»

Kõneleja pööritas kentsakalt silmi ja selgitas: «Püüan sulle kõike just nii edasi anda, nagu ise inimeselt kuulsin, kes seda Riia lossis pealt nägi.» Rähnik tõusis püsti ja tema jutt muutus veel hoogsamaks.

Eestlased pole oma lippu parunite vastu enam ammust ajast nii kõrgele tõstnud nagu Riia Landesversammlungil, mida tulevased põlved iialgi ei unusta. Kolmteist meie esindajat toimetati Riiga pooliti tapikorras. Varahommikul viidi nad uhkesse kubernerilossi. Ühel pool seisid talumeestest vallavanemad, teisel pool parunid ja papid. Praost Jürmann oli juba aovalgel talumehed üles ajanud ja pidanud neile oma elu kõige hiilgavama kõne. Nende ainuke võimalus olevat ennast Saksamaa alla anda!... Venemaal on punased, aga Rootsi ja Inglismaa on kaugel ega hooli nendest. Eestimaa rahvas jääb nagu väeti lapsuke kiskjate küüsi ja hukkub, kui Saksa keiser neid oma armuliku hoole alla ei võta!

«Kuuleme, praostihärra, ja palume jumala abi,» lausunud üks vallavanemaist vagural ilmel. «Kõik on kõigevägevama käes otsustada.» Ja teised noogutanud.

Praostist saadik ruttas kerge jalaga lossi tagasi ja teatas, et jumala abiga jõuavad kõik nende soovid oma sihile. Meeste meel on vagur ja nende mõistus kõigekõrgema poolt valgustamist leidnud.

Suures lossisaalis müristas koosoleku juhataja parun Stael-Holstein kõuehäälel: «Kallid sõbrad, otsustame

siis Venemaast lahkulöömise ära! Kõigevägevama nimel tõstke oma käed!»

Talumeestest ei kergitanud aga mitte ükski oma rasket kätt.

«Mida see tähendab!» pahandanud koosoleku juhataja. «Kas te ei saanud aru, et tuleb Venemaast lahkulöömise poolt hääletada?»

«Meile ei ole seda õigust antud,» kostnud talumeeste hulgast. «Meie ei hääleta!»

Praost Jürmann jooksnud küll ühe juurest teise juurde, et olukorda päästa, aga talumeeste otsus jäi samaks. Nemad ei hääleta. Nendel pole selleks õigust. Ja hakkasidki summas saalist välja minema. Paaril see õnnestunudki, aga seal paukunud parun Stael, et tema Saksa sõjaväevõimude nimel neil saalist välja minna ei luba, ja uksele ilmunud püssiga soldat.

«Meie hääletamisest ja asja arutamisest osa ei võta!» teatanud talumeeste esindaja kangekaelselt.

«Te ei taha siis Venemaast lahkulöömise poolt häält anda!» raputanud parun oma kraasitud lõvilakka. «Aga kui me oma väed Eestimaalt välja tõmbame ja teid punaste kätte jätame? Mis siis saab? Kas hääletate?»

Talumehed-esindajad jäänud kangeks. Nemad ei hääleta. Küsitagu rahva käest. Aga väed, annaks jumal, kui need minema läheksid.

«Kas te selle poolt hääletate, et Eestimaa Saksa riigi alla saaks? Kas te hertsogiriigi väljakuulutamist toetate?»

«Selle te kuulutate niikuinii välja, mis seal veel tõetada,» hõiganud üks vallavanematest.

Ennast puhevile ajanud Rähnik muutus taas iseendaks ja lisas: «Siis lugesid nad veel ette oma märgukirja, kus oli öeldud, et nemad kogu seda asja toetada ei saa ning loodavad, et suur Saksa riik rahva enesemääramise õigusest lugu peab, nendele vabaduse jätab ja laseb rahval endal oma elu korraldada. Tulid ära ja saksad said pika nina. Nüüd hakkavad parunid muidugi taotlema, et nende hertsogiriiki tunnustataks ka siis, kui Saksamaa lüüa saab. Läänerindel läheb neil ikka halvemini. Meie parunid on vanad rebased. Aga kas nad arvavad, et tööline magab? Ka meie teeme ettevalmistusi. Meie ei hakka end päästma rahvusvahe-

liste sobingutega ja võtame võimu, kui selleks kõige parem aeg tuleb! Mida sina selle kohta ütled?» jäi ta Endrikut tunnistama.

«Kas ka seda viimast too Riias käija kõneles?» päris Endrik kerge irooniaga. «Ja üldse mind huvitab, kes ta ikkagi on?»

«Kes? Soovitan sul end sellisest haist kõrvale hoida. Sõmer! ... Jah, see on Sõmer ise. Ma arvan, et oled temast isegi seal maal midagi kuulnud. Ta armastas ju omal ajal valdades ringi kolada. See kõik pole aga tähtis, kuigi me praegu nii mõneski asjas teda arvestama peame. Sa vasta parem minu küsimusele!» käis Rähnik peale.

Sõmer! ... Oli see tõesti tema? Endrik oli imestanud, kohmetu ja rõõmus ühtaegu. Ta ei hoolinud oma vestluskaaslase pealetungivast küsimusest, haaras Rähnikul kuuehõlmast ja päris ärevalt:

«Kas sa ei eksi? On see tõesti sama sotsialist-revolutsionäär Sõmer?»

«Mis sinuga lahti on?» imestas Rähnik. «Paneb imestama? Muidugi seesama; üks nende liidreid. Jah, praegu tuleb isegi nendega ühendust pidada.» Rähnik rääkis sellest põlastavalt ja see riivas valusasti Endriku kõrva. Talle meenus Sõmeri kõnekoosolek nende vallas. Saal oli rahvast otsast otsani täis. Endrik polnud veel kunagi nii haaravat kõnet kuulnud. Vihastas, kui mõni seda oma pläriseva kõhaga segas. Sõmer rääkis sotsialistide-revolutsionääride partei programmist. Ainult nende partei viivat tõelise elu juurde ja andvat igale põlluharijale maad just nii palju, kui ta seda omal jõul harida jõuab. Plaksutati. Ka tema tegi seda. Sõmeri kõne kutsus temas esile imetluse. Tol korral mõtles ta kadedusega, kas ka tema ükskord nii esineda suudab. Sõmer muutus tema silmis nagu mingiks ebajumalaks. Pärast koosolekut nad isegi kõnelesid omavahel. Sõmer ütles, et nende partei peab vallas maa jagamise enda peale võtma ja Endrik löögu sellele kaasa. Sõmer surus lahkudes ta kätt ja avaldas lootust, et nad kunagi veel kohtuvad. Endrik oli õnnelik, et talle tähelepanu osutati. Pärast seda ta hakkaski vallas mõisate jagamist nõudma ning leidis endale maatameeste hulgast agaraid toetajaid. Kui nii võtta, siis

õieti Sõmeri tõttu ta pidigi vallast põgenema. Ta tahtis temaga uuesti kokku saada, et rääkida küsimustest, mis talle muret tegid. Rähnik aga ei salli teda! Ja Endrik küsis valvsalt:

«Kiirats olgu peale . . . Aga miks sa Sõmerit vihkad?»

«Kodanlik poliitikategelane, kuigi revolutsiooniliste loosungitega! Tea, et tema sinule tol ööl juhtnööre andiski ja sinu ka maale saatis.»

«Ja mina ei tundnud teda ära,» imestas Endrik. «Maal ta kõneles teistmoodi.»

«Moondumine on juba tema elukutse,» naeris Rähnik sapiselt.

«Sinu silmis pole ükski inimene midagi väärt. Kõiki sa tõrvad ja ära siis vihasta, kui mõni sulle endalegi vastu annab!»

Rähnik ei pannud neid sõnu aga pahaks ja arendas oma mõtet edasi: «Sinus on väikekodanlikku stiihiat rohkem, kui ma arvasin. Kelle poolt sa lõpuks oled? Kõige rohkem annad sa välja pahempoolse sotsialisti-revolutsionääri mõõdu nagu Sõmergi. Need on aga teada. Enamlastega nad lõpuni ei tule. Nende partei on tegelikult juba hingusele läinud, kuigi Sõmer püüab tähtsat nägu teha. Sellest pole aga veel kõik aru saanud — mõtlen oma sõpru.»

Teise väline rahu vihastas Reemetit — ta oli harva nii ägedalt rääkinud kui nüüd.

«Südame vastu pole ma veel kunagi midagi teinud ega tee ka tulevikus. Et sa minule kodanlikku stiihiat püüad külge kleepida, on tühi miitingute lööksõna, mida selle kasutajad vist isegi seletada ei mõista!» Endrik oli püsti tõusnud, kuid Rähnik pani oma käed talle õlgadele ja surus ta tagasi istuma.

«Kõnele! . . . Räägi ennast rahulikult tühjaks, nii on kõige parem.»

«Mul ei ole midagi rohkem ütelda . . . Võib-olla ainult nii palju, et esialgu enam ühtegi ülesannet ei võta.»

«Nüüd, kus alles läheb palavaks!»

«Ma ei saa,» raputas Endrik pead.

«Sidusid end ehk mõne kodanliku parteiga? Tundub, et su sõprus Kiiratsiga on päris kaugele arenenud. Sina

ei võta vastu, aga Kiirats võttis. Ta sõidab vist juba nädalapäevad mööda maad ringi!»

«Kiirats sõidab ringi?» üllatus Endrik. Vaat mispärast see mees pole tema pool käinud!

Edasine vestlus muutus rahulikumaks ja Endrik sai asja pimedas tulema. «Kas sul raamatuid on?» küsis Rähnik, kui külaline juba uksekünnisel seisis.

«Ainult mõned. Kõik jäid maale.»

«Vali minu omadest,» tegi Rähnik ettepaneku ja viis ta riiuli ette.

Endrikul olid sõrmenukid kloppimisest juba hellad. Ta võttis appi saapanina. Kiirats pidi kodus olema, võti seisis lukuaugus. Kas on midagi halba juhtunud? Kojamehe naine tuli ja pahandas: «Jätke järele!»

«Ta on ju kodus, aga ei ava!»

«Minge parem ära. Ta ei taha kedagi näha.»

«Mis siis juhtunud on?»

Samas prahvatas uks lahti. Udo oli Endriku häälest ära tundnud. Kui tulija juba toas istus, lausus Udo kuidagi tuimalt: «Ootasin sind varem.»

«Keda sa kardad? Mis sinuga on?» imestas Endrik, kuigi ta sisimas mõndagi aimas.

«Ei taha lihtsalt kedagi näha.»

«Ma peaksin siis ära minema.» Endrikul oli ebamugav ja ta tõusis. Kiiratsil oli tõesti vaevatud inimese välimus. «Arvasin, et sa hoopis maal oled.»

«Istu!» pahandas Udo. «Ma ju ütlesin, et ootasin sind. Linnast pole ma välja saanud. Ei läinud ega lähegi.»

«Lubasid ja . . . taganed?»

Udo lõi pahaselt käega. «Matsin isa.» Ta surus käed taskusse ja kõndis närviliselt edasi-tagasi. «Ma ei taha nendele mõelda . . . Isa elaks, kui ta targemini oleks teinud. Kommunistid hakkasid sakslasi minema vedama ja isale anti samuti käsk . . . Ta uskus ju kõike pimesi. Otsus! Ta täitis otsust, ise aga ei mõelnud. Punased ise ajasid mu isa jääauku, aga mitte sakslased. Taipasin seda alles siis, kui vanamehe peaaegu äratundmatut keha nägin . . . Jah, just nemad! Sakslased tegid ainult otsa peale. Niisamuti oleksid vist ka demokraadid isaga teinud . . . See ei ole õige! Ei siin- ega sealpool. Ja

needsamad punased tahavad, et ma isa jälgedes käiksin! Rumalus! Ma neile näitan veel! Näitan, et õigus on mujal. Kunagi ma lähen veel oma isa hauale ja ütlen talle, et minul, keda ta kirus ja õpetada tahtis, jah, et minul oli õigus. Isa arvas, et ta eesti rahva tuleviku eest võitleb. Aga siis ma ütlen talle, et ta tegi seda valesti!»

Kiirats aina kõndis ja kõneles, sasides oma pulstunud juukseid. Mida kauem Reemet sõpra kuulas, seda rohkem ta veendus, et too oli oma isa tõesti sügavalt armastanud. Küllap oli ta kõik need päevad omaette mõtisklenud ja paljugi kohta otsusele jõudnud. Oli ta oma südames ehk lootnud, et isa polegi hukkunud?

Endrik ei seganud vahele ja imestas, et noormees oma meeleheites nii loogiliselt kõnelda suudab. Siis vajus Udo diivanile. Ta pilk, mis ruumis ringi eksles, oli metsik, ja näis, nagu tahaks ta veel midagi teha, et ennast täielikult välja valada.

«Oleksid pidanud mulle sõna saatma,» lausus Reemet ettevaatlikult. «Vähemalt siis, kui oma isa leidsid.» Et oma eemalolekut kuidagi põhjendada, jutustas ta mõne sõnaga maalkäikudest ja Riia sündmustest.

«Ma ei tahtnud, et nad mu isa hauale oleksid tulnud. Kartsin, et sa tollele Rähnikule välja lobised. Tema vist saatiski su maale?» Udo toonis oli terav iroonia.

«Sinu sõbrad ju aina ootavad!»

«Aga sina? Kavatsed minust lahti ütelda?» pahvatas Udo. «Kas Rähnik on oma töö siis teinud?»

«Arvasin, et mind natukegi tundma oled õppinud. Rähnik on Rähnik ja sina oled sina. Te olete mõlemad maailmale vajalikud.» Reemet aga ei uskunud isegi oma sõnu. «Rähnik jääb mulle vist küll alati võõraks, aga sinuga oleksin ma nagu aastaid tagasi tutvunud. Inimesed, kes panevad elu ainsale kaardile, ei saa teineteist vist kunagi unustada!»

«Ära minust hooli.» Udo vaatas ennast seinapeeglist. «Olen vist kade, et Rähnikuga koos oled. Ära ainult südametunnistust maha müü!»

Ta läks kapi juurde, tõstis sealt lauale liitrise pudeli ja lausus: «Kui ma selle anatoomikumist hankisin, mõtlesin, et joon siit oma isa mälestuseks ainult sinuga koos.»

Lauale sigines konservikarp, leib ja kruus veega. «Piirituse loputame sellega alla,» ütles Udo. «Leib on kõva, aga meil on vist head hambad.» Udo tühjendas oma klaasi Endrikust sagedamini, kuid purju ta ei jäänud. Endriku pea käis ringi ja talle tundus, nagu rebitaks teda kaheks. Ööseks jäi ta Udo poole.

Viimastel päevadel leidis Reemet, et nii Kiirats kui ka Rähnik on talle mõlemad vajalikud. Ta seisab lihtsalt nende vahel ja nii on kõige õigem. Kuid on veel kolmas, Sõmer, kellele ta viimasel ajal üha rohkem mõtlema oli hakanud. Kui Endrik Rähnikult Sõmeri aadressi küsis, vastati talle napisõnaliselt:

«Ära kõrveta ennast, kuigi see sulle päris ära kuluks.»

«Miks sa temaga siis koos töötad, kui kirud?» imestas Endrik.

«See on saladus,» muigas Rähnik ja ütles samas, kus Sõmer elab.

Endrik ootas veel mõned päevad ja alles siis otsustas Sõmeri juurde minna, lootuses, et too teda paremini mõistab kui Rähnik ja ta sealt ka toetust leiab. Kui temalt aga oleks küsitud, millist toetust, mis küsimustes, poleks ta vastata osanud.

Maast laeni ulatuva kaardi ees, mis oli värvilisi lipukesi täis torgatud, seisis kõhnapoolne mees, metallraamidega prillid ninal. Sõmerile ilmselt ei meeldinud, et teda segati. Külmad sinised silmad pilkusid vahetpidamata, kui ta Endrikut küsivalt tunnistas. Ta veeretas sõrmede vahel punast lipukest, pööras ukse juures seisjale selja, uuris veel kord kaarti ja pistis siis lipukese nõelaga kuhugi Belgia piirile.

«Kõik võib praegu muutunud olla,» ütles ta otsekui iseendale. «Teated jõuavad siia neetult aeglaselt.» Ja seejärel alles küsis: «Kes te olete?»

Endrik naeratas kohmetult, nimetas oma nime ja lisas, et nad Rähnikuga koos töötavad, temalt aga Riia maapäeva saadikute asjas ülesanded sai.

«Vaata kes!» Sõmer vilistas pikalt. «Või Rähniku, selle ülepipardatud piruka juurest! Muide, Rähnik andis mulle teid vastumeelselt, nagu mäletan.» Sõmer

tuli päris Endriku lähedale ja küsis juurdlevalt: «Nii et Rähniku mees?»

«Nii see päris ei ole.»

Vastus nähtavasti rahuldas ja Sõmer muutis otsekohe jutuainet: «Mida ma teile siis tol ööl ka rääkisin?»

Reemet sai aru, et küsimus esitati tema kontrollimiseks, ja tal oli hea meel, et võis Sõmerit peaaegu sõnasõnalt korrata. Too kuulas, mõtles ja noogutas armastusväärselt: «Just nii see oli. Teil on suurepärane mälu, noormees.» Ta nihutas külalisele tooli.

«Teile on minust ehk mõndagi räägitud ja mind võib-olla ka laimatud. Rähnik, ma mõtlen. Olen revolutsionäär, aga pooldan vabadust ja enesemääramise õigust kõigile. Kui Saksamaal revolutsioon tuleb, on ka meie vabadus kindel. Praegu me peame aga saksa parunite vastu võitlema. Need on valmis isegi oma emamaast lahku lööma, kui olukord seda nõuab. Parun Stryk sõitis neil päevil Rootsi liitlastele selgeks tegema, et parunite valitsus on siin paratamatu, kuna maa muidu punaste alla minevat. Eestlased olevat kõik punased. Ja muidugi jälle need allkirjad, et ka rahvas nii tahab.» Sõmer võttis sahtlist täistrükitud lehe ning pani selle Endriku ette. «Lugege ja tänage jumalat, et ta selle koostajaid rohkema mõistusega ei õnnistanud.» Samas haaras ta lehe ja hakkas ise parodeerivalt lugema:

«Austatud Eestimaa kodanikud. Võtke Eestimaa saatuse loomisest osa, pange tähele ja avaldage julgelt oma mehelikku sõna, sest . . .» Reemet kuulas tähelepanelikult, kuid samal ajal jälgis ta suure imestuse ja huviga Sõmerit ennast. Parteiliidri ilme oli põlglik ja silmad oleksid nagu sädemeid pildunud. Vahetevahel pigistas ta oma valged, hästi hoolitsetud käed rusikasse, ajas aga kohe sõrmed harali, nagu tahaks nähtamatul vaenlasel kõrist kinni haarata.

Läkituses räägiti, et Eestimaa rahval ei tule mõelda mitte oma iseseisvusele, vaid Saksa riigile ja tema vägedele. Et eesti rahvale tagab õnneliku elu ainult suur Saksa riik, kellega Eestimaal tuleb liituda.

Sõmer kergitas ninal prille ja tema nägu õhetas, kui ta kirus: «Vaata, mida need parunid välja on nuputa-

nud ja kui ülbelt-lollilt. Nad ei tunne meie rahvast!» Läkitus lõppes üleskutsega: «12. aprillil s. a. Riia linnas kokku kutsutud Liivi-Eesti ja Saaremaa maapäeva resolutsioon hääks kiita, neid igatpidi toetades Vene valitsusest ja riigist Eestimaa ära lahutada ja Saksa riigiga jäädavalt ühinedes kokku liita!»

Sõmer murdis lehe kokku ja küsis järsult: «Mida te selle kohta ütlete? Kas ei ole ikka rumalad! Ja nad tahavad sellele lobale allkirju koguma hakata. See töö käibki neil juba. Nii loovad nad rahva arvamust!» Kõneleja hakkas suure häälega naerma. «Pastorid ähvardavad kõiki põrgupiinadega, kes alla ei kirjuta! Von Stryk ootab Rootsis allkirjapakke, et neid aegsasti liitlastele näidata.» Siis korraga Sõmer tõsines. «Meie aga magame!»

Reemet oli veendunud, et sellised läkitused panevad rahva veel rohkem oma vabadusele mõtlema, ja ütles seda ka Sõmerile.

«Täiesti õige, mu noor sõber. Seda enam peame me parunite läkituse rahvustunde tõstmise huvides ära kasutama. Parunid arvavad, et neil on õigus meie maad valitseda. Punased tahavad oma diktatuuri ja töörahva võimu maksma panna, kodanlikud demokraadid oma võimu. Punastel, muide, kui nad oma asju ajada oskaksid, on kõige suuremad šansid. Aga nad ei oska!»

Endrikule näis Sõmer ühest küljest ärimehena, kes kauba väärtusi vaeb ja ainult seda ostab, mis talle endale kasulikum on. Aga samal ajal oli temas tekkinud ka aukartus selle mehe vastu, samasugune imetlus nagu siis, kui ta teda maal kuulanud oli.

Reemet ei kuulnud, kas koputati või mitte, kuid Sõmeri sõnadevool katkes. Ta ruttas kärmel sammul kuskile tagaruumidesse ja sealt hakkas kostma summutatud kõnet.

Üksinda jäänud, hakkas Endrik enda ees laual raamatuid sirvima. Mõned seisid avatult, üks neist oli prantsuskeelne. Kas pole selles tema jaoks midagi tähenduslikku! Kunagi unistas ta selle keele õppimisest. Tegigi algust, aga sõnaraamatu muretsemisest ja sadakonna sõna pähetuupimisest kaugemale ei jõudnud.

«Loete?» huvitus Sõmer, leides teda raamatu vastu huvi tundmas.

«Kunagi ma tahtsin tõesti prantsuse keelt õppida,» pani Endrik raamatu lauale tagasi. «Sõnaraamat on mul veel praegugi alles.»

«Ohoo, või sedamoodi on lood. Ah sellisest materjalist olete, et kohe prantsuse keelt,» imestas Sõmer. Mõelnud viivu, pakkus ta keele õppimisel oma abi: «Praegu on nii, et vahel ei oska oma ajaga kohe midagi peale hakata. Tulge näiteks kas või homme, kui tahate. Mis seal kahelda, tulge kindlasti homme, ma ootan teid. Ja siis korraldame ka teisi asju. Parunitele me nende märgukirja juba ei kingi. Eks ole? . . .» Sõmer naeratas, mürgiselt, kui lisas: «Suured tahavad Eestimaad kõige täiega tasku pista. Seda enam peame kokku hoidma. Meid on ju vähe, milleks omavahel kakelda. Annaks jumal, et maailmarevolutsioonini vastu peaksime. Siis pole vaja enam tühiasjade pärast muretseda. Kas teie ei tunne läheneva maailmarevolutsiooni lõhna?»

«Minu nina on selle jaoks liiga tuim,» naeratas Endrik.

«Hästi öeldud!» kiitis Sõmer. «Selle jaoks peab kõrgel seisma ja veel kõrgemalt mõtlema. On hea, et tunnete oma piiratust. See on märgiks, et teist asja saab. Niisiis homseni!»

«Kas ma ei saaks ühte läkitust endale?» Endrik mõtles, et Udo seda lugedes põlema läheb ja meeleheite maha matab.

«Aga palun väga, mul on neid soperdisi veel. Te ju lähete oma sõpradega maale? Üksnes rahva enda tarkusele me loota ei saa!»

«Mul ei ole sõpru . . . peale mõne. Ja viimane sõiduluba kehtis ainult kuu aega.»

«Lubadega saame hakkama!» rahustas Sõmer. «Endrik Reemet? Kui ma seda nime esimest korda kuulsin, aimasin juba, et saame veel sõpradeks.»

«Vaata kuidas! Tahab välja pressida . . .» mõtles Endrik. Ta ei vastanud küsimusele ja lausus: «Sõidan maale ehk nädala pärast. Varem pole võimalik.»

«Ka siis pole hilja. Sakslased said oma läkituse alles eile valmis.»

Korteriperemees surus jumalagajätul sõbralikult külalise kätt ja soovitas: «Soetage endale ustavaid sõpru, kõige tublimaid eestlasi. Parem on, kui teievanuseid. Ma armastan noorust. Nad on veel rikkumata. Õpime ja valmistume suurteks päevadeks!»

Koduteel mõtles Endrik Sõmerile. Seni oli ta teist laadi revolutsionääre kohanud. Kehva rahvast, töölisi nagu Rähnik ja teised. Ta tundis, et on Sõmeri poolt täielikult vallutatud. Rähnik on tema kõrval vaid tahumatu lihttööline. Lihttööline igas suhtes, ka oma jutus, kuigi tal kodus samuti on raamatuid. Ja viimasel pole mingit põhjust Sõmerile pahane olla. See võib tulla vaid kadedusest. Et ta teisiti mõtleb? Lõpuks ei saa ju kõik inimesed sarnased olla ja ühte ning sedasama mõtelda.

Alguses oli Endrik Reemet arvanud, et hoolitseb Stasja eest vaid senikaua, kuni hädalistel osutub võimalikuks sinna tagasi sõita, kust nad tulid. Kuid nüüd pakitses sisimas midagi muud, millest ta endale esialgu paraku küsimust ei olnud teinud. Oli see alanud juba esimesel õhtul? Mida enam naine paranes, seda suuremaks muutus Endriku rahutus. Viimaks tuleb päev, kus tal Stasjat enam ei ole! Kaastunne oli niisiis muutunud millekski palju rohkemaks.

Reemet poleks oma armastusest mitte kellelegi rääkida söandanud. Isegi Stasjale endale mitte, sest talle näis, et aeg on selliste tunnete jaoks kõige ebasobivam. Inimene oli hiljuti peaaegu et suremas, ümberringi on suur häda ja viletsus, aga tema — armastab. Kui Rähnik või Kiirats mõnikord Stasjast juttu tegid ja tema tervise üle pärisid, püüdis Endrik jääda võimalikult ükskõikseks. Ta andis koguni mõista, et kuna haige on nüüd väljaspool ohtu, siis ta tema vastu enam erilist huvi ei tunne.

«Ta sõidab muidugi oma koju tagasi?» küsis Rähnik. «Kes ta lõpuks sihuke on?»

«Sõidab jah tagasi. Aga kes ta just on, pole mind eriti huvitanud.»

«Oled sa tõesti nii tuim, nagu teed?» uuris Udo ühel õhtul. «Arvad, et kui oled uppuja veest välja tõmmanud, on kõik korras ja võid jalga lasta?»

«Mida sina siis tahad?» kohmas Endrik ja vist isegi punastas.

«Mida? Talle on abi vaja,» õpetas Kiirats. «Pärast paranemist pole temaga ju asjad veel kaugeltki korras.»

«Tean seda.» Ja äkitselt otsustas Endrik pinda sondeerida, et mida teine sellest arvab, kui Stasja oma pojaga tema juures elama hakkab.

«Tahad endale perenaiseks võtta või... noh...» Udo silmad tõmbusid kissi ja ta naeratas kahemõtteliselt. «Näo poolest annab muidugi enamikule kümme silma ette...»

Teise sõnad solvasid Endrikut. «Loll oled! Ilus!... Mida sa oma kissitamisega mõtled? Mis sa nohhitad! Arvad ei tea mida, aga ise ei saa millestki aru!» Udo võttis tal käest: «Ära mängi narri. Kas ma sind siis läbi ei näe või?... Juba siis, kui läksime printsi õhku laskma, mõtlesin, et nii lihtsalt see asi sul ei lõpe. Ja oligi õigus. Oled sees ja muud ei midagi.»

«Sees... Kuidas siis sees?»

«Noh, hakkasid toda Stasjat armastama ja kõik. Sellisel juhul öeldakse, et oled sees,» seletas Udo heatahtlikult ja soovitas: «Ära ainult esimeses tuhinas asju aja. Mõtle hästi järele, pärast on hilja.»

«Ega siin poliitikaga tegemist ei ole, et annab mõelda,» torises Endrik.

«Kah õigus,» nõustus Kiirats. «Vahest pole sellistel juhtudel mõtlemisest tõesti abi.» See oli öeldud mõistvalt ja sisemise arusaamisega. Nende viimaste sõnade eest oli Reemet tänulik ja rõõmus, et Udo tema üle irvitama ei hakanud, nagu ta ennist kartis.

Ja nüüd ta jooksebki töölt tulles Stasja pärast taas mööda linna. Kui Reemet lõpuks väikese meepurgiga võis sammud haigla poole seada, tundis ta millegipärast, et täna on otsustav päev ja et ta Stasjale kõigest lõpuks siiski kõneleb. Mitte vihjamisi, nagu seni, mitte üksnes lohutamiseks ja virgutamiseks, vaid hoopis teistmoodi.

Palatisse jõudes nägi aga Endrik oma suureks kohkumuseks, et Stasja voodis lamab hoopis keegi vanaeideke.

«Läks juba lõuna ajal ära,» teadis Stasja endine voodinaaber ütelda. «Ja omal jalal.»

«On see võimalik?» ei tahtnud Endrik uskuda. Viimase külaskäigu ajal oli Stasjal vaid voodiveerel lubatud istuda! Tuli õde ja teatas, et patsient on ise nõudnud väljakirjutamist. Selle vastu pole neil kunagi midagi. Aga kuhu võis Stasja minna? Endrik kartis kõige halvemat ja ruttas jooksujalu koju. Kui Stasja on Aleksei sealt juba ära viinud!

Stanislava istus laua taga ja õmbles. Endrik toetus hingeldades uksepiidale.

«Unustasin sulle öelda, et ma täna välja tulen,» seletas Stasja lihtsalt.

«Sa oled ju veel haige! Kuidas sa ikkagi...?» Tal oli naise ees häbi. Tal oli piinlik, et hingeldas, ja mõtles: «Näen küll vist rumal välja.»

«Nii ma kavatsesingi. Sina tuled töölt ja mina olen siin.»

«Tulin haiglast!»

Üle Stasja näo valgus tugev puna. «Oi! Oled sa nüüd pahane, et ma...» Naine pani töö kõrvale ja tõusis. «Me vaatame Alekseiga endale linnas korteri ja...»

Endrik uuris üksisilmi naist ega öelnud tükk aega midagi. «Sa oled nii tore,» ütles siis ning küsis: «Kas sa arvad, et see, mis ma haiglas rääkisin, on nüüd... et see nüüd... ei maksa enam midagi?»

«Ma ei tea... ma arvasin...» Stasja silmad tõmbusid niiskeks. Endrik võttis tal ümbert kinni. Naine peitis oma pea tema õlale.

Endrik ei meenutanud sellel ega ka järgmisel päeval Sõmerit. Kui Udo külla tuli, sai ta otsekohe aru, milles asi. «Ole hoopiski rahulik ja ära lase ennast kellelgi segada,» soovitas ta.

«Stanislava tahab, et jutte ei oleks... Tuleb kuidagi vormistada, ja teisiti pole see vist võimalik kui kirikus.»

«Pead mõne minust targema käest küsima, aga nii see vist on.»

«Ta tahab, et katoliku kirikus.»

«Kus saan, seal aitan,» lubas Udo. «Ma ei tunne seda katoliku usu värki. Ehk pean sulle peiupoisiks või millekski niisuguseks olema? Sa küsi oma Stasjalt järele.

Võin veel abivägegi juurde tuua.» Kiirats oli löögivalmis. Näis, et Endriku samm tegi talle isegi lõbu. Udo oli jälle endine — käratsev, pealetükkiv oma ideede ja ettevõtmistega, liikuv ja jutukas, isegi naljahimuline.

Kiirats tahtis laulatust organiseerida suure halloo ja käraga, kuid asjaosalised olid selle vastu. Kõik toimus vaikselt. Kirikus olid ka Sõmer ja Rähnik ning Reemet püüdis meenutada, kas tema ise nendele laulatustalitusest teatas või mitte. Igal juhul ta rõõmustas, et nad tulid.

Pärast pidulikku tseremooniat tuli Sõmer lillekimbuga ja lausus seda noorpaarile üle andes: «Loodan, et nüüd, kus asjad on saanud ühele poole, ka minu jällegi üles leiate.»

«Kindlasti . . . ma juba varsti,» kohmetus Endrik. «Jah, tõesti, seepärast ma ei tulnudki.»

«Sa tunned isegi Sõmerit!» imestas Udo.

«Natukene,» kohmas Endrik. «Ta õpetab mulle prantsuse keelt.»

«Sul on hea nina,» muigas Udo. «Kui sakslased teda pintsli ei pista, elab ta veel palju aastaid.»

Aleksei oli vaikne, aga õnnelik. Ta surus end Endrikule ligi ja küsis: «Kas me nüüd jäämegi sinu juurde?»

«Kui sulle ainult meeldib.»

«Ema ütles, et sa oled nüüd minu isa . . .»

Laulatusele järgnenud pidu oli tagasihoidlik. Joogipoolise eest oli Kiirats hoolitsenud, kuigi talle seda mitte keegi polnud ülesandeks teinud. Endrik ei märganud, mis tema ümber sünnib. Ta oli õnnelik. Südames kipitas vaid, et ta vanematele toimunust sõnagi ei olnud teatanud. Ta aimas, et nendele kogu see asi ei meeldi. Kaastundest Stasja vastu saaks ema aru, ent armastusest ja temaga abiellumisest — mitte iialgi. Ema tahaks oma pojale hoopis teistsugust naist. Talle oleks meeldinud saada miniaks mõni jõukas talutütar. Seejuures ei mõtle ema sugugi, et ka tema oli kunagi noor ega hoolinud oma vanemate keelust, kui vaesele poisile läks.

9.

Nädal pärast laulatust tõi tundmatu poisike Reemetile kirja. See oli Sõmerilt. «Ootan teid keeletundi!» Endrik pigistas paberitüki pihku. Tegelikult on ju kutsuja hoopis teistest küsimustest huvitatud. Stasja istus akna all ning nõelus sokki. Endrikul oli südames tunne, nagu oleks ta naist petnud, kui lausus: «Stasja, ma pole sulle rääkinud . . . tahtsin juba ammu prantsuse keelt õppida ja nüüd tuli ootamatu võimalus.»

Stanislava ilmesse tekkis naljakas hämmeldus: «Ma mõtlesin, et oled harilik tööline, ja . . .»

Endrik naeris.

«Ma ju olengi tööline, Stasja! Veeretan palke. Maal olin mõnda aega vallakirjutaja abi, aga enne seda käisin karjas ja aitasin põllul isa. Aga kas siis minusugusele on keeleõppimine keelatud? Või on see ülearune?»

Endrikule sai äkki selgeks, et kuigi nad nüüd isegi kirikus on laulatatud, teavad nad teineteisest väga vähe. Ja ta seletas: «Hakkan tulevikus veel rohkem õppima ja astun kunagi ehk ülikooligi. Kui ma mõne haritud mehega räägin, tunnen enda pärast päris häbi . . . Rumalust ei anta kellelegi andeks!»

«Minu pärast ära midagi tegemata jäta,» naeratas Stasja. «Ole nagu enne.»

Nad olid terve nädala vaid teineteisele elanud. Aga nüüd Endrik läheb. Seda nõuavad kohustused teiste ja enda ees. Ent väljudes tundis ta midagi nagu katkevat — möödunud nädala õnne ega rahu pole enam võimalik tagasi tuua ning ta ise on selles süüdi.

Linnas liikus nüüd rohkem sõdurite patrulle ning nende varem aeglane ja raske samm oli nagu kärsitumaks muutunud. Tänavanurgal seisjad vaidlesid millegi üle. «Arutavad rindeuudiseid,» taipas Endrik. «Pole seal vist asi enam endist viisi . . .»

Ta leidis Sõmeri peaaegu samas olukorras nagu esimesel korral. Viimane oli äsja kaardil lipukesi tõstnud. Külalist nähes hõõrus Sõmer käsi ja ütles veidi kähedal häälel: «Ma arvasin, et sa tulemata ei jäta. Asjad arenevad laias maailmas hästi, ettearvamatult suurepäraselt.» Kõneleja silmalaud vibasid. Reemet, kes pandi istuma pehmesse tugitooli, oli õigesti oleta-

nud. Sõmer õppimisest juttu ei teinud. Alustas sellest, millega nad eelmisel korral lõpetasid.

«Jah, pastorid püüavad hingi. Kes märgukirjale alla ei kirjuta, olevat kas enamlane või nende poolehoidja. Just nii praegu kantslist pajatatakse. Kõige kuulsam hingepüüdja on Hageri praost Tomson, tema järel Lihula Pezold... Aga võib-olla on veelgi agaramaid. Kui nad sellele nii suure tähtsuse annavad, siis tähendab, et nendele on rahva allkirju hädasti vaja. Aga me ei või lootma jääda, et meie talupoeg end ninapidi vedada ei lase. Jah, siis küll, kui sellel meie kallil eestlasel ka arenenud rahvustunne pluss poliitiline taip oleksid. Sarvedelt ta lehma vanust lugeda oskab, hobuse hammastest aastaid. Nuusutab sõnnikut ja ütleb, on see midagi väärt või ei. Tunneb mulla hingegi ja rühmab nagu viimane pärisori. See on aga ka kõik. Temalt rohkem nõuda oleks ülekohtune.»

Endrik tahtis maameeste kaitseks mõne sõna öelda. Teine ilmselt taipas seda ja naeratas rahustavalt: «Oleme vintske rahvas. Ja sellele ei saa keegi vastu vaielda, et meie siin, kes mõndagi taipame, oleme talumehe omapead jätnud.» Sõmer näppis prillisanga ja küsis siis: «Kas sul poisse on juba välja vaadatud?»

Endrik raputas pead. «Pole jõudnud. Lauavabrikus kuulavad ju kõik Rähnikut. Peate selles asjas temaga rääkima. Kiirats on nõus, aga teda te juba teate.»

«Rähnik!» Sõmer kiskus otsmiku kipra. «Ikka see Rähnik. Ta on ju enamlane. Või oled samuti nende poole üle läinud?»

«Ei seda ega teist.»

«Kiiratsiga, selle idealistist kodanlase ja demokraadiga on kah raske asju ajada,» arutas Sõmer mõtlikult. «Kangekaelne sikk! Aga isegi temaga on vaja sõprust pidada. Ülikool oli ju sotsialistide-revolutsionääride taimelava. Me võidame seal kunagi oma positsioonid veel tagasi,» kinnitas ta ähvardavalt ei tea kelle aadressil. «Aga nüüd on meile julgeid löögimehi vaja. Meie read peavad tööliste hulgast verd juurde saama. Võitleme ju nende huvide eest. Sellepärast et ma töölistele lähenen, sõimavad mind mõned juhmpead punaseks. Jah, olen enamlane, aga omamoodi. Viime ka siin revolutsiooni läbi. Ma arvan, et Rähniku-taolised tuleb varem

või hiljem kõrvale suruda. Ärge kartke teda. Meie saatus pole Vene revolutsiooniga seotud, vaid läänemaailmaga. Me läheneme Läänele, mitte aga mahajäänud Venemaale!»

Reemet unustas prantsuse keele ja parunite läkituse ning kuulas teda jälle lugupidava imetlusega. Ta ei otsinud vastuväiteid, ei protesteerinud. Sõmer läks kaardi juurde ja tegi Saksamaa kohal laia kaare: «Just siin ja ei mitte kusagil mujal otsustatakse praegu meie saatus. Läänerinne variseb juba varsti kokku.» Kõneleja tõstis sõrme ja kinnitas nagu kooliõpetaja: «Kõik märgid viitavad sellele, et nende Villem elab oma viimaseid võimupäevi.»

Reemetile jäi mõnigi asi arusaamatuks. Sõmeri jutus oli ohtralt võõrsõnu ja väljendeid, mida ta esmakordselt kuulis. Kuid kõne oli tark ja kõik näis õige olevat. Tema ise oli sageli samasuguseid mõtteid mõlgutanud nagu parteiliider ja oli sellest nüüd kahekordselt õnnelik. Sõmer kõneles kaua. Alles siis, kui Endrik juba lahkumas oli, küsis: «Aga kuidas siis õppimisega jääb? Täna ei tulnud sellest jälle midagi välja!»

«Just täna tuligi!» kinnitas Reemet.

«Kui mõni küsib, ütle, et käid minu juures tasu eest keelt õppimas. Nii on vaja, konspiratsiooni mõttes,» õpetas Sõmer ja lubas sõiduload muretseda. Nüüd sai Reemet sellestki teada, et Kiirats oli neil päevil siiski maale sõitnud.

«Miks sa temast siis enne nii halvustavalt kõnelesid?» oleks Endrik tahtnud küsida. «Kas sellepärast, et Udo sinu poole üle pole tulnud?» Targu ta aga vaikis ja arutles endamisi: «Ka tema tahab, et teised vaid teda tunnistaksid.»

Stanislava võttis ta vastu rõõmsa naeratusega ja uudistas: «Kas oli raske?»

«Jah, väga raske,» kohmas Endrik ja mõtles, et nii see ju tõeliselt oligi.

Kui pere lauas istus ja hapukapsasuppi helpis, tegi Endrik naisega nagu muuseas juttu: «Ega sul endast mõnda fotot ei ole?»

Stanislava raputas pead: «Kõik jäid sinna. Medaljonis oli väike pilt, aga selle andsin leiva eest ära.»

«Võib-olla lased ennast homme pildistada? Lähen maale ja tahaksin kaasa võtta . . .»

Stasja nõustus punastades ja aimas, milleks seda vaja on.

Teisel päeval oli Stasjal viguritega soeng, kaarjad kulmud kuidagi mustemad ja pikemad. Ka huuled olid värvitud. Endrik taipas, et naine oli tahtnud pildil ilus olla, ja tal oli koguni kahju. Emale oleks lihtsam Stasja rohkem meeldinud.

«Käisingi piltniku juures,» naeratas Stasja ja keerutas ennast mehe ees: «Olen ma nüüd ilus?»

«Oled,» nõustus Endrik. «Küll ema imestab, et kust ma selle printsessi leidsin!»

«Sina aga ütle,» õpetas Stasja tõsinedes, «et tõid Riiast oma igivana armastuse. Kas ütled?» Stasjal oli oma sõnadega tõsi taga. «Nii on ka sinule parem. Ära kõnele, et mu tänavalt korjasid, Alekseist räägi aga kunagi hiljem.»

Reemet noogutas vaikides. See oleks ehk tõesti kõige parem.

Ühel õhtul ootas Reemetit kodus Sõmeri sedelike, millel seisis, et ta otsekohe tema juurde tuleks.

«Kas pildid on valmis?» küsis Endrik naiselt.

«Lubati homme lõunaks. Öeldi, et saksa sõdurid armastavat endast väga palju pilte teha.»

Sõmer oli Endrikule sõiduloa muretsenud. Nüüd seletas ta kiirustades, mida teisel teha tuleb, ja andis reisikuludeks jällegi raha. Reemet oli südames rõõmus, et Sõmer temaga nagu omasugusega rääkis. Ja talle näis, et sõidab seekord välja veelgi tähtsama ülesandega kui eelmisel korral.

Reemet ajas juba palitut selga, kui Sõmer ikka veel õpetas: «Ja pea meeles, et me maarahva suhtes hoiame endist kurssi. Igale talupojale maad nii palju, kui ta seda omal jõul harida jõuab!»

Endrik teadis programmi seda punkti liigagi hästi.

Kui Rähnik temalt järgmisel hommikul küsis, miks ta nii vaikne on, seletas Endrik, et peab maale sõitma. Toidupoolisega on napivõitu ja vanematele tuleb ju lõpuks ka oma naist näidata, kuigi esialgu vaid pildil.

«Kes sulle sõiduloa andis?»

«Komandantuurist sain.» Endrik vaikis kohmetult.

Rähnik ei varjanud, et ei usu, ja ironiseeris: «Oled siis küllalt jõukas, et altkäemaksu anda. Sõmer oleks paremini korraldanud.»

Endrik tegi, nagu poleks kuulnud, ja veeretas palgi mürinal minema. Ilm oli soe ja pani higistama. Selg leemendas, kuigi särk oli maha visatud.

Kodus näitas Stasja Endrikule õhetavail palgeil oma pilti. Ta oli sellel tõesti veel ilusam kui elus. Öösel meenutas aga naine Endrikule, mida ta temast oma vanematele rääkima peab.

«Miks sa oma minevikku nii häbened?» pahutses Endrik.

«Kõik emad arvavad, et nende poeg on väärt maailma parimat naist! Aga . . . kes mina olen? Sinu emal on õigus, kui ta sulle ütleb, et oleksid võinud parema saada.»

«Ega ema sinuga ei ela,» naeris Endrik.

Rongis võis Reemet veenduda, et nüüd teda palju sagedamini kontrolliti, näkku tunnistati ja usutleti. Patrullid käitusid ülbemalt. Tema sõiduluba ei äratanud neis endist lugupidamist. Kahel juhul tekkis koguni kartus, kas nad teda ei vahista. Kõik märgid viitasid sellele, et sakslased on okupatsioonirežiimi palju kõvemaks muutnud.

Kodumail võttis Endrik tarvitusele kõik ettevaatusabinõud, et soovimatud silmad teda ei näeks. Vanema poja ilmumine tegi kodustele uut rõõmu. Uut seetõttu, et mõne tunni eest oli Mustik poeginud, toonud lehmvasika, mida nii oodati. Ema viis Endriku lauta, ilma et ta temalt midagi pärida oleks mallanud, ja osutas siledakarvalisele vastsündinule: «Neli aastat olid pullikesed, aga nüüd õnnistas.»

«Seda on näha, et õnnistas,» nõustus Endrik.

Ja alles nüüd sai ema aega poega silmadega hellitada. «Nägin unegi ära, et tuled!»

«Hiilisin kõrvalisi teid kaudu,» naeris poeg. «Kas sa seda ka nägid?»

Ema ohkas. «Ega meile linnaminekuks luba ei anta. Me olevat punased! Kõik kehvad on neile punased, ja muidugi ka sinu pärast.»

Ärni raius aia ääres hagu. Vend oli vahepeal justkui hulga pikemaks sirgunud. Endrik kutsus ta tuppa.

Vennas vist seda ootaski. Endrik sai teada, et möödunud pühapäeval oli pastor kantslist vägeva kõne pidanud. Kogu tema jutt keerelnud selle ümber, et kui rahvas parunite läkitusele alla ei kirjuta, siis punased nad kõige täiega põrgu viivad.

«Kas anti allkirju? Ja palju?»

«Seda ma ei tea. Mind ennast seal ju polnud.»

«Aga kas sul üldse on aimu, mille ümber asjad praegu käivad?»

Ärni jaatas. Mõelnud viivu, lausus ta vennale: «Jahvatagu pastor, nii et suu vahus. Kui ainult tahad, ma toon sulle kõik tema allkirjad siia. Mul on seal köögipoolel nagu tutvusi.»

Endrik naeris, muutus aga samas tõsiseks ja rääkis vennale sellestsamast, mida oli ise Sõmerilt õppinud. Ärni, juuksed salkus, välimuselt alles poisikeseohtu, kuulas oma suurt venda kõikeunustava tähelepanuga. Suugi seisis lahti. Ta oli valmis otse praegu küladesse jooksma, et täita ükskõik millist ülesannet.

Kui Endrik söögilauas istus ja kaussides hüva roog auras, sai ta aru, et nad linnas siiski väga viletsalt elavad. Stasja võiks poisiga mõne aja siin olla ning kosuda. Endrik piidles kord ema, kord isa ega osanud kuidagi alata. Alles siis, kui kõhud olid täis ja meeled lahkemad, võttis Endrik põuetaskust naise pildi, ulatas selle emale ja küsis: «Kas meeldib?»

Ema kergitas prille, uuris ülesvõtet ja päris omakorda: «Kes ta sulle on?»

«Ütle, kas ta sulle meeldib või mitte?»

«On see mõni nende hulgast, kes seal linnas näitemängu teevad?» uudistas ema. «Või sihuke, keda pildipoodides aluspükstes jooksmas näidatakse?»

«Ema, sa puikled ikka kõrvale!»

Ema silmitses poega uurivalt ja tähendas lõpuks värisema löönud häälega: «Sinule ei kõlba. Sihukese jaoks oled sa vaene.» Ja andis pildi tagasi, nagu põletaks see sõrmi.

«Mis te seal vaidlete?» segas isa ennast vahele. Endrik oli pahaseks muutunud, andis Stasja pildi isale ja jutustas, milles asi on. Vana tunnistas seda ja kiitis: «Ei ole viga! Mina sain kehvema, aga ega sihuke virtsalauta kõlbagi!»

«Kui sa teda tundma õpiksid, räägiksid teist juttu,» kinnitas Endrik. «Ta saab ka virtsalaudas hakkama. Sukki aga nõelub niisama nagu meie ema.»

«Nooh!» imestas isa. «On ta sinu sukki juba nõelunud?»

«Aga muidugi. Ja suppi oskab keeta kas või tallanahast.»

«Vaata, kui kaugele oled jõudnud,» tähendas isa. Ema pani oma töö kõrvale ja päris, silmad suured: «Kas sa tolle daamega siis elad?»

«Meid laulatati katoliku kirikus. Nii ta tahtis. Ta nimi on Stanislava. Noh, me armastame teineteist — ja mis siin ikka pikalt rääkida.»

Isa istus vaikides voodiveerel. Ema pühkis silmi. Tuppa sigines sunnitud vaikus. Mõne aja pärast proovis ema taas vardaid kätte võtta, pani aga need jälle kõrvale ja ohkas: «Sinu asi! Hea seegi, et meil sulle talukohta pole pärandada. Ei saa tollest sulle perenaist.»

Endrik kinnitas õhinal vastupidist. Ta kõneles Stasjast vaimustuse ja hooga, avastas temas jooni, millest ta isegi veel polnud mõelnud. Stasjast sai nõgise laega tares jumalanna, kelle väärilist teist pole olemas. Samal ajal pidi Endrik paljust vaikima. Ta tajus alles nüüd, kui suur kuristik on tema ja vanemate vahele tekkinud. Stasjal oleks siin väga raske. Ta jookseks juba järgmisel päeval linna tagasi. Ema ja isa on lihtsad inimesed ja nad ei suudaks oma tundeid varjata. Ei peaks seda isegi vajalikuks.

Okupatsiooni surutis oli peremeeste pahameele Endriku vastu ajutiselt hajutanud. Aga ta liikus vallas siiski varjatult ja tema kohalviibimisest said teada ainult kõige usaldusväärsemad inimesed. Ärni oli oma vennale asendamatuks abiliseks. Kodukandist tegi Reemet retki naabervaldadesse. Ta veendus, et rahvas on siiski targem, kui Sõmer seda arvab. Pastoritel ja teistel parunite sabarakkudel edenes läkitusele allkirjade kogumine visalt.

Kolmanda päeva õhtul jooksis Ärni kirikumõisast tulistjalu üle põldude. Koju jõudnud, ruttas ta venna juurde ja tõmbas põuest rullikeeratud paberi. «Siin ongi need allkirjad! Nelikümmend kolm ja veel kaks-

teist vallavaest. Suurem osa on usklikud vanaeided.»

Päevadel, kus Endrik kodus viibis, tundus talle, et ema temast nagu kõrvale hoiab. «Kas ta aimab, et ma kõigest ei rääkinud?» Kui Endrik oma töö maal lõpetas, oli ema lahkujale kereka moonakoti valmis pannud. Sellest võis järeldada, et ta oma südames siiski poja naisevõttu tunnistas.

10.

Sügis jõudis kätte kuidagi salamahti. Reemet lonkis sihitult Toomemäel. Vahtralehed krabisesid saabaste all. Puud olid juba peaaegu raagus. Viimased kuud oli ta olnud nagu Sõmeri käsundusohvitseriks. Igal nädalal õnnestus mõned tunnid ka prantsuse keele jaoks näpata. See kõik tundus täna Endrikule koomilisena. Maa põleb, tema aga õpib prantsuse keelt. Süvenes kahtlus, kas Sõmer teda lihtsalt meelitada ei taha. Tagantjärele mõeldes tundus Sõmeri jutt veelgi pentsikumana. «Õpid prantsuse keele selgeks ja saadame sind veel Pariisi — kas või saadikuks!» oli Sõmer kord öelnud. Mõtles ta seda tõesti nii? Endrik pahvatas naerma. Vahekord Rähnikuga oli säilinud endisena. Ta teadis, et viimane teda kõrvalt kogu aeg jälgib. Alguses see häiris, kuid ta harjus peagi. Kiirats oli ülikoolis õppimise ajutiselt katkestanud, ja paistis, et ta on oma endiste mõttekaaslastega jällegi ühise tee ja keele leidnud. Noormees polnud enam nii keevaline ega nõudnud ka teistelt järske tegusid. Oli selge, et Saksa okupatsioon varsti lõpeb ja läänerinne variseb. Wilsoni neljateistkümne punkti vastuvõtmine tähendaks, et Saksa valitsuse poliitika peab ka Baltimaadel järsu pöörde võtma.

Parunite saadikud aga rändasid südilt mööda Euroopat ja kinnitasid, et eesti rahva saatust võivat juhtida ainult nemad. Riias püüti hertsogiriigi loomist kõige kiiremas korras täielikult lõpule viia ja landesraat kuulutas enda kohapeal kõige kõrgemaks võimuks. Mecklenburgi hertsogile Adolf Friedrichile pakuti Baltimaade hertsogikrooni. Mutikeste allkirjad, mis pappidel koguda õnnestus, pidid nüüd von Stryki kätes sealpool Läänemerd tähtsat osa etendama.

Reemet tabas Udo huvitava tegevuse juures. Sõber pressis pükse. Põsed punnis, pritsis ta suust linasele riidele veepiisku ja hakkas triikrauda edasi-tagasi kiigutades sütele tuult tegema.

«Puhu parem tagant,» soovitas Endrik.

«Pole aega!»

«Kuhu sa siis lähed, kui küsida võib?»

«On üks õhtu, millest kõigi parteide esindajad osa võtavad. Mitu meie meest jõudsid Saksamaalt vangist tagasi . . .» Udo oli rõõmus, toimekas. «Sa vist ei teagi, et Wilhelm on troonilt tagasi astunud? Mulle toodi just sõna.»

«Kas sa ei eksi?» umbusaldas Endrik. «Sõmer ei teadnud sellest midagi!»

«Too kommunistide sabarakk ei tea paljugi,» tähendas Udo halvakspanevalt. «Okupatsioonivägede lahkumine on nüüd päevade küsimus.» Ja küsis palavikulise sosinaga: «Kas sa tuled mulle nüüd ka appi?»

«Kuidas appi?»

«Tuleb lahkuvatelt Saksa vägedelt relvi muretseda! Pean selleks inimesi leidma.»

«Mulle pakuti hoopis saadiku kohta,» muigas Reemet.

«Jätame naljad,» pahandas Udo. «Ei või jaa? Ajutine Valitsus asub jällegi oma ülesannete juurde. See on ju päevselge, et punased meile kohe kallale tungivad, kui Saksa väed minema lähevad. Meil on kõik ette nähtud. Valitsus, tea, on kogu aeg tasapisi oma tööd teinud.»

«Ahah, siis demokraatidele on relvi vaja,» jäi Endrik mõttesse ja päris: «Kas Rähnik kah sinna olengule on kutsutud?»

«Tema sonib ju töörahva valitsusest! . . . Või oled sina ka vahepeal punaseks hakanud?» Kiirats haaras Reemetil kuuevääarist. Tema küsimus oli järsk: «Kas sina vabadust ei taha?»

«Tahan vabadust ja veel palju muud!» Endrik lükkas teise käe ära. «On vaja põhjalikke ümberkorraldusi, mida sinu demokraadid aga rahvale ei anna. Rähnikul on rohkem õigus kui sinul!»

«Ah nii! Ja sa räägid seda kõige otsustavamal tunnil! . . . Sinu Sõmer tuleb igatahes meiega.»

Udo hakkas triikima ja õhku tõusis sooja auru. «Sa ära arva, et ma mõni kodanlane olen,» kõneles ta üle

õla. «Rahajõmme pole ma kunagi sallinud. See on mulle juba isast külge jäänud. Kuid kõigist sõltumatu Eesti! . . . Sa kujuta ette, mida see tähendab! Oleme sellest aastasadu unistanud. Kõik meie suured mehed on sellest rääkinud, ja Koidula laulis kodumaale oma paremad laulud. Vaba Eesti! . . . Selle nimel olen ma valmis kõik tegema.»

Kiirats oli oma jutust hoogu sattunud. Wilhelmi langemine oli avanud uued väljavaated. Kiirats fantaseeris ja tõusis kõrgele. Ta nägi oma silmade ees õnnelikku rahvast ja õitsvat maad. Soisest Maarjamaast sai Kiiratsi suu läbi juba kümmekonna aasta pärast maa, kus kõikjal valitseb jõukus, kus pole rumalust ega tööpuudust, kus kõik parteid targalt kokku leppides maad valitsevad ning rahva õnn ikka suuremaks ja suuremaks kasvab. Endrik ei teadnud, mida talle ütlema peaks. Tundis, et teda segada ei või, ning pidi temaga südames paljuski nõustuma.

Saksa sõdurid olid kodumaal toimunud revolutsioonist vaimustatud. Samal ajal kui madrused laevadel punased lipud üles tõmbasid, valisid okupatsiooniväed ka Tartus oma sõdurite nõukogusid. Eesti Ajutine Valitsus hakkas okupatsioonivõimudelt ametiasutusi üle võtma. Balti aadel püüdis päästa, mis päästa annab, ja hakkas järsku kohalike tegelastega kontakti otsima. Eesti ministrite kõrval pidavat tööle asuma ka Saksa abiministrid.

Olukord oli segane. Udo käitumine tekitas Endrikus ebakindla tunde. «Kes mina siis olen?» küsis ta endalt. Ta tundis, et peab juba ligemal ajal valiku tegema.

Sama päeva hilisõhtul leidis Sõmer esmakordselt tee Reemeti juurde. Parteiliider oli rutanud. «Mul on sinu jaoks suur ülesanne,» alustas ta pikema sissejuhatuseta. «Aita meil raudteelaste streiki organiseerida!»

«Mina ja streiki!» üllatus Reemet ja vaatas ebaledes akna juures istuvat Stasjat.

«Just nii,» noogutas Sõmer. «Rääkisin sellest maakonnavalitsuse esimehe Jansiga. Kõigist neist rongidest, mis viimase nädala jooksul üle Valga on läinud, pole me midagi tagasi saanud. Kui nii edasi kestab, seisame hiljem kuristiku äärel.» Liider tunnistas hämmeldunud Reemetit. «Nagu näed, peab suurte

maailmapoliitika küsimuste kõrval ka selliste asjade jaoks silma olema. Ja sa ei jää üksinda. Pealegi on ülesanne, kui nii võtta, neutraalse iseloomuga.» Sõmer noitas.

«Mis seal ikka, pean millestki ju kinni haarama,» mõtles Reemet ja andis kaheldes oma nõusoleku.

Saekaatrid seisid. Lauavirnade vahelt läbi pugedes kuulis Endrik Rähniku häält ja pöördus sinnapoole. Too seisis palgiotsal ja luges enda ümber kogunenud töölistele ajalehest midagi ette. Endrik tajus Rähniku toonis senitundmatut karmust ja päris kõrvalseisjalt: «Mis siin on?»

«Näed isegi, et miiting!» tuli pahane vastus. «Kuula ja pea mokk maas!»

Endrik kuulas ja tema imestus kasvas iga hetkega. «. . . Ja kuidas vastas Eesti neetud kodanluse valitsus meeleavalduse peale?» luges Rähnik kõrge häälega. «Ta vastas püssitikkude ja kuulipildujatega ja laskis suurtükid uulitsatele üles seada. Seda tehti siis, kui tööliste võrgutaja ja kodanlusele äramüüdud «Sotsiaaldemokraadi» veergudel trüki-, sõna- ja koosolekute vabadus välja oli kuulutatud . . . Kodanlus ja tema äraostetavad agendid vähemlased räägivad, et klassivahesid eesti rahva kui väikerahva hulgas olla ei tohi. Aga miks ei ühinenud 12. novembril eesti kodanlus töölistega, kui viimased Eesti Nõukogude Vabariigi kasuks meeleavalduse toime panid, vaid Preisi junkrute ja Balti parunitega, et tööliste meeleavaldust vere ja rauaga maha suruda! Kodanlus jootis saksa soldatid purju, et need siis oma klassivendade, eesti tööliste verd ohtralt valaks . . .» Rähnik katkestas hetkeks. Juuksed olid tal otsmikule kleepunud. Endrik nägi, et ta on väga erutatud. Hetke pärast jätkas Rähnik veel tugevama häälega:

«Üle eesti tööliste surnukehade on kodanlus võimule pääsenud, töölised sammugu võimule üle eesti kodanluse ja Balti parunite surnukehade! Edasi revolutsioonilises võitluses! Loopigu kodanlus ja juudastevähemlaste sopatorud meie peale muda kui palju tahes.

Maha eesti kodanluse vasturevolutsiooniline valitsus!

Maha Vilmsi, Pätsu, Poska ja kompanii mustasajaline maapäev! Maha eesti kodanluse ja Balti parunite valgekaart! Maha juudased-sotsialistid! Elagu kommunistlik enamlaste partei! Kõik võim töörahvale! Elagu Eesti Nõukogude Vabariik! Elagu üleilmline kommunistlik revolutsioon!»

Tööliste ring vaikis süngena.

Rähnik vaatas enda ümber ja küsis: «Kes on partei Keskkomitee üleskutse poolt, tõstku käsi.»

«Kodanlased võtavad juba siingi asutusi üle!» tähendati paremalt.

«Kodanlus laskis Vene turul tööliste meeleavaldust tulistada, et juba alguses näidata, kes ta on, ja et me suu peaksime! Meie aga ei karda neid.»

«Ajavad vabatahtlikke kokku!»

«Mis seal veel kätt tõsta! Muidugi oleme poolt. Küsi parem, kes on vastu!»

Vastuhääletajaid ei olnud. Sadas külma vihma. Kümmekonna minuti pärast tehti tööd, nagu poleks vahepeal midagi juhtunud.

«Kas sa ei karda?» tegi Endrik juttu. Rähnik oli tema silmis nüüd nii suurem kui ka sümpaatsem.

«Ei praegu saa enam elustki hoolida!»

«Kuid sakslased annavad võimu ikkagi ainult kodanlastele üle.»

«Paistab, et sa nagu tahaksid seda.»

Endrik nii valusat torget ei oodanud. Siiski tundis ta südames ühtlasi ka häbi ning kahetses, et ennist Rähniku kõrvale palgiotsale ei hüpanud ja ka omaltpoolt midagi ei öelnud. Millegipärast tahtis Endrik praegu Rähnikuga võrdne olla, jagada tema mõtteid ja isegi ... hädaohte. Talle näis, et Rähnik on vahepeal kuidagi üksikuks jäänud. Teda kuulati ju siiski kiretult. Ja jäädi äraootavale seisukohale.

«Kas sa loodad üldse ainult välisele abile?» päris Endrik.

«Iseendile eeskätt. Aga sina?» asus Rähnik vastu küsima. «Kelle poolt oled sina? On juba aeg see vähemalt enda jaoks selgeks teha!»

Endrik ei saanud teisiti, kui muigas: «Kodanlased ütlevad, et Ajutine Valitsus on laialdane koalitsioonivalitsus ja et ainult äärmised pahempoolsed on sellest

kõrvale jäetud, kommunistid ja sotsialistid-revolutsionäärid. Nii et ei usalda nad meid kumbagi!»

«Sa oled siis ikka selle Sõmeri sabas? ... Tema teeb juba tasapisi kodanlastele silmi.»

«Ta on ikkagi marksist!»

«Roheline oled. Või marksist ... Vajud temaga kodanluse rappa.»

«Seda me näeme veel. Aga mind võid arvestada!»

«On vaja palju inimesi,» noogutas Rähnik.

«Kiirats ootab minu abi sakslastelt relvade muretsemiseks, Sõmer samuti. Aga Rähnik ...?» kaalutles Endrik. «Mis ülesanded tema mulle annaks?» Ja ta küsiski seda.

«Meil tuleb valgete väkke mobiliseerimist takistada! Kas siis vend hakkab venda laskma, tööline töölist veristama?»

«Kuidas sa mõtled seda teha?»

«Tuled minuga, siis näed!»

«Mul ei jää vist aega,» kahtles Endrik ja jutustas Sõmeri ülesandest ning olukorrast raudteel.

«Jah, vedureid ja vaguneid on meile ka vaja,» lausus Rähnik mõtlikult.

Lauavabrik jäi lõpuks ikkagi seisma. Ühel keskpäeval ilmus Kiirats Endriku poole. Ta sõitis õue süsimustal ratsahobusel. Esimene, mis Reemetile silma torkas, oli sini-must-valge kaitseliitlase side Udo käsivarrel. Sidemel oli kaks kätt vennalikus pigistuses ja all number kaks. Tähendab, esimeste hulgas — järeldas Endrik. Raske sõjaväerevolver sõbra puusal oli rihma alla vedanud. Endrik oletas, et Udo oli vaid hetkeks tulnud. Oma varustust ja ronkmusta hobust näitama, kes nüüd akna taga rahutult trampis. Külaline oli elevil, istus, tõusis aga samas.

«Kas tulid mind enesega kaasa viima?»

«Tühiasi,» lõi Udo käega. «Eile sain uued ülesanded. Relvad ei puutu minusse. Ajan inimesi taga ja teen mobilisatsiooni. Ootad siin paremaid aegu? Kurat, kõik ootavad! Vabatahtlikke tuli rahvaväkke ainult käputäis. Ei saa korralikku roodugi! Kuhu siis eestlase südametunnistus on jäänud! Nüüd kuulutati välja sundmobilisatsioon. Maakonnavalitsuse esimees ajab loba, et mis me suure rahvaväega peale hakkame ... Pom-

mitab isegi valitsust oma eriarvamustega.» Udo kompas ähvardavalt vööl rippuvat relva. «Laseksin tolle Jansi oma käega maha. Punased on Narva taga ja tahavad iga hetk linna ära võtta. Jans aga lobiseb, et küll need aitavad, kes meie iseolemisest huvitatud on.» Udo hõõrus peopesaga laupa. «Arvasin, et mõne päevaga tuleb mitu polku kokku ... Ja sina?» Küsija jäi teist silmitsema. «Kas sina pole veel mobilisatsioonikäsku saanud?»

«Kui sa juba mobilisatsiooniga tegeled, siis arvan, et sa minu sellest välja päästad,» lõõpis Endrik vastu.

Udo nagu ei kuulanudki teda ja tegi samas ettepaneku: «Hakka samuti mobilisatsiooniga tegelema ... Koos minuga!»

«Mul on teised ülesanded. Varsti algab Valga—Tartu liinil streik. Nagu näed, ma ei istugi niisama!» Viimastel päevadel oli Endrik vaid selle küsimusega tegelnudki. Korra ta sõitis isegi Valka ja viis sealses depoos läbi raudteelaste salajase koosoleku. Sakslaste kartmisest saadi seekord jagu. Äsja oli ta Tartu raudteesõlmest tulnud.

Kiirats ajas huuled torru ja vilistas: «Mina aga arvasin, et sa kodus istud.»

Stasja oli Alekseiga ennist linna läinud. Toas oli kuulda ainult kella tiksumist. Udo vaatas aknast välja — hobust. Kui ta uuesti ümber pöördus, oli tema ilmes eriline otsustavus: «Ma tulin siia veel ühe teise asja pärast. Sa ju tunned mind. Läheksin praegu kas või oma isa vastu, kui ta elaks. Enne olid sakslased, aga nüüd on minu esimesed vaenlased punased. Ma ei taha, et me teineteise vastas seisame. Mõistad? Jää kõrvale, kui sa muudmoodi ei saa!... Ma aiman midagi. Ma ei saanud rahu ja tulingi...»

Endrik kahvatas: «Kas sa minu südametunnistust siis ei usalda?»

«Olukorrad muutuvad... Täna nii, homme teisiti.» Udo vaatas kõrvale, vajus kuidagi kokku, tema isetead-vus alanes. «Tuleksid ehk siiski minuga.»

«Lepi sellega, et ma praegu streiki teen.»

Kiirats surus Reemeti kätt: «Kahju, et nii. Mina tagalas istuma ei hakka, kui tõsiseks sõjaks läheb. Ma

arvan, et kohtume juba varsti ja ...» Rohkem ta ei öelnud ning ruttas välja.

Endrik jälgis aknast, kuidas ta oma musta selga hüppas ja väravast välja kappas. Kui ruttu olid olukorrad siiski muutunud. Ka tema oleks tahtnud praegu samuti kuhugi kihutada, joosta, korraldada. Vaevalt pool tundi hiljem läkski ta raudteejaama. Veduridepoos sai ta kokku vajalike inimestega. Nende hulgas oli veduri-juhte, remondimehi, rongiseadjaid. Endrik kõneles, pidas nõu raudteejaama streigikomiteega. Homme hommikul ei tohi enam ükski sakslaste rong läbi sõita. Määrati kindlaks kohad, kust raudteerööpad kõrvaldatakse. Enne kui ta lahkuda jõudis, ilmus saksa ohvitser depoouksele ja nõudis: «Mis siin sünnib?»

«Tööasju arutame,» vastas Endrik kõigi eest. «Kuidas ronge kiiremini läbi saata.»

Ta jõudis koju hilja, aga Stasja ei maganud veel.

«Kus sa olid? Keegi käis sind otsimas.»

«Kes see oli?»

«Esimest korda nägin. Oli jässakas, siniste silmadega, ninal tedretähed.»

«Rähnik!»

«Ma kartsin teda millegipärast,» väristas Stasja õlgu. «Sa ära mine tema juurde.»

«Ta on hea inimene,» rahustas mees. «Halbadega ma tegemist ei tee.»

Endrik heitis voodisse ja soovis, et kõik mööduks kiiremini ning elu rahulikuma pöörde võtaks. Rähnik tahab talle kindlasti sama ülesande anda, millest rääkis. Kui nii, satubki ta paratamatult Kiiratsi vastasleeri. Kas ta ka Rähnikule ei peaks ära ütlema? Võibolla ongi see kõige parem lahendus.

11.

Rongid jäid järgmise päeva hommikust alates seisma. Raudteelaste streik kestis mitu päeva ja Endrik oli kogu aeg «roobastel». Iga tema samm oli seotud suure riskiga. Korra päästsid raudteelased ta sakslaste käest, kes tahtsid Endrikut siinsamas jaama taga maha lasta. Et väljaastumisel oldi üksmeelsed ja resoluutsed, anti

lõpuks võim raudteel eestlaste kätte. Ning varsti pärast seda lahkus linnast ka viimane saksa sõdur.

Reemet ruttas koju. Ta oli tüki nahka hankinud ja tahtis veel täna saapaid parandama hakata. Need olid viimastel päevadel palju kannatada saanud ning ähvardasid päriselt ära laguneda. Oma sisimas oli Endrik rahul. Lõpuks oli siiski kõik korda läinud; sakslastest polnud enam lõhnagi.

Koduväravasse jõudes jäi ta üllatunult seisma. Nende akna all tantsis jällegi Kiiratsi must täkk. Muru oli looma ümber pahempidi tambitud. Nii et juba tükk aega tagasi... Aga milleks? Kas jällegi oma poolele keelitama?

Toas nägi ta idüllilist pilti. Udo ehitas Alekseiga toolijalgade vahele klotsidest maja. Seekord ei paistnud külalisel kuhugi ruttu olevat. Ta tervitas sisenejat peanoogutusega ja jätkas rahulikult mängu.

«Ema on leivajärjekorras,» teatas Aleksei.

«Ta ju ütles, et leiva asemel antavat seekord jahu,» parandas Udo ja ta silmad oleksid nagu naernud.

Endrik istus laua taha ja jälgis vaikides kahte mängumeest. Aga rahutus kasvas. Niisama Kiirats siia juba ei tulnud!

«Poiss ütles, et tahab puusepaks saada,» lausus too ja tõusis. «Kui sõda lõpeb, ehitame nii, nagu siin veel kunagi pole ehitatud!»

Istunud teisele poole lauda, tunnistas ta Endrikut pika pilguga. Võis aimata, et teda vaevab mingi mure. Udo oli kahvatu ja kurnatud.

«Oled sa haige?» päris Reemet.

«Praegu pole selleks aega.»

«Sul vist oli midagi...?»

«Kui ametlikult,» naeratas Udo. «Ma ei tea isegi, miks ma siia ratsutasin.»

Nii see tegelikult oligi. Ta oli Stasjale mõned purgid konserve ja suhkrut kostiks toonud. Iga päev oli ta käinud kümnetes kohtades, korraldanud haaranguid mobilisatsioonist kõrvalehiilijatele, koostanud materjale tribunalile. Pidanud vaimustatud kõnesid, mida vaikides ja tigedatena kuulati. Oraatori südame all oli seejuures aga kuidagi tühi tunne. Ja ikka vallutas teda mõte: «Kui Reemet oleks minuga, läheks kõik

palju paremini!» Kui Endrik nendega oleks, võib-olla ei jõllitaks mobilisatsioonipunktis mehed nii vaenulikult... Udo otsis inimestes innustust, aga ei leidnud seda.

«Mäletad, kuidas me printsi käisime õhku laskmas ja riskisime?» meenutas Udo. «Olime siis nagu lapsed.»

«Aga nüüd? Kas aasta pärast ei tundu, et ka praegune edasi-tagasi rabelemine on lapsemäng?»

«Nüüd me teeme ajalugu,» kinnitas Udo. «Tule meiega! Tule otse ja avalikult. Mul on tunne, et pärast seda läheb kõik paremini ja palju sinusuguseid tuleb meiega! Olen iga päev mõistatanud, mida sa teed.»

Endrik rebis laua küljest õhukesi pinde. Kui Kiirats praegu karjuks, oleks palju kergem. Ta oleks otsekohe parajad vastused leidnud. Udo tuli aga kui inimene, kes oma tões on veendunud ja seda ka teisele pakub. Teeb seda nagu sõber. Kiirats ootas vastust.

«Tulen, aga mitte nii, nagu sina tahad,» hakkas Endrik lõpuks sõnu otsima. «Kas siin või seal, pole ju tähtiski. Rahvast ma ei unusta ja oma südametunnistusega ei kauple. Sul on omad veendumused, minul neid veel päriselt ei ole. Leigelt ma aga midagi tegema ei hakka.»

«Mõistan sind.» Udo tõusis ja ohkas. «Aimasin, et sa nii vastad. Võib olla, et me teineteist nii pea ei näe. Ja ära halvasti mäleta, kui me enam kohtuma ei peaks. Lähen frondile.» Udo tahtis veel midagi lisada, kuid neelatas sõnu leidmata, surus tugevasti Endriku kätt ja tõttas toast välja. Kiire kabjaplagin kuulutas ta lahkumist.

«Sõitis nagu surma,» mõtles Endrik ega osanud enesega tükil ajal midagi peale hakata.

Narva oli juba mõne päeva eest langenud. Tallinna reidil oodati pikisilmi Inglise eskaadrit. Valitsus andis välja üha uusi ja uusi määrusi ning seadusi. Sosistati punaste vägede lähenemisest. Endrikule näis see kõik kaugena.

Rähnik otsis Endriku üles hommikuhämaruses. Ta oli lõbus ja näost higine.

«Ära põõnuta!» lõi ta alles aluspesus olevale Endrikule ribide vahele.

Reemet ajas riided kiiruga selga.

«Võta igaks juhuks.» Rähnik surus üllatusest tummale Endrikule nagaani pihku. «Tule, kihutame truud rahvaväelased üles ja linn langeb pauguta!»

«Meie üksi?» Temaga tehakse praegu vist nalja.

«Ise ütlesid, et võin sind arvestada?»

Rähnik oli nüüd hoopis teistsugune kui lauavabrikus. Kui nad kesklinna poole ruttasid, jutustas Rähnik, et valged tahtvat linna kaitsta. See ei lähe aga korda, kuigi neil on jõudude ülekaal ja isegi Balahhovitši omad käsutada.

Teisel pool tänavat liikus käratsev sõdurite salk. «Seal nad lähevadki,» viipas Rähnik, pöördus vasakule ja hakkas piki raudteed sammuma. Kümnest pisiasjast järeldas Endrik, et linnas midagi oodatakse. Kaubajaamas laaditi vaguneid. Siin-seal seisid lintidega kaitseliitlased, mõned alles poisikesed. Reemet veendus peagi, et nad Rähnikuga siia niisama ei tulnud. Mitmed erariides mehed noogutasid neile tuttavlikult ja tema kaaslane vastas samaga. Mõnega ajas ta lühidalt juttu, millest Endrik taipas, et Rähnik tahab laadimistööd seisma panna. Ta pistis nagaani põuest palitu välimisse taskusse ja soovitas ka Endrikul relv käepärast hoida.

Rahvast tuli juurde, nende hulgas ka sõdureid. Rähnik viis sõjaväelased kõrvale ja rääkis neile midagi. Endrik kuulis, kuidas ta kinnitas, et enamlaste väed vallutavat juba varsti linna. Härrad lasknud jalga ja tahtvat nüüd ka varanduse minema viia. Sõduritel pole aga saapaidki jalas. Nad mingu kasarmusse ja räägigu seda ka seltsimeestele... Võtku otsekohe relvaladu üle ja tulgu siia.

«Aga kui midagi juhtub?» kahtles paigatud sineliga sõdur.

«Balahhovitši salk tuli frondilt ära ja jättis augu sisse,» teadis Rähnik. Sõdurid ruttasid minema.

«On see tõesti nii?» imestas Endrik.

«Kui mitte täna, siis homme kindlasti.»

Eemal tekkis rüselus. Kaitseliitlased jooksid kokku, kostsid mõned lasud ja paar inimest jäi perroonile lamama. Rähnik ja Endrik ruttasid samuti kohale. Ühel mehel oli kuul õlast läbi lastud, teisel jooksis jalast

verd. Nooruke kaitseliitlane, koolipoiss, seisis kahvatuna siinsamas ja tema lõug värises ehmatusest.

«Kas sina, kollanokk?» Rähnik raputas noorukit ja tõmbas tal püssi käest.

«Ta tahtis varastada ja ... takistas!»

«Käsin erikorralduseni igasugused laadimistööd seisma panna!» karjus Rähnik nagaaniga vagunite poole osutades. Ka Endrikul oli relv välja võetud ja ta ei jäänud Rähnikust sammugi maha. Inimesi tuli juurde. Kaitseliitlased seisid nõutult. Keegi püüdis rahvast laiali ajada, kuid talle vastati ropu sõimuga. Karjuti, et enamlased olevat juba siin. Neid oli nähtud Tähtvere kandis. Endrik teadis, millisest allikast see teade pärines. Laadimistööd katkestati. Rähnikule toodi sõna, et seitsmenda, seejärel aga ka kuuenda roodu sõdurid on relva- ja padrunilaod vallutanud ning jõuavad varsti kohale.

Reemetile paistis, et Rähnikul on mingi ebatavaline oskus käsutada. Ta teab kõike ja näeb ette, liigub ise rahutult ringi, peab ühendust teistega, jagab korraldusi ja võtab neid vastu. Relvastatud sõdurite salgad olid tõesti üle linna laiali valgunud ja tundsid erilist raevu kaitseliitlaste vastu, kes olid targu sidemed maha rebinud. Üks sõduritepunt veeretas viinavaati mäest alla. Linnas valitses täielik korralagedus. Sädemest oli süttinud suur tuli.

«Milleks sulle mind vaja on?» päris Endrik. «Kas tahad näidata, mida sa korda võid saata?» Reemetile tundus, et ta nägi eemal Kiiratsi ronkmusta hobust. Nad olid jõudnud Barclay platsile.

«Tundun ma sulle tõesti edeva plikana?» uuris Rähnik. «On hea, kui sa näed, et meid pole siiski vähe... Jah, pole vähe, kuigi praegu on linnas ehk ainult seitsekaheksa partei liiget!»

«Ja sina oled nende juht?»

«Mina ja juht!» Rähnik naeris. «Mina olen päris harilik reamees ja parteissegi võeti mind alles hiljuti.»

«Ma ju ise nägin, kuidas sa jaamas korraldusi jagasid!»

«Korraldusi... See oli ühendus töölistega ja muud midagi. Kommunist on rahvaga.»

«Nagu minugagi?»

«Kas või nii... Ainult sinuga on veidi teine lugu. Sa ju küpsed praegu!»

«Nagu kartul sütel.»

«Sind küpsetab palju kangem ja pikem tuli, kui kartulile vaja,» tähendas Rähnik heatahtlikult ja lisas: «Kas sa arvad, et oled oma kahekümne kolmandaks eluaastaks tarkuse tippu jõudnud?»

Raekoja poole liikus grupp sagivaid ja käratsevaid inimesi. «Ainult enamlased mõistavad nende hinge,» osutas Rähnik sinnapoole. «Ega see veel tähenda, et vahel ei tule mõnda kas või lõa otsas edasi vedada. Aga kus on praegu sinu Sõmer? Hoiab nahka ja ootab silmapilku! Kodanlikud võimud ja nende valge vägi pagevad. Täna võtavad relvastatud töölised linnas võimu üle ja täna asub arvatavasti tööle ka Tartu Tööliste Saadikute Nõukogu. Kommunist sa ei ole, aga kui sa just tahad, me võime sulle nõukogus siiski ülesandeid usaldada. Kas või rahvahariduse alal näiteks.» Rähnik rääkis sellest nagu muuseas.

«Olgu muidu mis on, aga argpüks Sõmer ei ole,» vastas Reemet mõtlikult.

Endrik ärkas öö jooksul mitmel korral ja kuulatas. Hommiku eel oli tal äkitselt tunne, et Rähnik on tulnud ja ootab ukse taga sisselaskmist. Seal oli vaid ängistav, salapärasena mõjuv pimedus. Reemet lamas voodis, kuni valgeks läks. Kaugel oleks nagu lastud. Udo vist tuleb oma mõttekaaslastega tagasi! Reemet ei tunnistanud mõtteski, et — valged, seostas kõike vaid Udo Kiiratsi tegevusega. Nii näis talle kõige õigemana.

Stasja pani kohvikannu tulele, kuid mees ei läbenud oodata. Ta oli oma arust niigi viivitanud ja ruttas nüüd linna. Tänavatel oli rahulik. Siin-seal liikusid vintpüssidega töölispatrullid. Raekoja tornis laperdas tuules punane lipp. Liivakottidest valli tagant vahtis Kivisilla poole maksimi tömp nina. Raekoja uksest sisenes ja väljus inimesi. Enamik neist oli relvastatud. Endrik lootis teiste hulgas ka Rähnikut näha, kuid teda ei olnud.

«Istub vist raekoja saalis ja peab miitingut,» oletas

Reemet. Hetkeks tekkis tal soov samuti raekoja uksest sisse minna, et näha, mida seal tehakse.

Samal päeval jõudsid punased kütipolgud linna. Endrik ei tahtnud neid näha. Ta ei tahtnud praegu mitte kellestki kuulda. Vintpüss tekitas temas millegipärast ülevelduse. Pererahvas otsis linna tulnud punavägede hulgast oma poega, kuid nad tulid alati tühjalt tagasi. Lõpuks said nad teada, et poeg hoopis kusagil lõunarindel valgetega sõda pidavat.

«Mis sinuga on?» muretses Stasja.

«Mõtlen,» oli Endrik tõrges.

«Aga mida ometi, ütle mulle,» mangus naine.

«Seda, et praegu poleks üldse vaja mõelda ega sõdant valutada,» vastas Reemet ja sundis ennast raamatut lugema. Stasja tunnistas teda salamahti ja murelikult. Päevad möödusid. Endrik ootas nagu midagi ja oli solvunud. Rähnik oli nagu suusoojaks öelnud, et kui ta just tahab... Järelikult ei vajatud teda.

12.

Iga päev tõi uusi kuuldusi. Stasja, kes kõige sagedamini linnas käis, teatas ühel õhtupoolikul, et valgete väed on põhjas pealetungile asunud. Välisriigid olevat saatnud neile mehi ja relvi. «Teadsin, et see nii läheb ja nad varsti jälle siin on,» mõtles Reemet lohutuseks, kuigi tegelikult pettis ennast. Ta läks välja, lihtsalt värsket õhku hingama. Tagasi jõudnud, nägi ta, et vahepeal on toanurka tekkinud laeni ulatuv kuusk. Oli küpsiseid ja isegi saia. Laud sai seekord hoopis rikkalik. «Kuusest saan ma aru, Aleksei tahtis seda ehtida ja olgu talle see rõõm pealegi. Kuid mida see pidusöök tähendab?» imestas Endrik.

«Täna on ju vana kalendri järgi aasta ärasaatmine! Vana kalendri järgi, nagu meil seda koduski tehti,» selgitas Stasja ja oli rahul, et sai meest üllatada.

Majaperemehe õllepoolist jätkus ka nende lauale. Aleksei oli lambarasvast küünlaid valanud ja ootas nüüd kannatamatult, millal neid põlema võib süüdata.

Endrikule meenus, et Aleksei oli mitmel korral ele-

vandiluust peaga noale ihaldavaid pilke heitnud. Ta tõi selle kohvrist välja ja kinkis poisile.

Endrik püüdis lõbus olla, kuid õhus valitses tabamatu ängistus. Ta liikus, rääkis, tegi nalja, aga mõtted olid hoopis mujal. Põhja pool oleks nagu kahuritest paar korda lastud. Endrik vaatas aknast välja. Pime. Sadas laia lund.

Mõne minuti pärast alustati taas laskmist. See nagu lähenes. Perenaine jooksis ehmunult tuppa ja päris: «Kes seal on? Mis nad paugutavad?»

«Saadavad vist vana-aastat ära,» rahustas Endrik naisi.

Teda aga ei usutud. «Kas seal ehk valged peale ei tungi?» hirmus perenaine ja piilus ka ise läbi akna.

«Vist tuleb linnas jällegi võimude vahetus.»

«Jumalale tänu, et meie poiss on siit kaugel. Seal ehk ei lasta!»

Kahurimürin kandus lõpuks üpris lähedale. Täristati kuulipildujast. Pimeduses oleksid nagu inimesed jooksnud.

«Ema, ma panen küünlad põlema. Ma panen, muidu ehk ei saagi enam!» puhkes Aleksei ootamatult nutma.

«Pane, pane nad kõik põlema.» Stasja püüdis varjata oma erutust.

Tulistamine muutus üha ägedamaks. Ja küünlad põlesid. Stasja kattis aknad riietega. Lamp kustutati. Laskmise järgi võis arvata, et lahinguid peetakse juba linna tänavatel.

«Ei tea, kas Kiiratsil on must hobune alles?» mõtles Endrik ja loetles kuusel neliteist võbiseva leegiga küünalt. Soojas toas olid need looka paindunud ja rasvapisaraid tilkus okstele. Ta kuulis, kuidas peremees välja läks. Aleksei proovis kingituseks saadud nuga.

«Kunas inimestel rahulikult elada lastakse!» ohkas Stanislava.

Tundus, nagu oleks lahing käinud otse maja taga. Pereisa ilmus oma luurekäigult tagasi. «Linna jõudsid uued peremehed,» teatas ta vaikselt. «Irve soomusronglased olevat juba jaamas ja Kuperjanovi mehed paugutavad tänavatel püsse!»

Seda öeldi nii lihtsalt ja iseenesestmõistetavas toonis, nagu oleks kõik juba varem ette teada olnud. Kus

võiks Rähnik praegu olla? Kas ta tormab uksest sisse ja palub ennast peita? Endrik soovis, et see tõesti nii oleks, ja valvas kaua. Ei tulnud aga kedagi.

Hommikul rippus raekoja tornis sini-must-valge lipp. Linna garnisoniülema Kuperjanovi ja komandandi korraldusel kammiti kvartalites, otsiti punaseid ja mehi rahvaväkke.

«Ära mine keldrisse,» soovitas perenaine Endrikule. «Poiss tegi meil kunagi enda jaoks urka.»

«Lähen linna,» otsustas Reemet. «Ja otsin Kiiratsi üles!»

«Ta paneb su püssi alla!» ennustas Stasja. «Tal on nii imelikud silmad.»

Endrik vaid naeris. Tänavad olid üllatavalt vaiksed ja puhtad. Oli raske uskuda, et siin öösel lahinguid peeti. Endrik kiirendas sammu. Kiiratsi naabrid teadsid rääkida, et korteriperemees ilmunud küll varahommikul koju, rutanud aga kohe minema. Hobust polevat tal olnud, aga granaadid rippunud küll vööl.

«Niisiis võitleja,» mõtles Endrik kahetsusega. «Vaevalt ta müüd mind aidata saab.»

Patrull kontrollis tänaval inimeste dokumente ja Endrik põikas hooviväravast sisse.

Räägiti, et ühes majas on inimesi maha lastud. Hoone ees oli palju rahvast. Tänaval vesteldi elavalt. Kaitseliitlased seisid püssidega uksel.

«Ka papp on vagaseks tehtud,» kinnitas karvamütsiga mehenäss ja sülitas.

«Palus teine punastele tuld ja tõrva!»

«Ühe juurest leiti püsse!»

«See olnudki papp.»

«Ei jäta jumal seda kurja tasumata!» arvas suurrätis eideke.

«Sinu jumal on juba küllalt kurja tasunud!»

Miski nagu sundis Endrikut kõrvale vaatama. Inimese silmad, mis teda jälgisid, olid nii tuttavad. Kuid samas need kadusid. Kas see ei olnud Rähnik? Aga miks ta kartis? Ja miks ta omadega ära ei läinud? Endrik oli oma mõtetest niivõrd haaratud, et oleks patrullile peaaegu sülle jooksnud.

Järgnevatel päevadel ta linna ei läinud. Mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid ähvardati kõige karmimate

karistustega. Rinne liikus üha lõuna poole. Teatati Paju lahingust, siis Valga langemisest. Stasja tuli linnast ja jutustas, et nägi Kuperjanovi matuseid. Rahvast olnud palju ja mänginud sõjaväeorkester. Varsti saabus teade, et enamlased ka Võru loovutasid ja Petseri langemine olevat päevade küsimus.

See oli rajune öö. Koputati. Unest ärganud Reemet kuulis tuttavat häält: «See olen mina. Lase sisse!»

Rähnik kandis poolkasukat. Ta nõjatus vastu seina ja küsis umbusklikult: «Kas õhk on puhas?»

«Puhas,» noogutas Endrik ebamugavust tundes.

«Ära karda! Ma ei otsi varjupaika. Tulin vaatama, kuidas elad.»

«Varem polnud sul selleks aega.»

«Aega on nüüdki napilt.» Rähnik ajas kasuka seljast ja surus külmast kohmetud käed vastu kuuma ahjukülge. «Kuidas sa siis elad?»

«Varjan ennast mobilisatsiooni eest.»

«Ja sõber Sõmer?»

«Viimasel ajal pole me kokku saanud.»

«Otsi üles. Mine kindlasti tema juurde. Varsti tuleb aeg, kus ta oma kõneosavuse võib ka kasuliku asja eest käiku lasta. Ta on ju parlamentlik võitleja. Ma arvan, et varsti hoolime ka meie sellest natuke rohkem! . . . Valge valitsus peab sõja lõpetama. Päts oma jõuguga loodab Petrogradi jõuda, aga suur tükk ajab suu lõhki.» Rähnik istus ja keeras endale rahunenult suitsu ette. Tundus, nagu oleks tal lihtne jalutuskäik käsil. «Kaua sa ennast varjata mõtled? Või soovitas seda Sõmer?»

«Kas tulid ütlema, et laseksin ennast valgete väkke mobiliseerida?» kohmas Endrik. Tähendab nüüd, kus vesi ahjus, otsitakse ta üles . . .

«Vajame usaldusväärseid inimesi ka valges väes.» See oli öeldud tõsiselt. «Imperialism tahab Eesti valgeid vägesid Venemaale paiskamiseks ära kasutada. Arvan, et see sulle enam uudiseks ei ole.»

«Ülemaailmne revolutsioon pühib nad nagunii ükskord minema,» kordas Endrik Sõmeri sõnu.

«Istud oma usus siin ja ootad maailmarevolutsiooni!» Rähnik naeris põlastavalt. «Sõmerist saan ma aru. Kükitagu! Ta on ju intelligendikene.»

Rähnik oli sõja senises käigus rängalt pettunud. Ta mänas, et Tartu ära anti, ja vandus neid, kes sõdimise asemel miitinguid peavad. Stasja tõi lauale teekannu ega varjanud, et ta on pahane. Lõpuks kandus Rähniku mure üle ka Endrikule. Kui külaline hommiku eel lahkus, tekkis Reemetil soov temaga ühes minna. Ükskõik kuhu ja olenemata sellest, kas Rähnik seda ise tahab või mitte.

Ajalehed tõid ära üha vaimustatumaid sõjateateid. Optimistid ennustasid Pihkva peatset vallutamist. Punaarmee väeosad taandusid juba Narva taha. Leheteated ei rahuldanud Endrikut enam ammugi. Sõmer oli kuhugi ära sõitnud. Ka Kiiratsit ei olnud linnas. Rähnikut ei tulnud. Ühel hommikul ilmus aga raske kandamiga platsi vend Ärni. Abi tuli enam kui õigel ajal — eile oli Stasja keetnud tangu ja vett. Vennas jutustas, et vallas olevat nüüd kõik jällegi rahulikum. Külas teatakse, et kui punased on võidetud, saab maatamees põllu. Kes aga hästi võitleb, sellele antakse mõisate küljest kõige paremad tükid.

Endrik jäi mõttesse. Isa on eluaeg oma maast unistanud, kuid siiani on ta rentnikuks jäänud.

«Kas isa sind sõtta pole tahtnud saata?» päris ta vennalt. «Lubatakse ju kõige paremat maad.»

«Isa nii ei taha.» Ärni piidles Stasjat, ja võis aimata, et ta temaga oma südames rahule jäi. Keskpäeval ruttas ta tagasi, kuna praegu metsaveoga hästi teenivat.

Et tühja aega kuidagi sisustada, hakkas Endrik õppima. Ta istus tundide kaupa raamatute taga ja võttis isegi ööst lisa. «Saan ehk tõesti ülikooli,» mõtles ta ise. Sageli ta aga tundis, et on suur narr, katkestas õpingud mitmeks päevaks ega osanud ka midagi muud ette võtta. Kui ta lõpuks Sõmeri kodust leidis, teatas viimane, et oli pealinnas viibinud. Sõmer hõõrus heameelest käsi: «Nüüd tuleb ka meie aeg. Käisin siiani kommuniste kerjamas, aga varsti tulevad nemad meie kui ainukese legaalse ja siiski revolutsioonilise partei poole. Ütlevad, et tehke seda ja tehke teist, tõstke üles töölisküsimus ja maareformi asjad! Läheb Asutava Kogu valimisteks ja meie saadame sinna oma paarkolmkümmend saadikut, võib olla, et saame veel rohkem kohti!»

«Sa tahad siis ainult kohti?» aasis Endrik. «Lugesin, et enamlased kuulutasid Asutava Kogu valimistele boikoti. Mitte Asutavasse Kogusse lobisema, vaid, püss käes, punase lipu alla!» Ta tahtis teist ärritada, kuid Sõmer naeratas leebelt:

«Nii on nende viis. Ikka järsud vahendid, ise aga kisavad, et nende parteid jälitatakse. Demokraatia näeb siiski teistmoodi välja ja maailmarevolutsiooni ei otsustata Pihkva all. Enamlased kodanlaste demokraatiat siis ikkagi kardavad, kui lärmi teevad. Sotsialistide-revolutsionääride partei teeb selle demokraatia aga oma näo järgi ümber!»

Sõmer oli hasardis. Tema kandideerivat samuti Asutavasse Kogusse ja arvas, et ka Reemet tuleks valimisnimekirja võtta. Liider tõendas, et nende kui ainukese legaalse revolutsioonilise partei tegevusel olevat praegu määratu suur tähtsus. Tal olevat kõikjal sõpru ja ta korraldavat asjad nii, et Endrikul ei tarvitsevat rahvaväkke mobiliseerimist karta.

Huvitav, mida vallasekretär Uurak praegu võiks teha? See ootamatu küsimus tundus Reemetile äkki ääretult tähtsana ning ta kahetses, et polnud nimetatuga vahepeal ühendust loonud.

«Kuidas siis jääb?» küsis Sõmer ja sirutas Reemeti poole ääreni täidetud veinipokaali. «Lööme kokku tuleviku nimel, meie edaspidise koostöö puhul ja õnneks! Noh...» Endrik tühjendas klaasi suures segaduses. Ta ei öelnud ära ega andnud ka nõusolekut ning lahkus ebamäärase tundega.

Pärast jutuajamist Sõmeriga tundis Endrik ennast veelgi rohkem mahajäetuna. Kõik, mis teda ümbritses, tekitas südames vastumeelsustunnet. Ja ometi naeratas Stasja talle eriti rõõmsalt vastu. Naisel oli lihtsalt muinasjutuliselt vedanud. Leivasabas tulnud tema juurde keegi tundmatu keskealine mees ja ulatanud paki, öeldes: «See kästi teile edasi anda.» Riidest koti sees oli suhkrut, kaks pätsi maaleiba ja suur tükk pekki. Stasja oli liha hiljem ära kaalunud. Seda oli üksteist ja pool naela. Laual aurasid kartulid ja pekisoust.

«Nagu kerjused,» pomises Endrik aknast välja vahtides ja mõtles: «Kes too võõras võis olla?»

«Kuidas siis kerjused,» protesteeris Stasja. «Selle saatis ehk mõni sinu sõber. Mõni, kes sulle võlgu on, mõni...»

«Mulle ei ole mitte ükski võlgu! Kuulsid, absoluutselt mitte keegi!» Endriku meelekohtadel ja otsmikul paisusid veresooned. Ta oli käed tugevasti rusikasse pigistanud, lükkas jalaga tooli ja peaaegu et karjus: «Ei ole! Mina olen võlglane, mina! Kõigile olen ma võlgu. Ka sinule, isale ja emale, Rähnikule ja Udole... Udole veel kõige rohkem. Nüüd pakub ka Sõmer mulle oma teeneid. Kus ma olen, kes ma olen? Kõik võitlevad millegi eest, aga mina?!» Reemeti käed värisesid. Ta ei teadnud enam, mida räägib, kust tuli see vihapurse.

«Kas ma lähen?» küsis Reemet pärast hetkelist vaikust. «Ütle mulle, kas ma pean minema või ei?»

«Aga kuhu siis ometi?» Naine tõusis laua tagant, silmad hirmu täis.

«Kuhu?... Sõtta muidugi! Kuulun ju kah mobilisatsiooni alla. Või võtta Sõmeri ja tema partei suuvoodri koht vastu? Ütle mulle!» nõudis Endrik kannatamatult. «Tee ometi suu lahti.» Endrik polnud oma naisega sellises toonis veel kordagi rääkinud, kuid ta ei mõelnud seda momendil halvasti, ei olnud Stasjale raasugi vihane. Naine oli omakorda suures kimbatuses. Ta ei osanud midagi vastata.

«Ei siia ega sinna,» lausus Stasja lõpuks. Ta nagu sirgus, kui kordas: «Ei siia ega sinna! Nad ei tule sind otsima, muidugi et ei tule. Ja sul on ju Udo Kiirats. Ta on nüüd vist suur mees. Ta aitab sind, ma olen kindel, et aitab.»

Reemet mõtles viivu ja raputas siis energiliselt pead. «Udo aitab mind jah. Ainult et valgesse väkke. Valgesse, nagu Rähnik seda ütleks. Udo poleks tema ise, kui ta teisiti talitaks. Ta on aus. Ei, tema juurde ma ei lähe. Ei siia ega sinna?... Ka see ei kõlba. Ma juba ütlesin.» Endrik tundis liikmetes rammestust. Kas ta peab tõesti Sõmeri ettepaneku vastu võtma?... Kui kaduda kogu perega hoopis maale? Võtta püss... Kelle vastu ta läheb? Ei, see ei tule kõne alla. Nad ei jäta teda maalgi rahule. Ja üksikule saarele sõita pole võimalik. Mida ta üldse tahab? Ei Sõmerit, kes unistab

tulevikus suureks meheks saada, ega Udot tema totra demokraatiaga. Kui Rähnik siin oleks, ta läheks vist temaga. Võib-olla küll... Samas meenus Endrikule, et Rähnik rääkis valgest väest. Et neil on seal vaja oma inimesi. Oma?... On ta neile siis oma? Kas ta tõesti arvab, et minust kommunist saab? Tõeline kommunist, keda usaldada võib. Endrik naeratas imelikult, kuidagi kahetsevalt. Äkki tundis ta, et tahab süüa, ja istus laua taha. Ta nägi Aleksei hirmunud silmi, vaatas Stasja kahvatut nägu ja naeratas neile kordamööda julgustavalt.

«Ärge hoolige sellest,» ütles ta. «Mõistate, on juba selline aeg. Tuleb otsustada. Kõige hullem on, et ma isegi ei tea, mida just.»

Stasja vaikis — tema ainuke soov oli meest sõja eest ükskõik kuhu ära peita.

Plankudele ilmusid käskkirjad, kus mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid tribunali ja surmanuhtlusega ähvardati. Perenaine lubas, et ta majaukse kogu aeg lukus hoiab. Ning kui keegi kahtlane tuleb, peitku Endrik ennast otsekohe keldrisse. Selle tagumises otsas käib sein naelast tõmmates lahti ja seal taga on väike urgas, kus ta ennast ohutult varjata võib.

Kolme päeva jooksul peitis Endrik ennast keldrisse kaheksal korral. Viiel juhul sündis see asjata, ühel juhul käis patrull tõesti maja puistamas, aga näis, et rohkem nagu vormi täiteks. Kahel korral, kui ta ennast varjas, külastas Endrikut Sõmer isiklikult. Viimase külaskäigu ajal oli ta Stasjale tõsiselt öelnud: «Ma tean küll, et ta ennast siinsamas varjab. Ja mobilisatsioonipunktis on see samuti teada. Tulega mängida ei maksa. Tulgu ta veel täna minu poole ja kõik saab korraldatud. Nii et hundid saavad söönuks ja ka lambad on terved.»

«Mine siis,» soovitas Stasja. «Mul on tunne, et see inimene tahab sulle ainult head.»

Reemet kehitas ükskõikselt õlgu. Ta oli viimastel päevadel tuimaks jäänud. Tundide viisi ei suutnud ta ennast millelegi mõistlikule keskendada. Ta kaldus arvama, et teda juba ammugi oleks tabatud, kui Sõmer poleks asja taga olnud, nähtamatuid niite tõmmanud, mis teda tribunali ette sattumast hoidsid.

...Reemetil tuli taas oma urgu pugeda. Seekord oli tegemist vaid perenaise sugulasega, kes neid maalt oli vaatama tulnud. Siin pimedas kükitades taipas ta, et sellist elu enam kauem taluda ei suuda. Olla iga hetk valmis enda alandamiseks... Tribunal? On ta mõni kurjategija, kel tuleb ennast varjata? Ta oli tahtnud vaid üksinda seista ja esialgu kõrvalt vaadata, mis maailmast ja inimestest saab. Kuid see on ilmselt võimatu. Tuleb minna paremale või vasakule. Sõmeriga jääks ta vist kusagile keskpaika. Mõneti lohutas teda ka Rähniku soovitus astuda valgesse väkke. Vahel näis talle, et Sõmer käitub siiralt ja tahab teda kui oma arvatavat mõttekaaslast päästa. Kunagi oli ta vallasekretäri abina nii enesele kui ka Uurakule kinnitanud, et on sotsialist-revolutsionäär. On ta sellest üle kasvanud?... Nüüd vist öeldakse temasuguste kohta, et pahempoolne. Seetõttu ta vist Rähnikuga sobibki nii hästi, kui küsimuses on poliitika. Kuid Sõmer tahab temast teha oma isiklikku agitaatorit. Miks see nii olla ei võiks? Lõpuks jõudis Reemet seisukohale, et parem olla juba Sõmeri agitaator kui ennast alandada ja tunda hirmu tagaotsijate ees. Lõpp sellega. Ja Reemet läks.

See oli nagu puurist pääsemine. Taskus Sõmeri poolt hangitud vabastamistunnistus, sõitis Reemet juba kolmandal päeval maale. Luunjas tahtis ta tuttava Ahvena peremehega kokku saada, kuid see oli ei tea kus ära. Endrik laskis inimesed seltsimajja kokku kutsuda, et neile sotsialistide-revolutsionääride partei valimisprogrammi tutvustada. Sellest pidi saama tema esimene tõeline kõne avalikkuse ees. Ta oli selleks omateada hästi valmistunud, oli lõpuks ka Sõmeriga konsulteerinud. Siis paistis kõik nii lihtne, kuid koosoleku eel tundis ta üha suurenevat ärevust. Enne ta teadis, millest rääkida, kuid nüüd oli kõik segamini. Ja Endrik kartis, et ta pea, kui seda vaid puudutada, tühjusest kõmiseb.

Pärast pikka ootamist olid kohale tulnud viis taati, mõned vanaeided ja paar kaitseliidu linti kandvat poisikest. Noorukid istusid esimeses reas, surusid püsse põlvede vahele ja jõllitasid oraatorit väljakutsuvalt.

«Hakka aga peale,» sundis üks neist. «Kui tahad aga midagi meie vastu kõnelda, keri parem otsekohe minema!»

Endrik vaikis, kuigi ta heameelega noorukitel turjast kinni oleks võtnud ja nad välja visanud. Kui ta ükskord kõnepulti läks, oli koos siiski kahekümne inimese ümber. Endrik küll kõneles, kuid oma häält ta ei kuulnud. Rääkis sõjast, et sotsialistide-revolutsionääride partei taotleb kõige kiiremat rahu. Kõneles tööliste huvide kaitsmisest ja partei maaprogrammist. Ta kinnitas, et teised parteid sulastest ega kehvikutest ei hooli ja maast isegi need ilma võivad jääda, kes praegu rahvaväes oma elu kaalule panevad. Ainult sotsialistid-revolutsionäärid võitlevad järjekindlalt maa sotsiaalse ümberkorraldamise ja töötava inimese huvide eest... Endrik leidis, et ta räägib igavalt. Tahtis uskuda, et kõik, millest ta kõneleb, on vajalik, kuid ei suutnud seda. Taat tukkus. Teine, noorem, kes tema kõrval istus, näis millestki muust mõtlevat.

«Kas tahad maad kõnedega saada?» küsis kaitseliitlane esireast.

«Ja sina selle eest, et oma püssiloksuga vareseid hirmutad?» lõikas Endrik teravalt vastu ja nägi, et talle akna juurest julgustavalt noogutati. Nooruk torutas solvunult huuli. Endriku jutt muutus ladusamaks. Kui ta lõpetas, kinnitades, et kodanlikud parteid pole tööinimese muredest kunagi hoolinud ja Asutava Kogu valimistel sotsialistide-revolutsionääride partei nimekirja poolt tuleb hääletada, näis, et enamik temaga siiski nõustus. Keskealine talumees tuli pärast Endriku juurde ja küsis avameelselt: «Kas sa ise kah seda usud, millest kõnelesid?»

«Kuidas siis muidu!»

«Minu nimi on Leevak. Olen siitsamast pärit. Rentnik. Ja mitte kõige viletsam. Olen lugenud teie parteist ja tunnen kaasa. Seal oleks nagu kõik õige, aga kas te annate rahvale maad? Praegu lubavad seda ju kõik.»

«Sotsid ja kodanlikud parteid petavad, aga sotsialistid-revolutsionäärid on alati tööliste poolt olnud. Neid ei võetud seepärast ka Ajutisse Valitsusse,» kinnitas Endrik. Teda solvas teise umbusk, muie suu ümber, naervad silmad, veidi üleolev toon.

«Ma räägin meestega,» lubas rentnik sõbralikult. «Mul on siin sõpru ja eks me hääletame siis. Aga kõnemehena pole sa suurem asi. Rahvas hindab meil kõnemehi, kes nagu lõokesed lõõritavad. Papp on nad kantsist ära hellitanud. Nõnnaks, pea siis meeles, kui jälgi tuled.» Ja Leevak läks veidi taaruval sammul minema.

Järgnevatel päevadel sõitis Endrik teistesse valdadesse. Siis organiseeris ta linnas asuvaid rahvakaitseväelasi «Bürgermusse» saali koosolekule, kuna kasarmutes oli kihutustöö tegemine keelatud. Kuid «Bürgermusses», kuhu kogunes saalitäis sõdureid ja mängis orkester, ei rääkinud Endrik, vaid Sõmer ja teised. Talle meeldis Sõmeri esinemine kõige rohkem ja ta oli isegi uhke, kui saal kõnele elavalt reageeris, inimesed suuldud juttu tõsiselt jälgisid, et samas mõne vaimukuse peale naerma pahvatada.

Kolmel valimispäeval polnud Endrikul öö- ega päevarahu. Ta tundis end ütlemata väsinuna, kuid siiski hästi. Ta oli vähemalt tegevuses. Rähnik, kellega ta aprilli alguses teist korda kohtus, kuulas Endriku juttu vaikides. Ta ei laitnud ega kiitnud teda, vaid lausus mõtlikult: «Ehk on Sõmeril õiguski, et pöördume tulevikus nende poole. Kuid see on ainult minu arvamine. See partei on meile teiste hulgast ju lõpuks kõige lähedasem.»

Kui valimiste tulemused teatavaks tehti, oli Sõmer väga pettunud ja kirus: «Ainult seitse kohta meile! Mille eest sotsid nelikümmend üks kohta said? Kas selle eest, et nad agaralt ja avalikult kodanlaste kintsu kaapisid? Oleme kas liiga liberaalsed või ülearu revolutsioonilised oma kõnedes... Kusagil on viga ja see tuleb meil leida!»

«Kõned on ära tüüdanud,» poetas Endrik.

«Enamlastel on teod, aga kuhu nemad välja jõudsid?» käratas Sõmer. «Kui nende moodi talitada, tuleks meil kah põranda alla kolida. Sõna on aga püssikuulist kindlam! Sõna viib maailmarevolutsioonini. Pealegi meid takistati. On andmeid, et sõduritele anti rahvaväes käsk, et nad meie partei kui Eesti vabariigi kukutaja poolt hääletada ei tohi.» Oli veel muudki. Meid tembeldati punasteks, ähvardati inimesi, et kes meie

poolt hääletab, on riigivastane ja viiakse tribunali ette.»

Kuu lõpul sõitis Sõmer taas pealinna. Nüüd räägiti Asutavast Kogust rohkem kui sõjast, nagu oleks see kõikvõimas institutsioon, mis igaühe salajased südamesoovid mängeldes täidab. Ajalehtedes kirjutati Vene valgete Põhjakorpuse pealetungist ja Pihkva vallutamisest. Mõned uhkeldasid, et Eestimaa piir läheb tulevikus sealtpoolt Pihkvat. Endrik ootas, kunas Asutavas Kogus rahust kõnelema hakatakse. Sellest polnud aga midagi kuulda.

«Loome sealpool Peipsit punase Venemaa ja Eestimaa vahele puhverriigi!» rääkisid sündmustele ligemalseisvad sõjaväelased. «Liitlased ei lubakski meil Venemaaga rahu sõlmida. Praegu nad toetavad meid, kuid siis pööraksid selja ja kõik oleks läbi!»

Endrik kuulis seda juhuslikult. Teda pani imestama ohvitseride küüniline toon ja talle selgus, et Asutav Kogu on suurtele riikidele vaid mängukanniks.

Kodus ootas teda üllatus. Stasja andis Endrikule postkaardi. See oli saadetud teele Valgast. Kaart oli peene käekirjaga viimse võimaluseni täis kirjutatud. Isegi ääred. «Võiksin sulle siit terve romaani saata,» teatas Kiirats. «Ma ei tea, kas sa meie võitudest heameelt tunned või ei. Meie Tartu vabatahtlike pataljoni ülemaks on alamleitnant Einbund. Mina sulle mõistust pähe ei suutnud panna, aga tema oleks sellega kindlasti hakkama saanud. Oleme toredaid seiklusi läbi elanud ja üks mürsukild istub mul veel praegugi reies. Riivas ka luud. Kõige palavamad päevad olid meil Valguta all. Pukas lõime luuresalgaga terve punaväe ešeloni segi. Selgus, et tegemist oli Läti kütipolgu terve pataljoniga. Niisiis, isegi meie koolipoisid on Läti kuulsatest punastest üle. Kuni Valgani rühkisime rind rinnaga ühes Kuperjanovi meestega. No on need aga sellid! Valga taga ma saingi pihta. Kui võid, siis sõida siia, meie juurde, ja sa ei kahetse. Kui sul ideed ei ole ja meie demokraatia sulle ei meeldi, mõtle oma rentnikust isale. Nii mõnigi mees on siin endale mõisasüdame välja teeninud. Varsti on terve Põhja-Läti meie käes. Aga sealpool on parunite Rauddiviis ja Balti landesveer, kes meie vabariigile muidugi silmust tahavad

käsla visata. Räägitakse, et ka nendega tuleb rinnad kokku pista. Tunnen, kuidas peod sügelevad.»

Kaardi äärel seisis juurdekirjutatult: «Ma ei arvagi, et sa meie juurde tuled. Hoia seal ennast. Mõtlen, et tulevikus mõnegi puuda soola koos pintslisse pistame. Loome vaenlase pihuks ja vaatame siis, kuidas vabariiki üles upitada. Tööd jätkub igaühele, kes seda teha tahab!»

Hoia ennast! — Endrikule tundusid need sõnad kahemõttelisena. Kiiratsi kiri oli võõras. «Kui sul ideed ei ole . . .» luges ta uuesti. Kas ta vabariiki ainukeseks väärtuslikuks ideeks peab? Kaardil oli vähe, aga siiski väga palju öeldud. Kuid kas Udo pole muutunud niisama väikeseks inimeseks kui teised, kes kodanlikule demokraatiale hosianna hüüavad?

Sõmer, kes Asutava Kogu istungite vaheajaks koju tuli, oli nördinud ja jutustas Endrikule: «Meid peetakse seal koerapoisteks! Nad ei arvesta, palju meie partei poolt valimistel hääli anti. Ministrikohad kahmati enestele ja meile näidati tagumikku. Meie inimesi isegi jälitatakse!»

«Kas ta seepärast on löödud, et ministriks ei saanud?» mõtles Endrik ja küsis: «Kas meil varsti Balti parunitega sõjaks läheb?»

«Võib oletada.»

«Siis astun ka mina rahvaväkke,» teatas Endrik. See otsus oli temas juba mõni päev küpsenud.

Sõmeri silmad ahenesid. «Mul on sinu jaoks teised ülesanded.»

«Hoolealuse elust on mul juba kõrini,» pahutses Endrik. «Nad mobiliseerivad mu nagunii.»

«Kus siis mina olen! Vabatahtlikult oma nina tulle pista ei maksa.»

Endrik mõtles jälle Rähniku ettepanekule ja Kiiratsi kaardile. Möödusid päevad. Kodus ei rääkinud ta Stasjale midagi. Viimasel korral pakkus Sõmer talle raha, kuid Endrik ütles sellest ära. Sõmer naeratas tehtult ja lubas: «Korraldan sinu asja teisiti.»

Endrik sai alles nädala pärast teada, mida ta sellega mõtles. Maa auras. Oli soe hommik. Kaugel kõmises, aga need polnud suurtükid. See oli esimene kevadäike. Uksest astus sisse sõjamees ja ulatas Endrikule

paberilehe: «Mobilisatsioonikäsk!» Rahvaväelane istus viivuks ja tegi suitsu. Stanislava pillas taldriku maha.

«Killud toovad õnne,» lausus käskjalg naerdes. «Nagu kuulsin, on teie mees juba paigale pandud. Jääb siiasamma, rannakaitsepataljoni asjaajajaks.»

Üle Stasja näo valgus rõõmupuna.

«Siin on siis Sõmer mängus!» mõtles Endrik.

Komisjon oli ainult formaalne. Endrik veendus, et oli tõesti pataljoni asjaajajaks määratud, ega teadnud, kas Sõmerit selle eest kiita või laita. Staabiülem seletas uustulnukale, et nad juba nädalapäevad ilma asjaajajata on püüdnud toime tulla ja et Sõmer ei unustavat kunagi neid, kellele midagi võlgneb. Kõnealune olevat tema sugulane ja natuke napakas, nagu Reemet seda ehk isegi on märganud. Staabiülem oli kerglane. Läikis ülevalt ja alt. Oli end üles mukkinud nagu operetiohvitser.

13.

Esialgne uudsus tuhmus peagi. Endrik nägi ära, et väeosa jagunes kaheks. Ühed igatsesid rahu, teised rääkisid, et sõda punase Venemaa kokkuvarisemiseni kestab. Need, kes sõja jätkamist pooldasid ja kujutasid Eestimaa piire kusagil Pihkva taga, ei olnud vist kordagi püssi kätte saanud. Endrik tegeles varustusega, võttis arvele saapaid ja suurtükke, kandis maha langenuid ja pani kirja uusi isamaakaitsjaid. Sõmer teadis rääkida, et Rähnik oli öisel haarangul haavata saanud. Stasja tundis hirmu, kas Endrikut siiski frondile ei saadeta.

Ta viidi üle teise diviisi intendantuuri. «Kas ka nüüd Sõmer mängus oli?» tekkis Endrikul kahtlus. Sõjauudiseid arutati siin laiemalt ja vahel tekkisid ägedad vaidlused. Vannuti Põhjakorpust ja valgete väegrupi komandöri Balahhovitšit, kes Pihkva kindlasti juba varsti enamlastele loovutab, ja Laidoneri, kes linna valgete kindralitele üle andis. Vene valged sõdigu ise ja ärgu teistele lootku. Endrik vaidlustest osa ei võtnud. Väeosi grupeeriti ümber ja siis hakkasid Põhja-Lätist saabuma ikka ärevamad teated. Landesveer oli Ulmanise ajutise valitsuse kukutanud ja parunite kan-

nupoisi Niedra ametisse pannud. Eesti väed on Põhja-Lätis ja nüüd koondavat ka sakslased sinna oma jõude. Kindral von der Goltzile olid parunid rikkaliku tasu lubanud, kui ta ka Eestimaa nendele tagasi annab. Küladest polnud veel preislaste saapajäljed kadunud, kui Berliinis asutati vabatahtlike palgasõdurite, tulevaste kolonistide värbamise keskus, mille osakondi loodi kõigis suuremates Saksa linnades. Vabatahtlikega sõlmiti teenistuslepinguid, millega neile pärast sõja võidukat lõppu Eestimaal soodsaid asumisvõimalusi lubati.

Landesveer ja Saksa Rauddiviis olid lahinguteks valmis ning parunid esinesid nõudmisega, et Eesti valged väed Valga joonele tõmbuksid. Liitlastele püüdsid aga sakslased asja nii serveerida, et Eesti väed tunginud Lätimaale anastusplaanidega. Niedra esines läti rahva nimel sama nõudmisega. Ulmanis oli end Liibavisse peitnud, naeratas sakslastele ega osanud midagi ette võtta.

Ohtul saadi intendantuuris teada, et landesveer püüdis Amata jõel eesti soomusrongi vallutada. Siis ikkagi sõda sakslastega! Läbirääkimised olid lõppenud ja kõnelesid relvad. Enamlaste väed oleksid nagu teadnud, mis seal toimub, ega arendanud sealses rindelõigus nimetamisväärset tegevust. Samal ajal ähvardasid aga punased kütid Riia peale tungida ning kindral von der Goltz pidi oodatava rünnaku tagasilöömiseks osa oma Rauddiviisi jõududest varuks hoidma. Intendantuuris enam muust ei räägitudki kui sõjast parunitega. Need, kellel varem olid sõja edaspidise saatuse kohta erinevad arvamused, olid nüüd siin üksmeele saavutanud. Ajalehtedes kirjutati Võnnu lahingust ja kiideti eesti sõjameeste vaprust. Paljud avaldasid soovi sakslaste vastu sõtta minna. Meestes ärkas põline viha parunite vastu. Rongid sõitsid Valga poole ja rahvas saatis sõjamehi teele lillede ning muusikaga.

«See on meile üks väga kasulik sõda,» targutas Sõmer.

«Sakslased on meie omadest paremini relvastatud,» arvas Endrik.

«See ei tähenda,» oli Sõmer muretu. «Inimohvreid on, aga see sõda viib rahva kokku. Ausalt öeldes oli meil sõjani patriotismi napilt. Soomest seda osta ei saa ja Inglise laevastik mängib Tallinna reidil niisama kolli.»

Sõmer nõudis, et Endrik rahvaväes sotsialistide-revolutsionääride parteile uusi liikmeid muretseks. Tulevat mõelda järgmistele valimistele. Nad pidavat saama vähemalt paar ministrikohta.

«Kõik mõtlevad praegu muule, tema aga jagab ministrikohti!» oli Endrik kibestunud ja lausus: «Oleks parem, kui sa parunite vastu läheksid!»

«Kindral Gough saab nendega paremini hakkama kui sada minusugust ja tolle mehe vastu on mul usaldust,» muigas Sõmer. «Ta ei lasknud ennast parunitel alt vedada, nagu saksasõbralik ameeriklane Greene, kes tahtis meile auku pähe rääkida, et tõmbuksime tagasi ja hakkaksime landesveeri eest nende enamlaste rinnet hoidma. Naljavennad! Meie sõdigu punastega, kui parunid meil siin naha üle kõrvade tõmbavad!»

Sõmer lähenes Endrikule ja küsis tõsiselt: «Arvad, et ma siin ei saa parunite vastu patriotismi üles näidata? Meie, sotsialistide-revolutsionääride teened on selles võitluses suuremad kui kodanlikel demokraatidel ja nende kindralitel. Sa vist tead, et punased tahavad valges väes oma grupikesi luua?»

«Ma ei tea sellest midagi,» väitis Endrik kärmelt, kuigi see oli tõsi.

«Ära lase ennast sisse vedada,» hoiatas Sõmer. «Ära ilma minuta midagi ette võta. Olen maailmas rohkem taldu läbi kulutanud kui sina.»

Hiljem Sõmeri sõnade üle järele mõeldes tundis Endrik ennast üha ebamugavamalt. Talle näis, et Sõmer temast halvemini arvas, kui ta seda ära on teeninud. Mure uute valimiste pärast oli lihtsalt naeruväärne. Kuidas see mees üldse ministrina tegutseks? Kiirats ja Rähnik on ikkagi ausamad. Udo paneb oma elu kaalule, sel ajal kui Sõmer siin igasuguseid plaane välja haub.

Reemet polnud juba mitmel päeval koju saanud. Intendantuuris anti talle korraldus, et nad võtaksid vastu rongi riidevarustusega. Jaamas aga selgus, et riiete asemel olid kahes vagunis inglise vintpüssid ja kergekuulipildujad.

«Tahavad, et me paljaste päkkadega sõda peaksime!» vandus tagalaülem.

Kui Endrik ükskord oma peret võis vaatama minna, ei leidnud ta Stasjat eest. Aleksei ütles, et ema läi-

nud leivasappa. «Tõin ka moona!» Endrik hakkas pakki lahti tegema, milles oli leiba, isegi suhkrut ja heeringaid. Aleksei polnud sellest kõigest aga huvitatud. Lõug peopesadele toetatud, küsis ta tõsiselt:

«Kas sa nüüd sakslastega sõda pead? Ema ütles, et nendesamadega, kes meid siia ajasid. Ema ütles, et varsti võetakse Riia ka ära. Aga sina oled ju siin, ja mitte seal!» Poisile tegi küsimus suurt muret.

Endrik oli kimbatuses: «Kas sa tahad, et ma sakslastega sõda peaksin?»

Aleksei noogutas innukalt: «Tahan! Ära seda ainult emale ütle!»

Alekseiga lobisemine tõi Endriku südamesse kergendustunde. Istudes, selg ukse poole, ei märganudki ta, kunas inimene ukselävele ilmus.

«Jõudu meestele!» tervitas külaline reipalt. Uksekünnisel seisis rahvaväelase vormis Rähnik, käsi valge sidemega kaelas.

«See oli siis tõsi?» ruttas Endrik talle vastu.

«Mis oli tõsi?»

«Et said haavata ja üldse . . .»

«Kust sa tead?» küsis Rähnik pahaselt. «Sõmerilt vist?»

Endrik noogutas.

«On tollel aga nina,» imestas külaline ja võttis istet. «Iga asi puutub talle ette!»

«Annate talle ju ülesandeid, kasutate teda,» uuris Endrik. «Kas see halb on, et tean?»

«Mitte halb, aga ülearune. Mis aga Sõmerisse puutub, siis tema täidab tõesti meie ülesandeid. Teinekord nii, et ise ei aimagi seda.» Rähnik oli kõhnaks jäänud. Tõuga kattis punakas habe. Reemet tundis talle kaasa ega teadnud, kuidas teda aidata.

«Kuidas sul läheb?» tundis Rähnik huvi. Ta ei andnud aga mahti vastamiseks, vaid kõneles tõusvas toonis: «Teame kõik! . . . Sõduritele räägitakse, et enamlastega tuleb sellepärast sõda edasi pidada, et nad rahust midagi kuulda ei tahtvat. Aga nad ei tea, et valitsus täidab suurriikide käsku. Ungari vahetalitus rahu sõlmimiseks lükati tagasi ja sellest pole keegi midagi kuulnud. Valgete rahvavägi peab oma valitsu-

selt sõja lõpetamist ise nõudma. Kas sa selle heaks oled midagi teinud?»

«Ei ole,» tunnistas Endrik. «Ma pole üldse midagi teinud. Võtan hoogu, kahtlen ja kõigun siia-sinna. Kas aga enamlased tõesti kodanlastega rahu teeksid? Nad on ju siis valmis ka kodanlaste valitsust tunnustama.»

Rähnik oli vihane. «Töölisklass paneb oma võimu hiljem nagunii maksma, aga praegu tuleb rahu heaks töötada.»

«Sõmer küsis, kas ma midagi enamlaste gruppidest rahvaväes ei tea, ja hoiatas, et ma ennast sisse vedada ei laseks!»

«Ja sina?»

«Ma ei tea nendest kuigi palju.»

«Sul polegi vaja teada,» arvas Rähnik. «Vähemalt seni, kuni sa pole tulnud ja öelnud, et oled kommunist ja tahad parteisse astuda. Teie hulgast on paljud meie poole üle tulnud ... kõige paremad.»

«Mina ju ametlikult sotsialistide-revolutsionääride parteis ei ole.»

«Astu ka ametlikult, läheb ehk kunagi tarvis!»

«Arvasin, et ma juba varsti Sõmeriga enam tegemist ei tee,» tunnistas Endrik ootamatult. Ehk andis selleks tõuke Rähniku läbilastud käsi, kuid võis ka olla, et see otsus valmis temas pikema aja jooksul.

«Neela need sõnad alla ja rüüpa vett peale,» naeratas Rähnik. «Olin alles eile tolle mehikesega koos. Sotsialistíd-revolutsionäärid teevad meile silmi. Kardavad, et muidu tööliste ees autoriteedi kaotavad. Oleme põranda all, ja tunnistan, kasutame neid. Pealegi kasvab nende parteist kommuniste. Töölised lähevad sinna, kuna revolutsioonilised loosungid neid tõmbavad. Aus inimene ootab pärast sõnu ka tegusid, aga neid ei järgne. Ja proletaarlane pöördub paratamatult meie poole.» Rähnik kõneles sellest iseenesestmõistetavas toonis ja Endrik kuulas teda mõtlikult.

«Oled viimasel ajal hoopis targemaks saanud,» tunnistas Reemet. «Ma ei tea, kas sul õigus on, kuid rahu poolt ma hakkan küll kõnelema.»

Rähnik asutas ennast minekule.

«Vajad ehk peavarju?» tegi Endrik juttu ja soovis, et Rähnik jääks.

«Kui vaja on, tulen ja küsin ise.»

Rähnik väljus siiski vastumeelselt. Ta oleks nagu kartnud midagi. Haavatud käsi tegi tema olukorra raskeks. Reemet tajus, et nad teineteisest siiski kaugele jäid.

Stasja tuli tühjalt koju. Leib oli just tema ees otsa saanud.

«Tõin soldati oma,» osutas Endrik lauale.

«Parem, kui sa kogu aeg siin oleksid,» ohkas naine.

«Sakslased vallutasid eile Võnnu. Kas sa mõistad mind?» Mees vaatas kõrvale.

«On see Eestimaal?» küsis Stasja naiivselt.

«See on Põhja-Läti linn ja suur raudteesõlm!»

«Nad pole siis ju üldse Eestis!»

Endrik oli nördinud, et tema naine olukorrast nii vähe taipas. Pahane kogu maailma peale, lõi ta laual lahti mitmeks kokkumurtud maakaardi. «Vaata, umbes siit läheb meie piir lätlastega,» vedas Endrik sõrmega üle kaardi. «Siin on aga Võnnu!» Ta rääkis sakslastest Baltimail ega unustanud isegi ristirüütleid seitsesada aastat tagasi. Korra meenutas ta koguni piiskop Albertit, sealsamas aga jutustas Balti hertsogiriigi loomise kavatsustest ja Kiiratsist, kes tahtis rongi kraavi lasta.

«Sina tahad vist praegu sinna?» küsis Stasja, kui teine lõpetas. Endrik noogutas ja ruttas toast välja. Ta kartis, et naine talle järele jookseb ja pisaraid valama hakkab.

Intendantuuris ootasid teda ees ebamäärased uudised. Oli kindel, et Saksa Rauddiviis ja landesveer tungisid ikka veel edasi. Kuid Endriku kaastöötaja Hecht teadis kinnitada, et tulevat uued läbirääkimised. Sakslased tunginud küll edasi, kuid sõjategevus katkestatakse. Kõneleja krimpsutas halvakspanevalt nägu ja lisas: «Sakslased võidavad aega, tahavad meid alt vedada. Ittasõit oleks kõhe, aga sakslasi ma peksaksin küll. Mul on nendega isiklikud arved.»

Järgnevad päevad möödusid ärevalt. Landesveeri juhi poolt liitlaste kindralile Goughile saadetud radiogrammis kirjutati: «Teie teete ennast terve haritud maailma ees enamlaste seltsimeheks, kui Teie praegusel silmapilgul kinni ei pea oma endistest, 10. juunil liitlaste poolt ettepandud tingimustest, ja toetate eest-

lasi ja Ulmanise lätlasi, kes massiliselt punakaartlasi endi teenistusse võtavad.» Landesveer pidavat vabanema uuteks võitlusteks punakaardi vastu, kes Kreutzburgi piirkonnas juba pealetungile on asunud. Eesti väed tulevat tõmmata rahvuspiirile, Valga taha.

Endrik mõtles kibedusega, mida liitlaste esindaja seepeale vastata võiks. Lööb ehk tõesti kartma, et teda punaseks võidaks pidada? Kindralid on hellad ja Gough tahab oma kodumaal veel karjääri teha. Ning Endrik lausus Hechtile, kes istus teisel pool lauda:

«On aga iseseisvus ja sõda!»

«Kuidas?» ei saanud Hecht aru.

«Mõtlen kindrali vastusele. Kas ei või jaa?»

Teisel päeval oli küsimus selge. Landesveer, kui nende enamlastevastane rinne on hädaohus, kõvendagu seda viivitamatult oma vägedega ja tema, Gough, garanteerib, et landesveeril pole vaja midagi karta jõudude poolt, kes on Eesti juhatuse all. Määrati uus läbirääkimiste tähtaeg, kuid sakslased sinna ei tulnud ja alustasid sõjategevust.

«Kas esined kah raportiga, et saadetaks parunite vastu?» küsis Endrik vastasistujalt. «Või kardad? Ütlesid ju, et sul on isiklikud arved.»

«Kangelasteo eest võib sealt mõisasüdame kaasa tuua,» naeris Hecht, nagu teeks nalja. Endrik aga taipas, et ta tõepoolest mõisasüdant ihaldab. Tunni pärast andis Endrik oma otsesele ülemusele kaks raportit.

14.

Esialgu ei olnud Udo Kiirats paranemise pärast muretsenud. Praegu aga ei tahtnud ta enam päevagi haiglas olla. Isegi arst, kellega ta enne hästi läbi sai, oli talle nüüd talumatuks muutunud. Õdede vastu oli Udo tige, sanitaride peale karjus. Praegu istus ta aknalaual, vahtis munakivisillutisega tänavale ja mõtles kibestunult: «Miks see reiehaav siis lõpuks kinni ei kasva?» Ta küünitas ülakeha aknast välja, et näha, kes sealt läheneb. Rataste põrin oli veel kaugel.

«Välipatarei,» oletas Udo. Piki tänavat kihutas aga kaks kahehobusevankrit, pikad õletuustid taga tolkne-

mas. Sõdurid-küüdimehed olid purjus ja laulsid. Udo sülitas. Ta oli kade, et nood seal sõita võisid, ja vihane, et voor nii vilets oli. Kui siit mõne tunni eest mitu välipatareid mööda kihutas, oleks Udo aknast peaaegu välja hüpanud. Kiirats soovis, et tema juurde jooksekski kokku kõik sõjateated, kõik see, mis Läti rindel landesveeriga praegu sünnib. Talle paistis, et ta midagi ei tea. Ja needki uudised, mis siia jõuavad, on valed. Täna hommikul tuli arst ja ütles talle, et ta evakueeritakse rindest kaugemale.

«Evakueeri teisi,» vastas Udo. «Kui ka terve see krempel minema viiakse, mina jään ikkagi siia!»

«Sinu reiehaav on lahti, oled meile ainult tüliks,» väitis arst. «Vajad pikemat ravi.»

«Pane siis haav kinni!»

«Sõidad veel täna õhtul,» lausus arst kuivalt. «Front saadab meile iga päev värskeid.»

Udo aga naeris sapiselt. «Vaata, ma ju isegi jooksen!» Ta hakkas tõesti edasi-tagasi jooksma. Tema jalal ei paistnud midagi viga olevat ja lai side ülevalpool põlve näis ülearusena. Udo jäi hingeldades arsti ette seisma. «Kas see tähendab, et haav pole kinni kasvanud!»

«Tõenäoliselt tähendab see jala mahasaagimist, kui palju ringi lippad,» kinnitas arst ükskõikselt ja lahkus pead raputades.

Kiiratsile näis, et mitmed haiged tema üle muigasid. See vihastas keevaverelist noormeest veelgi rohkem.

Nüüd, kus ta aknalaual istus ja hommikust kokkupõrget meenutas, järeldas Kiirats, et landesveeriga on lood nii räbalad, et isegi haigla evakueeritakse. Oli vaherahu, aga nüüd on see lõppenud ja sakslased tungivad juba mitmendat päeva peale. Võnnu anti juba varem ja täna tuli teade Roope alevi langemisest. On siis parunivõsud tõesti varsti siin? See küsimus ei andnud Udole hetkekski rahu.

Ka teised haavatud olid elevil. Oli kuulda, et need, keda võib terveks tunnistada, lähevad sõtta, teised aga tagalasse. Mehed tegid igasuguseid oletusi. Udo polnud ainuke, kes rindele igatses.

Arst, seesama, kellega Udo hommikul sõnasõda pidas, tuli uuesti palatisse. Ta oli äraseletatud näoga ja ütles

kõigile, kuid eraldi Udo poole pöördudes: «Sakslaste pealetung on seisma pandud! Kõrgem väejuhatus andis käsu asuda vastupealetungile!» Mehel oli südamel hommikune kokkupõrge ja nüüd lausus ta Kiiratsile lepitavalt: «Võid esialgu jääda.» Ning muigas: «Sul on minu arstikunstist vist parem arvamine kui Tartu professorite omast.»

Pärast seda tundis Udo ennast väsinuna. Ta oleks nagu mitmesajakilomeetrise rännaku lõpetanud. «Saneetu!» sajatas haige hambaid kokku surudes ja heitis voodisse. «Kas ta jällegi mul tembutama hakkab?...» Udo libistas käega üle sidemes reie. Seal oli valu ootamatult teravaks muutunud. Mees sulges silmad ja talle meenus uuesti kõik.

See oli olnud tore. Udo kuulis, et paremal ja vasakul lõhkevad šrapnellid, lastakse püssidest ja tärisevad kuulipildujad. Äsja olid nad vallutanud ka Valga. Neile näis, et vaenlane aina lippab ega suuda löögist nii pea toibuda. Mehed olid hoos. Ees oli suurem raudteejaam Saule. Pataljoniülem Einbund oli äkki ilmunud just nende rühma ette ja käsutas nagaaniga vehkides: «Minu järel!... Edasi, poisid!» Ta jooksis püstijalu. Ei hoolinud harvadest laskudest ja jõudis teistest tükk maad ette. Siis avati aga nende pihta ootamatult tihe tuli. Mehed viskusid pikali, aga Udo andis jalgadele veel rohkem valu. Ta ei tahtnud oma pataljoniülemast maha jääda. Kui ta viimasele järele jõudis, oli pataljoniülem pikali ja vandus virilal ilmel:

«Kurat, pihta sain! Ja sandist kohast vist...»

Udo vaatas taha. Mehed kaevusid. Vaenlane tulistas neist esialgu üle, pataljoni. Vasakul näis olevat vabam taganemistee. Udo andis pataljoniülemale esmaabi ja hakkas teda tagasi vedama. Põld oli konarlik. Kuulid vilisesid üle peade.

«Minu uuest inglise sinelist saab nüüd häid narmaid,» püüdis pataljoniülem naljatada.

«Parem, kui seda asja poleks olnud ja sinelist narmaid poleks saanud,» urahtas Udo poolpahaselt. Ta pingutas, nagu vähegi suutis, ja ka haavatu püüdis ennast jõudumööda kergemaks teha. Kiirats ei uskunud isegi, et nad tule alt välja pääsevad, kuid see läks tal

siiski korda. Äge laskmine polnud ka siis veel lõppenud, kui Udo oma kandamiga ohutusse tsooni jõudis ja Einbundi sanitarile üle andis.

Haavatu silmitses oma päästjat tähelepanelikult. «Tean sind, Kiirats. Esitan sind vapruse eest autasustamiseks...» Ja lisas viivu pärast: «Aga sellest on muidugi vähe. Otsi mind kunagi üles. Võid alati minu abile loota!»

Hamas käsutas ta juurderutanud adjutanti: «Esiteks aga autasusta seda kangelast, kes mu päästis, plaskutäie piiritusega oma tagumikult!... Kui oled ära lakkunud, siis muretse. Ja sanitarid, kes on harjunud end võssa peitma, saada rühmade koosseisus eesliinile, kus on kõige palavam!»

Udole anti mitmest plaskust kokkukallatud piiritust ja ta pöördus tagasi. Kui tiibadelt haaratud vaenlane oli uuesti taganema sunnitud, sai Kiirats šrapnellikillust haavata.

«Kus meie poisid nüüd on?» mõtles Kiirats.

Pooleks tunniks kergesse unne suigatanud haigla ärkas. Õhtusöögini oli veel aega. Kiirats liipas uuesti akna alla. Tänav oli nüüd veel hallim ja tühjem. Nagu kuskil kaugel tagalas. Mida need seal võiksid praegu temast mõelda? Udole meenus, kuidas ta Reemetiga esmakordselt kohtus — Saksa komandantuur, ja tema otsib sealt kadunud isa kohta teateid... Jõekallas ja kõrgem kühm keset jõge... Nad ootavad raudtee ääres printsi rongi. Mida Endrik võiks praegu teha? Ta oli kavatsenud pärast kaardi läkitamist Reemetile veel pikemä kirja saata, tahtis seda eile teha, kuid oli liiga erutunud. Nüüd tõmbas Udo kapiukse lahti ja otsis kirjapaberit. Seda ei olnud.

«Mida sa tahad?» küsis naaber.

«Kirjapaberit...»

Ta sai seda. Udo oli arvanud, et võib paljust jutustada, avastas aga pärast esimesi lauseid, et kõik, mis oli, ei oma enam tähtsust. Kortsutanud paberi kokku, lennutas ta selle aknast välja. Kirjutab siis, kui omade juurde tagasi on jõudnud.

Tagasi!... See soov muutus veelgi pakilisemaks, kui Udo järgnevatel päevadel teada sai, et landesveer taga-

neb ja on reast asulatest välja löödud ning isegi Võnnu on tagasi võetud. Kohati lippavat sakslased otse paaniliselt. Haiglasse jõudsid jutud võitlejate surmapõlgavast edasitungist.

«Homme,» mõtles Kiirats, «lähen ma laohoidja juurde, nagu oleksin välja kirjutatud, ja mind pannakse riidesse.»

Öö oli rahutu. Haiged magasid, aga Udo kõrvus kumises kahurite mürin. Ta nägi unes ründavaid ahelikke. Edasi, ikka edasi! Ka tema tahtis joosta, ent valutav jalg ei lasknud . . .

Valu jalas polnud vaid ettekujutus. Hommikul ei tulnud haiglast lahkumine tõesti kõne alla. Udo otsustas oodata. Ta palus endale lisaportsjoneid. Lõuna ajal saabus uudis, et sakslased on taganenud Hinzenbergi-Engelhardshofi joonele ja istuvad Maailmasõja ajal ehitatud kaevikuis, mis olevat siiani tervetena püsinud. Õhtul saadi aga teada, et landesveer istub Koiva jõe taga ning tema lootused vastupealetungiks on hävinud.

Haiglasse toodi haavatuid, kes rääkisid võitlustest sakslastega. Tõelistest lahingutest, kus vange ei võeta. Isegi need, keda varem argade hulka liigitati, muutusid üleöö hulljulgeteks. Kiirats neid jutte kuulama ei läinud. Jalg! Neetud jalg! Kui lamada, siis juba täielikult. Arst oli tema käitumisega rahul. Ühel hommikul oli aga Udo voodi tühi. Õde läks haiget otsima ja nii selgus kõigi üllatuseks, et Kiirats oli laost riided välja võtnud ning teadmata kuhu lahkunud.

«Aimasin seda,» lausus doktor ja lõi käega. «Mine tea, ehk on temasugusele mehele isegi parem.»

Kiirats istus raudteejaamas ja ootas kannatamatult rongi, mis teda sihtkohale lähemale, võib-olla isegi kohale viiks. Seni oli jaama saabunud aga ainult üks rong ja seegi tuli rindelt. Lahtistel platvormidel olid kannatada saanud kahurid, kahes vagunis haavatud. Udo nägi eemalt, et platvormid kahuritega haagiti lahti ja liideti rongi sappa, mis samas põhja poole hakkas kihutama. Näis, et haavatutega oli aega.

Udo läks vagunite juurde. Seotud peaga rahvaväelane kõigutas vagunitrepil jalgu ja silmitses teda üleolevalt.

«Millisest väeosast?» päris Kiirats ja võttis taskust suitsupaki.

«Milleks sulle seda!» oli haavatu vaenulik.

Kiirats nägi alles nüüd, et too kandis noorema allohvitseri tunnuseid.

«Tulen haiglast,» vastas Udo teravalt, «ja otsin juhust parunite juurde sõiduks!»

«Aga mis siis, kui parunite asemel hoopis kuradile sõidad?» muiati. Ja allohvitser jutustas tähtsalt: «Seal on tuline! Nad nimetasid mind kangelaseks. Kas ma siis landesveeril pidin ennast koos luurajatega laskma maha nottida? Meie patrull hiilis Engelhardshofi juures otse vaenlase nina alla. Sakslased märkasid alles siis, kui meil kõik juba nähtud oli, tahtsid meid õnneks võtta. Kümmekond tegime vagaseks, aga minu jõudsid ära kriimustada. Pärast läks rood pealetungile ja selgus, et meie andmed olid õiged. Kangelane! . . . Vaata mind, kui sa enne kangelast pole näinud! Põdder ütles mulle ise, et olen kahte mõisasüdant väärt!»

Kiiratsile avanesid sõiduvõimalused alles lõuna eel. See oli soomusrong, mis ta peale võttis. «Oleme Riia võtmiseks määratud,» teadsid mehed. «Koiva jõgi on ületatud ja tehakse ettevalmistusi Riia vallutamiseks.»

Mehed olid elevil. Riia! Selle vallutamisest oldi huvitatud, nagu oleks tegemist oma kodulinna vabastamisega. Aeti jämedakoelist sõjamehejuttu, kuid siin-seal võis kuulda ka kõrgemat poliitikat. Keegi kinnitas, et sakslased tahtnud Vene valgete vägedega ühendust luua, aga nende lennuk erikulleriga lastud Narva taga puruks. Pitka liikuvat oma laevadega samuti Riia alla. Kui Udo oma väeosa kohta küsis, ei teatud sellest midagi. Soomusronglased olid huvitatud vaid nendest, kes asuvad kahel pool raudteed — külgedel.

Võnnus rong stoppas. Öeldi, et iga minut võib tulla käsk liikumiseks. Minutitest said tunnid. Udo muutus üha närvilisemaks. Vagunikaaslased jagasid temaga oma moona. Peatuse ajal sai Kiirats vähemalt nii palju targemaks, et teadis nüüd, kust oma vabatahtlike pataljoni leida. Edasi võib aga alles siis sõita, kui raudteesild Amata jõel on parandatud.

«Millal? Kas täna? Homme?» Udo küsimusele ei osa-

nud keegi vastata. Kui minna jala? Ta tundis end peaaegu tervena.

Kui Kiirats hommikul ärkas, teatati, et mõne tunni pärast läheb kindlasti sõiduks. Suurtükimeeskonnad valmistusid lahinguks. Kindlustati vaguniseinu, kuulipildujate meeskonnad täitsid tagavara-padrunilinte.

Leitnant, kuulanud ära Kiiratsi sõjamehetee, tegi ettepaneku, et ta soomusrongile jääks. Udo raputas pead: «Ei saa. Tahan sõja oma poiste juures lõpetada.»

Viimaks ometi sõideti. Kuperjanovlastel ja kalevlaste maleval olid ilma soomusrongide toetuseta olnud rasked päevad. Udo ise ei märganudki, kuidas ta sattus lahingust osa võtma. Äkki oli tal püss käes ja samas tema kõrval tulistas pealetungivat vaenlast raskekuulipilduja. Udo laadis ja sihtis täpselt. Ootas, kuni kirbule võetud märk lähemale jõudis, ja vajutas alles siis päästikule. Kiivris landesveerlane langes põlvili ja jäi seejärel liikumatult lamama. Märgid olid nii lähedal. Siis jäi kuulipilduja äkki vakka. Nüüd tuli lasta võimalikult kiiresti. Püssiraud läks kuumaks, siis tuliseks. Lõpuks tuli tõrge. Kiirats võttis teise püssi ja lükkas selle toru pilust välja.

«Kirjutasid ennast ise soomusronglaseks,» naeris leitnant ja patsutas Udole õlale.

«Olude sunnil,» noogutas Kiirats. «Aga ma lähen, nagu mahti saan.»

Landesveer taganes. See oli juba teine rünnak, mis puruks löödi. Rong sõitis edasi. Kahel pool raudteed jooksid jalaväelased.

«Sul on silma,» kiitis leitnant jällegi. «Kas sa kuulipildujat tunned?»

«Nagu vintpüssi.»

«Meie sihtur sai toksaka õlga, ei valitse oma riistapuud enam hästi.» See oli ettepanek.

«Lähen omade juurde!»

«Minu teada on teie väeosa siit kaugel,» selgitas leitnant. «Sa ära oma jalale ühtegi nii kindel ole. Võib juhtuda, et sa enne Riiga-jõudmist omasid kätte ei saagi. Kui vaja, ma võin su kohalejäämiseks ka käsu anda.»

Udo tunnistas leitnanti hindavalt. See oli tugevate lõuapäradega, tahtekindla ilmega mees. Võis oletada, et

ta viib oma ähvarduse ka täide. Tal oli selleks õigus. «Jään siis,» venitas Kiirats ja läks kuulipilduja juurde. Haavatud sihtur taandus vastumeelselt, lisades nöökavalt: «Ära ainult rohtu niida või sakslaste pähe vareseid varitse!»

Jahutajas oli vesi liiga kuum ja Udo laskis selle muendada. Ta andis mõned proovivalangud ja veendus, et kõik on korras. Rongi suurtükid pidasid vaenlasega katkematut duelli. Oli tunda, kuidas raskesuurtüki iga lasu järel vagun kergelt võbises. Nüüd, kus Udo kuulipilduja taga lamas ja maastikku silmas pidas, oli tal isegi hea meel, et soomusrongile juhtus.

Metsa vahel võeti rong ootamatult pihtide vahele. Tee oli ees õhku lastud ja nüüd parandati seda vaenlase tule all. Udo ei mäletanud lõpuks, mitu vaenlase rünnakut nad tagasi lõid, palju maad lahingutega läbi sõideti. Kui vähegi mahti, jahutati kuulipildujatoru. See oli aga sellest hoolimata alalõpmata tuline. Siis jõudis soomusrong Jugla sillani.

Vagun oli suitsu täis, õhk kuum nagu saunalaval. Udo lamas kuulipilduja taga poolpaljalt. Ihu leemendas, kurk kuivas juba mitu tundi. Vesi! Vähest vett hoidis ta kuulipilduja jootmiseks. Teine number tahtis kallist anumast lonksu rüübata, kuid Kiirats virutas talle küünarnukiga kõrva taha. Praegune vaikus võis olla vaid pettemanööver. Rong oli kaugele ette sõitnud. Iga hetk võis rünnakut oodata. Luure polnud tagasi tulnud. Nad on juba terve tunni seisnud, kuid ikka ei olnud veel mingit selgust. Alles mõne aja pärast teatas leitnant, et vaenlane olevat järvede taha lipanud.

«Joo!» lausus Udo sõdurile, kes oli temalt hoobi saanud. Kuid too raputas vaid tummalt pead. Udo kallas talle vee värskenduseks näkku ja hüppas anumaga vagunist välja. Ta ise ei märganudki, et lonkab. Tähelepanu oli mujal. Kostitavad ehk mõnest varitsuskohast? Kuid juhust tuli kasutada ja ta tõi kraavist vett.

Siis jäädi ootama käsku edasitungiks. Mõne aja pärast saabus aga teade, et liitlaste vahendusel olevat sakslastega läbirääkimisi alustatud. Liitlased ei tahtvat, et Eesti väed Riiga jõuavad. Prantsuse sõjaväeline esindaja olevat läbi rinde tulnud, et selgitada tingimusi vaherahu sõlmimiseks.

Udo oli oma kaaslastest veelgi vihasem. «Milleks on vaja sakslastega läbirääkimisi, kui nad lippavad,» kirus ta südametäiega. «Nüüd, kus vesi ahjus, tahavad nad rahu! Ja liitlased? Too prantslane on vaja kuradile saata!»

«Arvad, et sakslased jäetakse Lätimaale?» küsis leitnant. «Ega meie poliitikud siis lollid ole.»

«Muidugi et jäävad,» oli Udo veendunud. «Balti parunid lähevad ainult siis välja, kui tääk on selja taga.»

Kiirats heitis maksimi taha pikali ja saatis pooliku linditäie nähtamatu vaenlase poole. Samas ragistati kuskil ka püssidest. Vist omakorda arvati, et vaenlane ootamatult peale tungib.

Uksele ilmus rongiülema raevust punane nägu: «Mis kurat siin lahti on! Mis te paugutate!»

«Laseme prantslast!» vastas Kiirats kõigi eest. Tõusis ja tunnistas ülemat pilkavalt.

Ülem oli kavatsenud Udot millegi soolasega õnnistada, kuid nüüd tõmbus ta suu muigele: «Hästi vastatud!»

Samal õhtul hakkas Kiirats padrunikestast meisterdatud lambi valgel Reemetile kirja koostama. Oli, mida paberile panna, ja sõnad tulid iseenesest. Kirjutamise ajal ta kuulis, et Riia pool lasti, ja oletas: «Loodavad vist, et prantslane ette juhtub.»

Tulesilm väreles. Rong seisis metsa vahel. Kui ta teist lehte alustas, hakkas öösorr laulma. Lind oleks nagu teadnud, et selles kandis enam midagi erilišt ei juhtu.

15.

Päevad venisid nagu paksukõhulised lodjad tuuletul Emajõel. Reemeti ja Hechti raportitel ei olnud tulemusi. Ühel hommikul tuli intendantuuri nende otsene ülemus ja tähendas sapiselt: «Sinna pole vaja paberimäärijaid, vaid sõjamehi! Ja nüüd pole tarvis isegi neid!» Tartu oli jõudnud teade, et on alustatud rahuläbirääkimisi. Hechti nägu helendas sisemisest heameelest. Seda rohkem rõõmustati, kui rahuleping, mille kohaselt sakslased kõigi esitatud tingimustega pidid

nõustuma, lõpuks alla oli kirjutatud. Redus olnud Ulmanis sõitis Riiga nagu peremees. Endrik sai mõneks päevaks puhkuse.

Sõmeril oli taas Reemeti juurde asja. «Annan sulle üle ka Rähniku tervitused,» lausus ta Endriku kätt surudes ja naeratas kahemõtteliselt.

«Olid siis temaga koos?»

«See pole minu saladus,» salapäratses Sõmer. «Võin nii palju öelda, et Rähnik on täie tervise juures.»

«Tulid mind jällegi hoiatama?»

«Vastupidi... Vastupidi!» hõõrus Sõmer nagu ikka peopesi. Mehe silmad kilasid. «Mul on tunne, et meie partei ja kommunistid oma seisukohti varsti lähendavad. Praegu seisab küsimus üldises rahus. Miks peaksid meie mehed vene valgete eest oma verd valama? Terve Loodearmee pole oma hullu Judenitšiga krossigi väärt, ja nad ronivad Narva tagant varem või hiljem meile kaela. Sõimavad meid kartulivabariigiks...»

«Aga liitlased?» küsis Endrik irooniliselt.

Sõmer jätkas, nagu poleks kuulnudki: «Praegu on rahu sõlmimine meile kõige soodsam. Vene valged jäävad nagu kahe seina vahele ja punased teeksid meiega suurepärase rahu!»

«Ja saame ehk isegi Pihkva endale,» tõgas Reemet. «Plaanitsed nagu ehtne kodanlane!»

Sõmeri ilme hetkeks virildus, kuid siis rõhutas ta teravalt iga sõna: «Kõnelen inimesena, kes tahab punaste elu kergemaks teha.»

«Ja milline osa siis minule langeb?»

«Punastel on valgete väes oma grupid loodud ja ka meie partei on selle eest hea seisnud,» avaldas Sõmer. «Me koordineerime töö enamlastega ja taome nendega ühte naela. Sinu hooleks jääb kolme tuhande viiesaja sõduriga tagavarapataljon.»

«Ma ei tunne sealt kedagi,» vastas Endrik pahaselt ja mõtles: «Ta enam ei küsigi, kas ma üldse nõus olen. Kamandab nagu sulast.» Aga kuna jutt oli rahust, ei hakanud ta vastu vaidlema.

«Pataljonis on meeleolu kriitiline,» teadis parteiliider. «Seal on ülemaks puine tsaariohvitser Marder, kes pole aru saanud, et maailmas on vahepeal paljugi muutunud ja vanad meetodid ei kõlba.» Ta andis Reemetile

paki lendlehti, mõned nimed, kellega tuleb ühendus luua, ning lõpuks kinnituse, et küsimus olevat ka Rähniku ja teistega kooskõlastatud.

Linn oli vaikne, tänavatel polnud peaaegu mingit liikumist. Isegi raekoja kell lõi kuidagi uniselt. Endrik oli lendlehed põue peitnud. Ta jõudis Emajõe äärde, nõjatus käsipuule ja mõtles suitsu süüdates, et kasarmutesse minna on praegu vist veel vara. Kõrvalseisjad sirutasid samuti käe tema suitsupaki poole. Endrik andis ka nendele ja viskas tühja paberossikarbi vette. Kivirinnatisel istusid õngitsejad. Neid oli ridastikku üle kolmekümne, kes lootsid siit leivakõrvast saada. Sääsed surusid vee kohal. Siin- ja sealpool vilksatasid läbi õhu läikivad kalad.

Kui kell kümme lõi, keris Reemeti ees õngitsenud sõdur nööri ridva ümber. Endrik tundis millegipärast, et vajab just seda inimest, ja tegi juttu:

«Kas näkkas?»

«Kaksteist!»

«Särge?»

«Igat sorti.»

«Meil on vist ühine tee!»

Sõdur silmitses staabitöötaja tunnuseid Reemeti krael varjamatu halvakspanuga ja venitas: «Nagu ei ole.»

«Kas tagavarapataljonist?»

«Mina küll.»

«Intendantuuri meestel on kõikjale asja,» laúsus Endrik lihtsalt ja uuris, kui juba minema hakkasid: «Miks sa ära tulid? Kala ju näkkas alles.»

«Kui mul terve suitsupakk oleks olnud, siis jah. Ühe paki eest kauem ei lubatud.»

«Kuidas paki eest?»

«Veltu on meil kange suitsetaja ja kolm tundi linnaluba maksab meie pool pakk suitsu.»

«Oled kõva majandusmees.»

«Praegu ei sünni maailmas midagi niisama,» tähendati. «Küllap teiegi külgekleepimisel mõni siht on. Nüüd liigub ju igasuguseid ringi ja kuratki ei tea, kes on kes.»

Reemet otsustas avameelsusele vastata avameelsu-

sega. «Aga mina tean, kes sa oled ja mida mõtled. Sa sügaksid heameelega kogu sellele sõjale.»

Sõdur jäi seisma ja Endrik uuris alles nüüd oma kaaslast üksikasjalisemalt. See oli kõhn ja habetunud mehike. Rahvaväelase saapaninad olid nööridega üle seotud. Sinel narmendas alt ja selle hõlmad olid mitmest kohast paigatud. Vaid pagunid olid uued.

«Jäta mind rahule, kui sa kõike tead!» urahtas sõdur kurjalt.

«Tahan inimesi tundma õppida, kes just niisama nagu sina mõtlevad.» Reemet vaatas teisele avameelselt silma ja lisas: «Olen nende hulgast, kes rahu nõuavad. Mõistad sa nüüd!»

«Kui meie Marder seda kuuleb, oled hammastest ilma.»

Endrik veendus, et teda umbusaldatakse. Kuid nii pidigi olema. Mida rohkem teda kahtlustatakse, seda õigem mees ta on. Ta soovis praegu kogu südamest seda rahvaväelast veenda, et ta rahu eest võitlema asuks, ning püüdis arvata, kuidas Rähnik praegu talitaks. Ta ei leidnud aga sobivaid sõnu. Jõuti kasarmuteni. Osutamata Reemetile tähelepanu, läks sõdur väravast peatumata läbi. Endrik läks samuti edasi ja küsis tunnimehelt, nagu oleks tal tähtis teade:

«Kas pataljoniülem on kohal?»

«Ei ole ega tule!»

«Lähen staapi, sealt leian ikka kedagi!» Ta ruttas edasi.

Õues lonkisid sõduritegrupid. Tagapool käsutas allohvitser kümmekonda meest püsti ja pikali. Püsti! Pikali! Püsti! Käsklused muutusid üha kiiremaks. Mehed olid higised, tuimade nägudega. «Kolmkümmend meetrit roomates!» Mehed venisid üle tolmuse õue nagu suured surmani väsinud sitikad. Püsti! Pikali! Püsti! Pikali! Mehed tõusid, ja langesid samas nagu notid. Püsti! Pikali! . . . Teised seisid vaikides ümberringi ja jälgisid vaatemängu, mille neist mõnigi oli läbi teinud.

«Mida nad tegid?» küsis Endrik ühelt rahvaväelaselt.

«Ei midagi. Meil armastatakse tsirkust.»

Reemet leidis vajalikud mehed erilise vaevata. Ta otsis nad üles üksikult. Lendlehed võeti vastu. Kui ta

ühele selle sisu oli jutustanud, muiati laialt: «On kangemaidki olnud. Ootavad! Arvavad, et sõda niikuinii lõpeb. Eile saadeti siit paarsada meest täienduseks. Igaüks loodab, et ega teda. Täna arvab nii, aga homme — aidaa! — punaste vastu.» See oli sügava lõuaarmi ja laiade põsesarnadega mees, eesnimega Peeter. Silmad oli tal tumedad nagu söetükid.

«Mongoli nägu,» mõtles Endrik ja soovitas: «Sina aga selgita. Miks lasta ennast niisama tapalavale viia! Kas selleks, et vene valgeid toetada, kes Petrogradist und näevad? . . . Punased on rahuga nõus, aga kodanlased teenivad suurte imperialistide ees endale kannuseid. Kodus ootavad meid lapsed ja töö!»

«Proovi ise ja vaata, kas siit enam pääsed,» lausus sõdur murelikult.

Järgmisel õhtul tuli Reemet uuesti kasarmusse. Eelmist käiku pidas ta siiski ebaõnnestunuks. Nüüd mõtles ta juba suurest miitingust, kus tema ise kõneleks, ja püüdis mõistatada, mida nad temaga teeksid. Rahu tahavad ju kõik. Juba väravas veendus ta, et midagi on juhtunud. Tunnimees oli kuhugi kadunud. Sadakond sõdurit oli keset hoovi kogunenud. Seal karjuti, rabeldi, keegi jooksis püssiga ja paugutas õhku. Paar sõdurit, keda püsside vahel ära taheti viia, vabastati kaaslaste poolt.

Reemet otsis üles Peetri, viis ta kõrvale ja küsis ärevalt: «Kas teete mässu?»

«Poisid tõmbasid lipnik Rätsepal pagunid maha. Kaarel andis meile tsirkuseetendust, aga lipnik karjus, et laiali ja mis miitingut te siin teete.»

«Ja muud ei olnudki?» imestas Reemet. «Kas sa lendlehed laiali jagasid?»

«Viimseni,» kinnitas mustasilmne. «Ära aga arva, et seda lendlehed tegid. Siin on loetud ka enamlaste omasid!»

«Kas on oodata, et kogu pataljon üles tõuseb?»

«Kõik võib olla! Mehed käivad peaaegu paljajalu, toit on vilets, ülemused hauguvad nagu koerad . . . Meeleolu on sant . . .»

Lipnik Rätsep püüdis korda pidavat roodu üles ristada, kuid mehed ei ilmunud kohale. Oli kuulda, et nad keelduvad relvi võtmast, kuna selleks polevat mingit

põhjust. Oldud ju tsirkuseetendusel, keegi pole riigivastasest koosolekust osa võtnud. Reemet tundis, et peab midagi ette võtma. Aga mida? Tema sidemees Peeter, kes vahepeal oli kadunud, ilmus taas Endriku juurde ja rääkis murelikult:

«Saadeti pataljoniülema järele. Mida sa soovitad?»

Reemet ei mõelnud kaua. «Kutsume pataljoni kokku ja esineme nõudega: lõpp vennatapule! Mitte mingisugust toetust valgetele kindralitele. Sõlmida rahu Venemaaga! . . .» Reemet oli veendunud, et nii on kõige õigem ja enam minutitki viivitada ei või. Talle näis, et sellest, mida nad praegu ette võtavad, oleneb ka sõja lõpp. On tulnud aeg, ning ta esineb miitingul tulise kõnega. Arvas, et nii talitaks ka Rähnik.

«Aga kes on selle nõudmise taga?» küsiti tumedalt. «Palju tahad. Sa ei tunne meie pataljoni. Nemad selle peale ei lähe.»

«Mida nad siis julgevad?» oli Reemet pettunud. «Sõdida ei taha, aga rahu ei nõua.»

Samas ilmus pataljoni staabi ette Marderi vimmas kogu, mis meenutas hüppevalmis pantrit. Tuul sasis mütsi alt väljajäänud juukseid. Ta oli seal, aga tundus, et pataljoniülemal pole veel selge, kuidas ta talitama peaks. Endrik peitis end teiste selja taha. Õue kogunenud sõduritesumm ootas, mida nende karm ülemus otse võtab. Lõpuks, süüdanud suitsu, tuli ta mõõdetud sammul meeste poole. Tuli, näol isegi naeratus, mida tema juures vaid vähesed olid näinud.

«Mis viga?» küsis ta plekise häälega. «Terve kultuurne Euroopa vaatab meie peale, aga teie kisate siin nagu loomakari. Mis on, mehed?»

Pataljoniülem polnud veel kordagi oma alamate poole nii pöördunud. Ta ju kõneles nagu omasugustega. Ja nägu oli lahke. See oli uudis, mis julgustas. Siin oli midagi usaldustäratavat. «Rääkige, mehed,» õhutas ta.

«Me pole tsaariarmees! . . . Ei tohi pekста!»

Ülem noogutas heakskiitvalt.

«Rühmaülemad karistavad oma lõbuks. See tuleb kah keelata!»

Marder oli võtnud taskust pliiatsi ja märkis nõudmised paberile.

«Anda välja linnalubasid!... Kaotada pühapäevased õppused!»

«Lõpetada altkäemaksud!»

«Isegi siga ei õgiks seda lobi, mida meile antakse.»

«Ja see ongi kõik?» imestas Marder. «Kas siis rohkem soove ei olegi?»

«Et tänase eest kellelegi midagi ei tehta!»

«Unustame siis sellegi,» nõustus ülem.

«Tahame sõjamehe ausõna!»

«Sõjamehe ausõna, et sellel värgil tagajärgi ei ole.» Pataljoniülem Marder ruttas minema. Sõdurid läksid laiali. Kuid midagi seletamatut jäi siiski õhku rippuma. «Seda ta nii ei jäta,» kuulis Endrik. «Kui jätab, söön oma taldadeta saapad ära!»

«Tegutsege ühiselt, kui ta oma sõna ei pea,» soovitas Reemet tungivalt. «Teid on palju, teil on relvad ja teile on väljaõpet tehtud.» Reemet veendus oma pahameeleks, et sadade hulgast vaid mõned katkisest saapaninast ja nätskest sõdurileivast kaugemale nägid. Siin oli mitu tuhat rahvaväelast, kuid Reemet tundis ennast nende hulgas ootamatult üksikuna ja hakkas aeglaselt intendantuuri tagasi minema.

Järgmisel päeval sai ta kuulda, et pataljoniülem oli lubadusest hoolimata mitu meest siiski arreteerida lasknud. Reemet oli veendunud, et seal nüüd kindlasti midagi sündima peab, ja teatas oma ülemusele, et tahab vaadata, kuidas tagavarapataljonis varustuse arvelevõtmisega lood on. Ülem näis midagi aimavat, kuid nõustus siiski. Endrik läks pooljoostes teele. Kasarmute poole marssis koolipoiste reservväeosa. Keegi teadis öelda, et tagavarapataljon on üles tõusnud.

Reemet jõudis enne koolipoisse kohale. Kuulujutud osutusid tõeks. Kuulipildujad olid õue keskel üles seatud ja nende juures seisis valve. Pärast mõningat otsimist leidis ta ka mustasilmse Peetri üles.

«Võtsime relvalao üle ja nõuame nelja kaaslase vabastamist,» teatas Peeter. «Aga koolipoisse me ei karda! Teame juba, et tulevad, ja oleme nende juures maad kuulanud.» Mustasilmne oli muretu, isegi rahul.

Koolipoiste pataljonil kästi kasarm ümber piirata,

kuid nad ei teinud seda ja saatsid õue oma delegatsiooni. Kuulanud ära, milles asi seisab, läksid nende saadikud tagasi, kinnitades, et kõik on korras ja nõudmistes midagi ülearust ei ole.

Oodati terve tund. Staabi ümber liikusid inimesed. Seal peeti vist nõu. Telegrammid lendasid pealinna poole. Ja siis hõikas tunnimees värava juurest: «Tulevad!... Meie poisid tulevadki juba!»

Reemet nägi, et olukord tõesti lahenes. Kuulipildujad viidi kasarmuõuelt relvalattu, kuid ülestõusnud jätsid sinna oma valve. Mehed kogunesid nelja vabaslatu ümber. Arvati, et Marder kõrvetas oma nina ja kindlasti tagandatakse.

Optimistlikud meeleolud hajusid aga varsti. Levisid kuuldused, et linna on jõudnud kuperjanovlased. Kahtlane oli seegi, et soomusrongide divisjoni ülem kohale sõitis. Staabist tuli käsk, et kuulipildujad ja automaatpüssid ära rikutaks. Tunnimehed ei lasknud aga ühtegi ohvitseri relvalattu. Reemet ei läbenud enam kauem kohal olla. Ta tundis, et tuleb midagi ette võtta, ja jooksis Rähnikut otsima. Pataljon vajab juhti. Oleks seal juht!

Polnud teha midagi targemat kui otsida Rähnikut tema endisest korterist. Korteriperemees Jüripalu oli oma naisega kodus. Rähniku kohta seletasid nad: «Me pole teda juba ammugi näinud, ta ei ela enam üldse siin.»

Reemet ei uskunud. «Ma olen tema sõber. Meie diviisi tagavarapataljonis on mäss ja Rähnik peab otsima, mida teha tuleks.»

«Mida?... Kus te siis ise olete,» ühmas Jüripalu pahaselt.

«Asi on väga tähtis!» käis Endrik peale, nagu oleneks kõik vaid Jüripalu heast tahtest. «Linna sõitsid soomusrongid ning kuperjanovlased! Asjata neid kohale ei toodud.»

«Kui asjaolud niimoodi on, ega siis Rähnik ka maga,» arvas valaja.

Millegipärast oli Endrikul tunne, et Rähnik on kuskil lähedal ja võib-olla isegi kuuleb teda. Ta pidi tühjalt ja meeleheites tagasi pöörduma. Intendantuuris selgus, et ka diviisiülem on Lätist kohale jõudnud. Varsti

teati kogu linnas, et Kuperjanovi pataljon on mässajad ümber piiranud ja suurtükid üles seadnud. Reemet haaras nagist mütsi ja tormas välja.

«Tulen kah!» Hecht viskas sulepea kõrvale ja tõusis samuti. «Mul on seal vend ja mitu head semu.»

Surnupealuu-partisanid olid kasarmu tõesti ümber piiranud. Kahel pool väravat vahtisid ähvardavad kuulipildujasuud. Partisanid olid mornide nägudega.

«Kaugemale hoida!» Lipnik kobas puusal nagaanipära ja lähenes silmi välgutades.

«Olen ametiasjus,» lausus Endrik jäigalt.

«Kerige kaugemale, tagalarotid!» karjus lipnik ja viipas nagaaniga kasarmuõue poole. «Kas saadan ka sinna?»

Reemet nägi, et pataljon on õuele üles rivistatud. Teiste hulgast oli eraldatud terve grupp mehi. Laua taga istusid ohvitserid. «Tribunal!» taipas Endrik ja taganes tahtmatult mõned sammud.

«Minu omasid nende hulgas ei ole,» sosistas Hecht. Päikese käes oli kõik selgesti näha.

Kuperjanovlasest lipnik rahunes, pani suitsu ette ja irvitas Endrikule näkku: «Keetsid aga supi! Või nemad tahavad riiki kukutada!»

Reemetil jäi vastus kurku kinni. Õues peksti. Õhus vihisesid nuudid. Mehed olid kuulipildujate taga ootevalmis. Nad oleksid nagu lootnud, et neile iga hetk antakse käsk tulistada. Välikohus hakkas mehi üle kuulama. Minut-kaks ja mees! Minut-kaks ja mees! Üks langes põlvili ja halas: «Olen süütu! Mind polnud üldse siin! Miks surma?»

Kuperjanovlased kiskusid ta laua eest kõrvale.

«Järgmine!»

See oli turjakas ja sünge mees.

«Ässitasid relvaladu murdma?»

«Nii otsustati.»

«Surma mahalaskmise läbi!»

«Järgmine!»

«Surma poomise läbi!»

«Mille eest?»

«Lõuad pidada!»

«Järgmine!»

Pataljon oli paigale tardunud. Reemetile tundus, et

see ei või tõsi olla. Et ta valesti kuuleb ja näeb, mis seal sünnib.

«Tule, lähme siit minema,» tõmbas Hecht oma kaastast käisest. Ta vist kartis, et ka neid võidaks tribunali ette toimetada.

«Kas paneb püüli jahvatama?» mühatas kuperjanovlane. Reemet ei liikunud paigast. Ta nägi alles nüüd, et seal seisis ka lattidest võllapuu. Surmamõistetuid ümbritses tihe kuperjanovlaste rivi. Lõpuks toimetati süüdlased teisele poole seina äärde. Neid sai kakskümmend. Vaikust segas vaid püssilukkude lõgin. Kaks metasid oma saatust võllapuu kõrval. Päike kadus pilvetaha ja üle maapinna libisesid mustad varjud.

Enne kui püssid tõsteti, eraldus üks ja hakkas kõigest jõust jooksma. Järgnesid kogupaugud. Mõni hetk hiljem ei seisnud müüri ees enam ainsatki meest.

Tuikudes, pooloimetuna jõudis Endrik intendantuuri tagasi. Tagalaülem raputas juhtunust kuuldes kahetsevalt pead: «Liiga palju näitlikkust!»

16.

Järgmisel hommikul leidis Endrik intendantuuris oma töölaualt ümbriku sedelikesega: «Ära mind enam otsi. Olukorrad on muutunud. Ole täna öösel kindlasti kodus. R!» Käekiri oli Rähniku oma. Endrik hakkas aimama, et ehk aitab viimane teda nüüd ometi tõelise töö juurde. On aeg ülesandeid täitma hakata, mis südamesse rahu tooksid.

Stasja rõõmustas, et mees ööseks koju tuli, kuid Endrik oma naist peaaegu et ei märganudki. Ta püüdis tegeda, kuid ei suutnud oma mõtteid keskendada ja pani raamatu kõrvale. Alatihti vahtis ta kardinate vahelt välja, mitmel korral käis koguni õues.

Oli juba kesköö, ent Endrik külitas alles lahti riietumata voodiveerel, tõusis, käis toas närviliselt edasi-tagasi, et taas mõneks minutiks pikali heita.

«Mis sinuga on?» imestas Stasja. «Keda sa nii hilja ootad?»

«Rähnikut!» vastas Endrik. «Kardan, kas temaga midagi halba pole juhtunud.»

«Miks sa ennast igasugustesse asjadesse segad?»

«Mitte igasugustesse, vaid teatavatesse,» parandas Endrik.

«Mul on tunne, et ta toob sulle veel õnnetuse kaela. Elame omaette,» palus naine.

Endrik tahtis öelda, et kui kõik omaette elaksid, oleks Stasja ise tol korral Alekseiga tänavale jäänud.

Enne suurt valget kostis siiski oodatud koputus aknaruudule. Endrik ruttas välja ja... jäi imestunult seisma. Maja nurga tagant astus välja hoopis keegi noorevõitu naisterahvas.

«Kes te olete?» Endrik tõstis häält. «Mis teil siit vaja on? Teie koputasite aknale?...»

«Mind pole vaja teil uurida,» lausus noor hääl. «Rähnik teab, et käisite teda vanas elukohas otsimas. Teab ka, mis asjas. Aga mind kutsuge lihtsalt Liineks...»

«Ma arvasin... et ta täna ise tuleb...»

Saadik ei osutanud Reemeti sõnadele tähelepanu ja rääkis kiirelt, sosinal, nagu kardaks, et neid mõni kuulda võib: «Rähnik saadab teile lendlehti — tagavarapataljoni veretööst. Ta käskis öelda, et neid enda juures ei hoiaks. Ja levitada tuleb muidugi väeosades. Kaastööliste leidmine jääb teie enda mureks!»

Reemet sai tüseda, nööriga kinniseotud paki. «Heakene küll,» vaagis ta seda käes, «aga ma tahan siiski tema endaga kokku saada.»

«Praegu pole see võimalik! Ja ärge küsige, miks. Ta käskis öelda, et otsib teid ise üles... kui on paras aeg ja...» Liine jättis lõpetamata. Reemet pidi aru saama, et Rähnikuga kokkusaamine on praegu millegipärast tõesti võimatu.

«Kui on midagi tähtsat, võite minule öelda, Rähnikule sõna saata. Ta käskis teatada, et on nüüd sügaval põranda all... et ta arvestab legaalses töös teie abi.»

Reemet vaikis mõtlikuna, püüdis pimeduses sidepidaja silmadesse vaadata ja kinnitas alles siis: «Olgu nii, nagu Rähnik soovib. Anna talle minu poolt üle palju tervisi. Ja et ta võib minule kindel olla. Ma ei ole praegu seal... temaga... aga olen siiski rohkem kui kunagi enne. Rohkem kui enne!»

«Praegu on talle tervist kõige rohkem vaja,» vastas Liine, ilmselt puudutatud teise poolehoiust Rähnikule. «Jah, tervist!... Aga me arvame kõik, et see asi õnnelikult lõpeb ja ta varsti sinuga kokku saab...»

«Mida see tähendab?»

Kuid sidepidaja ei lausunud enam sõnagi ja kiirustas minema.

Mis Rähnikuga võis juhtuda?... Jäi ta haigeks? Ja seepärast saatis selle Liine... Aga miks Rähnik oma olukorda tema eest varjab?

Lendleht polnud just pikk, see-eest aga terav — «...surnud tsaar võiks Laidonerile kade olla! Verine vägivallavalitsus tuleb kukutada! Tehkem rahu punastega ja andke tina valgetele... Tagavarapataljonis hukatute mahalaskjateks on kodanlus. Meie kättemaksmine on kodanluse võimu kukutamine...»

Sellel ööl Endrik sõba silmale ei saanudki. Intendantuuri jõudis õige varakult. Ta kaalutles, et Hechtil on enamlaste vastu õige tugev sümpaatia. Informatsioonist, mis ta hiljem ülestõusust andis, võis seda üsna kindlalt järeldada. Kas selle taga mitte tema vend ei ole? Nad olid ruumis vaid kahekesi. Endrik küsis ootamatult:

«Sinu vend on ju punane?»

Hecht tegi tahtmatult hoiatava viipe.

«Mind ära karda... mind kõige vähem,» rahustas Reemet.

«Tema asjadest tean ma vähe...»

«Selge. Parteiasjadest ei räägita isegi vennale. Sa sõidad homme frondile... esimesse polku varustust viima?»

Hecht kehitas teadmatuses õlgu.

«Kuulsin seda tagalaülema käest...» Nii see tegelikult ka oli. «Kuidas sinuga on?... Kas sa rahu nimel oled valmis riskeerima?»

«Võib-olla ma olengi seda juba teinud,» muigas Hecht.

«Viid siis frondile ka lendlehti ja jaotad pataljonide vahel. Selles räägitakse siinsest mõrtsukatööst ja rahust... Kas sa julged?... Ütle ausalt, ilma keerutamiseta!»

«Argpüksiks ma ennast ei pea . . .» lausus Hecht viivu pärast.

Nad leppisid kõiges kokku. Endrik taipas, et Hecht on vist varemgi selliseid ülesandeid täitnud. Teisel päeval sõitis ta tõesti frondile.

Soomusrong jõudis Irboskast linna öösel. Jaam oli pime ja vaikne. Soomusronglased magasid oma asemetel. Ka haruteedel seisid ešelonid. Inimene libistas end vagunist välja, ruttas piki vaguniterivi eemale ega vaadanud kordagi tagasi . . .

See oli Udo Kiirats. Tookord oli ta soomusronglaste hulka jäänudki. Raskekuulipilduja hakkas talle meeldima, igatsus endiste lahingukaaslaste järele nõrgenes ja ta leidis endale uusi sõpru.

Siis aga tuli päev, mis temas kõik segi lõi. Kui leitnant Irboska rabas meestel püssid palge käsutas ja ametiühingute saadikud sealsamas võsa ääres mahalaskmist ootasid, oli Kiirats, kes eemal valvel seisis, laskjate poole jooksnud ja karjunud: «Pidage! See on ju eksitus!»

Leitnant astus talle ette ja käratas: «Kuidas eksitus? Kas need ei olegi siis punased?»

«Mis õigusega sa nad püssi ette panid?»

«Sõdur täidab käsku!» vastas ohvitser. «Võta püss ja astu kõrgema väejuhatuse käsu täideviijate rivvi. Ise ju ka patrioot!» Ohvitser naeris. «Noh, võta püss!»

«Olen demokraat, mitte mõrtsukas!»

Kiirats oli tõtanud minema. Ja nagu siis, oli tal ka praegu tunne, et keegi läkitab talle tagant kuuli selga. Kiirats ei hoolinud tema kohta tehtud ettekandest. Ta oli nende jaoks liiga puhas poiss. Kuid soomusronglaste hulgas ei tahtnud ta enam hetkegi olla. Ükskõik kellega ta nüüd ka ei räägiks, ikka oleks tal tunne, et on tegemist ühega neist, kes võsa ääres kogupaugu andsid. Iga tund rongis tegi talle suurt piina. Temas oli miski murdunud. Murdus kõige kallim, see, mille eest ta oma verd oli valanud, elu kaalule pannud. Udo läks väeosa arsti juurde ja nõudis: «Saatke mind haiglasse!»

Kuna arst oli talle korduvalt nõu andnud operatsioonile minna, saigi Kiirats soovitud saatekirja. Ja nüüd

jäi ta haiglasse mööda kõrvalisemaid tänavaid, et keegi teda ei näeks. Selja taga huigatas vedur. Vist sõidurijuht jätab hüvasti!

Reemet sai Udo haiglasviibimisest teada alles hiljem. Kiirats oli saatnud talle sealt hoolikalt maalitud kaardi: «Pikutan haiglas. Tervitan ja soovin sulle kõige paremat!» Oli see kutse, et Endrik teda vaatama läheks? Tal oli Udo eelmisele kirjale ikka veel piinlik mõelda. Pealegi polnud Irboska veretöö enam saladuseks ja Endrik mõtles tahtmatult, kas seal ka Udo käsi mängus ei olnud. Kui minna juba hommepäev ja uurida temalt endalt?

Võib-olla oleks ta õige varsti haiglasse läinud, kuid enne juhtus midagi. Intendantuuri tuli Liine. Tuli lausa päise päeva ajal. Endrik pakkus neiule istet, aga külaline raputas pead.

«Kas sa kell seitse Toome varemete juurde saad tulla?» küsis ta vaikselt.

«Võib . . . muidugi ma tulen. Aga mis siis on?» Neiu hoidis oma pead püsti, kuid tema olekus oli palju tehtut, nagu neelaks ta pisaraid. Ta raputas Endriku küsimusele vastuseks pead ja ruttas välja.

Endrik oli kohal hulga varem. Ta pidi ligi pool tundi ootama, enne kui Liine tuli. Neiu oli tõtanud ja hingeldas, punetavad silmad reetsid hiljutist nuttu. Nägu oli tal kaame ja liikumatu, ainult silmad vilksasid kahele poole, kui ta küsis: «Ega sind juhuslikult ei jälgitud?»

«Ma arvan, et ei. Kes võiks minu vastu üldse huvi tunda!» Endrik nägi, et Liine praegu midagi väga kardab.

Minna tuli üsna kaugele. Nad põikasid läbi mitmest õuest, tegid ringe ümber kvartalite. Lõpuks astusid nad madala uksega ühekordsesse majja.

Ruum oli soe ja rohulõhnadest küllastunud. Liine oli end üleriietest juba vabastanud ja kummardus hämaras nurgas voodi kohale. Reemet nägi alles nüüd, et seal lamab inimene. See oli Rähnik.

«Magab . . .» sosistas Liine. «See on talle hea . . .»

«Kas sina?» avas haige samas silmad. «Oled see sina, Endrik?»

«Jah, ta tuli, nagu sa soovisid,» lausus Liine Reemeti eest ja küsis: «On sul nüüd parem?»

«Ma arvan, jah . . . et nagu parem . . .» Rähnik püüdis julgustavalt naeratada.

Ta viipas toolile voodi ees ja palus Liinet: «Kalla mulle sellest suuremast pudelist . . . igaks juhuks.» Neiu tegi seda. Tema käed värisesid ja Endrik aimas, et Liine kannatab praegu vist niisama palju kui haigegi.

«Mis juhtus? . . . Oled sa haavatud?»

Rähnik osutas rinnale ja allapoole.

«Seekord nad saatsid mulle mitu kuuli kerre. Rähnikutel ei vea siin ega seal. Jah, vennas langes mul juba sõja alguses . . . ma rääkisin vist sulle. Mõtlesin, et nüüd me alles hakkame tõsiselt pihta . . . Räbal lugu on minuga . . . Seekord vist niisama lihtsalt ei lõpe . . .» Haige otsmikule tekkisid pingutusest higipiisad. Liine manitses, et ta nii palju ei räägiks.

Kas asi tõesti nii hull on? Endrik tahtis lamajale midagi head, julgustavat öelda, kuid otsis asjata sõnu.

«. . . Ma jõudsin nii vähe ära teha. Mõtlesin, et pärast rahu . . . Jah, mul oli mitmeid plaane — rahupäevade jaoks. Pihkvas on rahu sõlmimiseks juba pinna sondeerimine käsil . . . aga minul ei õnnestu seda päeva vist ära oodata . . .»

Endrik vaatas üles. Liine oli toanurka tõmbunud ja kössitas toolil. «Kes nad teineteisele on?» mõtles Endrik esmakordselt nendest kahest. Liine ilmselt armastab Rähnikut. Aga tema? On tal sellest üldse aimu?

Rähnik oli veidi erksamaks muutunud. Tema silmadesse oli tekkinud rohkem elu. «Keera tuli suuremaks, Liine,» soovis haige. Endrik tegi seda ise.

«Mul oli kõik läbi mõeldud, mida sinule rääkida,» ütles Rähnik aeglaselt. «Nüüd mulle paistab, nagu polekski seda vaja teha, me oleme juba kõiges kokku leppinud. Ma tahan teada, kuidas sul praegu Sõmeriga vahekord on?»

«Umbes nagu kassi ja koera oma. Ma olen ju nüüd kommunistide ülesandeid täitnud!»

«Tean, et oled,» nõustus Rähnik. «Aga kommunisti ma sinust teha ei jõudnud . . . Olen selles süüdi . . . partei ja sinu ees.»

«Aga kui siiski jõudsid? Kas tahad, et ma avalduse peaks kirjutama? . . .» Hetkel oli Reemet selleks tõesti valmis. Et kas või natukene Rähnikule head meelt valmistada, tema niigi rasket olukorda kuidagi kergendada. Haavatu vaatas Endrikule otsa ja naeratas vabandavalt:

«Tean, et sa kirjutaksid . . . minu pärast. Jah, et ma nii . . . aga just selle pärast pole sul vaja seda praegu teha. Aga minu soovitus sul on ja kasuta seda, kui aeg tuleb. Ma tean, et sa varem või hiljem minu asemele astud. Olen seltsimeestele sinust rääkinud. Liine! Tule siia!» kutsus haige.

Kui neiu voodi kõrval seisis, küsis Rähnik: «Kas sa hakkad Endriku ja Apaku vahel sidepidajaks, nagu . . . Ma tean, et sul selle vastu midagi ei ole. Ega ei ole?»

«Ära räägi nii, palun . . . sa ju . . .» Liine ei suutnud ennast enam pidada.

Haige poleks nagu midagi enda ümber näinud ja kiirustas rääkima, nagu oleks kartnud, et midagi ütlemata jääb. «Sõmerlased ühinevad nüüd sotside vasakpoolse tiivaga. Seda tegi Irboska veretöö. Kommunistid on põranda all, aga me vajame ka legaalset organisatsiooni ja peame selles uuesti loodavas parteis oma mõju kindlustama. Sa mine kah sinna uude parteisse . . . läheb vaja. Sa ei lobise? . . . Saad seltsimeestega, keda sulle tutvustada tahtsin, juba varsti kokku ja . . .»

Rähnik ahmis õhku ja surus käe südame kohale. Liine pani ta kuumavale otsmikule jaheda kompressi. «Kas ta siis igasuguse lootuse on kaotanud?» mõtles Reemet ja küsis neiult:

«Kuidas on arstiga? . . . Kas käis . . . ja rohud? Kui opereerida? . . .»

«Arst on iga päev käinud,» vastas Liine kõlatult. «Opereerida? . . .» Neiu raputas pead.

«Ma toon siia professori, kes päästis kunagi minu naise, kui ta oli . . .» Endrik pidi juba ütlema, et kui naine oli suremas, sai aga sõnasabast kinni ja tähendas haigele julgustavalt:

«Teed näo, nagu oleks sinuga kõik juba läbi. Vara veel. Varsti tõused jalgadele. Professor Maasik . . .»

«Siin on kaks käinud . . . nad ei riskeeri,» pomises Rähnik. «Mitte enda pärast . . . Hilja! Nad imestasid, et

ma üldse veel elan.» Haavatu nõudis külma vett. «Ei aita siin enam professorgi. Ja mis seal ikka ... Sellel nuhil oli täpne käsi,» ütles Rähnik ilma vihata. «Kasuta minu soovitust ainult siis, kui tunned südames, et teisiti enam elada ei saa. Liine, anna siis talle, mis ütlesin.» See oli öeldud nagu lõpetuseks. Neiu tõmbas voodi alt ajalehtedesse mässitud paki ja andis selle Endrikule. «See on kirjandus. Raamatud, mida Rähnik kõige rohkem hindab.»

«Mine nüüd, Endrik,» sundis haige. «Ma ei jää ju üksi.»

«Minge, nii on parem,» noogutas Liine. «Kui vaja, otsin teid üles.»

Teel kesklinna püüdis Endrik ennast lohutada, et haavatu kogu asja endale liiga mustades värvides kujutab. Ja sinna kõrvale tikkus vägisi ka teine mõte: kas Rähnik mitte liiga odavalt oma elu käest ei anna. Ta oleks nagu ära väsinud.

Kuuenda päeva õhtupoolikul sai Endrik teada, et Rähnik on surnud.

Kiirats istus taburetil ning mängis voodinaabriga kabet. Esimesel pilgul tundus ta hoopis võõrana. Endrik silmitses mängijaid uksekünniselt tükk aega ja alles siis tervitas halvasti teeseldud sundimatusega: «Tere, Udo! ... Näib, nagu oleks sind siia puhkama saadetud.»

Kiirats hüppas üles, haaras teretajal käsivarrest ja rõõmustas: «Sa tulid, aga mina arvasin, et oled mu päriselt unustanud.» Samas tundis Kiirats oma avameelsusepurskest piinlikkust. Jalale osutades lausus ta jahedamalt: «Tühine auk, aga kinni ei kasva. Tahavad luud raiuda — see olevat mustaks läinud.»

Istuti ja kumbki ei teadnud, kuidas jätkata.

«Oled see aeg tagalas istunud?» tegi Kiirats lõpuks juttu.

«Tagalas.»

«Panime sakslasi mehekombel magama. Oleksid kah pidanud tulema.»

«Raport oligi mul sisse antud. Tegite nendega ju kiire lõpu.»

«Oli see tõesti nii?»

«Võid järele küsida.»

«Oled siis meie mees?»

«Mis mõttes?»

«Eesti demokraatliku vabariigi poolt?»

«Sellele pole kerge vastata,» põikles Endrik. «Seda näitab tulevik, mis ja kuidas.»

«Jällegi see poliitika!» ägises Udo naaber ja viskas end asemele seliti.

Hämaras koridorinurgas, kus seisis ümarik laud mõne tooliga ja vestlejaid keegi pealt kuulata ei võinud, alustas Kiirats mõtlikult:

«Nägin ise, kuidas Irboska rabas ametiühingutegelasi maha lasti. See lõi mu esialgu rivist välja. Mis oli nende peamine süü? Et nad rahu tahtsid. Aga see ju tulebki!» Kõneleja otsekui süttis. «Olen siin palju selle üle mõelnud. Küll seda- ja teistpidi. Aga nii oli siiski vaja! Käis ju sõda. Rindel oli väga raske, aga nemad nõuavad kongressil rahu! Nüüd on teine asi. Praegu me võime avalikult rahust rääkida. Pole landesveeri, kes ähvardaks, meie rinne on enamlaste vastu kindel. See seal sündis siiski suure eesmärgi nimel.»

Kiiratsi silmad küsisid Reemeti arvamist.

«Nende ja teiste nõudjate survel me saamegi rahu,» ütles Reemet peaaegu et ülearu valjult. «Mitte kodanlased, vaid kommunistid annavad selle meile.»

«Valetad!»

«Kas sinu südametunnistus on vahepeal roostetama löönud?» küsis Endrik kalgilt.

«Ma seletasin, mille nimel seda vaja oli.»

«Tööliste veristamise nimel, kellel on samuti õigus elada.»

Udo pigistas kramplikult lauaserva. «Meie töölised hakkavad oma riigis hästi elama. Saavad kõik õigused, mida demokraatia neile annab!» pahvatas ta. «Sa veel näed seda!» Haige hakkas vihaselt, jumalaga jätmata palati poole minema, pöördus aga ukselt siiski tagasi ja naeratas kohmetult: «Närvid. Aga mul on õigus. Ja mul on hea meel, et sa tulid. Olukorrad on segased ja saan sinust aru. Poliitika poliitikaks, aga jääme sõpradeks ... kui sina ...»

«Ma saan sinust ka aru,» noogutas Endrik. «Jääme sõpradeks.»

Nädala pärast kirjutati Tartus rahulepingule alla ja

Endrik võis erariided selga tõmmata. Oli neid, kes juubeldasid ja tulevikku roosilisena nägid. Ajalehed kirjutasid rahva õnnelikust tulevikust, vabast ja töökast elust, mis raskele sõjale järgneb, Venemaalt saadud 15 miljonist kuldrublast, mis majandusele esialgu jalad alla paneb.

«Kustkohast tööd leida?» mõlgutas Reemet. «Kuhu on jäänud seltsimehed, kellest Rähnik tol korral rääkis?» Ta tahtis nendele küsimustele võimalikult pea vastust saada.

17.

Järgnevatel kuudel elati kaunitele lootustele. Kuulati kõlavaid kõnesid ja pingutati püksirihma. Parteid sirutasid välja katsesarvi. Näis, et idealistidel on kõige rikkamad lõikuspäevad.

Hommikul tuli isa maalt külla ja pani kostipaki nagu põrsa toanurka. Stasja oli parajasti linnas, Aleksei istus diivanil ja jälgis võõrast onu umbusklikult.

«Ema pole veel ikka leppinud,» alustas isa, libistas peopesaga üle kareda lõua ja viipas peaga Aleksei poole. «Ei tahtnud mind hästi siiagi lasta.»

«Isa, see on ju minu elu.» Siiski lõi Endrik silmad maha.

«Naistest ei saa tontki aru. Ema arvab, et me sinu pärast maad saame, muidugi kui sa koju tuled. Kandsid kah nagu sõjamehe vormi. Eks vanad asjad ole nüüd ununud. Ega nad sind sealgi enam punaseks pea.»

Endrik taipas, et isa veeretas tegelikult omaenda mõtteid, ja tal hakkas kahju. Isa oli märgatavalt vananenud. Kindlasti ootab ta praegu pinevalt vastust. Kuigi Endrik teadis juba ette, et see isa ei rahulda, ütles ta siiski: «Maareform annab ehk niigi maad. Minu sealolek pole tähtis.»

«Ei ole tähtis...?» Isa püüdis nägu teha, nagu usuks ta poega. «Praegune rendikoht on viletsavõitu, va liivasoss. Ema kardab, et kui meile reformiga viimaks seesama kaela määritakse!»

«Seda ära karda,» rahustas Endrik. «Oled talumaal ja ega siis talude küljest lõigata. Mõisamaad jagatakse välja.»

«Kuulukse jah, et nii,» nõustus isa. «Meie peremees lahab kah mõisa küljest tükki saada. Temal käis ju poiss sõjas. Ja ise mõtleb nõuda kaitseliidus olemise eest. Seda ma kardan, et kui nendele antakse mõisa küljest nüüd veel juurde ja neil maad juba niigi palju käes, et meile antakse siis tema talu tagumine liivasoss. Oleks ikka nagu julgem, kui sa ise koju tuleksid.»

«Teie hallparuni plaanid lähevad luhta,» kinnitas Endrik. «Maareformi seadus ei luba seda, ole päris rahulik.»

Endrik oleks praegu ehk tõesti kaasa sõitnud, kuid kartis, et ta seal midagi ära teha ei suuda. Oma ilmumisega võib ta olukorra koguni täbaramaks ajada. Seal on küll sõpru, kuid vaenlased on tugevamad. Eks ta lubanud ju omal ajal hallparuniteltki osa maad ära võtta ja maatameestele anda.

Kui isa lahkus, tuli Aleksei oma nurgast välja ja küsis: «Ta tahtis sind meie juurest ära viia?»

«Ta kutsus mind ainult külla.»

Hamas jõudis koju ka Stasja.

«Isa käis ja tõi kosti.» Endrik ulatas naisele kompsu ja tähendas enda kohta: «Lähen puuhoovi.» Stasja tahtis külaskäigust pikemalt teada, aga mees kiirustas minema.

Reemet levitas töölisväljaandeid, käis vabrikutes ja võttis uusi tellimusi vastu. Õhtuti istus ta Töölismajas ja hiljuti kuulas seal Sõmeri referaati rahvusvahelisest olukorrast. Parteiliider kõneles, et suurte rahvaste revolutsioonilist töölisliikumist tuleb meil teravalt silmas pidada, et õiget aega mitte maha magada. Suurriikide revolutsioonist olenevat tööliste võimule tulek ka siin. Endrik oli kibestunud. Tuttav jutt, kuid ta on kuratlikult järjekindel! Mõne päeva eest oli Sõmer pakkunud Reemetile tulusamat teenistust. Ta hakaku partei propagandistiks valdades. Endrik ütles sellest ära. Kui Sõmer imestunult küsis, miks, ja kinnitas, et sealt tõusvat ta varsti kõrgemale, vastas Endrik tõrksalt: «See on varajane.»

Praegu oli Reemeti ülesandeks revolutsiooniliste tööliste koondamine iseseisvate sotsialistide parteisse. Endrik oli vahepeal mitmete kommunistidega kohtunud ja nendelt ülesandeid saanud, nagu omal ajal Rähni-

kult. Kuid ta polnud oma praeguse tegevusega siiski rahul. Mitte sellepärast, et peab juhusliku tööga perele leiba teenima. Põhjused olid palju sügavamad. Reemet tundis ikka veel, et ta päris töölisliikumisest kuidagi kõrval seisab ja elu ääremaadel liigub. Töölismajas Sõmerit kuulates oli temas tekkinud ootamatu protest. Ta oleks tahtnud ise kõnepulti minna ja rääkida rahvale nii, nagu tema sellest asjast aru saab. Ja niisugune tahtmine ei tulnud tal esimest korda.

Puuhoovi juhataja, kes tulijat juba kaugelt nägi, viipas Reemeti enda juurde ja osutas suurele puuhunnikule.

«Lao riita ja lase kätel käia. Muidu jõlgub neid siin ülearu, aga täna on kõik nagu maa alla kadunud!»

Et ärevat südant jahutada, andis Endrik tööle tõesti pihta. Ta oli tujust ära, et isa aidata ei saanud ja ise rumalat jooksupoissi mängib. Vaid see rõõmustas, et ta mõne päeva eest Pälsoni ja Sassiga lähemalt tutvus. Pälson oli keevaline, sest ega tal muidu poleks Õpetajate Seminaris jalgealune tuliseks muutunud, Sassi aga tasakaalukas ja tark.

Töö kuumendas keha ja jahutas südant. Puuriit kerkis jõudsalt. Tunni pärast saadeti talle mõned appi. Need olid jõuetud ja räbalais mehikesed. Üks lehkas denaturaadist. Endrik tundis neid. Kaltsakproletariaadi hulgast, kellele tõsiste asjade puhul loota ei tasu.

Oli juba õhtu, kui töö lõpetati. Endrik sai oma sajamargalise. See oli uus raha. Praegu olid kõik rahad uued. Stasja ei ole talle veel kunagi öelnud, kas sellest aitab, mis ta koju toob, või peaks ta rohkem hankima. Nädala eest oli Endrik isegi suitsetamise maha jätnud.

Päevad möödusid. Elati peost suhu. Kui külast lisa saadi, oli toit rasvasem. Endrikul tekkisid kavatsused, mida ta esialgu isegi sõpradele ei usaldanud. Oma isale, kui see jällegi linnas käis, rääkis ta sellest esimesena. Kuid vana laitis poja mõtte maha, tähendades, et see pole ikkagi tõeline maasaamine, pole nagu päriselt oma. Endrik jäi aga enesele kindlaks.

Sõmer ja ka teised parteijuhid räägivad maa ühisest kasutamisest artellides, et just nende kaudu saab mõisad kodanluse hammaste vahelt välja kiskuda. Kuid

miks neid siis organiseerima pole hakatud, kui see isegi maareformi seaduses on ette nähtud? Lusikas pudrukuhilaga jäi poolele teele peatuma.

«Kas ei maitse?» usutles Stasja.

«Miks Sõmer sellest ainult lobiseb?» küsis Endrik valjusti.

«Jumal hoia! Näed juba püstijalu und,» hurjutas naine.

«Võib-olla näengi,» nõustus Endrik. Ta ütleb Sõmerile, et võtab paari-kolme artelli asutamise enda hooleks. Ja kui sellest mujalgi kuuldakse, tekib neid üle maa. Valitsus ei saa midagi parata, et asjad just nii arenevad. Reemet oli lootnud, et kehvikute ja sulaste maanälg lõpuks ometi kustutatakse, kuid asi ähvardas vastupidiseks kujuneda. Põhimõttel — kellel juba on, sellele antakse veelgi juurde. Ja mida sulane palja maaga peale hakkaks, kui valitsus toetust ei anna? Põld jääks sööti ning lõpuks satub too maa ikkagi peremeeste küünte vahele. Ühiselt tuldaks aga maa harimisega ikka kuidagi toime.

Stasja ei suutnud oma mehe vaimustust jagada ega seda mõista. Ta oli pahane, et Endrik alalõpmata teiste elu ja asjade pärast muret tunneb, aga oma perele sügugi nii palju ei mõtle. Endal paistavad püksipõlved läbi, aga räägib mingisugustest artellidest, nagu tahaks ise samuti sinna minna. Imelik, väga imelik mees on tal. Esimese mehega polnud tal majanduslikke muresid ning lõpuks ta harjus, et ta teda ei armasta. Endrikuga on teine lugu. Ta ootab teda alati ja tunneb suurt hirmu, kui mees teinekord hilja peale jääb. Oleks majas ainult küllalt süüa . . .

Endrik aga oli oma mõtetes rahul. Lõpuks ometi asub ta päris omal käel tõsist ülesannet lahendama. Ta tegutseb üksi ja viib oma kavatsuse liidrite juures maksku mis maksab läbi. Ja nüüd ei tahtnud ta enam ainustki päeva viivitada.

Sõmer pidi olema ajalehe toimetuses. Siin ta istuski ja parandas oma artiklit. Ruumis oli peale tema veel inimesi.

«Lase tulla,» tõstis Sõmer pea. «Sinu jaoks on mul alati aega.»

Reemet valis sõnu. «Mulle pakuti tasulist kohta ... kihutustöö tegemiseks, maale. Ütlesin tookord, et vara. Aga nüüd ma võtan vastu ja võiksin otsekohe ametisse astuda.» Ta oli siia tulles kõik läbi mõelnud.

«See on ju suurepärane!» kiitis Sõmer ja laksas peopesaga vastu lauda.

«Ainult ühel tingimusel,» jätkas Reemet. «Hakkan mõisates ühise maakasutuse artelle tegema.»

Ruumisolijad olid hämmeldunud. Sõmer tõusis laua tagant. Ta kogus ennast teistest kiiremini ja laiutas käsi: «Seda me ju teemegi! Oled mind sellestsamast asjast küll ja küll kõnelemas kuulnud. Minu seltsimehed on seda samuti teinud.»

«Sõnu, jah,» nõustus Endrik. «Mina aga tahan artelle endid teha. Lähen mõisa ja kogun moonakad kokku, räägin asjad ära ja panen soovijate nimed kirja, valime juhatuse, artelli esimehe. Kui maajagamine tuleb, on artell kohe platsis!»

«Vaata, kui agaralt,» venitas Sõmer.

«Kui maatamehed taipavad, et ilma artellita hall parunid nende maa ära võtavad, pole enam kahtpidi mõtlemist.»

«Mida aga valitsusparteide mehed ütlevad, kui meie artelle teeme?» Sõmer naeris sunnitult. «Panevad meie partei kinni ja muudavad seadust. Kas meie keskjuhatus peab sinu pärast kõigiga sõjajalale asuma?» Sõmer ei hoolinud enam, et ta poleks Reemetile nendest salapõhjustest ehk rääkima pidanud. Asja tulevat ajada tasa ja targu, sellest võib esialgu ainult rääkida, mitte aga praktiliste sammudeni minna. Kunagi hiljem, siis kui ka valitsusparteid seda mõtet toetama hakkavad, tulevat tegutsemine kõne alla. Reemet olevat utopist. Ta mingu koju ja mõelgu olukorra üle järele, tulgu mõistlikuna tagasi ja nad võtavad ta tõesti palgalisele tööle. «Aga üldiselt,» lõpetas liider, «revolutsioon, mis niikuinii kunagi tuleb, lahendab ka selle küsimuse. Ajast ei või ette rutata!»

Reemet mõistis Sõmerit. Mõistis teda paremini kui kunagi varem ja kinnitas talitsetud vihaga: «Ma lähen ikkagi. Ja näitan, et te olete kahepaiksed, tühjad sõnategijad!»

Järgmisel varahommikul ruttas Endrik piki maanteed linnast välja. Oli tõstnud tuult ja lotjade kollakad purjed Emajõel meenutasid pooleks lõigatud hiiglakõrvitsaid.

Mida kaugemale teekäija jõudis, seda rohkem ta oma südames Sõmeri üle naeris. Ehk saatis too tema juurde juba saadikugi välja või alandas ennast niivõrd, et tuli ise kodust otsima? Endrik oli veendunud, et ta endiste mõisamoonakatega juba täna kokku lepib ja artelli loomine teoks saab.

Mõis asus maanteest vasakul. Sealsamas valendaski härrastemaja. Teised hooned paistsid selle kõrval kuidagi luitunud ja viletsad nagu vaesed vennad rikka ümber. Kõrged puud, tiik. Kuid üldilme oli niisugune, et siin enam ammugi härra ei valitse. Tõllakuuri katus oli maha kistud, suures mõisaõues vedeles igasugust risu, lahtivõetud põllutööriistu, kahe allesjäänud rattaga vanker... Pulstunud koer nühkis ennast vastu krobelist härrastemaja seina.

«Kes selles häärberis võiks nüüd elada?» mõistatas Reemet ja jäi ukse ette seisma.

Krõbina peale pöördus Reemet ümber. Tema selja taha oli nagu maa alt ilmunud inimene. See oli korralikult riides, linnaliku välimusega mees, kandis koguni kaabut. Jalas olid tal läikimalöödud säärikud, kaenla all tolknes ratsapiits.

«Mis teil vaja on? Kes te olete?» küsiti loius, aga luuravas toonis.

«Ja teie?» uudistas Endrik omakorda. «Ega viimaks mõisa omanik! Minu teada teda siinmail enam ei ole.»

«Olen põllutööministeeriumi volinik ja valvan, et midagi laiali ei veetaks ning põllud saaksid täis külvatud!»

«Kes siin peaks külvama?» elavnes Reemet. «Kas endised mõisatöölised? On maa nendele ajutiseks kasutamiseks antud?»

Voliniku nägu süngestus: «Kes te olete? Ja mis see teie asi on, kes külvab! Kas mõisatöölised, paljad nagu püksinööbid, saavad siis külvata?»

«Tulin nende paljaste nööpidega rääkima!» Reemet silmitses volinikku irooniaga. Ta püüdis käituda, nagu oleks suurte volitustega kohale ilmunud.

«Eks minge ja rääkige siis,» torkas ministeeriumi esindaja ja viitas piitsaga valgeks võõbatud mõisamajadele.

Moonakamajad olid Reemetile nii tuttavad. Valgeks lubjatud seinad, väikesed aknad, keskel madal ja lai uks. Ühel pool koridori elab kaks, teisel pool samuti kaks perekonda. Samasuguses hoones oli ta ise üles kasvanud. Esimese ukse ees kisas lastekari. Endrik pöördus suurema jõnglase poole:

«Kas isat-emat on kodus?»

«Isa on tööl, ema hoiab väikest õde.»

Üle kõrvade kasvanud juustega poiss näitas, kus ta elab. Reemet astus tuppa. Keskealine, magamatusest punetavate silmadega naine kiigutas hällis imikut. Endrik istus pliidi ette taburetile. Naine tunnistas teda võõrastavalt. Et tema umbusku hajutada, läks Endrik otsekohe asja juurde ja ütles sõbralikult: «Tulin linnast, et sellesama mõisa endiste töölistega rääkida, kuidas elu korraldada. Et kuidas mõisatöölised maa, mida nad enne harisid, nüüd enda kätte saaksid.»

«Enda kätte?» Kiik jäi seisma, laps tihkus viriseda. «Kes meiesugustele maad annab! Elu on nüüd lausa segamini. Enne oli härra siin, ja kui puudus kätte tuli, anti laenu. Mees käib mul talus tööl, sinna saab oma kolm versta . . .»

«Kes siinseid põlde siis harib?»

«Eks mõõdeti ju peremeestele. Minu mehe peremees sai kah ühe lahmaka.»

«Ja nii terve mõis?»

«Nii terve mõis. Või siis rikas vaesele annab.»

«Kas nüüd kõik suurte peremeeste juures tööl käivad?»

«Mõned kolisid ära, taludesse. Aga mõned arvavad, et ka neile mõisa küljest tükk lõigatakse.»

«Kõik ei arva siis nii? Teie mees näiteks?»

«Minu oma ütleb, et ninast veetakse, lootjad tuult taga ajavad.»

Naine, kellel nähtavasti päevade viisi polnud võimalust kellegagi rääkida, oli jutukas ja Reemet sai kõigest, mis tal vaja oli, teada. Vallavõimude poolt võis kõige halvemat karta. Jõukad ja kohalikud vabadussõjalased peavad mõisat nagu omaks. Peale selle veel

kahl karjamõisat. Reemet käis ka teistes peredes. Mitmel pool olid uksed kinni või olid kodus ainult väikesed lapsed. Viletsus vahtis vastu igast praokesest, ka laste kahvatutest nägudest. Ühes peres sai Reemet jutule elatanud vanamehega. Kui ta oma plaanidest avameelselt rääkis, kuulaja nägu nagu selgines ja tema juttki muutus reipamaks: «Artelli? . . . Kõige paremb olesmuiduki, kui igaüts oma lapikese saas. Võtas kah adrakured peiu. Aga kos sa tollega! . . . Mine ja kae, kes nu sääl mõisapõllul praegast ärrat mängva? . . . Säädus om lolle jaos. Olgu sis joba artell, nagu härra seda ütel. Kost võtta obeseid, riistu ja seemet . . .?» Vanamees ohkas ja toppis piipu. Tema soonilistes, paistetanud liigestega kätes oli kogu tema pikk ja vaevarikas elu.

«Ja need tahavad veel atra hoida,» mõtles Reemet ning tema ette kerkis esmakordselt nii teravalt teadmine, et ainult tööliste valitsus lahendaks sellesama mõisarahva leivaküsimuse.

Vanamees oli piibukaha tubakat täis saanud.

«Kas kutsume siis õhtuks rahva kokku?» proovis Reemet teise arvamist. «Arutame seda asja, asutame artelli ära ja pärast näeme, mis edasi saab. Seadus on olemas, valitsus keelata ei saa.»

«Eks võis kutsu küll,» oli taat asjalik.

Pärast moonakaid otsustas Endrik ka ümbruse pisiperemeestega rääkida. Aga vaevalt oli ta saanud sadakond meetrit mõisasüdamest eemale, kui nägi ministeeriumi volinikku mitme mehega vastu tulevat. Reemeti süda aimas, et nad just teda otsivad, ja ta pööras kõrvale. Mehed asusid tal teed ära lõikama. Nad koguni jooksid ning karjusid läbisegi: «Pea kinni! Niru! Kuhugi sa ei pääse!»

Reemet jäi seisma, pistis käe palitutaskusse ja sirutas selle mõistaandvalt ettepoole. Praegu ta kahetses, et relva koju jättis. Tulijaid oli ühtekokku kuus. Valitsuse esindaja vehkis ratsapiitsaga õhus. Teistel olid käes toekad vemblad, kahel mehel käistel kaitseliidu sidemed. Põgeneda polnud enam kuhugi.

Ministeeriumi volinik jõudis koos sonimütsis noormehega esimesena kohale ja kamandas: «Tulge meiega ühes!»

«Miks? ... Mis õigusega te siin käsutate?» Reemet püüdis jääda üleolevaks. Kaigastega mehed põrnitsesid eemalt. Tundus, et nad teda siiski nagu pelgavad ja loodavad valitsuse volinikule.

«Kas teil minu arreteerimiseks luba on?»

«Ma ei võta teid kinni, vaid palun enesega viisakalt kaasa tulla, seltsimees — Endrik Reemet! Me ei ela kuskil Metsikus Läänes, vaid noores kultuurriigis!» Valitsuse esindaja ilme oli isegi armastusväärne, kui ta ringis seisvatele meestele osutas: «Nagu näete, meie inimesed ei taha artellidest midagi kuulda.»

Endrikule oli üllatuseks, et teine ta nime teab.

«Sihuke vaja maha lüüa ... untsakas!» mühatati meeste hulgast.

«Anna ta meie kätte, härra Kõiv! Teeme ta kondid pehmeks kui saunalaval!»

«On teist mõni mõisamoonakas olnud?» pöördus Reemet meeste poole. «Ei ole! Peremehed ja perepojad. Teid pole artelli vajagi, ja minge laiali!»

Naerdi. «Meid ei võta, aga mõisamaid tahad küll. Vaata, et sa kaod siit, või muidu ...» Kaigas vuhises õhus.

«Saate nüüd aru!» Esindaja pistis ratsapiitsa saapasäärde. «Ma võin teid kommunistlikus kihutustöös süüdistada, kuid teie eest paluti. Lõpuks me olime ju isegi parteikaaslased. Seepärast ma kaitsengi teid. Peaksite tänulik olema.»

Reemet raevutses südames, kuid tal ei jäänud muud üle kui kaasa minna. Meelsasti oleks ta praegu sellelt kehkenpüksilt piitsa ära kiskunud ja ta korralikult läbi peksnud. Kui nad härrastemaja ette jõudsid, kus vedruvanker ootas, küsis Reemet järsult:

«Kas te ei ütleks, kes minu eest palus?»

«Aimate ehk isegi. Kui kuulda sain, et artelli tegemisest räägite, teadsin kohe, kust ja kelle mees te olete. Sõmer palus, et ma teid oma kaitse alla võtaksin. Temale võlgnete tänu, et nii odavalt pääsete!» Volinik naeris ja Reemetile oli see kahekordselt solvav. Teda reedeti. Nii rumalat sissekukkumist ta ei oodanud.

Valitsuse esindaja osutas vankrile: «Sõidame! Talumehed on vihased ja ka minul on linnasõiduga kiire.»

Reemet hüppas vankrisse ja kinnitas meestele: «Artelli teeme siia ikkagi!» Volinik Kõiv andis hobusele piitsa.

Kui suurel maanteel oldi, muigas esindaja: «Jooksete peaga vastu müüri. Kas härra Sõmer ei ole teid õpetanud? Või olete kommunistide mõju all?»

Kui Endrik seepeale ei vastanud, jätkati veel jutukamalt: «Võtke minust eeskuju. Varem olin ma sotsialist-revolutsionäär. Alguses vasakpoolne nagu Sõmer, siis parempoolne. Lõpuks sai minust mõistlik sotsialist ja nüüd olen vabariigi valitsuse esindaja, kes mõndagi võib otsustada.»

«Ainult hallparunite huvides. Olete südametunnistuse koos naha ja karvadega kodanlastele müünud!»

Volinik ei solvunud. Ta tundis ennast Reemetist niivõrd üle olevat, et ainult naeris pilkavalt. «Kui ma noor olin, mõtlesin kah südametunnistusest. See on ainult idealistlik väljamõeldis. Ja kodanlased olete samuti välja mõelnud. On ainult elu ja muud midagi. Elu, kus ühel on vedanud, teine aga ootab oma aega ja selle nimel rabeleb!»

Linn juba paistis. Volinik vaatas kella ja sundis hobust veelgi kiiremale sõidule. Vanker hüples august auku. Linnapiirile jõudnud, käskis Endrik hobuse peatada, kargas sõidukilt maha ja lausus irooniliselt: «Loodan, et see meie viimaseks kohtumiseks ei jää!»

18.

Hommikul sadas seenevihma. Taevas oli äärest ääreni tinahall. Võis arvata, et pühapäev on mokas. Pärastlõunaks pillutas aga tuul ühtlase pilvemassi laiali ning ilm muutus päikeserohkeks, meelitades inimesi tänavatele, parkidesse, jõe äärde. Emajõe kaldad paljetusid õngitsejatega. Veel sõelusid paadid.

Töölismajja oli jäänud vaid Endrik Reemet. Tallemeeldis majas valitsev vaikus. Endrik istus laua taga ja kirjutas ajalehele artiklit, mis pidi saama nii mõneski suhtes programmiline. Algus läks hästi, aga siis ta takerdus. Mõtted hüplesid siia-sinna ja ta kriipsutas kirjutatu samas maha.

Möödunud kuude kõige tüsedamaks saavutuseks pidas ta sõmerlaste kõrvalesurumist töölispartei juhtivatelt positsioonidelt. Esialgu tegi Reemetile meelehärmi, et Sõmeri ennustus täppi läks — ühise maakasutuse artelli loomisest ei tulnud Endrikul siiski midagi välja. Nüüd polnud tema jaoks ka sellel enam tähtsust. Artell oleks nagunii varsti hingusele läinud. Ta oli jõudnud arusaamisele, et niikaua kui kodanlased valitsuses istuvad, ei saa kehvikud iialgi maad...

Endrik katkestas taas kirjutamise. Riigikogu valimistele peavad nad juba homsest alates palju rohkem tähelepanu osutama. Ühise Väerindega valimistele! Ühise Väerinde nimekirjad?... Ta vaatas kella ja imestas, et Liine täna hilineb. Siis mõtles ta kohtamisele partei Keskkomitee põrandaaluse organisaatoriga, tollesama Apakuga.

Reemet jõudis juba kolmanda lehekülje pooleldi täis kirjutada, kui kuulis tuttavat:

«Tervitus!»

Uksekünnisel seisis Liine. Endrik polnud teda hulgal ajal nii rõõmsana näinud.

«Saa tuttavaks!» Liine osutas oma kaaslasele. «See on minu väike õde Meliine.» Tegelikult olid nad ühepikkused ja ka vanusevahe ei võinud kuigi suur olla.

«Ah siis väike õde!» rõhutas Endrik. Meliine käsi oli soe, pehme, kuid neiu kätles tugevasti, isegi mehelikult.

«Liine... Meliine... Nimed riimuvad. Ja väljanägemiselt võib juba kaugelt aru saada, et tegemist on õdedega.»

«Ime aga, et sina sellest aru saad,» naeris Liine. «Naiste jaoks pole sul ju silmi.»

«Miks sa pole mulle varem öelnud, et sul õde on?» otsis Reemet uut jututeemat.

«Ma olen paljustki vaikinud...» Liine muutus mõtlikuks ja istus nagu oma inimene kunagi Endriku vastu teisele poole lauda.

«Ja miks sa arvad, et minu õde see maja ja meie tegevus üldse huvitab? Ta tahab ehk omaette elada. Ainult tantsupeod, kuni leiab kindla peigmehe... Loob vaikse, idüllilise kodu...»

Meliine punastas ja protesteeris: «Kust sa seda

võtad? Kas ma olen sulle kunagi midagi niisugust rääkinud!»

«Sul, sõtseke, on lühike mälu,» ärritas Liine oma õde edasi. «Rääkisid ükskord maal, ühel õhtul, mäletad...»

«Milleks sa seda praegu pead rääkima?»

«Milleks?... Võib-olla lihtsalt selleks, et sind proovida.» Liine pilgutas Endrikule vandeseltslaslikult silma. «Sinu linnatulekust on nüüd juba üle kahe aasta möödas...»

«Elate muidugi koos?» küsis Endrik, et midagi öelda, kuna Liine provotseeriv käitumine valmistas juba piinlikkust. Või oli selles süüdi Meliine? Et ta oma sinisesse silmadesse nii julgelt vaadata laskis? Neiu tunnistas Endrikut kuidagi hindavalt, ilmselt oli Liine temast mõndagi rääkinud.

«Jah, me elame koos,» vastas Liine. «Õde on mul kangur ja tööjab kodus... muidugi peremehe tellimusel ja tema materjaliga. Meliinel on oma tööks eriline anne...»

«Liinel on ikka see jutt — eriline anne,» tõrjus Meliine. «Pole mul mingit annet.» Talle ilmselt ei meeldinud kiitmine.

«Meliine võiks siin alguses niisama käia,» tegi Liine nüüd asjalikku juttu. «Eks hiljem näe... Ega ta paljalt kangruks ju ei taha jääda ja...»

Endrik silmitses Liinet tähelepanelikult ja sai aru, et ta oma õega hoopiski mitte sellepärast siia ei tulnud, et talle Töölismaja näidata. Tema südant vaevas mingi mure. Mure, mida ta asjata endas alla püüdis suruda.

«Sul oli vist veel midagi?» küsis Reemet kaheldes.

«Oli... jah, oli küll!» Liine võttis Endrikul käest, viis ta akna alla, et õde teda ei kuuleks. «Mulle paistab, et olukord läheb jällegi palavaks... Kui minuga midagi peaks juhtuma, ära siis Meliinet omapead jäta, otsi ta üles. Ta lööb ehk küll niigi läbi, aga siiski... Vahel paistab ta mulle nii naiivsena...»

«Midagi juhtuma? Oled sa siis midagi märganud? On sind kodus puistamas käidud?» külvas Reemet küsimusi.

«Kõik võib olla ja tulla. Meiesugune peab igasugus-

teks ootamatusteks valmis olema. Tead seda ise niisama hästi.»

Endrik püüdis ikkagi midagi lähemalt teada saada, kuid Liine lõpetas tema pärimised küsimusega: «Ega sa ei unusta minu palvet? ...»

Ta võttis mehel usalduslikult käsivarrest ja nad läksid tagasi Meliine juurde, keda salatsemine polnud ilmselt häirinud ega solvanud.

Kui õed sõbralikult käevangus Kivisilla poole läksid, vaatas Reemet neile hulk aega järele.

Endrik rahunes, kui ta mõni päev hiljem Liinet taas nägi. Neiu tuli öösel, et Apaku soove edasi öelda. Asi seisis Riigikogu valimistes — keda Ühise Väerinde nimekirjadesse sisse võtta, õigemini lõplikult nendesse jätta.

«Organisaator ise ütles sulle seda?» päris Endrik.

Liine naeratas. «Mida sa õige mõtled! Vahepeal oli võib-olla isegi rohkem kui kaks lüli. See on nüüd päris kindel, et olen kõva valve all. Päeval läks mitu tundi, enne kui sabadest lahti sain.»

«Kus sa siis olid ... praegu on juba öö?» ei mõistnud Endrik.

«Ega ma kodunt siia tulnud!» Liine naeris jälle. «See veel puudub, et nad sinugi ...»

Ilmselt tundis naine oma ohtlikust olukorrast koguni lõbu. Kaitsepolitsei näeb tema jälgimisega ööd-päevad vaeva; nad kulutavad tema peale palju jõudu, aga mujal tegutsetakse samal ajal seda kindlamini.

«Alguses oli küll veidi kõhedavõitu ... aga nüüd ma ei karda enam. Apak ütleb, et on sõda ... meie ja kodanlaste vahel. Et ka selles sõjas on ohvrid parätamatud. Võitja on aga teada, ainult see pole teada, kes meist endist selles sõjas langeb.»

Endrik pidas praegu manitsemist üleliigseks, teisele isegi solvavaks. Liine teab ise, mida teeb ja mis on hetkel kõige tähtsam. Ta tahtis naist saata, kuid see pidas niisugust asja tarbetuks: «Jäta see kavaleri mängimine ... pole ju mõtet!»

«Ma ei mõelnud seda nii.» Reemet tundis südames torget. Ta saatis teda siiski üle jõe. Nad kõndisid kõrvuti, aga vahetasid pika teekonna jooksul vaid mõne sõna.

Nad olid juba hüvasti jätnud, kui Liine ootamatult küsis: «Kas sul revolver on?»

«Ei ... ei ole.»

«Kui ei ole, siis muretse,» soovitas Liine. «Mina lähen homme metsa laskmist õppima.»

«Üksinda?»

«Ma pole elus ainustki pauku teinud, keegi tuleb kaasa. Nii et ära sa ennast jälle saatma paku!» naeris neiu.

See jäi nende viimaseks kõneluseks. Mõne aja pärast sai Reemet kuulda, et Liine on kinni võetud ja lühikese uurimise järel ühel öösel kruusaaugus maha lastud. Endrik Reemet kasutas ära Rähniku soovituse ja astus parteisse.

19.

Sellel esimese mai varahommikul oli taevas kõrge, sinine ja selge. Kojamehed nühkisid luudadega siledaks sõidetud munakive ja päikesepoolsetel katusekülgedel kudrutasid tuvid. Jaani kiriku torni ümber lendles kärarikas hakiparv ja nende kisa oli üle linna kuulda.

Politseiplats oli rahvast täis. Korraldati kolonne. Lehvisid punased lipud ja erendasid loosungid — «Kõik hääled Ühise Väerinde kandidaatidele!», «Meie nimekiri on nr. 4!», «Nõuame tööd ja leiba!». Noortööliste kolonni ees kanti üht ägedamat: «Nuhid turbarappa tööle! Maha Kreuksi mõrtsukad!»

Kolonnide ees lehvis partei lipp, mille siidile oli tikitud «Elagu III Internatsionaal!». Politsei oli nõudnud, et see hüüdlause sealt maha võetaks, kuid ametivõimudele oli vastatud, et seda lõbu võiksid neile «metsasotside» ninamehed teha. Et tegemist pole enam möödunud aasta maiga, kus Sõmer need sõnad tõesti laskis maha võtta.

Politseiväljak polnud juba aastaid nii palju rahvast näinud. Kolonnid hakkasid liikuma. Raekojaplatsile olid skaudid üles rivistatud, otsekui oleksid nad möödduvate tööliskolonnide puhul auvalvesse pandud. Siinsamas ootav sõjaväeorkester laskis kolonni peal ligemale jõuda ja hakkas ootamatult polkat mängima. Aga töölised alustasid «Internatsionaali», laul paisus ja

pasunameeste pingutused jäid asjatuks. Endrik Reemet oli valvel. Nad olid tänaseks palju ja kaua aega ette valmistusi teinud ja kõik paistiski minevat kavatsuste kohaselt. Kas ei ole need mitte hirmunud väikekodanlased, kes kardinate vahelt piiluvad? Kas seal «Postimehe» toimetuse rõdul mitte Jaan Tõnissoni habe ei võbise? Kuhu on aga sotsid jäänud? Neid ei ole lihtsalt. Töölised olid nende üleskutsetele selja pööranud. See oli võit. Kas see alatiseks nii jääb...? Ja siiski olid nad astunud alles esimesed sammud.

Keegi oli ennast Endriku kõrvale poetanud ja sosistas: «Üks käis praegu hoiatamas, et meile enne Tähtvere parki ratsaeskadron vastu saadetakse!»

Reemet ei tahtnud seda küll uskuda, ent astus pikemalt pärimata siiski kolonnist välja ja lisas sammu. Eespool ei olnud näha midagi kahtlast. Ainult neliviissada meetrit veel ja nad ongi Tähtvere pargis. Üleval Jakobi tänava lõpus paistsid juba pargipuud ja sealsamas vasakul oli katoliku kirik. Jutt oli kindlasti provokatsioon. Nad ei julge Tartu proletariaadile näkku sülitada.

Ent siiski julgesid, proovida vähemalt. Tänava lõpus tõusis tolmu. Oli kuulda kabjaplaginat. Hetke pärast ilmus nähtavale esimene rivi paljastatud mõõkadega ratsanikke. Nüüd on vaja ennekõike rahu! Ainult rahu! Reemeti selja taga on naised ja lapsed. Seal on noori ja vanu, nõrku ja tugevaid, argu ja julgemaid. Rahu! Mitte paanikat!

Mäelt lähenes rongkäigule ratsanike eskadron. Sõideti paljastatud mõõkadega nagu mõnest kõrgest ülemusest möödumisel. Reemetit lahutas ratsanikest veel vaid mõnikümmend meetrit. Kas tullakse lippu võtma? Sõidavad ehk peale... Ta astus edasi aeglaselt, sammsammult. Ratsanikud tasandasid käiku ja jäid siis hoopis seisma. Nende ülem oleks nagu aru pidanud, mida ette võtta. Kas eskadroni komandeeriv ohvitser ootas midagi? Oli ta üllatunud, et rongkäik laiali ei jookse? Et see nende hirmuäratavast välimusest hoolimata endise korrapärasusega edasi liigub? Laul oli asendunud sügava, ähvardava vaikusega. Ohvitser polnud ilmselt ikka veel otsustanud. Endrik hingas alles siis kergemini, kui kolonni pea oli ratsanikest möödunud.

Ta andis korralduse lipuga edasi liikuda ja jäi iseeskadroni kõrvale seisma.

Eskadroni ülema silmad kompasid loosungeid. Kapten tuvastas möödujaid, et tabada mõne näost või käitumisest häbematust. Kõrv kuulas, kas keegi nende aadressil midagi ei ütle. Oli vaja sädet, et toimuks plahvatus.

Hobune tema all oli rahutu. Rahutud olid ka tema taha rivistunud sõdurid. Nendele oli antud korraldus ilma käsku ootamata oma kaptenile ükskõik kuhu järgneda.

Reemet aimas, et nüüd see juhtub. Noortekolonn oma julge loosungiga juba nii lihtsalt mööda ei pääse. Noored tulid kindla sammuga. Nad ei kardaks vist ka siis, kui neid kümme eskadroni ootaks. Nad ei maalinud sinna asjata nii suurelt: «Nuhid turbarappa tööle! Maha Kreuksi mõrtsukad!» Töölisnoorte rivi on sirge. Nad tasuvad veel kunagi kätte Kreuksi eest. Kunagi!

Kapten vajutas kannused hobuse kubemesse ja loom lausa hüppas paigalt. Õhus välkus haljas teras. «Hoia!» Mõtlemiseks polnud enam mahti. Töölisnoor rabas loosungivarrega mõõga poole, mis riidekangast puruks püüdis rebida. Kaks sõdurit kihutasid oma ülemusele rahva hulka järele. Ootamatult ilmus nurga tagant rühm politseinikke. Paistis, nagu oleks kõik kokku räägitud.

Noored ei mõelnudki oma loosungit ära anda. Kümned käed sirutusid hobuste poole ja haarasid valjaist. Loomad sunniti paigale. Ainult kapten möirgas ja püüdis mõõgaseljaga oma kinnihoidjaid tabada. Kuid ta polnud enam nii südi nagu enne.

«Loosunginarts siia!» karjus kapten.

«Sõjaväel ei ole õigust ennast sellistesse asjadesse vahele segada,» hoiatas Reemet kaptenit. «Minge ja jätkake oma katkenud jalutuskäiku!» Ja ta käsutas mehi, kes kapteni hobust kinni hoidsid:

«Viige härra kapten eskadroni ette tagasi!»

Kapten raevutses.

«Andke sellele kaptenile malakaga!» hüüdis keegi.

Reemet otsis silmadega ässitajat ja trügis inimeste vahelt hääle suunas. Mõned rebisid plangu küljest juba laudu lahti. Nüüd tuli tegutseda otsustavalt ja kiiresti.

«See on ässitaja!» karjus Reemet. «Võtke ta kinni!»

«Malakad välja! Andke töörahva vereimejatele!»

Rahvas lõi lainetama, kuid samas haaras Endrik ässitajal kõrist.

«See on provokaator! . . . Viige ta kõrvalhoovi, seltsimehed! Õpetage seda provokaatorit!»

Kapten saatis Reemetile salvava pilgu, andis siis hobusele mõõgaseljaga laksaku ja eskadron kappas piki tänavat edasi.

Politseinikud olid asjade sellisest käigust kohmetunud. Pidi tulema lööming, aga nüüd olid nad rahva poolt seina äärde surutud. Ainult ühe neist loosungikandjaist olid nad endale saagiks saanud. Aga loosungit ennast politseinikel pole. See liigub uuesti eespool ja on veel kõrgemale peade kohale tõstetud.

Üliõpilased hakkasid taas laulma. Reemet läks politseinike juurde ja küsis nii rahulikult, kui antud olukorras suutis: «Miks te ta kinni võtsite?» Kuid juba politseinike esimestest sõnadest sai ta aru, et seda poissi praegu nende käest päästa pole võimalik. Päästa niimoodi, et nad politseile tõsisemaks kokkupõrkeks põhjust ei anna. Peamine oli rongkäik, miiting Tähtvere pargis, kõned valge terrori ohvrite, Raadi kruusaaugus tapetute mälestuseks. «Toome su hiljem välja!» hüüdis ta noormehele. «Praegu ei saa!»

Tähtvere pargis kogunes rahvas laudadest kokkulöödud lava ümber. Reemet kõneles sellest, mida praegu tundis. Tänasest kokkupõrkest, nälgivatest töölistest ja nende seaduslikest õigustest. Endrik soovis, et inimesed teda usuksid ja oleksid julged ning järeleandmatud oma võitluses. Et nad Tõnissoni libedat juttu ei usuks, vaid teaksid, et omaenda võimu kättevõitmises on töölisklassi tulevik. Tõnissoni rahvaerakond päästab isamaad kodanlastele, mitte aga töölistele. Inimesed plaksutasid talle kaua.

. . . Sajad tartlased ning maatöölised liikusid taas linna — üle Puusilla Petrogradi tänavale. Raadi kruusaauk. Siin on maha lastud kümneid töörahva paremaid poegi ja tütreid. Noortöölistel olid kaasas lilled. Hilda ja teiste eestvõttel oli valmistatud pärgi, et nendega kruusaaugu põhja ehtida. See koht oli aga täna tugevasti kaitstud. Lähenejaile vaatasid vastu püssi- ja

kuulipildujatorud. Kruusaaugu äärtel vibutas ohvitser mõõka ja karjus: «Mitte läheneda! . . . Pataljon puhkab kevadpüha jalutuskäigust!»

Endrik seda ei oodanud. Ta oli nördinud ja pöördus siinsamas rahva poole: «Seltsimehed! Te näete ise, et kodanlus isegi meie langenud võitluskaaslaste mälestamist kardab. Kuid kunagi me ehime selle koha lilledega ja püstitame tulevastele põlvedele meenutamiseks mälestussamba, mida need langenud siin väärivad!»

Kolonnid hakkasid revolutsioonilisi laule lauldes tagasi liikuma. Meliine, kes teiste selja taga seisis, kuulis Reemeti iga sõna ja oli talle nende eest tänulik. Juba mõnda aega oli ta nende tööst osa võtnud ja Reemet oli talle mõned väiksemad ülesandedki andnud. Ta ei olnud unustanud Meliine õele antud lubadust. Neiu oli eile linna lähedal metsas käinud ja esimesi kevadlilli korjanud. Need olid tal nüüd käes. Kui teised tagasi läksid, tõmbus Meliine ühe maja nurga varju, et oodata, kuni kruusaaugu valvajad minema lähevad. Ta saatis silmadega kaugenevaid kolonne ja soovis südames, et nad siiski tagasi pöörduksid ja Reemet sealtsamast, kus ta enne seisis, kõneleks. Räägiks neist, kes siin pimedatel öödel on tapetud, kõigist. Meenutaks rahvale ka tema õde, kellest inimesed veel mitte midagi ei tea, kes aga ometi nende tuleviku eest oma elu andis. Laul aga kaugenes. Varsti polnud enam sedagi kuulda.

Sõdurid olid endiselt pikali ja püssisuud vahtisid tänava poole. Ohvitser kõndis kärsitult kruusaaugu kaldal ja vaatas aeg-ajalt kella.

Oodata tuli kaua. Ohvitser rivistas oma pataljoni küll lõpuks üles ja nad marssisid kasarmu poole, kruusaaugu kõrgele pervele jäid aga kolm püssidega politseinikku ja teisele poole kaitseliitlased.

Meliine oli löödud. Rongkäik on nüüd juba ammu Ressursi aeda jõudnud ja Endrik peab seal uut kõnet.

Meliine jalutas linna poole ja tagasi. Lõpuks tüdines sellest, läks jõe äärde ja vaatas, kuidas paadid edasi-tagasi sõeluvad. Habemikud pildusid pungil lodjakõhust puid välja. Piki Emajõge popsutas laev Kivisilla poole.

Kui neiu ükskord uuesti kruusaaugu juurde tagasi jõudis, olid kaitseliitlased lahkunud, kuid politseinikud kõndisid endiselt igavust tundes edasi-tagasi. Päike oli üpris madalale vajunud. Oli jahe. Meliine elas siinsamas lähedal ja läks koju, et soojemini riietuda. Alles hämaras tuli ta tagasi. Truud valvurid polnud aga ikka veel ära läinud. Politseinike mustad siluetid olid selgesti näha ja Meliine jäi samasse väravaalusesse seisma, kus ta enne oli valvanud. Kuid nüüd polnud ta siin enam üksi. Siinsamas oli ennast varjanud terve grupp noori. Meliine tahtis lahkuda, kuid tal haarati käest:

«Kes te olete?»

Noormees vaatas talle näkku ja Meliine tundis ära sellesama, kes rongkäigus loosungit kandis ja politseinike käest vaevu pääses. Ka temal ja kõigil teistel olid käes lilled ning pärjad.

Meliine näitas oma kimpu ja seletas: «Ootan politseinike lahkumist.»

«Kui nii, on teine asi,» tõmbus ülekuulaja tagasi. «Me ei oota, kuni politsei minema läheb, vaid ainult pimedat!»

«Nad peavad siiski meeles,» mõtles liigutatud Meliine. Ta tahtis nendele midagi head ja suurt öelda, kuid ei leidnud sõnu.

Siis mindi.

Meliine ei kartnud. Tema ees ja taga olid lillede ja pärgadega sõbrad. Hiiliti varjudena läbi kalmistu. Ei räägitud ainustki sõna ja igaüks mõlgutas oma mõtteid. Kui nad kätte saadakse, tabab neid karistus nagu suuri kurjategijaid. Juht, kes kõige ees liikus, jäi seisma. Nad olid kruusaaugu äärele jõudnud. Teisel pool patrullivad politseinikud. Neid pole pimeduse tõttu näha. Laskuti ettevaatlikult, aga kruus rabises ikkagi jalgade all. Kas märkasid? Ei, vist mitte.

Lõpuks jõuti augu põhja. Kõiges oli juba kokku lepitud. Noored hakkasid kätega kruusast kalmukünkaid kuhjama. Igaüks vähemalt kaks. Kruus oli lahtine sõmer ja töö läks ruttu. Kümmekonna minuti jooksul oli neliteist küngast lilledega ehitud — Meliine jaotas oma kimbu pooleks ja kahetses, et ta rohkem lilli ei korjanud.

«Isa, kas sellega kala näkkab?»

Reemet võttis Alekseilt ridva, libistas sellest käega üle ja küsis:

«Kas sul ainult ritv ongi?»

«Nöör on ka,» näitas poiss. «Aga konksu keerasin nõelast.»

Endrik uuris kogu varustust ja soovitas: «Latile pane vetruv pits otsa. Ja konksul pole kisasid. Nii paneb kala plehku!»

Aleksei ootas paremat hinnangut. Ta tahtis juba täna jõele minna, aga nüüd ei tule sellest midagi välja. Poisil oli nutt varuks. Ja võib-olla seetõttu Endrikule meenuski, et tal viimasel ajal pole tema jaoks aega jätkunud. Ta ei tea sedagi, kas tal on keeltes hinded paranenud või mitte.

«Aga miks sa koolis ei ole?» taipas Endrik alles nüüd pärida.

«Paaril poisil tuli tõbi ja kool pandi nädalaks kinni,» selgitas Aleksei.

«Isegi seda ma ei tea,» mõtles Reemet. Viimased päevad olid tõesti rasked. Koosolekud, nõupidamised, loengud, sõidud küladesse . . . Aga nüüd olid Riigikogu valimised siiski õnnelikult läbi. Just õnnelikult. Tööliskandidaadid said linnas kõige rohkem hääli. Endrik Reemet valiti samuti kodanlikku parlamenti. Sellele on imelik isegi mõelda. Ja Sõmer? Tema sai sellest kuuldes vist elu valusaima hoobi. Jah, selle kohta on olemas kindlad tõendid. Sõmer kadus areenilt suurema kärata. Nagu kuulda, hakkas ta lastele ajalugu õpetama. Kohalik ajaleht kirjutas, et Sõmer pedagoogilise töö kõrval veel suurt teaduslikku tööd tegevat.

Eile sai Endrik ametliku kutse Riigikogu avamiskoosolekule. Valimiste tulemused seega kinnitati — pärast pikka ooteaega. Reemet veendus ega imestanud, et Stasja sel puhul rohkem rõõmustas kui tema ise. Endrik mõistis oma naist. Stasja tahab talle ju ainult head, aga oma moodi.

«Kas sa mind ka kalale võtad?» küsis ta nüüd äkki Alekseilt. «Laename seks korraks ehk majaperemehelt õnged . . .»

Poiss oli kahekordselt rõõmus. Ta läheb täna siiski kalale ja ka isa tuleb kaasa.

Stasja käis toa ja köögi vahet. Kalalemineku plaanidesse suhtus naine osavõtmatult. Tema meeli põletas kõik need viimased päevad hoopis teine küsimus. «Kas nüüd meiegi paremini elama hakkame?» päris ta jällegi oma mehelt, kuigi teadis, kuidas Endrik sellistele asjadele vaatab. «Mis rahvajuht see on, kellel korralikku ülikondagi ei ole ja kelle naine rupskisabas peab seisma! Ka teist korterit oleks meile nüüd hädasti vaja, sest . . . kuidas sa selles punkris inimesi vastu võtad? Pole sinu suure koha vääriline ja . . .» Kaitsepolitsei võtab siinkäijad nagunii kõik eriarvele, arutas Reemet, aga naiselt küsis: «Kas sa siis tõesti mind nii vähe tunned ja minu tööd üldse mitte? Stasja, kas ma võitlen tööliste või kodanlaste huvide eest? Ütle mulle ausalt, kas mul kõlbab härrat mängida? Sa tahad minust ju kodanlast teha.»

Stasja nägu lõi lõkendama. «Poliitika pole mind kunagi huvitanud ja sa tead seda.»

«Ja edasi?»

«Ma armastan kõike, mis on ilus, hea . . . Ära hakka mind nüüd üle kuulama.» Naine läks mõne sammu köögi poole ja kinnitas siis uuesti: «Riigikogu meestel, nagu räägitakse, on ju suured palgad ja . . .»

«See pole üldsegi tähtis! Ega ma sinna palka noolima ei lähe. Osa kulub sellest kihutustöö jaoks, töölisajakirjanduse toetamiseks . . . Nii on see meie saadikutega ikka olnud.»

«Sulle pole raha tähtis. Ma sülgaksin sellele samuti, aga . . .» Naine naeratas andekspaluvalt oma süütut ja lapselikku naeratust. Ütleb vahel mõne suure rumaluse, teinekord risti vastu mehe veendumustele, ja naeratab seepeale nii, et raske on isegi pahandada.

Alekseil polnud aega. Tassi tulist kohvi kuidagi alla neelanud, jooksis ta välja. Minuti pärast ilmus majaperemees uksele ja usutles: «Kas on õigus, et õngesid tahate? Poiss ütles, panin teised siia ukse kõrvale.»

Aleksei tõi plekktopsiku ussidega. Ta võttis karbi ja õnged enda hooleks. Varsti jõuti Karlova linnaossa, kus asus linna suurem ehitusrajoon. Vürst Bulgarin tegi siin maaga head raha, istus lausa kullahunniku otsas. Karlova mõisa endised omanikud polnud ehk ühtekokku nii palju tulu saanud, nagu nüüd ehitusplatsid

[illegible] lõid. Poolelioleval majal olid sarikad püsti aetud. Värg kõikus varda otsas. Kolm töömeest istusid palgijuures. Pudel käis ringi. Põhjaga ülespoole keeratud tünnil oli suupiste.

«Kui liigud käes, võtke krants varda otsast maha,» nõustas Endrik.

«Eks me seda mahavõtmist praegu pudelipõhjast järgi vaatagi.»

Ühed ehitavad, teistel pole midagi süüa!

Tänav hakkas lõpule jõudma. Vasakul ajas tikuvabriku korsten paksu suitsu välja. Mehed veeretasid vabrikuõues haavapakke. Otse nende ees sillerdas päikesekiirtes Emajõgi.

«Proovime palgiparvedelt!» arvas Aleksei.

«Mine tahapoole, kõige viimasele,» soovitas Endrik.

Siinsamas hüppasid pootshaakidega mehed lahtistel palkidel ja juhtisid neid kanali kaudu vabrikuhoone ahnesse kurku. Eemalt lähenes reisilaev ning selle külgedel pöörlevad rattad peksid halli jõevee valgele vahule.

Viimasel parvel võeti võimalikult mugavad kohad sisse. Õngenöörid keriti lahti. Endrik sattus juba varsti hasarti. Ta ajas konksu taha juba kolmandat ussi, ilma et ainustki kala kätte oleks saanud. Tubli sissejuhatus tuli sealt, kust seda kõige vähem võis oodata. Aleksei tõmbas välja mehise latika ja puudus vähe, et ta koos halaga jõkke oleks sulpsatanud.

Juuni alguse kohta oli õhtu haruldaselt soe. Äsja lõppes Töölismajas suur kõnekoosolek. Reemet tahtis enne II Riigikogu avamist kuulda, mida rahvas sellelt ootab. Et asi põnevamaks kujuneks, kutsuti esinema ka sotsialistide liidreid. Kuid need ei tulnud. Töölismajas sumises nagu mesilaste taru. Uksed olid avatud ja need, kes saali ei mahtunud, sagisid koridoris ja akende taga. Endrik pidi tahtmatult mõtlema: «Siin on rahvas, kuid teiste käes on võim!»

Samas ta tundis, et keegi teda silmitseb. Ta kohtas endale suunatud põlevate silmade ainitist pilku ja võpatas. Kas see lohkuvajunud põskedega noormees on ikka tõesti Kiirats? Kus ta ennast peitis? On ta nüüd paremale või vasakule kaldunud? See oli Endrikule

momendil isegi põnev ja ta nihkus inimeste vaheli Kiiratsi poole.

Kui ta temale vaikides käe sirutas, tajus Endrik ebamääraselt, et ka seekord on Udos midagi toimunud. Tema veelgi kõhnunud näos oli midagi ebamäärast. Oli kõhklevat tagasihoidlikkust, oli nagu pingelist mõtlemist ja samal ajal ka lausa ängistavat tuimust. Tundus, nagu oleks teda vahepeal kümnes eri katlas keedetud.

«Arvasin, et sa ei taha tunda!» Udo vaatas maha.

«Vana jutt. Põed tagakiusamismaaniat.»

«Ole minu nahas ja vaatame, kas sina ei kannataks selle all!» Kiiratsi vaade oli imelik, kuidagi metsik ja tekitas Endrikus võõrastust.

«Miks siis sina sõna ei võtnud?» alustas Endrik sunnitult. «Kuidas sulle tänane koosolek üldse meeldis?»

«Lobisete niisama nagu sotsid! Pane tähele, sa ei tee seal Riigikogus mitte midagi ära.»

«Erilist ma ei loodagi. Tööliste valitsuseni me jõuame teiste abinõudega ja sellest ma rääkisin samuti.»

«Jah, kui see ainult teie teha oleks, siis küll. Mina tahaksin sinuga aga päris omavahel rääkida.»

Reemet viis Kiiratsi väiksesse ruumi. Külaline vajus toolile, nagu oleks ta äsja pika ning väsitava teekonna lõpetanud, ja vahtis kuidagi osavõtmatult ringi.

«Oled siia lisaks teistele ka Kingissepa ja Kreuksi pildid soetanud,» venitas ta ja sulges silmad. «Kui sa kõiki pilte tahad üles panna, kes maha lastakse, jäävad seinad kitsaks!»

«Sulle nagu meeldiks see?» küsis Reemet teravalt.

«Kas meeldib?» Kiirats mõtles. «Kunagi ma oleksin ehk jah ütelnud. Et demokraatia huvisid silmas pidada. Nüüd see ei meeldiks. Juba ammugi mitte. Kui siin maal ainult üks tõeline demokraat on, siis olen see mina. Kas sa tead, et ma lõplikult selle juurde jään, et kõigile parteidele ühesugust eluõigust nõuan?» Kiirats elavnes ja hakkas toas edasi-tagasi kõndima.

«Jah, olen demokraat! Uus ja mitte teiste sarnane. Ma läksin vabariiki ehitama, aga kohtasin kelme! Mikk nad rahvalt varastavad? Kuidas see võimalik on? Ainult sellepärast, et pole demokraatiat, et nad ka demokraatia ära varastasid . . .» Udo jäi Reemeti ette

seisma. «Kui sa tõesti rahvale head tahad, siis seisa seal Riigikogus tõelise demokraatia eest. Ma toetan seda. Isegi seda, et kolmandik ministrikohtadest kommunistidele antaks. Kaubandusministri koht! Venemaa ostaks meilt kõik ära ja suurte kapitalistlike riikidega me niikuinii võistelda ei saa. Siis töö- ja hoolekandeminister! Ka riigikontroll peab kommunist olema. Sa jätä oma diktatuurijutt! Seepärast teid just kiusatakse taga.»

Reemet ei saanud kauem pidada ja pahvatas naerma. «Tahad, et ka kommunistid sotsideks muutuksid! Nemad ju mängivadki kodanlusega kokku ega poolda ühiskklassi diktatuuri.»

«Sa ei mõista mind,» solvus Kiirats. «Ma kõnelen tõelisest demokraatiast ja kommunistide rusikast, mis nende hirmuks pea kohal peab seisma. Aga sina tuled oma sotsidega. Ei, sa ei saa minust aru. Kommunistid peavad sellepärast valitsuses olema, et õhk värske püsiks. Siis ajavad ka teised oma asju ausalt!»

Udosse oleks nagu uut energiat voolanud. «Nüüd olen ma targem! Kas sa arvad, et ma Riigikogu valimistel oma hääle sotsialistidele andsin? Või rahvaerakonnale? Või teile? Ei saanud anda! Praegu pole sellist parteid, kelle poolt hääletada, kellele võiks loota ja kes õiget poliitikat ajaks. Ei ole, see tuleb aga luua! Praegu on vaja aseainega läbi ajada, aga ma usun, et eestlase kaine ja asjalik mõistus sellega toime tuleb. Ta peab enne ainult kannatama. Ka sina, Endrik, ütled veel kunagi, et mul õigus oli! Ei, ära arva, et meil kõik mäda on. Ma ei ole lammutaja, vaid ehitaja. Ja mingid demokraatia alged meil on. Tuleb ainult olla ühisel meelel!»

«Kuidas saavad kodanlane, kapitalist ja tööline ühisel meelel olla?» küsis Endrik kibedalt. «Sa oled nagu laps! See on niisama võimatu kui näljase rebase ja kanapoja sõprus.»

Kiirats tõmbus eemale ja libistas sõrmedega läbi juuste, kuhu oli vahepeal tekkinud üllatavalt palju halli.

«Mis sinuga juhtunud on?» päris Reemet ja osutas juustele. «Mured? Oled sa haige? Ausalt öeldes, ma kahtlesin saalis, kas see oled sina või mõni teine.»

«Kas sa minu uurimusest oled midagi kuulnud?» küsis Udo süngelt.

«Uurimusest? Oled sa arstiteaduses juba nii kaugel?» oli Endrik imestunud.

Kiiratsi suu virildus hetkeks. «Sa ei teagi! Mina tean sinu tegevusest rohkem! «Elumaksumusindeks Eestis». See ongi minu arstiteaduslik töö ja kõik kokku!» Udo ilmes oli nüüd juba viha ja trotsi. «Elamiseks vähe, suremiseks palju! . . . See on kõngemise indeks! Kas sa tead, palju inimene normaalselt toitu vajab? Kõnesid peate, aga sellest pole teil aimugi. Puhkusel peab inimene saama 2000, kergel tööl 2500, raskel tööl aga 3500—3800 kalorit! Tahad, ma loen sulle ette, mida ta selleks päevas sööma peab?»

Reemeti imestus kasvas. Ta lükkas Udole tooli ja sundis: «Istu ja lase edasi!»

Kuid Kiirats ei istunud. Ta kõndis ümber Reemeti, ajas oma pikad luised sõrmed harali ja jätkas veel rohkem hoogu sattudes: «Leiba ja jahuaineid 775 grammi, aedvilja 920, piima ja mune 200, võid-rasva 60, liha 200, kala 135, suhkrut 50 grammi! Seda kõike päevas, puhkuse ajal, kui ta midagi ei tee ja niisama ringi jalutab. Need on minu eksperimentaalsed andmed Eesti oludes, meie kliima tingimustes . . . Ka Gautier, Rubner ja Atwater kinnitavad minu arvutusi!»

Kiirats peatus ja vaatas kuulaja poole. «See oli sulle vist üllatuseks, et ma selliste küsimuste peale oma aega raiskan? See oleks nagu teadus, mis? Faktid! Teises ja kolmandas jaos aga kirjutan, et meie tahmanäod õgivad praegu veel ülearu. Seal on elu pea peale pööratud!»

«Ja ise ütled, et teadus? . . . Mis teadus see siis olla saab?»

«Selle pärast töö üldse trükitigi. Et näe, mis te kisate elukallidusest. Kalorid? Täna oli mul endal lõunaks tükk leiba ja kaevuvesi! Loengutel ma enam ei käi. Nad viskasid mu igalt poolt välja! Alguses panid õppemaksu, aga pärast kihutasid minema, kui maksta ei jõudnud.»

«Paljudega on sama sündinud. Aga sinu uurimus? See on ju vesi kodanlaste veskile. Omasid nad nagu ei sööks.»

«Viis priieksemplari ja 1000 marka!» Kiirats läks akna alla ja naeris: «Trükkisid ainult seda, mis neile vaja oli. Siin on aga minu variant! Alguses sama kalorite rida. Aga palju need maksavad ja järeldused. Mis muu elu maksab. Korter, riie, jalanõud . . . Mul on täpsed andmed, kui suur on ühes või teises tööstusharus keskmine päevapalk! Selgub, et ennesõjaaegsest kaks korda madalam. Meie elukallidus on Euroopas kõige kõrgem. Kõik on tõestatud. Nad ei tahtnud seda! Keegi ei tahtnud, ainult sõimasid kommunistiks. Seda nad veel kahetsevad! Saevad oksa, kus ise istuvad! Õgardid! . . .» Kiirats kiskus põuetaskust paberirulli ja vibutas sellega Endriku näo ees. «Kas ostad ära? Lao lauale 3000 marka!»

«Kes sa nüüd siis oled?»

«Kes ma olen?» Udo vaatas enda ümber. «Jah, kes ma olen? Ma ütlesin. Varem teadsin seda paremini. Härra Kiirats, kes jõudis arstiteaduskonnas viimasele kursusele, üliõpilane, kes tunneb huvi ka sotsioloogia vastu. Aga praegu? Läbikukkunud tudeng, müüdav paberimäärija!» Kõneleja silmadesse tekkis pahaendeline läige. «Talvel ma varastasin majaperemehe kuiva loomasõnnikut ja kütsin sellega ahju! Vabariik, iseseisvus, õnn! . . .» Tüki aja pärast lisas ta: «Einbund annaks mulle vist küll koha? Ta palkaks mu vähemalt nuhiks. Kogun raha ja lõpetan ülikooli. Suurepärane lahendus.»

«Kuhu jääb siis sinu demokraatia?»

«See tuleb kunagi! Elada on ka vaja! Aga Einbund sõitku kuradile! Kas on mul inimese nägu või olen selle rentslisse visanud? Kas ostad ära?» Udo viskas käsikirja lauale ja vajus toolile.

Reemetil oli valus. Ta vaatas oma kunagist kaaslast tähelepanelikult ja ütles: «Imelik, et õppemaksu pärast eksmatrikuleerisidki? Sinusugustel sõjakangelastel on ju prii õppimine.»

«Kui tahad, siis poliitika pärast! Paljas rahvuslus kõhtu ei täida ja tuba ei küta. Rahvusluse toitmiseks peab kapitali olema. Maja, ettevõte, tüse palk, äri . . . Tahtsin ausalt asju ajada, aga mind naerdi välja!»

«Miks sa mind juba varem üles ei otsinud?» tegi

Endrik siiralt etteheite. «Arvan, et me poliitiliste vaidete pärast veel kaklema ei lähe.»

«Ei saanud,» raputas Udo pead. Ta oli paljudel kordadel Endrikut kõrvalt imetlenud ja ka kadestanud.

Reemet sirvis käsikirja, luges kohati ja tähendas lõpuks: «Jäta see siia.» Samas hakkas ta lauanurgale sajamargalisi rahatähti lugema.

«Kahe kuu üür, toop petrooli ja mõni nael leiba,» ironiseeris Kiirats. Tõmmanud mantlihõlmad koomale, lausus ta pead tõstes: «Ära arva, et ma kommunismi poole kaldun.»

«Nii naiivne ma ei ole,» muigas Endrik. «Tunnen sind liigagi hästi. Oled lihtsalt südametunnistusega inimene.» Ta lükkas raha Udo poole ja lubas käsikirjale osutades: «Avaldamise puhul, arvan, saad honorari juurde.»

Ootamatult hüppas aga Kiirats püsti, nagu kardaks nägematu käe hoopi, ja ruttas ukse poole.

«Udo! Võta raha ja ära tembuta!»

«Ei taha!»

«See on ju töö eest!»

«Midagi ei taha! Viska minema, kui ei kõlba! Keegi ju ei tahtnud!» Ja kaduski ruumist.

Uurimus oli huvitav ja pani mõtlema. Järgmisel õhtul nägi Reemet jällegi Udot. Ta noogutas talle, pressis end inimeste vahelt läbi, surus Kiiratsi kitsast kätt ning tähendas etteheitvalt: «Raha oleksid ikkagi pidanud vastu võtma.»

«Nagu mõne armuanni!»

«Töö eest,» väitis Endrik. «Lugesin läbi. Sinu uurimus on huvitav, eriti teine pool. Tuli südamemurest ja läheb südamesse.»

«Kõhumurest tuli! Kõhust, ja ei tea, kas südamele mõjub,» naeris Udo. Naer tegi teda palju nooremaks. Sügavad vaod suu ümber tõmbusid siledaks. Umbusklikud silmad oleksid nagu värvust muutnud ja vaatasid avameelselt.

«Ka kõht mõjub südamele,» arvas Endrik. «Kommunistid oskavad elu materiaalsusest kõige paremini aru saada.»

«Olles ise kõige suuremad idealistid,» lisas Kiirats

rutakalt. «Isa sõimas mind, kuid ise oli ta oma kommunismiga veel suurem idealist.»

«Sulle ainult paistab nii. Sellel pole idealistliku maailmavaatega midagi ühist. Revolutsionäärid usuvad tulevikku ja rahva jõudu ning see tundubki idealismina.»

Kiiratsi näkku tekkis üleolev ilme. «Missuguse rahva jõudu? Kas see on meie maja puusepa oma, kes igal palgapäeval naist ja lapsi uhab, ettevõtja ees aga juba kaugelt mütsi maha rabab? Või meie rikka majaomaniku Rostovski jõud, kes ka kitsepabula tänavalt tasku pistab ja oma toapugerikku lammaste ja kanadega jagab? On selleks jõuks ehk meie kojamees, kes ka hiire piiksumisest majaperemehele ette kannab? Või inetud ehk sellistele nagu kraavihall Pihap, kes ise lugeda ei oska, aga räuskab sotsialismist kümne eest? Võin ette lugeda kõik meie kolmekorruselise üürikasarmu elanikud. Üks pole teisest parem! Egoistlik kari. Enamik on sellepärast vihased, et on vaesed. Arvavad, et kommunistid jagavad rikaste varanduse neile ja siis saavad nemad rikkaks.»

«Nad ise on kogu eluaeg kuklasse saanud. Aga tööliist sa ei tunne. Otsid halba. Kusagil on öeldud, et õnnetule on lohutuseks kaaskannatajat leida!»

Kiirats niheles, vahtis jonnakalt maha ega vastanud.

Raekoja kell tagus üksteist kumedat lööki. Kiirats tõusis ning asus tülpinult minekule. Endine ägedus ja iroonia oli jällegi asendunud ükskõiksusega. Ka Reemetil oli aeg minna. Homme tuleb Riigikogu avakoosolekule sõita. Selleks on vaja ettevalmistusi teha ja ka puhkuseks aega leida.

Oli juba päris pime. Lõunatuul kahistas Toomemäe kõrgetes puudes. Õhus oli pakatava looduse magusat lõhna. Inglisillal kilkasid tütarlapsed. Sillalaudadel tippisid kerged kingakontsad ja kõmises raske tald. Tähetorni kandis lauldi. Kõige selle juurde oleksid suurepäraselt sobinud pea kohal vilkuvad tähesilmad. Taevalaotus oli aga must.

Reemet seisatas hetkeks välisuksel ja tähendas Kiiratsile, kes Lossimäest üles hakkas lonkima:

«Saadan sind. Kahju, et meie teed nii lahku läksid.» Ta ei teadnud isegi, mis tal praegu Udo juures nii väga

meeldis ja miks ta oleks tahtnud teda aidata. Lõpuks on Udo niisama ausaks jäänud nagu siis, kui nad raudtee ääres printsi rongi ootasid.

«Kui sa mu hinge püüad päästa, näed asjata vaeva,» kohmas Udo.

«Ei kavatse. Ehk teeb seda elu ise!»

«Võib olla, et ongi juba püüdnud!» Kiirats lisas sammu ja jätkas kõvasti, nagu kujutleks tühja tänavat rahvarohke miitinguplatsina: «Minu järeldused on aga teised. Nende tegemiseks ei vaja ma kommunistide brošüüre ega lehekesi! Minu järeldustel pole kommunistide omadega mingit pistmist.»

«Millised need oleksid?»

«Seda me veel näeme!» Kiirats viipas alla, linnatuledele: «Võib-olla ma soovitan kunagi kõigile nööri.»

Reemet kobas taskust suitsupaki. Udo oli temast sammu võrra eespool. Kõnniteest mõne meetri kaugusele olid kuhjatud traadikerad. Endrik rohkem aimas, kui nägi ja kuulis, et pimeduses miski liigub ja keegi sosistab. Samas juhiti temale kaks valgusjuga. Ta kummardus instinktiivselt, hüppas kõrvale ja hõikas Udole käskivalt: «Pikali!»

Pimedusest sähvisid tulekeeled. Üks, kaks, kolm... Paukudele järgnes sügav vaikus. Laul Tähetorni kandis katkes. Veel lask. Kuul plaksatas pea kõrval vastu munakivi ning lendas vihinal majaseina. Keegi jooksis müdinal üle tänava, sammud kaugenesid. Altpoolt kiirustas kohale paar inimest — need olid kaks töölisnoorukit, keda Endrik tundis. Mõne sõna selgituseks saanud, kadusid nad pimedusse, sinnapoole, kuhu olid eemaldunud sammud.

Akendes süttisid tuled ja kardinate vahelt paistsid kohkunud näod. Udo ajas end tuikudes püsti.

«Kas said pihta?»

Kiirats raputas pead ja vahtis mõistmatult sinna, kust mõned hetked tagasi tulistati. «Mis see oli? Mida see tähendas?»

«Nuhid peavad inimestele jahti, muud midagi.»

«Mõned bandiidid!»

«Seda küll. Ainult et kaitsepolitsei omad.»

Reemet sai alles nüüd mahti Kiiratsile suitsu pak-

kuda ja imestas, et oli nii rahulik. «Laseme jalga, muidu jookseb terve linn kohale.»

«Oli see tõesti politsei, kes nurga tagant tappa tahtis?»

«Juba proovitud lahtisaamise viis,» muigas Endrik. «Kui ei usu, mine ja küsi oma pataljoniülema Einbundi käest!»

Edasi mindi vaikides. Kiirats jäi lõpuks tänavanurgale gaasilaterna alla seisma ja viitas kõrge kivimaja keldrikorra akendele: «Kolisin teiselt korralt kõige madalamale, ja on veel huvitavamgi. Mõistatan seelikusabade ja viltutallatud kontsade järgi, kes keegi on.»

«Sisse ei kutsu?»

Seisja oleks nagu kaalutlenud, raputas aga siis pead. «Mõni teine kord.»

«Pean koha meeles!»

«Kostitavad ehk veel tinaubadega. Vali mõni teine tee,» soovitas Udo.

«Tänaseks on etteaste vist läbi.»

Kiirats seisis hooviväravas ja kuulis, kuidas eemalduvad sammud kiviplaatidel vastu kajasid. Ta seisis kaua, kui enam midagi kuulda ega näha ei olnud. Keldritoale mõelda oli vastik, seista oli vastik ja kusagilt sügavalt kerkis mõte: «Oleksin parem sinna Lossi tänava rentslisse jäänud!» Jaamas vilistas vedur. Läbisõitjale võis näida, et linn magab rahulikku und.

20.

Maa janunes juba nädalapäevad. Pealinn oli tolmust lämbumas. Lilled platsidel närbusid ja vanalinn tundus olevat veel vanem kui muidu. Lõpuks kerkis ühel keskpäeval mere poolt mustjas pilv. See lähenes ja oli kuulda isegi kauget müristamist. Näis, et Oleviste kiriku torn on oma nõelterava tipu läheneva äikese ootel veelgi pikemaks venitanud. Esimesed jahutavad tuuleiilid jõudsid linna.

Madal ja raske pilv vajus aga linna eel ootamatult kahele poole, nagu oleks kartnud end teravate tornide otsas vigastada. Ja varsti muutus õhk veelgi raskemaks ja linn hallimaks.

Reemet oli vara kohale jõudnud. Vestibüülis sõelusid ajakirjanikud, ettevõtjad ja pangategelased. Endrik tõmbus aknaorva. Hommikul toodi talle tundmatult inimeselt kiri. Paberil oli mõni rida. «Minge sellega ühes, kes täna teie juurde tuleb ja küsib: «Kas on igav noormees?» Vaikige ja põletage!» Ta tahtis kirja toojalt küsida, mida see tähendab. Kuid käskjalg oli juba kadunud.

«Kunas tuleb, kes tuleb, ja kuhu on vaja minna?» mõistatas ta nüüd.

Ruumi teise otsa, Riigikogu esimehe Jaan Tõnissoni ümber oli kogunenud rühm saadikuid. Rahvaerakonna liidri habe hüples rääkimise ajal nagu puulehti näksival sokul. Ast, Jans, Palvadre, Rei, Virma ja veel mõned kuulasid teda mornilt. Mihkel Martna, nagu tahtes rõhutada oma erinevat positsiooni, seisis teistest sammu võrra eemal.

Eesti rahvaerakonna liider Jaan Tõnisson sotside hulgas? Kristlik rühm on segunenud tööerakonna meestega. Põllumeestekogu tahab vist rahvuslik-vabameelset parteid ning teisi väiksemaid rühmitusi oma sõiduvette saada.

Uus Riigikogu koosseis peab oma koosolekuid, kuid valitsust pole veel loodud. Tõnisson kui Riigikogu esimees peab koordineerima, kooskõlastama, lähendama eri arvamusi, lepitama vaenulikke pooli. Riigikogu esimehel tuleb ju valitsus esitada. Seetõttu, jah, ta ongi sotside hulgas, püüdes nendele selgeks teha, et nad liiga ahned on. Kui Päts saab riigivanemaks, nagu praegu on kokku lepitud, võivad nad esitada kandidaadi vaid riigikontrolli kohale. Igaüks tahab riigipirukast võimalikult suure suutäie hammustada. Ja neliteist parteid, erakonda, rühma ja rühmakest kauplevad viiendat nädalat ning keegi ei või ennustada, kunas ja kuidas lõpuks kokkuleppele jõutakse. Kaks nädalat tagasi tuli igale ministrikohale keskmiselt neli ja pool kandidaati. Isegi Saksa-Balti erakonna esindaja, mööblivabrikant Martin Cristian Luther on ministriportfelli jahis tuhandeid marku ja saapataldu läbi kulutanud. Tema mööblivabriku praegune edu ja tulud on tõendiks, et nupukamat kaubandus- ja tööstusministrit ei tasu mujalt otsida.

Seni on kodanlikud parteid vaid mõnes põhiküsimuses kokkuleppele jõudnud, näiteks et kommunistide ja Ühise Väerinde rühma vastu kehtestatakse üldine boikott. Alguses olid sotsid sõjakad ja tahtsid, et nende populaarsem liider Rei riigivanemaks saaks. Lõpuks nad taandusid ja nüüd on ainukeseks riigivanema kandidaadiks Konstantin Päts. Ministriportfellide pärast käib aga kulisside taga äge kauplemine edasi ning praegu on see oma haripunkti jõudnud. Kabinettide vahetuse eel teevad ministrid, kel pole lootust valitsusse edasi jääda, palavikulisi operatsioone. Järelejäänud aega kasutatakse oma meeste upitamiseks kõrgetele kohtadele. Laenatakse riigi taskust raha endale ja sõpradele. Kindlustatakse seljatagust, et kunagi oleks võimalik jällegi ministrina pinnale ujuda. Ja seda nendesamade ringkondade toetusel, kellele nüüd unustamatuid teeneid osutatakse.

Poska tõi Tartust kaasa rahu ja 15 miljonit kuldrubla. Sellest summast vahetati osa välisvaluutaks. Paberraha sai kursi järgi kaetud. Rahaminister seletas, et riigi kulla ja valuuta tagavarasid ei ole pennigi välja antud. Kuid ootamatult selgus, et tagavarad on siiski kokku kuivanud. Suure osa oli saanud Luiga ringkond. Auväärsete laenajate nimekirjas olid Laidoner, Pitka, Päts, Einbund. Ainuüksi nende vastu ulatus pankade võlanõudmine kümnete miljoniteni. Nüüd valmistuti rahakursi allaviimiseks, et siis odava rahaga oma võlgu tasuda.

Sellest kõigest oli Reemet varem vaid kuulnud ja lugenud. Nüüd oli ta aga kulissidetaguste kombinatsioonide keskel, hingas sama õhku, mida Laidoner, Päts ja Einbund ning teised rahvajuhid. Vahel ta tundis end Riigikogus kasutu logelejana. Endrik oleks meelsamini maal ringi sõitnud, olnud tehastes. Ka täna oli ta närviline, jalutas vestibüülis ja mõtles oma mõtteid.

Teoreetiliselt peaks see nii ju olema, nagu räägitakse, et kodanlus kaevab endale ise haua. Kuid kaua see kestab? Kodanlased pole kaugeltki nii rumalad, et lõikaksid maha oksa, kus istuvad. Välismaa kapital ajab siin oma esimesi võrseid. Prantsuse-Belgia finantsgrupist polnud asja ja nüüd hulguvad rootslased Rak-

vere põlevkivipiirkonnas. Mida rohkem kulub päevi, seda enam seotakse end tuhandete niitidega Lääne kapitalistlike riikide külge. Kodanlaste kogemused riigi valitsemisel aga täienevad. Kui vaja, oskavad nad nööri järele anda, et teisal seda jällegi kokku tõmmata. Olukorra stabiliseerumise üheks omalaadseks tundemärgiks on seegi, et kõik nende parteid ja rühmitused on kommunistide vastu pühaks sõjakäiguks ühinenud. Kodanlus otsib oma kangelast. On tekkinud vabariiki ülistavad laulikud. Ei. Endrik pole sellele kõigele mõeldes rahul ei enda ega teistega. Ta on liiga sügavale näinud, et asjatuid lootusi hellitada. Riigikogule esitati arupärimine 1. mai rongkäigule kallaletungimise kohta. Endrik arvas siis naiivselt, et Riigikogu jahmub, sõjaministrile avaldatakse umbusaldust ja süüdlasi karistatakse. Arupärimine võeti vastu, kuid varsti sai ratsaeskadroni kapten Leeman autasu ja sõjaminister teatas Riigikogus, et arupärimine oli alusetu.

Tõnisson helistas kella, nagu tahaks vase vastupidavust proovida. Riigikogu tardus vaiksesse imetlusse. Vaid Riigikogu abisekretär Köster hüppas oma paberitega püsti, ja kui juhataja oli paari järsu lausega koosoleku avanud, hakkas informatsioone ette lugema. Et hoolekande seaduseelnõu on antud töökaitse komisjoni. Ja teine seaduseelnõu, mis käsitleb välismaalastele avaramaa tegevusvälja andmist kaubanduse ja tööstuse alal, töötatakse läbi rahaasjanduse komisjonis. Samas instantsis olevat tariifinõukogu seaduseelnõu . . .

Koosoleku päevakorras oli kaks arupärimist, iseseisvate sotside küsimus valitsusele, seadlus Rahvasteliidu põhikirja rea artiklite muutmise protokollide kinnitamise kohta, avalike keskkoolide seadluse muutmise seadlus . . .

Endrik istus Riigikogu koosolekul vaid pool tundi ja lahkus siis saalist. Ta ei märganud, kuidas teda väravaalusest silmitseti. Kui ta sinna jõudis, astus paarikümneaastane tütarlaps tema kõrvale ning tähendas koketeerivalt:

«Noormees, ma näen, et teil on igav!»

Reemet lisas sammu, kuid südi neiu tegi sedasama. Ta naeratas veelgi võluvamalt, korraldas juukseid, aga

tema hääl oli ootamatult karmiks, isegi kuidagi mehelikuks muutunud.

«Ma palun teid endaga ühes tulla!»

Endrik seisatas hämmastunult ega osanud midagi arvata. Saadik . . . Aga see värvitud plika, võta või jäta, tahtis talle tõesti ju ainult külge lüüa.

«Huvi ma teie vastu ei tunne, aga mul on korraldus. Tulge!» Kutsuja vaatas ringi ning jätkas madalal häälel: «Teil on mungast süütum ilme. Aga katsuge seekord naistekütti mängida! Kujutage ette, et olen linnuke, keda tahate püüda!»

«Tulen teile lihtsalt järele,» tähendas Reemet.

Tütarlaps noogutas kergelt ja hoiatas: «Pange tähele, kas teid jälgitakse!»

Kolisev lamavoivanker kihutas koormaga mööda. Ootamatu saadik ruttas edasi. Kõrvaltvaatajale oleks jäänud mulje, et midagi erilist pole juhtunud. Liblikas tahtis lihtsalt külge lüüa. Ka Reemet läks. Ta polnud oma teejuhist just eriti vaimustatud. Kas oli see liiga algupärane, äärmiselt konspiratiivne või midagi muud? Mida see kõik lõpuks tähendab? Lõks? Ehk on Tallinna kaitsepolitsei oma Tartu kolleegide äpardunud ülesande üle võtnud? Aga ei. Nad teeksid siiski kuidagi lihtsamalt.

Soe õhtupoolik oli rohkesti inimesi tänavatele meelitanud. Viru tänavas oli elav sagimine. Kolm tuikuvat noormeest jorutasid tundmatus keeles laulda. Seisti tänavanurkadel ja vaateakende taga. Kõige rohkem oli siin noorust. Hästi ja halvasti riietatud. Kogenematuid, kes otsisid juhust esimeseks armastuseks, ja iseteadvalt muigavaid elumehi. Naisterahvad olid kirjud, värvitud ja väljakutsuvad. Enamikul oli ilme, nagu oleksid nad siia sattunud juhuslikult. Aga kümne-üheteistkümneaastane poisike, kes tükil ajal hindavalt ringi oli vaadanud, kutsus ühe daami kõrvale ja andis talle pihku kirjakese. Hetke pärast, väle poiss ees, ruttasid mõlemad minema. Elava kauba turg pealinna keskel. Reemet nägi oma hämmastuseks, et noormeestepaar ka tema teejuhiga juttu tegi ja tüdruk nendele vastu naeris. Kino juures jäid nad seisma, vaatasid reklaamkasti pandud pilte. Tüdruk raputas millegi puhul energiliselt pead ja nad läksid taas edasi. Reemet oleks palju

andnud, kui ta oleks võinud kuulda, mida seal räägiti. Ta oli veendunud, et tema sidepidaja kohviku ukselt mitte niivõrd innukusest põlevatele noormeestele, kui võrd just temale noogutas. Jälgija imestuseks sisenesid nad kõik.

«On seda tõesti vaja? Või tehakse minuga lihtsalt halba nalja? Kas noormehed on siiski asjasse segatud?» Reemet läks neile kohvikusse järele. Ta istus saali tagumisse nurka. Mõni laud eespool olid nemad. Tüdruk sädistas nagu harakas ja laskis kookidel hea maitsta. Endrik kustutas janu limonaadiga. Ta veendus, et teda ei jälgita. Pealinnas liikudes oli tal «saba» vaid kolmel-neljal korral taga olnud.

Noormehed ja tüdruk tõusid. Mõni tänavavahe edasi jätsid nad hüvasti.

«Ikkagi võõrad?» mõlgutas Endrik ja lonkis endiselt teisele järele. Hakkas hämarduma.

Just enne trammipeatust tütarlaps seisatas ja hakkas kinga kohendama.

«Kas näete posti najale toetuvat meest?»

«Näen.»

«Peate nüüd talle järele minema.»

Tramm sõitis kolinal ette ja tüdruk hüppas kergejalgselt vagunisse. Postile toetuv mees pani ajalehe kokku. Samas astus ka tema vagunisse ja Endrik jõudis talle vaevu järele. Järgmises peatuses väljus tütarlaps, ilma et ta Reemeti poolegi oleks vaadanud, ning nüüd jätkasid nad sõitu kahekesi. Rahvast tuli juurde ja lahkus. Uus sidepidaja jätkas ajalehe lugemist. Nad väljusid alles viimases peatuses. Mahatulijateks olid veel vaid tudiseva peaga vanamees ja eideke, kellel oli päevasest müügist korvi põhja jäänud mõni lillekimp.

«Härrased, lilli!»

Reemetil oli hea meel, et ärevad tunnid viimaks ometi lõpevad, ostis eidekeselt tema viimased lilled ja kiirustas tumedale kogule järele. Kusagil kaugel puhus jäme vile. Majad muutusid üha madalamaks. Paremale, otse, vasakule. Reemet järgnes oma saatjale mõne meetri kaugusel. See oli turjakas mees. Ta ei pöördunud kordagi ümber. Lõpuks kadus ta ühte hoovi ja Reemet, kartes meest silmist kaotada, otse tema kannul

järele. Veel üks hoov ning uuesti oldi tänaval. Endrikul polnud enam ligilähedastki aimu, kus ta võiks olla, kuid nüüd oli ta vähemalt veendunud, et ees seisab midagi väga tähtsat. Trepp, koridor ja uuesti õues. Mingi aed . . . Maa saabaste all oli pehme ja märg.

Alles nüüd pöördus juht ümber ja ütles sõbralikku toniga: «Varsti, seltsimees!»

Pime koridor. Seekord nad enam ei väljunud. Avati uks ja Reemet juhiti hämarasse ruumi. Pikkamisi hakkasid silmad seletama, kus ta on. Kattega lambi juures oli kummargil prillidega vanamees, kes püüdis kangekaelselt niiti nõelasilma taha ajada. Mees vastas tervitusele vaikse peanoogutusega ja jätkas süvenenult oma asjatuid katseid.

«Lubage!» Endrik võttis nõela ja pistis niidi õigest kohast läbi.

Vanamees lükkas ninaotsale vajunud prillid ülespoole ja uudistas:

«Olete rätsep? See, noormees, on minu arust üks sant amet.»

«Tee siia oli kümme korda nõelasilmast kitsam,» naeratas Reemet.

Vanamees nohises ja viitas teisele uksele. «Oodake seal. Ta võib iga minut tulla.»

«Kes?»

«Uudishimulikke ma ei salli,» porises vana ja hakkas kulunud püksipõlve paikama. Endrik läks juhatatud tuppa. Seestpoolt luukidega suletud akna all oli väike laud. Rohelise kupliga lamp, milles tuli väikeseks käänatud, tegi ruumi salapäraseks. Pool tosinat viini toole, madal, sügavate kriimudega kapp, nurgas karvendava nahaga diivan, ja kõik. Küllaltki avara ruumi kohta tundus seda vähe. Ta istus laua taha ja keeras tule suuremaks.

«Miks mind siia toodi?» mõistatas Endrik. «Kui viimaks Anvelt . . .?» Teiste juttudest ta teadis, et Vana Jaan kaugemal asuvate töölistegelastega tõsist juttu armastavat ajada. Reemet märkas, et hoiab ikka veel käes eidekeselt ostetud lillekimpu. Noppinud kannatada saanud õied välja, pistis ta lilled seinale pildi taha. Ta oli oodanud vaevalt mõne minuti, kuid aeg tundus palju pikemana. Meeled olid ärevil. Ta kuulis seina-

kella tiksumist ja vanamehe vaikseid köhatusi kõrval toas. Tänavalt lähenes majale vankrirataste summutatud müdin. Voorimees. Plaksus piits ja vannuti. Raske ja luksuv hääl alustas täie rinnaga:

«Roosiaias kõndis kena neid,
võlus austajate südameid...»

«Kusti, ära mängi!» kriiskas naisehääl. «Ma ei sõida!» «Hei! Anna ruunale piitsa!»

Rataste müdin muutus kiiremaks ning varsti polnud kuulda muud kui hiljaks jäänud koera haukumist.

Keegi sisenes. Kõneldi summutatult. Vanamees kõkutas naerda. Siis avanes toa uks. Uksekünnisel seisis tugev mees. Seisis seal kergelt kummargil, uks oli tema jaoks veidi madal. Hämaruse tõttu Reemet tulija näojooni hästi ei seletanud, sest allatõmmatud mütsinokk varjas suure osa otsaesisest. Vaid jõuline, esiletungiv lõug äratas tähelepanu ja oleks nagu midagi tuttavat, juba kusagil nähtut meelde tuletanud. Ikka veel vaikiv seisja võttis lõpuks mütsi peast. Ta tunnistas Endriku ja tugevad kulmud hallikate silmade kohal kerkisid seejuures kõrgemale. Reemetil oli uudistava pilgu all veidi ebamugav. Nüüd ta aga teadis, kellega ta kohtamisele toodi.

«Tere siis, seltsimees Reemet.»

«Tere, seltsimees... Anvelt!» Endrik oli näinud Anvelti, keda revolutsionääride hulgas Vanaks Jaaniks kutsutakse, vaid pildil, kuid teda oli võimatu mõne teisega ära vahetada.

«Tundsid ära!» naeratas Anvelt kitsilt ja vabandas: «Pimeneb hilja, ei jõudnud õigeks ajaks!» Ta riputas mantli naela otsa ja nihutas külalisele tooli.

«Kuulsin, et jõudsid puhtalt pärale,» lausus Anvelt. «Kas nad sind Tallinnas ei jälgi?»

«Harva.» Reemeti ennistine ärevus oli hajunud. Praegu näis talle, nagu oleks ta Anveldiga juba varem kohtunud ja juttu ajanud. Teise toon oli sõbralik ja andis selliseks tundeks põhjust. Jaan hõõrus sõrmedega otsmikku, nagu tahaks midagi meenutada. Endrik ei saanud aga küsimata jätta:

«Kas see värvitud plika teadis, ja üldse...?»

Anvelt tõmbas silmad pilukile: «Niisiis, isegi meie Riigikogu liige lendas alt. Pidasid linnukeseks, sõimasid

südames, tahtsid sada korda selga pöörata? See, nagu mulle räägiti, on üks nutikamaid noortöölisi!»

Anvelt vaatas mõtlikult maha ja küsis siis ootamatult:

«Kas sa tead, kuidas Kingissepp organiseeris? Kui ta ühe põrandaaluse trükikoja oli tööle pannud, mõtles ta juba teisele. Oli kaks, rääkis ta juba kolmandast... Kõige raskemas olukorras, kui nuhkide kari tema jälgi otsis, kui meie partei polnud veel kaugeltki nii tugev nagu praegu, pani ta lühikese ajaga neli trükikoda käima. Ta oskas ühel ajal mitut asja lahendada, tal oli kõigest ülevaade... Kahju, et sa teda tunda ei jõudnud.» Veidi aega kõneleja mõtles millelegi, enne kui jätkas: «Kui palju on sul inimesi, kes sinu järele tulevad? Isegi siis, kui teatakse, et ees ootab kindel surm?»

«Kui palju...» Reemet polnud sellele veel kunagi mõelnud.

«Teadsin, et sa sellele vastata ei saa. Jah, ega meiegi parteis kõik inimesed ühesuguse väärtusega ole. Ühte on vaja juhtida, teine taipab ise. Kolmandaga võib nii olla, et ta ülesannet täites ümber orienteerub ja asja paremini läbi viib, kui temalt loodeti. Sa pead oma parteiorganisatsiooni iga liiget tundma — nagu ennast. Kohtusin sinuga täna küll esmakordselt, kuid ära arva, et ma sinust midagi ei tea. Liigitasin sinu nende hulka, kes metsa ei jookse, kui pauk käib. Või ma eksisin? Ütle mulle ise!»

«Olen teinud, mida olen suutnud. Kingissepaga ma ennast võrdlema ei hakka. Selliseid katsumusi pole mul aga olnud nagu... Rähnikul.»

«Olen temast kuulnud! Kuidas see asi temaga juhtus?»

Endrik jutustas, mida teadis. Anvelt kuulas teda, lõug käele toetatud, karm nägu liikumatu. «Tubli poiss oli, aga liiga julgeks läks. Kahju temast... Kuid asendaja ta jättis korraliku maha.» Samas esitas ta juba küsimuse:

«On sul aimu, mida meil mõni mees ihkab? Ma mõtlen Laidoneri.»

«Mida ta ihkab?»

«Kodanlaste hulgas on tekkinud kamp, kes tahab, et nende vabariigis valitseks kõvem käsi. Nad arvavad, et

demokraatialt, kui see nii viletsakene on, tuleb üle minna uuele valitsemiskorrale.»

Reemet taipas, kuhu Anvelt tüürib. «Mussolini jälgedes!»

«Jah, Mussolini marss Rooma on neil pea segi ajanud. Laidoner korraldaks oma küttidega ehk marsi «Russalka» samba juurest Toompeale. Pätsul pole praegu populaarsust. Ma ei tohi seda võimalust aga hetkekski unustada. Ja Saksamaad. Saksamaaga on kaks võimalust. Seal kas võidavad töölised või fašistid. Mõlemal juhul tuleb valmis olla. Partei Keskkomitee on seisukohal, et peame Saksamaa töölisklassi toetamiseks võitlussalku organiseerima. Neid tuleb luua linnas ja maal, iga töölisühingu juurde, igasse vabrikusse ja valda. Võitlussalkadesse peavad koonduma töölisklassile kõige-ustavamad inimesed, need, kes siiralt Ühise Väerinde nõudmisi toetavad.

Ja võitlussalku vajame me veel ühte momenti silmas pidades. Saksamaal elavad Balti parunid, nuusutades seal teist revolutsiooni ja ihates Baltimaadel tagasi võita oma endisi positsioone, luusivad siin juba karjakaupa mööda maad ringi. Kas meid ähvardab uus landesveeri hädaoht? Mulle paistab, ja see on ka Keskkomitee seisukoht, et ähvardab. Eesti Mussolinile sobivad need tüübid, kui valmistutakse riigipöördeks. Ja kõik on töölisklassi vastu. Veel kunagi pole meil olukord pärast sõja lõppu nii keeruline olnud nagu nüüd. Peame endaga ise toime tulema ja töölisklassi võitlusse viima, kui selleks vajadus tuleb.»

Anvelt kõneles kiiresti. Ta nõudis, et Reemet enda ümber ikka rohkem inimesi koondaks. Tublisid, ausaid ja julgeid. Tartus ei tule piirduda ainult töölisklassiga, vaid nad peavad ka ülikoolis revolutsioonilise töö eest palju rohkem muretsema. Sotsid pole kaugeltki oma mõju kaotanud ja nendega on vaja võidelda niisama otsustavalt ja ägedalt, nagu revolutsioonilised töölised kodanlastega võitlevad. Reemet teadis seda kõike. Ta tundis olukorda linnas paremini kui Anvelt. Kuid siin räägiti juba tuntud asjadest kuidagi uudselt ja meelköitvalt. Ta taipas. Anvelt nõuab rünnakut, väsimatut pealetungi, kirge võitluses... Tundus, nagu tahaks ta juba hommepäev kodanlaste võimu minema pühkida.

«Kas ehmusid ära?» muigas Anvelt.

«Pani mõtlema.»

«Ja nimelt?»

«Inimestel on häda nii suur, et nad selle all nagu kulid küüru on vajunud. Enamikku on elu nii muserdanud, et ei osata isegi mõelda. Leivakooriku eest kaabatakse kintsu.»

«Rahvale tuleb sisendada julgust.»

«Tartus on igal aastal mõni suurem või väiksem streik olnud, kuid kõik need on lõppenud enam-vähem kaotusega. Nädal-poolteist peetakse vastu, aga siis ilmuvad välja streigimurdjad.»

«See on sotslik vaim. Sinu ja sinu seltsimeeste ülesanne on hoolitseda revolutsioonilise vaimu eest. Ma tean, et Tartus on raske, kuid sellest ei saa küsida. Ja veel mis,» Anveldi silmad puurisid Endrikut, «kas sa oled mõelnud, et sul kunagi ehk samuti tuleb põranda all tööle asuda?»

«Olen.»

«Aga ettevalmistused?»

«Mul on mõned usaldusväärsed konspiratiivkorterid.»

«Sellest on vähe. Saksamaal rüüstavad fašistid töölisliikumist, meil on seniajani valitsus ise peatimukaks olnud.»

«Pean meeles.»

«Vaja on kümnetele asjadele mõelda. Tartus on palju trükikodasid. On aeg, et ka seal põrandaaluse kirjanduse trükkimine käima pandaks. Väikest viisi, lendlehtede näol. Ja üldse, ma ei hakka sulle iga asja näpuga näitama. Tihe side Keskkomiteega ja oma pea tööle! Peaasi, ära vastutust karda! Väike viga ei löö maha, aga käte laiutamine on vitsa väärt.»

Anveldi sõnad ei käinud otseselt tema kohta, kuid Endrik tundis ennast poisina, kes halva õppimise eest noomida saab, ja tähendas tõsiselt: «Ehk tulekski mulle vitsa anda?»

«Oled aga kaval!» naeris Anvelt. «Tahad minult niimoodi näpuga näitamist välja pressida. Ainult seda ütlen küll: süüdistasid rahvast asjata. Tema ei ole süüdi, et ta nii ära on vaevatud ja hirmutatud. Sa ära nõua, et ta sinu esimese hüüde peale välja tormab, et raekoja torni punast lippu tõmmata. Selleks on vaja

tööd teha, tõsist vaeva näha. Need kurnatud ja hirmutatud inimesed peavad veenduma, et ainuke väljapääs on kodanlaste võimu kukutamises. Isoleerige seal sotsid, kes arvavad, et valimissedeliga ja reformide teel võib kapitali võimust jagu saada. Eriti Tartus leidub narre, kes seda usuvad. Ärge aga mingiks sektantide kitsaks ringiks muutuge! See on revolutsiooni surm. Igal tublil kommunistil peab olema vähemalt paarkümmend parteitut sõpra, poolehoidjat, keda ta legaalseks tööks kasutab. Õpeta oma inimesi, hoiata oma inimesi kodukasvanud fašistide eest! Kodanlased võivad pöörduda abi saamiseks fašismi poole, sest tunnevad end ebakindlana. See on märguandeks ja meeldetuletuseks meile, et tuleb valmis olla, et aeg võimu ülevõtmiseks on saabumas. Muidu võib juhtuda, et jääme hiljaks. Pärast nõuab kodanlaste kukutamine töölisklassilt palju suuremaid ohvreid.»

«Kas ta alati nii kõneleb ja põleb, või on see ainult täna nii?» imestas Reemet mõttes.

Vanamees oli ilmselt jõudnud oma püksid ära parandada ja tõi lauale aurava teekannu, paar kõrvadeta tassi, leivataldriku ja tükkideks lõigatud heeringa. Tükksuhkur oli paberist tuutus.

«Kinnitage keha!» pöördus ta Anveldi poole ja ulatas talle kirja.

«Kes tõi?»

Korteriperemees sosistas Anveldile midagi kõrva ja ümbrik rebiti kärsitult lahti. Ilmselt polnud kiri kuigi pikk, sest lugemine ei võtnud peaaegu üldse aega. Anvelt tõmbas ahjuukse lahti ja pani paberile tikust tule otsa.

«Nii,» pöördus ta taas oma külalise poole. «Joome siis teed! Kurk ongi kuiv.» Nihutanud Endriku ette tassi, kallas selle täis. «Sain sinu pihku ja nüüd muudkui räägin. Jah, vahel juhtub, et kõnelemiseks on vähe võimalusi. Ja sinu peale olen ma kade. Näed rahvast ja saad suurtel koosolekutel esineda.»

«Viimase nädala jooksul olen ainult paigal istunud. Seal kõnele nagu seinale!» kurtis Endrik. «Teinekord tuleb tahtmine Riigikogu koosolekult jalga lasta ja mitte enam tagasi tulla. Aeg läheb niisama kaduma.»

Anvelt noogutas ja jõi, lükkas siis tassi kõrvale ja päris: «Kas sa aimad, miks ma su välja kutsusin? Muidugi mitte. Igatahes niisama, et lihtsalt juttu ajada, pidekski ma siia kohtumisele tulnud. Sind otsustati Tartu asutavaks organisaatoriks määrata. Mida sa selle kohta ütled?» Anvelt võttis heeringajupi ja hakkas sellelt nahka maha kiskuma. «Esialgu jääb kõik vana moodi. Ela sisse, mõtle.»

Alguses oli Reemetile kuidagi võõrastav, et Anvelt talle kõnelemise ajal kogu aeg otsa vaatas. Kuid lõpuks ta harjus sellega ning veendus, et Anvelt teda usaldab, ismalt tublit tööd loodab, ja oli seetõttu ütlemata rõõmus.

Korteriperemees ilmus taas nähtavale. Nüüd hoidis ta käes auravat tangupudrukaussi, kuhu oli torgatud kaks lusikat. «Ehk kõlbab,» tähendas ta toitu lauale pannes. «Aga hapupiima mul juurde anda ei ole. Naabri kassiroju ajas sahvris kausi maha, aga perenaisele ei või sellest niitsatadagi. Paneb kümne eest tänitama, on mul seda tüli tühja piima pärast vaja!»

«Me sööme ta vaeseks!» kiitis Anvelt, kui vana oli lahkunud. «Tubli inimene. Teeb just seda, mis jõud lubab. Oli juba siis minuga, kui me Narvas nõukogude võimu välja kuulutasime. Vedas kirjanduse jaoks paberit, oli küüdimeheks täidesaatva komitee juures . . . Aga puder on tõesti aus!» Anvelt sõi isuga ja ka Endrik ei jäänud temast maha.

Lähenes äikese tume kõmin. Luugi prao vahelt paistis välgu värelevat valgust. Varsti hakkas väljas kohinal vihma valama. Raju peksis vastu seina.

«Mulle meeldivad niisugused ööd,» ütles Anvelt akna all seistes. «Kõige parem on seltsimeestega just siis kohtuda, kui väljas on äge torm. Kas sinuga ei ole nii?»

«Ma ei tea,» vastas Endrik tagasihoidlikult. «Ma pole veel põrandaalune olnud . . . Ei tea.»

Sadu kestis vaid kümmekond minutit. Kui Reemet lõpuks minekule asutas, tähendas Anvelt tunnustavalt: «Sinu viimasel kõnel Riigikogus ei olnud vigagi. Ehk viite seal mõne meie läbikukutatud seaduseelnõugi rahvahääletusele. Ja veel? Ma arvan, et sul tuleb hakata toimetama järgmist Ühise Väerinde ajalehte, kui prae-

gune kinni lüüakse. Tartus peaks lehe jaoks trükikoda leiduma.»

«Seda mulle juba öeldi, et tuleb vastutavaks toimetajaks hakata,» teatas Endrik. Nad seisid ukse juures. Anvelt surus tugevasti Reemeti kätt ja pani talle südamele: «Hoia ennast! Kui olukord aga muutub, jätkad tegevust põranda all. Kui tulevad kinni võtma, katsu igal juhul põgeneda. Ära unusta ettevalmistusi põrandaaluseks tööks, ära võta elu lihtsalt!»

Väljas ootas Reemetit sama inimene, kes ta siiagi tõi. Valgenes, kui nad lõpuks randa jõudsid. Mere ja taeva piirile kerkis punastes kiirtes koit. Virvendava vee peal oleks nagu ääretu parv vallatuid kuldkalakesi mänginud. Endrik vaatas üle mere. Maismaa mees pole nud oma elus veel kordagi nii ilusat hommikut näinud.

21.

Tartu kaitsepolitsei ülem Bachmann oli kõik alluvad kokku kutsunud, et oma pahameelt neile välja valada. Kaitsepolitseinikud istusid ringiratast seina ääres. Bachmann seisis keskel, punetav ja hingeldav. Kõik olid oma sauna juba saanud, kui helises telefon. Ülem haaras kõnetoru. Mõned hetked hiljem kordas ta üllatunult: «Kuidas? «Vaba Töölise» väljaandja ja toimetaja loaga? Kes? Kes teil seal on? Reemet ise. Ah ei ootab?»

Kaitsepolitseinikud tegid, nagu poleks aru saanud. Kogu praegune pähesaamine oligi sellepärast, nagu oleks Reemet linnast teab kuhu kadunud. Bachmann vajus kirjutuslauale röötsakile, tunnistas toasolijaid ja hakkas trükikoja omanikule, kes talle parajasti helistas, tungivalt seletama: «Te ütlete, et olete ärimees! See on tuntud fraas ega tule arvesse. Mitte trükkida, ja jutul lõpp! Kas tahate olla must vares valgete hulgas! Trükkida võib ainult ühel tingimusel: nõudke Reemetilt, et kõik käsikirjad oleksid enne kaitsepolitseis läbi vaadatud ja lubatud.» Nüüd räägiti midagi traadi teisest otsast, mille peale Bachmann tähendas: «Pole seadust! Paljusid asju, mida me vajame, ei ole veel . . .»

Endrik ootas tõesti trükikojas omaniku vastust. Ta oli valmis siinsamas tasuma ka esimeste ajalehenumb-

ilte trükikulud. Mõne aja pärast tuligi omanik teisest toast tagasi, istus laua taha, nühkis rätikuga peopesalt trükimusta ja vaikis kohmetunult.

«Oled halb näitleja,» mõtles Reemet ja küsis: «Mul on luba, kõik toimub seaduslikult — ja milleks kaitsepolitseid karta? Kommunismis teid keegi süüdistada ei saa.»

«Tean, härra Reemet,» nõustus omanik. «Minu asjad pole kuigi hiilgavad, ma trükiksin heameelega. Aga laske käsikirjad enne trükkiandmist kaitsepolitseist läbi. See ei peaks suurt tüli tegema!»

«Kaitsepolitseil pole õigust seda nõuda!»

«See on ikkagi kaitsepolitsei!»

Reemetile see ei meeldinud. «Ja jääte oma nõudmise juurde?»

«Ärge mõistke mind valesti,» vabandas omanik. «Kui kommunistid võimu juurde saavad, ma heameelega . . . Kõik trükin ära ega küsi kaitsepolitseilt midagi.»

Varsti olid Reemetil kõik linna trükikojad läbi käidud. Uksed olid «Vaba Töölise» jaoks kõikjal suletud. Vabandati töörohkusega või siis nõuti käsikirjade eelnevat läbivaatamist kaitsepolitseis. Kirjastusühisust «Postimees» ei tasunud üldse proovida. Jaani tänava Raudsepa trükikoja juhataja laiutas ehmunult käsi. Laakmanni juures soovitati ülilahkelt: «Palume härra Bachmänniga kokku leppida, ja oleme kogu austusega teie teenistuses!»

«Mis edasi saab?» kaalutles Endrik. «Kui mitte Tartus, siis mujal!»

Jumalagajätt linnaga tuli ootamatult. Tal polnud sega isegi koju minna. Stanislavale otsustas ta saata hiljem teate, et ärgu teda esialgu oodaku. Trükikojast väljumisel oli ta aga tähele pannud, et teda ootas jällegi seesama hallis sügismantlis inimene, kes oli oodanud eelmisegi trükikoja juures.

«On neil midagi tõsisemat kavatsusel?» mõtles Reemet ja vaatas kella. Rong läheb vähem kui tunni aja pärast. Bachmannilt võis kõike oodata. Lastes paista, nagu oleks ta midagi unustanud, läks Reemet Laakmanni trükikotta tagasi.

Omaette muiates ilmus ta teistkordselt ärijuhataja jutule. Too vaatas teda küsivalt.

«Teil on kuulus trükikoda, ma mõtlesin järele, et jääme siiski teie kundeks,» teatas Endrik asjalikult.

«Kuid me ju rääkisime...»

«Ma pole seda unustanud,» rahustas Endrik. «Vaadaku siis kaitsepolitsei käsikirjad läbi. Teist valikut ju pole, ja võite Bachmannile teatada. Nädala pärast hakkame trükkima ja toon materjalid.»

«Näete, kui lihtne,» rõõmustas ärijuhataja. Isegi Bachmann, kui ta kohal oleks olnud, poleks kahelnud, et siin praegu kokkuleppele jõuti.

Endrik Riia tänavale enam ei väljunud. Kasutades tagumist ust, jõudis ta mitme hoovi kaudu kinole «Apollo» juurde. «Saladuslik pisarate ja kurbuse tempel» — seisis afiššidel. Õhk oli puhas. Reemet võttis siitsamast voorimehe, surus end troskanurka ja käskis raudteejaama sõita.

Läbi vaguniakna nägi Reemet rukkihakkide ridu põldudel. Paistis, et tänavu polnud taliviljadel vigagi. Ajalehed kirjutasid, et ka hein andis hästi välja, kuigi põuane juuni heinakasvule suurt kahju tegi. Kuid ikkagi pole väljapääs saagis... Reemet tuletas meelde, kuidas Kiirats selle kohta oma töös kirjutas: «Maa on täis näljast kahvatut noorust, alatoitlusest tuikuvaid töölisi, rahhiitilisi imikuid! Toiduhinnad aga tõusevad!... Aga Tallinna reidilt hiilivad öö varjus avamere kerekad, raskest lastist sügavalt vees istuvad laevad ja tüürivad välismaa sadamate poole. Me küsime: millise laadungiga? Millisest kaubast on nende laevade kõhud nii pungile topitud? Naerge! Naerge hästi! Naerge tagavaraks ja koguge jõudu pisarateks!... Nii olgu siis! Nende laevade teraskeredesse on laaditud kartulid, või, liha, munad, juust!... Te ei taha uskuda? Olgu, ma ei pahanda selle üle, ei solvu. Tunnistan, see tundub tõesti võimatuna. Võimatuna, sest meie ise ju nälgime, kuivame kokku, me oleme alatoitluse tõttu vastuvõtlikud kõigile mõeldavaile haigustele... Kuid arvud on kangekaelsed. Faktid süüdistavad, mitte aga mina.» Järgnevad arvud, hulk arve. Kiirats näitab, et valitsus pole seda väljavedu millegagi piiranud ja maksab isegi juurde, sest muidu ei suudeta välisturgudel teistega võistelda. Valuutat on vaja! Ajalehed nõuavad, et meie suurpõllumehe käsutuses oleks odav tööjõud.

Valuuta. Milleks? Et prantsuse lõhnaõlisid ja viina sisse vedada. Mullu toodi mööblit 15 miljoni eest sisse, kuid omad mööblivabrikud lasevad töölisi lahti. Tellitakse Rootsist miljonite eest kommutaatoreid, kui Tartu telefonivabrik võiks neid isegi teha! Kiirats hüüab ühtekohal pateetiliselt: «Liiga ruttu oleme unustanud Eesti rahvuslikud ja omariikluse kõrged huvid!» Ja ikkagi arvud, üha uued mõtlemapanevad arvud, millele järgneb: «Käed puhtaks! Me toodame vilja, aga nälgime, meil on metsa, aga külmetame! Mõtelge, rahvajuhid!»

Tark, südamega inimene, ja siiski nii naiivne. Reemetil oli Kiiratsi töö peaaegu pähe jäänud. Loodab ta ikka veel, et härrad ministrid tõesti mõtlema hakkavad? Kogu oma töö on ta nii kirjutanud, et ükski lugeja seda ei usu. Ehk ainult tema ise. Reemet kahetses, et ta Udot üles otsida ei jõudnud. Ta oleks võinud Udot rõõmustada teatega, et tema uurimus peaks juba neil päevil ilmuma.

22.

Udo ei maganud ega olnud ka päris ärkvel. Mõne päeva eest komistas üks inimene aknasse ja alumise, neljakandilise ruudu aset täitis nüüd vineerist tooliselg. Udo Kiirats elas endiselt sama maja keldrikorral. Keemiavabriku-tagusel põllul võeti kartuleid. Seal oli õhe ja lõkkel podises pada. Talv oli tulemas ja inimesed kiirustasid. Kiiratsil polnud aga kuhugi rutata. Ta lamas kinnisilmi ja kuulas, kuidas kõrvalenihkunud vineeritükk vastu raami lõgises. Toas oli kõle. Hiiredki ei kõbistanud enam — neist oli varem omamoodi vaheldust ja seltsi.

Nagu hukkuval laeval! Kas tõesti ikka hukkuval? Lamaja ei avanud silmi. Nii oli parem, Ta ei näe siis peaaegu tühja riiulit, kust raamatud olid antikvariaati rännanud. Ei näe määrdunud, laigulisi seinu, tühja nurka, kus varem seisis tammest raamatukapp, viieharulist nagi, kus ripuvad räbaldunud mantel ja võidunud kaabu. Kõik muu oli müüdud või panditud.

Lõunaks läks Kiirats oma harilikku seitsmemargast suppi sööma. Valis viiekohalise laua, arvestades, et

taldrikul oleks mehine leivahunnik. Tühi kõht ei anna häbeneda. Kelner oli täna eriti armastusväärne. Kummardas, pühkis laualt nägematuid purukesi ja küsis laulvalt: «Muidugi piimasuppi härrale?»

Kiirats noogutas. Vastaslauas lõunatas laia otsmikuga mees. Ta lõug ja lühikesed sõrmed läikisid rasvast, silmad olid pilukil ja tugevad lõualuud liikusid asjalikus rütmis. Käsil oli hanekoiva lõpetamine. Kiirats vaatas kõrvale. Ta ei tundnud kadedust ega viha. Lihtsalt vastik oli. Õgimise nimel mängib see inimene seal kindlasti patriooti ja isamaalast, petab ja varastab, teeb pankrotte ning avab uusi ettevõtteid.

Kelner pani aurava supikausi lauale, võttis leivahunniku ära ja asendas selle alustassiga, millel oli vaid paar kõhna viilakat. Kiirats vaatas küsivalt üles. Ta oleks aga targemini teinud, kui oma imestunud pilku poleks näidanud.

«Peremees on teid tähele pannud.» Kelner otsis viisakamaid sõnu. «Ütles, et kui kõik nii... siis jääb ta kerjuseks. Piimasuppi müüvat ta niigi omahinnaga. Mõistate!»

Kiirats mõistis, tõusis vihaga lauast ja hakkas minema.

«Teie arve, palun!»

Ta andis kümme marka, jättis kolm ja supi kelnerile ning lahkus tagasi vaatamata.

See oli esimene päev, kus Kiirats ivagi hamba alla ei saanud. Kapp läks üüri eest, aga järgmine üür on võlgu. Tunde enam pole. Viimase õpilase kaotas ta mõne päeva eest. Tütre mamma ütles lohutavalt:

«Valige mõni teine ala. Olete pedagoogiks liiga närviline.»

«Teie tütre jaoks pole vaja pedagoogi, vaid kivilõhkujat!» vastas Kiirats.

Nädal tagasi jalutas Kiirats Toomel. Kõnniteedel oli värviline lehekord, see rahustas kuidagi. Rohelise seedri ladvas välgatas orava punane saba. Küllap seal talveks moona koguti. Jõnglased olid jagunenud kaheks vaenulikuks leeriks. Käis äge sõda. Kiriku varemete tagant tuli tuttav kuju. Energiline rüht ja poolkaari tegev jalutuskepp, portfell, kus lukke asendasid saapanöörid.

See oli arstiteaduskonna professor Maasik, sama, kes aastate eest Reemeti naise päästis.

Kiirats ei teadnud isegi, millele ta lootis, et professorile vastu hakkas minema. Nad olid siiski sobinud. Ta tervitas professorit juba kaugelt. Aga too, paistis, ei märganud või ei tahtnud teda lihtsalt tunda. Nad olid teineteisest juba kümmekonna sammu kaugusel, kui Kiirats kuulis selja taga professori häält.

«Pidage, pidage, härra Kii... Ki... Kiirats!» Professor Maasik viipas talle jalutuskepiga.

Nagu ikka, oli professoril ka seekord rutt. Tunnistanud Kiiratsit ülevalt alla, hakkas ta pudistades kõnelema: «Jalutate? Vahite taevast ja tunnete elust mõnu! Olin teist paremal arvamisel. Pidasin isegi karaktekaga inimtüübiks, kes võib ennast arstiteadusele ohverdada.»

«Ma ju olengi ennast ohverdanud,» muigas Udo. Talle tegi professori kõnepudin praegu millegipärast naljа.

«Nii, ah nii,» noogutas Maasik. «Millega te siis nüüd siiski tegelete? Peate ennast valmis doktoriks, või olete sotsioloogiale üle hüpanud?»

Kiirats kaapis saapakontsaga lehti hunnikusse. «Midagi ma ei tee!»

«Õppimisele ei mõtle?»

«Mis seal mõelda, kui raha ei ole.»

«Tehke võlga.»

«Eduskund minusugusele mässajale ei anna.»

«Aga pangast?»

«Kas härra professor nõustuks minu käemeheks hakkama?»

Sõnu veeretati vastamisi nagu tuliseid kartuleid.

Professor jäi vait, nohises ja vaikis. Istus siiasamasse pingile, kuid tõusis läbematult. «Mulle tundub, et kui te mees olete ja selle sotsioloogia nurka virutate, siis ehk leidub midagi! Anatoomikumis vabanes preparaatori koht. See on midagi teie jaoks! Hakkate üliõpilastele läipu ette valmistama, siseelundeid konserveerima...»

«Preparaatoriks?»

«Kogute mõned aastad raha ja ka arstiteadusele olete nagu lähemal. Ma räägin teie eest. See on pea-

aegu otsustatud. Teie andeid hinnates, teie püüdmist ...»

Kiiratsis kerkis vimm. Uhke, nagu pakuks ministri kohta! Preparaatori, tolle vana, habetunud ja armetu mehikese jaoks oli neil ülikoolis sõimusõna — «kondinärija». Haises kui tõhk ja kõik hoidsid temast kaugele.

Kiiratsil oli kange tahtmine professorit raputada. Laibalahkajaks! Kui ta vintpüssi ja padrunivööga marssis, räägiti teisiti! Lubati maad ja taevast, õnne ja küllust. Aga tema tahtis vaid demokraatlikku vabariiki ja arstiks saada! Hakata preparaatoriks, et ellasel teaduskonnakaaslased naerda võiksid ...

«Otsige mind paari päeva pärast üles!» ütles Maasik lahkumiseks.

«Tänan teid!» Kiirats tegi krampliku kummarduse. Professor surus portfelli tugevamini kaenlasse ja ruttas keppi keerutades edasi.

Toas oli juba päris pime. Kiirats viskas endalt teki ja istus voodiäärele. Ta oli lamanud niisama, riietes. Eile oli ta end leidnudki anatoomikumist mööduma. Ringauditooriumis käis vist parajasti loeng. Ei, ei tule siia! Teistele irvitada! Mitte iialgi! Ta leiab mõne muu lahenduse.

Pimeduses hiilis aga tasahilju ligemale pelglik mõte. «Kui siiski?» Kaks arga sõna muutusid varsti julgemateks, tungisid peale.

«Postimees» kirjutas, et tööbörsil on registreeritud 1600 töötut ja on arvata, et see arv iga päevaga suureneb. Nad teatavad sellest nagu mõnest suurest rõõmusõnumist. Kui siiski kondinärijaks?

Kiirats muutus üha rahutumaks. Temaga oli ikka nii, et otsusele pidid järgnema teod. Ainult et need otsused on viimasel ajal visad ilmale sündima.

Mis kell võiks praegu olla? Mida ta siis lõpuks ootab? Või kui otsida hoopis Einbundilt abi? Too oli nimetanud, et otsigu teda ükskõik kust üles.

Minister paneks ta tingimata paigale. Ja kindlasti mitte viletsate hulka. See mõte ilmus ootamatult nagu tulekeel tuha alt. Kuidagi ebameeldiv oli siiski. Meenus Reemet ja öine tulistamine Lossimäel.

Tunnid möödusid neetult aeglaselt. Ajaviiteks võiks väljas hulkuda, aga taldades olid augud ja tänavad määrjad. Kiirats istus ja arutas: «Ma neelan selle rahuliselt alla. Otstarve pühendab abinõu. Majaperemees Tostovski sööb kartuleid ühes koorega ja unistab neljandast majast. Siidkindad maha! Mõtlesid, lollpea, et sinuga halba nalja tehakse, kui öeldi: «Eksmatrikuleerimine!» Aita ennast ise, siis aitab sind ka jumal!»

Igaks sammuks otsib inimene, kas siis teadlikult või alateadlikult, põhjendust. Mida närusem see samm on, seda rohkem tuleb ennast õigustada.

Ja hommikul oligi ta anatoomikumis, valmis kas või kohe käsi töö külge panema.

«Professor Maasik tuleb hiljem. Palun oodake.»

Kiirats ootas. Mõne aja pärast pöördus ta valges kittlis assistendi poole, keda ta pealiskaudselt tundis: «Kas preparaatori koht on veel vakantne?»

Too noogutas pahaselt: «Kurat võtaks! Ma pean seda ametit seni ise pidama, kuni too onupoeg platsi ilmub. Tuled see viimaks sina?»

«Võib-olla,» poetas Udo.

Professor Maasik ilmus kella üheteistkümneks. Kiiratsit silmitses ta ilmel, nagu ei tunneks teda ära.

«Härra professor, ma tulin koha asjus,» teatas Udo kõrvale vaadates. «Mäletate, Toome peal me leppisime kokku!»

«Ahaa! Mäletan ... Vaadake, jah, kus te varem olite? Palun läheme minu kabinetti.»

Professor näppis harjumusest ninaalust, kuigi seal enam midagi näppida ei olnud: ta oli vurrud juba mõne kuu eest maha ajanud.

«Vaadake, selle kohaga on tõesti lugu,» alustas professor. «Meil juba on nagu inimene.»

«Assistent ütles, et koht on vakantne.»

«Seda muidugi. Tuleb välja, et kandideerijaid on mitu, isegi ülikooli ringkonnast.»

Kiirats tõusis.

«Ärge pahandage!» sirutas Maasik käed nagu õnnistussõnu lugev kirikuõpetaja. «Vähemalt minu peale mitte. Mina olen lojaalsel seisukohal. Kui ma teist kõnelesin, pisteti mulle pihku see ... Teate isegi, mis asi!» Maasik võttis lauasahtlist raamatukese ja ulatas

Kiiratsile. «Kõik teavad, kuigi nimi on ära jäetud, kes on selle brošüüri autor! Esimest osa on vist enneg trükitud. Ütlevad, et Kiirats on end kõigi karvadega punastele müünud. Saate minust aru, praegu on olu kord segane, kuigi meie, teadlased ... Mina usun, et k elust läbi lööte. Ainult julgust ja pea püsti!»

Väljaande kaanele oli trükitud «Nälgimise aastad» Reemet oli siis ikkagi trükkida lasknud!

Kiirats vaatas professorile otsa ja küsis: «Minu elu maksumusindeksi analüüs Eestis! Mis see üldse siis puutub?»

«Teie ei mõista? Väga üllatav!» Professor pungitas silmi. «Ütlevad ju, et tegemist on kõige puhtakujulisema kommunistliku propagandaga. Rektor oli tähendanud: «Soojendasime põues ussi!» Mina, ärge unustage, soovin teile südamest head. Olen võimetu. Jätke see, ja kõik saab korda!»

«Korda? Kas peame jumalat paluma? Siin on ju iga sõna tõsi! Mitte «Nälgimise aastad», vaid — kõngemise aastad! Toetun meie endi statistikale! ... See uurimus on ju kah teadus!» ägestus Kiirats. «Teie olete arstiteaduse professor ja teate, et vähemalt pooled haigused tulevad meil nälgimisest. Seda ei juletud trükkida, aga kommunistid tegid seda. Ärge minestage, härra Maasik. Ja ärge kartke — kommunist ma ei ole!»

Professor murdis sõrmi: «Lojaalsuse mõttes, ütlemata mina ridade vahelt kommunismi välja lugema ei hakka. Aga igaüks loeb omamoodi.» Maasik mõtles hetke ja lisas: «See preparaatori koht pole ju midagi.»

«Pealegi ma võin laibad oma sotsioloogiaga ära rikkuda,» oli Kiirats irooniline.

«Kui tõotate mõistlik olla, ma võtan enda peale vastutuse ja soovitan teid ülikooli haiglasse — esialgu sanitariks!»

Kiirats ei suutnud seda kauem taluda. Professori iga sõna solvas teda.

«Kuradile sõitke! Jah, otse põrgu! Ma teile näitan veel, kelleks see kommunist võib saada!»

Kiirats tormas minema ja tõmbas ukse kogu jõuga kinni.

Koju ta ei läinud. Tibutas vihma ja jalad lirtsusid

saabastes. Esialgu oli kõik segi. Oma arust ta tagaaed ja oli alandlik, kuid nad tõukasid ta ära.

«Mina ja kommunist?!» Kiiratsi nägu virildus sellele mõeldes ebameeldivaks grimassiks. «Kui otsiks nüüd Reemeti üles? Mida tema ütleks? Mis edasi saab?»

Poe ees peatus «Cerese» leivavanker. Kiiratsi kõht kurises nõudlikumalt kui hommikul. Selleks raha veel jätkus. Ta astus poodi, ostis naela auravat leiba ja hakkas seda siinsamas tänaval sööma. Rabedad mõtted muutusid aegamööda vormikamaks.

Pealkirja mõtles vist Endrik välja. Ta tabas naelapead. Oleks muidugi parem olnud, kui veidi hiljem ... Professorilt saadud brošüür oli Kiiratsil taskus ning ta hakkas seda sirvima. Kas igaüks mõtleb, et kommunist kirjutas? Ülikoolis oli terve kari jahupäid. Tõde! Miks kardetakse tõde? Kuid mis saab edasi? Doktor Udo Kiirats, mis saab edasi? Sügavale oled langenud, väga sügavale ... Taskus on paar marka. Linn on töötajaid täis. Kommunisti kuulsus ja peremees, kes üüri nõuab.

Reisilaev andis jõel kolm ärasõidusignaali.

Mõne aja pärast jõudis Kiirats oma keldrituppa. Kojamees, kes teda kannatamatult oli oodanud, tuli kõputamata sisse ja teatas: «Härra üliõpilane, teile tuli rahakaart!»

«Anna siia, kui tuli!» Kiirats ei teadnud, mida arvata. Posti teel polnud talle veel keegi raha saatnud.

«Sedaviisi, et peremees võttis oma kätte hoiule.»

«Kandsid siis ette?»

«Kus nüüd seda! Teadagi rahakaardi asja. Ukse vahelt võib iga nadikael tasku pista, mine otsi siis!» Kojamehe rähmased silmad vilasid puhmaskulmude alt nagu võsast.

Majaperemees nokitses kapiust parandada ja küsis tööd katkestamata: «Härra üliõpilane maksab nüüd siis võla ära?»

«Kui jätkub ...»

«Jääb ülegi. Võite ettegi maksta!» Peremees tõmbas vestitaskust kaardi ja silmitses seda kahelt poolt. «Neli tuhat marka saatsivad! Mina ise annaksin, mis rohkem, kõik üüri eest ette. Kui läheksime ehk koos postkontorisse?»

Peremehe ihalevatest pilkudest hakkas Kiiratsil süda iiveldama. Ta napsas rahakaardi enda kätte ja lausus: «Üürist te juba ilma ei jää!»

Kaart oli tulnud Tallinnast. Saatja aadress puudus. «Seal pole mul kedagi, mul pole üldse kedagi, kes raha võiks saata.» Ta võttis postkontorist summa välja ja tasus üürivõla. Päriselt ta endale ei tunnistanud, et tegemist oli «Nälgimise aastate» honorariga. Aga südamest ei kadunud salajane teadmine, et see oli ainuke võimalus.

Udo sõitis pealinna öösise rongiga. Ta konutas vaguninurgas ja mõtted sõelusid ühe ja sama ümber: «Olgu ta pealegi nuhkide pealik ja timukas. Aga ta aitab mul selle sõlme läbi raiuda! Mida rutem, seda parem. Doktor Udo Kiirats ei kõla halvasti. Ma näitan veel, kellega neil tegemist on. Kukkus imelikult välja: sõidan kommunistide timuka juurde kommunistide käest saadud rahaga. Aga ma saadan selle Endrikule esimesel võimalusel tagasi. Ta andis need neli tuhat marka muidugi oma taskust. Kas Einbund peaks juba teadma, et brošüüri autor olen mina ja ei keegi muu?» See küsimus tegi talle muret kuni pealinnani.

Tallinn võttis Udo ebasõbralikult vastu. Tartuga harjunud kõrvad hakkasid kumisema. Õhk oli niiske, kuidagi kleepuv ja suitsune. Ta juhatati teisele korrusele.

«Kas siseminister on kohal?»

Leebe naeratusega ametnik päris omakorda: «Kas teid kutsuti? Milline toanumber?»

«Ütlesin, et tahan ministri enda jutule!»

«Kui taotlete ministri vastuvõttu, palun järjekorda registreerida. Aga vaevalt, et sellel nädalal... Teie pass, palun!»

Kiirats andis passi. Ta soovis, et siit võimalikult rutem minema saaks, ja lausus teravalt: «Kirjutage nime taha, et vana sõjakaaslane palub vastuvõttu!»

«Nii! Ah nii, et sõjakaaslane. Ja tähtis...?»

«Elu ja surma küsimus!»

Ametnik kiirustas ministri juurde. Udo ootas ja uuris ümbrust. Ta arvas midagi muud eest leidvat. Ei karjuvaid inimesi, trelle ega vangiraudu. Pehme mööbel, põrandal vaibad, seintel pildid. Teises toas tippivad masinakirjutajad paistsid üpris kenad.

«Härra siseminister laseb paluda!» Leebe välimusega ametnik tegi kerge kummarduse ja mitu inimest, kes siin juba varem ootasid, vaatasid kabinetti kaduvale Kiiratsile kadedalt järele.

Kõrge aknaga ruumis polnud aga ainustki hinge. Vastasseinast vaatas talle vastu Konstantin Pätsi pilt. Udo ei märganud, kust väike punaste juustega mehike tuppa ilmus. Aga ta seisis tema ees ja viitas käega: «Palun! Minister ootab teid.»

Alles nüüd märkas Udo vasakul seinas ukse piirjoont. Kõhklevalt astus ta sealt sisse.

«Tõesti sina ise!» Ministri nägu lõi muhedale naerule. Ta ruttas Kiiratsi juurde, pani käed talle õlgadele ja näis külalise üle tõesti rõõmu tundvat. «Tulid ikkagi, Valga kangelane ja landesveeri surm! Oled vahepeal kokku kuivanud, vennas... Istu! Istu ja jutusta, kuidas sa elad? Mis imevägi sind lõpuks siia tõi?»

«Tahtsin vabariiki ehitada,» pomises Udo.

«Noh! Said vähe ja vihastasid?» naeris Einbund.

Ta pani külalise enda vastu istuma, võttis karbist sigari ja pistis ka Kiiratsile pruuni junni suhu: «Havanna! Olen nagu kuulnud, et õpid ikka veel arstiks? Jutusta! Pähkmanni mäletad? Olite temaga alati riius.»

«Mäletan! Hädavares oli.»

«Või hädavares,» muigas Einbund. «Ta on meil osakonnajuhatajaks. Sa ei tunne teda äragi. Mul on siin teisigi oma pataljoni poisse.»

Näis, et minister kees rõõmust üle. «Miks sa vaikid?» julgustas ta Udot. «Mäletan, et vanasti ei jõudnud sind ära kuulata. Sinu nalja oli terve pataljon täis.»

«Naljaajad on läbi.» Kiirats mudis sigarit sõrmede vahel. Kahvatutele põskedele olid tekkinud punased laigud. Ootamatult lausus ta: «Tulin tööd otsima!»

«Kohta? Jaa... ma ju lubasin, et aitan. Ei ütle ära. Aga räägi ligemalt...»

«Võimalikult tasuvamat kohta! Ma pean arstiks saama.»

Kiirats süütas kustunud sigari ja seletas suitsumahvide vahel, kuidas tal õppimisega tegelikult lood on. Teda valdas usalduslik meeleolu. Ta oleks nagu tulnud kaebama oma elu üle, töö ei tundunudki praegu kõige

tähtsamana. Ta rääkis isegi oma uurimusest elumaksumusindeksi kohta ja kohtumistest Reemetiga, nende sõprusest. Kuidas kaitsepolitseinikud neid Lossi tänaval tulistasid, professor Maasikust ja sellest, et teda ennast pärast raamatu ilmumist kommunistiks peetakse. Kui ta aga lõpetas, oli tal juba häbi.

Einbund oli tähelepanelikult kuulanud, pilk uurimas Udo kulunud välimust. Nüüd lausus ta mõtlikult: «Oled ikka õilishingeks jäänud. Just sinusuguseid me vajamegi. Aga Bachmanni, vennikest, ma veel sarjan selle Lossimäel paugutamise pärast!»

«Sarjad? Tõde ma väänama ei hakka, aga kommunist olen niisama palju kui . . .» Kiirats otsis parajat võrdlust ja tunnistas ministrit.

«Kui mina?»

«Jah, kui sina! Või apostel Paulus!»

Minister pahvis naerdes sigarit.

«Sa ei usu mind?»

«Ära mossita!» Einbund tõusis ja tõi kapist konjakipudeli. «Vanad eestlased võtsid selle peale ühe tubli käraka! Ma naersin enda üle! Mõtlesin korra tõesti, et ka sinule on see kommunismitõbi külge hakanud ja tuled, pomm taskus! Tunnistan, sõber, et sinu brošüür on hästi kirjutatud, ma kavatsen sellega mõnel tegelasel kõrvataguseid hõõruda.»

«Sa siis teadsid?» imestas Udo.

«Teadsin,» tunnistas minister. «Ka siseministeerium teab vahel midagi. Raamatut võib ju igalt poolt saada. Bachmann teatas mulle, et autor oled sina, aga trükiti Reemeti eestvõttel.»

Udo vaatas aknast välja ja arutas: «Ta siis teadis! Ühe käega pakkus sigarit, aga teisega hoidis vist revolvripära. Ehk valvavad mind veel praegugi mõne kardina või paneeli taha peidetud silmad?»

Talle ei antud aga mõtlemiseks palju aega. Einbund viipas uksele ilmunud sekretärile tõrjuvalt ja pöördus oma külalise poole: «Oleksid mind juba palju varem pidanud üles otsima! Nii kergelt ma nüüd sind minema ei lase. Jätame mõneks päevaks poliitika, demokraatia, Riigikogu ja paberid. Lõbutseme! Restoran, laul ja muusika!» Einbund jõi kolmanda klaasitäie. Kiirats tundis, et talle juba esimene mõjus. Minister koputas

Udole õlale: «Kalorid kaloriteks, aga elus tuleb ka ilutseda!»

Kiiratsi kohmetu pilk peatus oma ebamäärase värvusega pintsakuhõlmal, hõredatel püksipõlvedel. Einbund naeratas mõistvalt: «Ära muretse! Selle me korraldame. Oota siin veidi.» Ta kadus teise ruumi.

Mida ta korraldab? Tont teab. Aga paistis, et ta pole vana sõjakaaslast siiski unustanud . . .

Minuti pärast ilmus Einbund tagasi ja pilgutas silma: «Sõidad minu ametnikuga ärisse ja valid endale sobiva ülikonna. Ka mantli ja kaabu. Ära unusta kingi, lipsu ja paari korralikku särki! Sulle sobib püstkrae!»

Kiirats viipas tõrjuvalt.

«Ära vaidle vastu!»

Ametnik ilmus uksele.

«Masin ootab! Kui soovid, on see avansiks sinu tulevase palga arvel.» Minister lükkas Kiiratsi sõbralikult naeratades ukse poole. All ootas neid tõesti «Ford».

Udo tundis, et on istunud karussellile, mida pole enam võimalik peatada. Kui ta seinapeeglitest helkivasse valmisriiete poodi astus ja teenistusvalmis poeseil talle tumepruuni ülikonda selga passis, leidis Kiirats ennast ootamatult arutamas: «Ja nii võttis mind vastu inimene, kellest ma vist kõige halvemini olen mõelnud! Teised näitasid ust, aga tema pakub konjakit!»

Karussell hakkas tiirlema veel pöörasema hooga. Uued riided . . . restoranid . . . väljasõidud . . . Kiiratsi kõrvale tekkis kena sõbranna. Kabinet, igal pool kuld ja plüüš. Einbund neelas rääkides sõnalõppe, kuid tal on toredad joomasõbrad. Härra minister ei taha ja poliitikast ei räägita. Härra ministril on imelik soov ja Udo Kiiratsit õpivad teised tundma Paul Saariku nime all, kes naudib surnud vanemate kapitali ning kellega arstiteadusest ja sotsioloogiast jutt kõige paremini sobib. Mõnikord tunduvad kauged asjad koledatena, aga lähened, ning pole vigagi. Kiiratsile näis praegu kõik ilusana. Üks oli igatahes kindel: see oli elu! Viina pole vajagi. Ta on niigi joobnud.

Kolmandal hommikul, kui siseminister oli tühjendanud konjakiklaasi, küsis ta Udolt lõbusalt: «Mis näo

need Tartu sellid, kes sind punaseks peavad, küll teeksid, kui meid siin koos näeksid?»

Kiiratsil oli lõbus: «Maasik, see liberaal, saaks rabanduse! Rektor vähemalt krambid!»

«Aga Reemet?»

«Tema pole mind kunagi punaseks pidanud. Meil on temaga teine, nagu sõprade vahekord. Võib-olla veelgi rohkem. Midagi niisugust, nagu mul isaga oli. Ma pean temast lugu ega tea vahest isegi, miks. Temast ausamat ma ei tunne. Ainult — ta on kommunist. Reemetiga rääkides hakkavad mul mõtted liikuma. Teritan siis aju, ja temaga on vist sama lugu.»

«Oleks aga tore, kui Reemet ja tema kamp Tartus tõesti arvaksid, et sust kommunist on saanud!»

«Ma ei taipa?»

«Mis seal veel taibata. Oled punane näilikult, aga nende teada tõeliselt! See on õieti üks haruldane võimalus. Reemet usaldab sind. Seda on vaja veel süvendada!» Einbund tegi jutus pausi ja tuli lähemale. «Võida täielik usaldus. Kirjuta veel midagi käredat. Ole nagu tõeline kommunist, hakka oraatoriks. Nad võtavad su oma seltskonda, lähened ladvikule . . . Sa saad neilt ülesandeid. Täidad neid nii, et kahtlusi ei tekiks . . .»

Kiiratsile tungis veri nagu leitsak näkku.

«Tahad, et minust saaks provokaator!»

«Nii ütlevad punased. Meie aga näeme selles teed Eesti omariikluse ja demokraatia vaenlaste paljastamiseks!»

«Tahtsin töötada mõne teise ministeeriumi liinis.» Kiiratsil oli korraga kitsas.

«Kuulasin juba järele. Mujal pole võimalik midagi pakkuda. Meie juures saad sa kõige kiiremini — doktoriks. Sellisest võimalusest ei ütleks ükski aus eestlane ära!»

Udo raputas pead: «Selliseks tööks ma vist ei kõlba.»

«Vaata aga vaata! Sa õilishing küll! Pole ime, et mõni sind kommunistiks peab.»

«Olen demokraat ja jään selleks,» kohmas Udo. Pea valutas eilsest ja hakkas järjest rohkem lõhkuma.

Minister lõi käega ning viis jutu kergemale pinnale. Karussell aga ei peatunud. Veel lõbusamad lauakaaslased. Kidakeelset Pähkmanni ei tunne äragi. Peen

jeiss! Nüüd on tema peal! Minister ei taha ja poliitikast ei räägita. Minister tahab, et ministeeriumi salajaste väljaminekute kausta tekivad uued summad. Kiirats jõgistab silmad kinni ja püüab kokku arvata, palju ta sõjakaaslasest ministrile võlgneb. Uus sügismantel on hea. Täna oli aga külmavõitu ja kraega talvepalitu oli veelgi parem.

«Kas ma tõesti end maha olen müünud?» imestas Udo. Jutt sellest, et teistes ministeeriumides tema jaoks midagi mõistlikku ei leidu, oli liialt läbipaistev.

Sama ametnik, kes Kiiratsi riidepoodi viis, saatis teda ka raudteejaama ja lunastas sõidupileti. Kupee oli veel tühi. Saatja raputas tema kätt. «Sul on kadestamisväärselt tähtis ja kardetav ülesanne! Kui teada saavad, teevad punased . . .» Ta tõmbas käega üle kõri. «Mõistad! Jällenägemiseni, ametivend!»

Rong kihutas Tartu poole. Kiiratsi mõtted jooksid mööda kitsast ringi: kedagi ta selja tagant maha laskma ei hakka. Einbund ju ei nõuagi midagi niisugust. Bachmann on siga! Oma tegevusest annab ta aru eeskätt ministeeriumile. Poliitiline võitlus? Kommunistidega sai juba koolipoiste pataljonis lahinguid löödud. Kuid Reemet? Siit ei suutnud Udo enam edasi mõelda.

Tagasi sõitis Kiirats vanades riietes, istme all kõhukas kohver ja pruun portfell. Väljas oli jahe. Külm ja veel miski muu pani keha võbisema. Näiliselt pidi kõik endiseks jääma. «Ma olen siiski iseenda peremees,» õigustas ennast Udo.

23.

Tuba oli madal, suitsunud lae, viltuvajunud ukse ja väikeste akendega nagu kõik teisedki selle valla kehva rahva toad. Kuid Meliine, kes päev enne Reemetit kohale sõitis, et rahvast koosolekule organiseerida, kinnitas veendunult: «See on külas kõige suurem ruum!» Nii see tõepoolest vist oligi. Pealegi oli kergem mööbel eest ära kõrvaltuppa tõstetud.

«Ma pole sulle vastupidist ju väitnudki,» rahustas teda Endrik.

See oli Meliine elus esimene suurem ülesanne. Sõita maale, otsida üles kehvikud ja sulased ning kõnelda

nendega ääri-veeri järgmisel päeval toimuvast koos olekust. Anda mõista seal, kus seda vaja, et linnast tuleb kõneleja, inimene, kelle töölised Riigikokku saatsid. Ta kartis, et kõik ebaõnnestub, ja kui külades nähakse, et sihuke nooruke neid agiteerima tuleb, tõlihtsalt välja naerdakse. Ei öeldud aga ainustki halba sõna. Leevaku Andres lubas isegi oma hobuse linna sõiduks — see seisis juba varju all ja ootas.

Et koosolekuni aega täita, istus Reemet laua taha, otsis välja märkmed ja paberi ning hakkas kõne kon pekti koostama. Siin toimuvaks koosolekuks oli ta juba valmistunud. Kuid täna, pühapäeval, peab ta ka linnas Töölismajas rääkima.

Meliine muutus üha rahutumaks. Kas ikka kõik tulevad, kellega sai räägitud? Ta ei läbenud enam toas oli ja ütles, et läheb käib vahepeal ühe tüdruku juures ära.

Põld oli porine. Veel natuke maad, ja siis paistiski võseriku taga ereroheliste aknaraamidega majahütt Selle silmipimestavad raamid mõjusid niisama naljakalt nagu sadul sea seljas. Katus oli kohati sisse varisenud ja seinapalkide vahelt tolknes takutuuste Meliine oli siin ööbinud. Maganud kehviku tütre Riinaga ühes voodis. Alguses ei tahtnud neil jutt kuidagi hargneda. Seevastu sobis Meliine otsekohe hallijuukselise peremehe Juhaniga. Nad kõnelesid linna ja maa töölistest, nende ühistest huvidest. Meliine silmad särasid vaimustusest, kui ta Reemetist jutustas. Ja tema arvamus Juhanist tõusis märksa, kui too tunnustavalt lausus:

«Olen sinu Reemetit juba kuulnud. Kange kõnemees!»

Öösel, õieti siis, kui nad püüdsid selg selja vastas magama jääda, küsis talt Riina:

«Kes sa õieti oled?»

«Kes? Tööline lihtsalt!»

«Seda ma tean,» nõustuti. «Ma mõtlen, et kuidas sa nii . . .?»

Meliine taipas. Ta jutustas endast ja oma õest. Rääkis, kuidas õde sellepärast piinati, et ta kommunist oli ega reetnud oma seltsimehi. Rääkis oma kahtlustest ja kuidas ta nendest nüüd üle on saamas ning õe tööd tahab jätkata.

«Aga mina pole midagi,» ohkas Riina. «Enne olin kasjaplika. Rõõmustasin, kui sellel kevadel end tüdrukuks sain kaubelda . . .»

Tuppa jõudnud, jäi Meliine imestunult ukse juurde seisma. Õhus hõljusid paksud suitsupilved ja laual seisis tühjaks joodud viinapudel, millele toas istuvad mehed kahetsevaid pilke saatsid. Riina ruttas tulijale vastu ning sosistas, nagu oleks selles midagi keelatut:

«Ma tulen kah! Ma tahan, tead isegi.»

«Tulingi sulle järele!»

Juhan hõõrus oma habemessekasvanud lõuga ja osutas Meliinele. «Tema teebki seda koosolekut. Tuli vist järele. Aeg on, läki pealegi, mehed!»

Meliine luges neid kümme. Ise tuli ta Riinaga teiste taga. Riina mõtles, et tema sulasest-Peeter niisugusele koosolekule ei tuleks, kuhu tema praegu läheb. Juba see teadmine tõstis Riina iseteadvust ja tema noormees näis talle momendil koguni rumalana oma kosjajuttudega.

Mitmed olid siiski varem kohale jõudnud. Reemet ajas sulaste ja kehvikutega juttu. Igaühel pakitses midagi südamel. Kõik kokku tegi välja püssirohutünni, kuhu oli tarvis vaid sädet.

Lõpuks oli ruum inimesi täis. Meliine, kes istus Riinaga esimeses reas, tuli Endriku juurde ja teatas tagasihoidliku rahuloluga: «Kõik on vist kohal.»

Reemetile oli selge, et kõige tähtsam on siin maaküsimus. Ta tuli laua taha ja alustaski maast ning valitsuse senisest poliitikast külas. Kõneles olukorrast Saksamaal ja ähvardavast reaktsioonist, Riigikogus vastuvõetud arupärimisest Hiiumaa kehvikute maa asjus ning selle lõpptulemustest, kui põllutööminister mõni aeg hiljem Riigikogus seletusega esines, et kõik olevat sündinud seaduse raames.

«Eks meil ole sama lugu,» lisati toa nurgast. «Tunasile kiitis vallavanem, et sulasepõli on üle kõige.»

Endrik pöördus kolme asuniku poole, kellega ta enne oli rääkinud: «Paljud asunikud on valitsus juba alla neelanud ja teisi ootab sama saatus. Ühise Väerinde asunikud nõudsid Riigikogus, et asunikele antaks hoonete ehitamiseks vähemalt 245 miljonit marka laenu. Mida tegi aga teie esindaja, härra asunik Ostrat? Ta

tõstis Riigikogu kõnetoolis käed püsti ja halises: «Härrad! Ma ei saa kommunistide ettepanekut kuidagi poolt dada. Härrad, ma kiidan valitsuse seisukohta!» Milline see valitsuse seisukoht aga oli? Uppujale lubati ölekõri Seltsimehed arvutasid välja, et sellest rahast, kui tahi jate vahel ära jaotada, ei jätku koerakuudi ehita misekski. Hallparunid ja valitsus uustulnukaid ei salli.»

Seejärel kõneles ta sulastest, odavast tööjõust ja välisturgudest . . .

Liikumatu, üksteise kõrvale kiilutud inimsumm oli otsekui lahutamatuks tervikuks kokku sulanud. Rahvas oli sünge. Meliine hakkas laual lampi süütama. Ja Endrik taipas alles nüüd, miks tema meeleolu oli täna eriti ülev. Siin on koos tublid inimesed, kuid Meliine kohal olek tegi talle praegu vist kõige suuremat rõõmu.

Kui kollane leek tuba valgustas, tõusis seina äärest üks inimene ja alustas veidi norivat, aga tasakaalukat juttu. Paistis, et tal on siinse rahva silmis suur autoriteet, sest teda ei segatud. «Teame, et nad istuvad töörahva turjal ja me ilma kodanluseta paremini läbi saame. Et meid maareformiga ja pärastise poliitikaga alt veeti, oleme omal nahal tunda saanud, oma silmaga näinud. Tahtsin seda ütelda, et kommunistid oleksid pidanud siis, kui seda maareformi tehti, Pätsi ja Rei meestel palakese suust ära tõmbama ning hakkama neile mõisamaid välja jagama. Kas kommunistid siis ei teadnud, mida sulane ja kehvik tahavad? Sotsid meelitasid aga maaga ja saimegi sellesama vabariigi, kelle peale nüüd nii kõvasti hammast ihume. Ja ütlen — kõvasti ihume!» Kõneleja tahtis veel midagi lausuda, aga lõi käega ja istus pahaselt oma kohale.

«Lase edasi!» õhutati.

«Mis seal enam! Nagunii kõik muudkui kõnelevad. Ma küsin, et mis edasi saab?»

«Leevaku Andresel on õigus! Mida siis teha?»

«Ajalugu õpetab, et Gaponi viisil ei tasu Toompeale minna,» vastas Reemet. «Ainuke väljapääs on kodanlaste valitsuse asendamine töörahva omaga!»

«Seda juttu oleme juba kuulnud. Proovi asendada!»

«Esimene samm sinna on, kui paneme täna tööle maatööliste ühingu ja valime erksamatest meestest

komitee, keda hallparunid edaspidi arvestama peavad. Sulased ja kehvikud on vaja viimseni ühte liita.»

«Mina tulin ainult kõnet kuulama!» Habemik sügas kõrvatagust ning trügis uksest välja. Kaks inimest lahkusid veel.

Ukse juures tekkis äkki sagimine. Karjuti: «Võtke kaamale!», «Lase lahti, päntjalg!»

Neli-viis inimest pressisid end sisse. Akende taga kolgiti ning läbi ruutude võis ähmaselt näha nägusid.

«Tuld! Näidake tuld! Kes seal trügib?»

Riina haaras lambi ja tõstis selle kõrgele.

«Mida te vahite?» hurjutati juurdetulijate hulgast. «Laske oma koosolekuga edasi!»

«Vaata imet! Ahvena hallparun oma purjus sulaseselliga!»

Inimeste vahelt trügis tõesti laua poole Ahvena peremehe sulane Peeter. Sama Peeter, kes tahtis Riinale kosja sõita. Poisi näos oli joobnu juhm irve. Hetkegi mõtlemata pani Riina lambi lauale ja karjus Peetrile: «Mine siit otsekohe välja! Mine tagasi!»

«Vaata tirtsu!» Ahvena peremees naeris läkastades.

«Väljas on neid logardeid terve kari!» hõigati ukse juurest.

«Kust see peremeeski siis tarkust saab!» karjus Ahven, tahtis ühes teistega veel ettepoole tulla, kuid tal pandi tee kinni.

«Sa kuradi könn!» Sissetungija nägu virildus.

«Peeter, mine välja!» käsutas Riina veel valjemini.

Uksest proovis sisse trügida uus grupp. Peeter, kes taipas lõpuks, et Riina tema väljumist nõuab, pöördus tõesti ümber.

«Mida nendega peale hakata?» vaadati küsivalt Reemeti poole. «Tahavad meie asja untsu ajada!»

Koosolekut oli võimatu jätkata. Taoti uksele, akendele, tümitati vastu seina.

Endrik oli kogu rüsinat pealt vaadanud ja teadis, mida teha. Esimene sissetungija, keda kõik Ahvena peremeheks hüüdsid, oli ju sama Aleksander, Riia maapäeva saadik, kes talle kunagi nii sümpaatne inimene näis olevat ja keda ta hiljem mitmel korral meenutanud oli.

Endrik surus end teiste vahelt läbi ja jõudis Ahvena peremehe ette. Haaranud tal rinnust, tõmbas ta peremehe rahvasummast välja, surus vastu seina ja küsis: «Kas te tunnete mind? Me oleme ju varem kohtunud. Kas ei tule meelde?»

Ahvena peremees tahtis end lahti rebida, aga ei saanud.

«Noh, ütle, kas mäletad?»

«Linna untsak, kes rahvast ässitab! Me saame siin ka ilma kommunistideta hakkama... Elame rahus ja sõbralikult. Kommunistid ajavad rahva hulluks.»

«Sinusugused teevad rahva hulluks,» kinnitas Reemet. «Sa ei taha siis mäletada inimest, kes enne Riia maapäeva sinu juures käis ja sind julgustas, et ta seal sakslaste hertsogiriigi poolt ei hääletaks. Ei hääletanudki. Aga nüüd oled sa ikkagi valmis rahvast maha müüma! Kas hallparun on sinu arust siis parem!»

Peremees tundis Reemeti alles nüüd ära, püüdis jalad vabaks saada ega pidanud end kaotanud pooleks. «Valetad!» karjus Ahvena peremees. «Nüüd on igal mehel vähemalt lootus, et ta kunagi peremeheks võib saada, aga kommunistide võimu ajal seda ei oleks. Parunite ajal olid kah peremehed!»

«Andke sellele peremehele! Visake ta siit välja!»

Ahven tõstis häält: «Las peremehed panevad ka sinna teie komiteesse oma kandidaadid. Mis te siin salaja plaanitsete? Eestlased ajavad asju sõbralikult nagu vennad kunagi.»

«Vaata, kus tuli hobuselt nahka nülgima! Või tema on sõber!» Toatäis rahvast naeris. Tekkis üldine kära. Ahvenast haarati kinni ja rebiti teda koosolijate vahelt ukse poole. Inimesed olid hoogu sattunud. Siis ründasid ka teised segajad Ahvena peremehe teed, ka Peeter, sest omal tahtel ta enam välja ei pääsenud.

Lauale Reemeti ette pandi äralõigatud otsaga vintpüss ja revolver.

«Jäägu komitee käsutusse,» arvas Endrik. «Läheb ehk kunagi tarvis.»

Vastaspool oli kehvikute ja sulaste rünnakust segadusse sattunud. Võit tuli kergemini, kui seda arvata võis. Kui Reemet välja jõudis, olid hääled ja jooksumüdin juba kaugel. Ainult maja nurga taga rüselesid

paar meest. Ka kuuri alt hobuse juurest kostis mütsusid ja summutatud hääli.

Endrik jooksis sinnapoole. Taskulambi valgus tabas kahte kogu. Üks istus teise rinnal ja jagas allolijale, kes oma nägu kätega varjas, halastamatult hoope.

«Ehk aitab juba,» segas Endrik vahele.

Leevaku Andres, kes oligi hoopide jagaja, vaatas üles, tõusis ja virutas jalaga viimase obaduse. «Maha peaks teise lööma!»

Lamaja ei liigutanud ennast ja hoidis ikka veel käsi silmade ees. Sõrmede vahelt immitses verd.

«Kuulsin, et hobune on rahutu ja trambib,» jutustas Leevak hingeldades. «Hobuse kallale tikkus! Küllap tahtis kõõluseid läbi tõmmata.»

«Mina ei tea midagi! Tulin oma asja ajama, aga tema hüppas külge!» Lamaja tõusis küünarnukile. «Ma olen ju popsnik.»

«Halõug oled!» Leevak võttis Reemetilt taskulambi ja hakkas lamajat käistpidi üles kiskuma. Salkus juustega mehikese nägu virildus valust. Endrik nägi küünarnukist allpool kahte punetavat laiku.

«Oled tõesti popsnik. Kuradi raibe!» Leevakut haaras uus vihasööst. «Kes saatis?»

«Ma pole midagi teinud!»

«Ütle!» Leevak hakkas taas hoope jagama. Mehike hüppas aga üllatava kärmusega maast üles ja kadus pimedusse. Siitsamast looma jalgade alt leiti kõvera teraga aednikunuga.

«Kas näed nüüd! Tüdruk tellis, et sõidutaksin teid pärast linna. See näru oleks nagu teadnud. Kes talle ütles?»

«Seda võis niisama aimata.»

Madal ruum kogunes uuesti inimesi täis. «See kuulus tänase päeva juurde,» mõtles Reemet ja pöördus koosolijate poole: «Kui linna proletaarlased ja maa töörahvas alati niiviisi koos välja astuvad, on kodanlaste päevad varsti loetud.»

«Nii lihtsalt?»

«Rahva vastu nad ei saa!» tõstis kõneleja häält. «Kümnete tuhandete jaoks ei jätku vanglaid. Nende vabrikud jääksid seisma ja põllud harimata!»

Maatööliste ühingu juhatusse valiti viis inimest, nende hulgas ka Leevaku Andres.

Siis istuti vankrile. Riina seisis siinsamas. Tal oli Meliinest kahju lahkuda, meelsasti oleks ta kas või ühes sõitnud.

«Kirjutan sulle!» Ja Meliine õhutas oma värsket sõbratari: «Võta oma Peeter käsile! Kui linna juhtud, tule kindlasti Töölismajja ja otsi mind üles!»

Riina lubas seda teha.

Kardeti, et linnasõitjaid tee ääres varitsetakse. Grupp mehi saatis neid küla taha. Seal näitas Leevak piitsavarrega paremale ja teatas: «Siinsamas metsa ääres ma elangi.»

Eemalt paistis nõrk tuluke.

«Pange kõrvad kinni,» hoiatas Leevak ja vilistas mõned korrad läbilõikavalt. «Ootame. Ta tuleb mul otsekohe.»

«Kes?»

«Poika muidugi.»

Külm tuul puhus otse vastu ja Endrikule paistis, et vankripäras istuv Meliine värises.

«Sul on külm?» Ta pöördus ja võttis Meliine käe. «Tule istu meie vahele!»

«Ei ole külm!» Meliine raputas pead.

«Lori ajad!» pahandas Leevak. «Tule aga tule meeste vahele.»

Neile lähenes pimedusest rõõmus niutsumine. Juba kargaski kohalejõudnud Poika esikäppadega vankrile ja haugatas peremehele.

«Sa tuled meiega,» sasis peremees koera karvast turja. «Jookse ees — mine!»

Leevak andis hobusele piitsa ja koer jooksis tõesti ette. «Ta on mul inimese eest ja veel rohkem,» pihtis küüdimees. «Poikaga ei soovita ühelgi vaenlasel tüli otsida.» Ta vaatas ettepoole ja lisas: «Meie hallparuntelt võib kõike oodata.»

«Imelik, kui see teisiti oleks.»

Leevak kopsis piitsavarrega vastu vankriäärt. Poika tegi ringi ümber sõitjate ja kadus jällegi pimedusse.

«Mida arvata?» küsis Endrik mõne aja pärast. «Kas valitud juhatus hakkab tegutsema?»

«Raske ju on,» arvas Leevak. «Eks nad hirmutavad,

aga meil on kah mehi, kes ilma näinud. Ainult et te neid seal ei unustaks. Linnas on kergem. Teil on seal ju oma kommunistlik partei.»

«Aga sina ise? Kas astuksid?»

«Mina see päris proletaarlane ju ei ole. Näe, hobunegi on. Mõni on ehk sündides kommunist, aga mulle hakkas see raamatutest külge,» vastas Leevak otsekoheselt ja pöördus pooliti Reemeti poole: «Kuidas see jutt oli, mis ma seal koosolekul . . .?»

«Valet seal polnud. Aga kommunistid tahavad inimese vabastada . . . ka maa orjusest. Maa on läbi imbunud inimese higist ja verest. See on toonud palju õnnetust ja nii vähe rõõmu. Siin on ohvrid paratamatud. Ainult et see kõik ei sünni üleöö, nagu alguses arvati.»

Meliine silmitses kaugel vilkuvaid tulesid ja taipas, et täna toimus temas lõplik murrang. Õde oli tõesti õnne teisiti mõistnud. Tal oli hea meel, et ta praegu just Reemetiga sõidab. Endriku vastu oli nii kindel loetuda. Sõitja katsus sirutada tuimaks jäänud jalgu.

Poika sörkis vankri kõrval. Tark koer luges nähtavasti oma luurajaülesanded täidetuks. Leevak pidas hobuse kinni ja kutsus: «Hüppa siis! Kas ma ei tea, mida sa noolid.»

Koer lendas vankrisse ja istus oma peremehe jalgade vahele.

«Kas ütlesid tõsiselt, et astuksid parteisse?» küsis Reemet.

«Tõsiselt! Vahel aga mõtlen, et ma ei kõlba.»

«Partei valib ise . . . Nende hulgast, kelles ei kahelda. Ainult parteisse kuulumine võib tuua kaasa vangirauad.»

«Kas praegune elu on kergem kui rauad?»

Rattad kolisesid linnatänava munakividel. Hobune peatati juba enne Töölismaja. Surunud küüdimehe kätt, ütles Reemet sõbralikult: «Oleme rääkinud. Töötage seal, aga edaspidiseks saad juhtnöörid otse minu kaudu.»

Kui nad koos Töölismajja läksid, päris Endrik Meliinelt: «Ütle, mida sina selle inimese kohta arvad? Mõistad, vahel peame me kiiresti, lihtsalt südame järgi otsustama.»

«Ta aitas mind seal palju. Mul on hea meel, et teda hindate.»

«Vajame palju häid inimesi, keda võiks usaldada... nagu iseennast,» ütles Reemet mõtlikult ja tunnistas Meliinele alles nüüd: «Kõige rohkem rõõmustan ma aga selle üle, et sina meiega oled.»

«Ka mina... ma...» kogeles Meliine. Endrik teadis niigi, mida öelda taheti. Tuli gaasilaternas võbises ja ka nende varjud kõikusid.

24.

Need olid kahevaheloleku rusuvad tunnid. Pärast pealinnast naasmist ei väljunud Kiirats keldritoast mitmel päeval. Kojamees oma naisega hoolitsesid Udo söögi ja joogi eest, kuna ta ise inimesi kartis. Mida rohkem tema tuba aga koristati, seda räpasemaks see Udo silmis muutus. Meelsasti oleks ta oma abiliste seltskonnast lahti öelnud, et täiesti üksi olla. Kojamehest kõrvalehoidmiseks oli Kiiratsil seda enam põhjust, kuna ta arvas, et tal temaga nüüd nii paljuski ühist on.

«Kui küsiks vanamehelt,» kaalutles Udo, kui see puid ahju toppis, «palju ta oma töö eest kaitsepolitseist saab Kui ütleks talle, et oleme nüüd ametivennad...» Kiirats tundis enese alandamisest sisemist rõõmu ja hakkas luksudes naerma.

Kojamees pöördus ehmunult ümber ja jõllitas teist rähmaste silmadega. «Kas härra tahtis midagi?»

Kiirats sülitas toanurka: «Küta! Võib olla, et ma kunagi sinult tõesti midagi tahan! Küta, mul on külm, küta ahi tuliseks! Raha mul on. Nüüd võin seda jalaga segada.» Ja ta naeris jälle. Kõhuka kohvri oli ta avamata voodi alla lükanud. Sealsamas oli ka seanahast portfell. Vastik tegelikkuse meeldetuletus. Mõne tunni eest tõi kojamees linnast raamatupaki, pani kandami lauanurgale ja naeratas lipitsevalt: «Peremees ütles täna, et noorhärra jõuab elus veel kaugele!»

Udo oli arvanud, et loeb midagi ja unustab. Kuid raamatupakk seisis avamata laual. Ise ta kõndis aga närviliselt mööda tuba nagu vabadusega harjunud, ent ootamatult puuri pistetud loom. Einbundi juures oli lihtsam. Seal oli ta leidnud enda õigustamiseks terve

lasu ilusaid põhjendusi. Enne ärasõitu isegi paistis, et ta on selleks sammuks kutsutud. Et kui kommunistid on kuulutanud demokraatiale sõja, tuleb nendele sellesamaga vastata. Kuid Reemetile ta mõelda ei julgenud.

Praegu oli Udo üksinda. Juba vagunis tegi ta endale otteheiteid, aga keldritoas ärkas nagu mingist pohmelusest. Oli möödunu vaid painajalik unenägu? Kõrvus kumises see kole sõna — provokaator! Tema põuetasku oli peidetud Einbundi kiri kaitsepolitsei ülemale Bachmannile. Kiirats teadis, millest see kõneleb. Et ta kaitsepolitsei teenistuses osakonnajuhataja ülesannete kõrgusel seisab ja Bachmann teda töös kõigi vahenditega abistaks. Suur usaldus! Einbund õpetas, et tuleb tegutseda targalt, ettevaatlikult ja samal ajal ka julgelt. Ta pidavat oma ossa nagu mõni näitleja sisse elama. Kõik paistku ehtsana. Ta astugu Kommunistlikku Parteisse, esinegu, kirjutagu... Taibukaid mehi nad vajavat ja Kiirats võitku nende täielik usaldus. Lähenegu tippudele! Kiirustada pole vaja. Tasa ja targu. Einbundil on tunne, et kommunistid midagi plaanitsevad. On vaja teada, kus Anvelt ja tema kaaslased ennast varjavad. Reemet pidavat seda teadma.

«Kuhu on jäänud minu poliitilised veendumused,» mõlgutas ta nüüd. «Müüsin kõik arstikarjääri nimel Einbundile maha. Raha, räbalate ja ostetavate naiste armastuse eest! Kas minust peab siis tõesti saama Reemeti ja tema sõprade timukas? Kas ma pean hukutama inimese, kes on meist ehk kõige parem?»

Majaperemees Rostovski oli nii vaikselt sisse tulnud, et akna all seisev Kiirats märkas teda alles siis, kui too teda kõnetas:

«Tulin küsima, kas härra üliõpilane oma keldritoaga rahul on? Tulin ütlema, et teisel korrusel Pihapite pere, sealsamas, kus härra Kiirats enne elas, tahab odavamat tuba. Ma paneksin nad siia.»

Kiirats kahvatas. Temagi siis juba teab — ega ta muidu ei pakuks. Ja ta peaaegu karjus: «Kust te seda võtate? Kes ütles?»

«Teil on ju nüüd raha! Kas mõni sugulane pärandas?»

«Ei! Ei taha vahetada!» käratas Kiirats vaenulikult. Ja teadvuses välgatas: «Ka seal soovitati vana moodi elada.»

«Paha lugu,» kahetses Rostovski. «Pihapid tuleb siis välja tõsta. Nad on võlgu. Jään oma rahast ilma.»

«Maksan üüri ise kinni, aga Pihapid elagu edasi,» tuli Kiiratsile ootamatu mõte.

Kui ta umbusklikule peremehele oli sedasama ka teist korda kinnitanud, istus too taburetile ja ütles: «Tasuksite ehk nende üürivõla kah ära?»

«Käi minema siit!» Udo lükkas peremehe toast välja ja siunas ust jalaga kinni lüües: «Tõhk! Selle ma jätaksin küll kommunistidele pigistada!»

Pikapeale hakkas Kiirats fantaseerima, kuidas ta oma uues osas tegutseda võiks. Real tundidel valmistas see talle isegi naudingut. Sõna «provokaator» tuhmus ja kaotas oma reaalse tähenduse, nagu poleks tal sellega midagi ühist. Ta nägi ennast vaid oma osas ja kõnelemas Töölismaja kõnepuldis. Ta naeraks siis professor Maasiku üllatusest kangestunud lõusta üle, oma endiste teaduskonnakaaslaste, rahakate tudengite raevu üle, kes tema kohta veel hullemaid jutte hakkakaid levitama. Ta peab kõige punasemaid kõnesid. Selliseid, mida Tartu veel kuulnud ei ole. Ja temale, Kiiratsile, ei tehtaks midagi, kuigi ta kodanlastele tuld ja tõrva kaela kallab. Ta irvitaks rektori üle, kes siis veel vihasemalt endale vastu rindu lööb ja veelgi raevukamalt kinnitab: «Ma ju ütlesin, et soojendasime ussi põues!» Udo peaks ka majarahvale miitinguid ... Et sisse elada. Ainult seda, ja esialgu muud midagi. Ta siunaks avalikult kaitsepolitseid ja tiriks lagedale isegi Einbundi, Pätsi ja teised härrad! ... Kõik see kuulub ju mängu juurde. Oma teise brošüüri ta kirjutaks aga ülikoolist — ja vaevalt et rektor pärast seda oma kohale jääb. Ta sarjab sotse veel hullemini kui kommunistid. Igaüks saab oma jao. Tõekartjad! ... Tema, Kiirats, võib nüüd arveid klaarima hakata.

«Miks sa selliseks märatsejaks oled muutunud?» küsiks ehk mõni tuttav.

Kiirats vastaks vaid põlgliku õlakehitusega. Aga ta ise teab, miks! See on temale osaks saanud alanduste eest. Kättemaks valedemokraatidele. Eksmatrikuleerimise ja leivataldriku eest, mis nina alt ära võeti. Laibalahkamise ja sanitari koha eest, mida talle ei antud. Rikaste ülikoolikaaslaste solvavate pilkude, keldri-

korra, ahjus köetud sõnniku ja lahingute eest vabatahtlike pataljonis!

Kiiratsi tuba oli seekord läpatavalt palavaks köetud. Paberil oli või pehmeks sulanud. Laual vedelesid juustutükid ja lahtilõigatud vorstiviilakad saianukkidega segamini. Kunagi pani juba paljas «Cerese» leivavankri nägemine kõhu korisema. Nüüd hakkas tal toiduhõnadest süda iiveldama. Udot haaras ikka enam ja enam arusaamatu, palavikuline hasart. Üksi olles võib hulluks minna. Välja siit! Ta peab midagi tegema, juba täna, sellel õhtul, otse praegu. Ja nagu kartes, et kuhugi hiljaks jääb, haaras Kiirats oma kulunud kaabu ja narmendava palitu.

Einbund ütles, et oma ossa sisseelamine on kõige raskem. Minister oli juba kohtumise esimestel minutitel kõik lõpuni ette plaanitsenud. Udo taipas seda alles nüüd. Kuid isegi minister võib eksida! See just teebki Udole praegu lausa pöörast nalja.

Esimest korda oli Kiirats tulnud Töölismajja vaid selleks, et oma sõpra Reemetit kuulata. Ta ei uskunud siis, et Endriku jutt võiks rahvast köita. Ta käis siin ka hiljem ja hakkas tundma, et pärast oli nagu rahulikum olla, kuigi ta nii mõnelegi seisukohale ägedalt vastu oleks vaielnud.

Värske õhk jahutas ja Udo muutus pikkamööda rahulikumaks. Nüüd suutis ta olukorda tasakaalukamalt hinnata. Kommunistid ennustavad kapitalistlikule ühiskonnale paratamatut kadu ja nõuavad Eestis võimu üleandmist töörahvale. Milliste teenete eest? Olgu mujal, kuidas on, aga Eestis pole kapitalism küll oma aega üle elanud. Rahvuslik kodanlus alles kujuneb ja õpib. Seal on palju äratundmata jõudu, mis ainult närukaelte süü tõttu pole tegevust leidnud. Aetakse kildkonnapoliitikat, ministrid on müüdavad, valitsevad tööpuudus ja viletsus, sahkerdatakse rahvuslike varadega ... See pole aga põhjuseks, et omariiklust, millest aastasadu unistatud, maha matta.

Töölismajas oli koosolek juba alanud. Kiirats leidis seespool koha ja tundis end inimeste keskel mõneti paremini. Ta lootis siin kindlasti Reemetit leida, kuid teda ei olnud. Alles aegamööda taipas ta, millest räägiti. Pikk heledapäine noormees kõneles Nõukogude

Venemaa rahvuspoliitikast, kuidas mahajäänud rahvastele on hakatud Kommunistliku Partei juhtimisel oma kirjakeelt looma. Tsaari-Venemaa väikerahvad on hakanud arendama oma, rahvuslikku kultuuri, mida neil varem ei olnud ja milleks nüüd on antud kõik võimalused.

Enne kui Kiirats mõelda jõudis, kas ta õigesti talitab, hüüdis ta kõnelejale vahele: «Kust te seda kõike võtate?»

«Kust ma võtan? Laest mitte sõnagi,» naeratas puldisolija. «Olen seda oma silmaga näinud. Töötasin Eesti saatkonnas tõlgina ja sõitsin palju ringi. Kõike alles alustatakse, aga Venemaa töörahvas armastab oma uut korda. Usklik loeb kirikus esimese palve Lenini eest. Nägin ühes külas, kuidas papp, kes armastas kommuniste siunata, koguduse liikmete endi poolt minema kihutati ja uus ametisse pandi. Ma polnud kommunist ega ole seda praegugi, aga see pani mõtlema ja . . .»

Samas hüppas kordnik esimesest reast püsti ja kärratas: «Lõpetada! See ei ole lubatud!»

«Selle koha tõmbas politsei ka kõnekonspektist maha ja ametist lasti mind ka lahti,» nentis noormees.

Politseinik tormas puldi poole. Ta oli valmis kõnelejat sealt maha tõmbama ja ähvardas: «Ma võin teid arreteerida!»

«Las räägib!»

Saal sumises. Siit- ja sealtpoolt kostis hüüdeid politseiniku aadressil. Ametniku käitumine pani Kiiratsi praegu keema. Endale aru andmata trügis Udo päris lähedale ja nõudis: «Miks te teda katkestasite? Laske tal lõpuni kõnelda!»

Politseiohvitser lükkas Kiiratsi kõrvale. Kaks erariides meest olid kõneleja endi vahele võtnud ja vedasid teda ukse poole. Kiirats tundis, et ka temal on õigus selles asjas kaasa rääkida, astus meestele ette ja keelas: «Kuhugi te ei vii teda!»

«Lööge nuhkidel ninad sisse!» Ähvardati, karjuti. Tagantpoolt vuhises ette kaloss. Nuhid kohmetusid. Lektor kasutas juhust ja kadus inimeste vahele.

«Me õiendame sinuga veel arved, sa tahmanägu,» sisistas politseiohvitser Kiiratsile.

Enne kui koosoleku juhataja midagi taipas, oli Udo juba kõnepuldis. Saal rahunes aegamööda. Üllatunud politseinik istus vihaselt silmi pilgutades oma kohale. Kiirats ei teadnud täpselt, mida ütelda tahab, ega suutnud hiljemgi oma juttu täielikult meenutada. Viidanud politseiohvitserile, pöördus ta rahva poole ja lausus sapiselt: «Te nägite ise, mis siin sündis. See mundris inimene peaks kaitsma kodanike õigusi, aga hakkab selle asemel neid ise rikkuma!» Kiirats erutus. «Kas härra politseiohvitser teab, mida üks põhiseaduse paragrahv tähendab? Ei tea! Juba näostki näha, et teie aju sellist tarkust kinni ei pea! Ma ütlen siis! Eestis on vabadus oma mõtteid avaldada sõnas ja trükis ning seda võib kitsendada vaid kõlbluse huvides ning riigikaitseks. Ma ei kuulnud, et siin oleks tahetud riiki kukutada.»

Plaksutati. Kiirats kõneles ega märganud, kunas politseinik ja kaks erariides ametnikku, samad, kelle käest ta lektori päästis, tema juurde jõudsid. Ta tõmmati puldist alla ja talutati inimeste vahelt kiiresti välja. Kui juba tänaval oldi, pöördus Kiirats vihaselt politseiniku poole: «Mida te minust tahate? Laske lahti!»

Politseinik väänas Udo käed selja taha.

«Vait!» Käsi tõusis ja Kiirats võpatas.

Erariides ametnikud hoidsid teda nagu pihtide vahel.

«Ja see on põhiseaduse eest!» Kiiratsit läbis uus valujuga. «See on aga vabaduse ja ajude eest, sa tahmanägu!» Löödi kolmandat korda.

«Siga!» Kiiratsi hääl kähises. «Oled siga!»

«See on sea eest!»

«Ikkagi siga!»

Kiirats tundis, et mööda nägu midagi sooja allapoole valgus. Ta lükati hoovi. Politseiniku käsi tõusis ja langes. Enam ta ei seletanud, mille eest hoobid anti. Kiirats kaotas teadvuse ja tuli meelemärkusele alles kongis.

Tema kohale kummardus veekopsikuga mundrimees. Laes vilkus hämar tuli. Akende ees olid trellid.

Siis nii! . . . Nii tehaksegi! . . . Nii . . .

Udo proovis ennast püsti ajada, kuid vajus narile

tagasi. Hingata oli raske ja rinnus korises. Küljes pistis, kui ta ennast liigutas. Ka kael oli valus.

Keegi ilmus uksele: «Ülekuulamisele!»

Nii käib siis see kõik! Lamaja ei liigutanud ennast.

«Ülekuulamisele, härra komissar!»

Ta ikka ei vastanud. Valvur proovis Kiiratsit üles kiskuda. See oligi tal juba korda minemas, kui kambrisse astus Bachmann. Saatnud ametniku minema, küsis ta ettevaatlikult:

«Ütelge mulle oma nimi.»

«Udo Kiirats!»

«Kus te nädala eest käisite? Kas te härra Einbundi tunnete ja kust?»

«Mis see teie asi on!» surus Kiirats läbi hammaste. «Mina olen kaitsepolitsei ülem.»

«Ah nii! Siis seesama, kes Lossimäel meid Reemetiga kõmmutas. Viletsad laskjad.»

Bachmann neelatas. «Te olete meie teenistusse võetud, ah?»

Kiiratsile meenus kirjatasku vahele jäänud Einbundi kiri Bachmannile ja ta tähendas pilkavalt: «Elan oma osasse lihtsalt suurepäraselt sisse ja võin Einbundile ette kanda, et sinu poistel on kõvad rusikad.»

Bachmann luges ministri kirja läbi ja vabandas: «Isa olete süüdi. Miks te kirja otsekohe üle ei andnud!»

«Kas nii, nagu too politseinik minuga tegi, oli õige?»

«Solvasite kõigi ees riigiametnikku! Kuna peate nende hulka sisse imbuma, tuleb teil nädalapäevad ikkagi istuda. Hoolitseme, et sellest ka ajalehes kirjutatakse.» Bachmann naeratas armastusväärselt. «Ja teeme teid selle aja jooksul terveks. Lasen voodi tuua ja saadan arsti.»

Kiirats vaatas kongilakke ega ütelnud sõnagi.

Elu ja ümbruse vastu tekkis Udol huvi alles teisel päeval. Ta sai isegi juba liikuda ja suuremad valud olid vaibunud. Bachmann tõi «Postimehe» ning luges talle sealt ette, mis temaga Töölismajas sündis. Artiklikese lõpus oli koguni märkus, et politseinik kohtles kommunisti ägedushoos ehk liiga karmilt.

Teise päeva lõunaks tuli kaitsepolitsei ülem jällegi külla ja ladus portfellist lauale igasuguseid toiduaineid.

«Ma elan oma osasse sisse, härra Bachmann,» teatas Kiirats, «ja tarvitan ainult vangitoitu!»

«Sööge ja ärge mängige narri!»

«Teatan ministrile, et takistate. Ta on mu sõber.»

Bachmann muigas. «Sain täna ministrilt teie tegevuse jaoks juhiseid. Teil tuleb siiski ka minu näpunäiteid arvestada, isiklikult minuga sidet pidada ja ka ettekandeid teha. Arvate viimaks, et ministril on iga mehe jaoks aega?»

Kiiratsil hakkas korraga külm. Vähe puudub, et isegi see lojus ütleb talle — provokaator!

«Hakake sööma!»

«Ei taha!»

Bachmann toppis toidu portfelli tagasi ja naeris: «Eks elage siis sisse. Ma kiidan teie püüdlikkust.»

Kui Kiirats viletsat vangitoitu sõi, tundis ta sellest suurt sisemist naudingut. Lõpuks ta soovis, et trellide taga istumine võimalikult kaua kestaks. Ta ei aimanud, et erakordsete asjaolude tõttu see juba sama päeva õhtul lõpeb ja temalt pakiliselt oma ülesannete täitmist nõutakse.

Udo Kiirats istus Kivisilla kumeral rinnatisel. Kivi oli külm ja mõjus rahustavalt. Silla kitsal keskosal oli veovoorimees sõiduvoorimehe vankrile sisse sõitnud. Mehed pidasid sõnasõda ja võis ainult imestada, et eesti keel siiski nii mahlakas on. Poolpurjus meeste tugevad ja julged hääled tegid Kiiratsi meeleolu reipamaks. Ta soovis, et nad seal teineteisel karvust kinni haaraksid ja korraliku kakluse maha peaksid. Kohaleilmunud politseinik lahendas tüli kiiresti. Kodarad olid ratastel terved ja solidaarsuse mõttes tagandati kinnijooksnud vankrid korraga. Kiirats oli taas enesega üksi ning kõigutas silla rasket ketti, mille ainsa lüliga võiks härja pikali virutada.

Sellest oli vaevalt tund möödunud, kui Bachmann tema kongi ilmus ja heast meelest talle õlale lõi. «Aitab looderdamisest,» läks ta otsekohe asja juurde. «Sa hakkadki mul tegutsema! Reemet räägib täna Töölismajas Riigikogu tööst. Kui sa ise ka sõna võtad, siis klobimist ära enam karda. Uuri välja, millal ta lõpuks oma ajalehte hakkab välja andma. Mis salaasjad seal

ülikoolis sünnivad — nende filosoofilises seltsis. Pea silmas perspektiivi. Sokuta ennast ajalehe toimetusse. Sul on ju kirjamehe kuulsus. Ja muidugi see, mida ta Anveldist ja tema ligematest kaaslastest teab.»

Kiirats muigas virilalt: «Kas ma pean siis kõigi eest töö ära tegema? Mis sinu nuhkidele teha jääb?»

Bachmann sai pahaseks: «Nuhid! Esiteks jäta see punaste argoo. Ja teiseks: kuigi minister sinu ise ametisse pani ja oled eelistatud olukorras, nõuan ikkagi mina sinult aru ja mitte vastupidi. Ja kolmandaks: saad 15 000 marka kuus, peaaegu niisama palju nagu mina, ja selle eest tuleb tõsist tööd teha.»

Ülem võttis portfellist revolvri ja mõned padrunipakid. «Kas sa seda riistapuud tunned?» osutas ta relvale.

«Paremini kui need, kes meid Reemetiga Lossimäel tulistasid. Mulle pole seda aga vaja. Kedagi ma maha laskma ei hakka!»

Bachmanni kulmud tõusid pahameelest kõrgele.

Kiirats kompas nüüd relva taskus, tõusis sillalt ja hakkas aeglaselt minema. Kui seal Töölismajas peaks täna toosama politseinik olema, lõpetab ta eelmisel korral poolelijäänud jutu. Kulmul ja põsenukil oli Udol plaaster. Alumine huul oli lõhki ja tursunud.

Kiirats pressis end inimeste vahelt sammhaaval ettepoole ja jäi lõpuks ahju kõrvale seisma. Reemet oli juba kõnepuldis. Ta rääkis tõesti Riigikogu tööst, nagu Bachmann oli ütelnud. Esimeses reas tukkus seesama püstninaga politseiohvitser, kes Udot nii metsikult oli nuhelnud. Seekord ta kõneleja pärast eriliselt ei muretsenud, kuigi tegemist oli Reemeti endaga.

«Vaatame, kas sa veel kaua tukud!» Kiiratsi külg hakkas taas valutama, nagu oleks teda äsja pekstud.

Reemet rääkis kodanlike parteide mängust valitsuse loomisel, mis nii kaua viibis. Ta analüüsis Pätsi poolt esitatud valitsuse programmi, näidates, et see millekski ei kohusta ja töötajatel pole olukorra paranemisele lootusi. Alles siis, kui Endrik laskus üksikasjadesse ja kõneles Pätsist, tema ministritest ja ähvardavast fašismiohust, ärkas politseinik ja segas vahele: «Valitsusest pole lubatud.»

«Ma ei võta seda omast peast,» kõrgendas Endrik häält. «Olete ise tunda saanud, mida tööpuudus tähendab. Nii suurt tööpuudust nagu praegu pole meil veel kunagi olnud. Töö- ja hoolekande minister, härra politseinik, ma luban endale siiski selle vabaduse ja ütlen, et selleks ministriks on kristliku erakonna liider Oskar Amberg, ei muretse tööd, vaid hoolitseb selle eest, et meil oleks alaline töötatööliste reserv, kellega võiks teisi ähvardada, palka alla viia! . . . Valitsus ei tee midagi kasvava tööpuuduse pidurdamiseks. Kui kuus kuud tagasi oli meie suurtööstuses 33 579 töölist, siis nüüd on see 4312 töölise võrra vähenenud! Enamik Tartu tööstusi töötab näiteks poole väiksema inimeste arvuga, kui seal tegelikult olla võiks.»

«Ma ei või lubada,» hõikas politseinik taas vahele.

«Riigikogus poleks mind selliste tühiasjade pärast küll segatud,» lausus Endrik ja pakkus politseinikule üle puldiääre rullikeeratud pabereid. «Kui ei usu, lugege! Siin on riigi Statistika Keskbüroo enda andmed!»

Saal naeris. Mitmed tundsid Kiiratsi ära. Tõmbuti koomale ja talle pakuti istet. Reemet aga jätkas. Tal oli nende arvude taga varuks mõndagi üllatavat. «Kui küsida meie töösturitelt, milles asi on, et töölisi vallandatakse, vastatakse: «Kas ma siis oma kasu pärast poole jõuga töötan! Pole turgu, tellimusi ega toormaterjali. Enne oli suur Venemaa turg. Ei jõudnud kaupa ära vedada. Praegu seda turgu ei ole.» Ja lisatakse kahetsusega: «Seal on kommunistid!» Vabrikant, kes tahab kasumeid, valab ise pisaraid. Aga Venemaa on ju alles. Härra Päts pole suutnud seda kaardilt maha kustutada. Pole kaupa, mida Venemaa meilt ei ostaks. Pätsi sise- ja välispoliitilises programmis seisab, et nad arendavad kommunistliku Venemaaga heanaaberlikke suhteid ja kaubavahetust. See pandi aga kirja vaid avalikkuse petmiseks!

Venemaa annaks meile toorainet ja ostaks tagasi riiet, aga tekstiilitööstusest on poole aastaga üle 1000 inimese tööpuuduse pärast vallandatud. Venemaa ostaks meie käest põllumajandussaadusi, kuid valitsus maksab hallparunitele juurde ning saadab saadused mujale. Venemaale võiks saata mööblit, aga Tartus

Mohri mööblivabrikus on endise 225 asemel praegu ainult 20 töölist. Venemaa vajab värnitsat, aga Esimene Tartu Värnitsatööstus, mis nüüd vaid siseturu tarbeid rahuldab, töötab endise 50 000 puuda asemel neli korda vähem linaseemneid värnitsaks ümber. Tartu Telefonivabrikul pole turgu, kurdetakse, kuid vaikitakse, et Venemaa ostaks kogu vabriku toodangu. Jaan Ratniku masinavabrikus, nagu omanik ise ütleb, võiks töötada üle saja töölise, kuid neid nokitseb seal vaid kümmekond. Haubneri masinavabrikus leiaks tööd samuti üle saja inimese, aga masinad seisavad! . . . See on Tartus. Aga nii võiks kogu vabariigi vabrikud ette lugeda ja meile saab selgeks, mida maksab üks valitsuse deklaratsioon ja kuidas meil tööliste huvide eest hoolitsetakse. Tehakse nii, nagu seda suured kapitalistlikud riigid soovivad. Ainult pimedad narrid võivad uskuda, et meil on vabariik. Tegelikult pole eesti rahval mingit iseseisvust. Ainult tööliste valitsus suudab sellé umbsõlme lahti raiuda ning Venemaa rahvastega tõeliselt heanaaberlikud suhted luua!»

«Ei luba rohkem! . . .» Politseinik tõusis otsustavalt. «Nüüd saab iga laps aru, et meil pole kodanlastelt midagi loota ja on vaja tööliste endi võimu!»

Reemet pani märkmed rahulikult tasku. Tema viimaseid sõnu tervitati heakskiiduhüüetega. Inimesed, seda võis otsustada kümnete märkide põhjal, olid palju revolutsioonilisemalt meelestatud kui mõni aeg tagasi.

Seekord ei otsinud Kiirats Endrikule vastuväiteid. Ta oleks liikumatult edasi istunud, kui naaber poleks talle küünarnukiga külge müksanud: «Kas seltsimees Kiirats täna kõnelda ei tahagi? Tol korral tuli see teil nii hästi välja!»

Kiiratsil oli piinlik. Saal sumises. Uut kõnelejat, kellel nina paberites, ergutati: «Lase kõvemini, Paul!»

«See on meie Paul Tamm,» seletas Kiiratsi naaber. «Õiget kõnemeest tast ei ole, aga tükib pulti nagu kärbes meepotti! Riigikogu valimiste nimekirja torgati teine ka sisse!»

Kas mõjus selleks kaasa elurõõmus naaber, Reemeti kõne, oma tähtsusest kohevil politseiohvitser, kogelev oraator kõnepuldis või miski muu, kuid Kiirats hakkas endale otsekui täit aru andma. On see tõesti demokraatia, mille ümber nii äge taplus käib, mida igaüks omamoodi mõistab ja seletab? Tal on taskus revolver ja käes karpi padruneid. Udo Kiirats oma häda ja taotlustega ei tähendanud Einbundile ega Bachmannile midagi. Too Kiirats kõngegu oma keldrikorrusel. Jooksku kohta otsides varbad villi, unistagu oma doktorikarjäärist. Tollest nad ei hooli. Nendele on vaja provokaator Kiiratsit. Nuhki, näru ja alatut Kiiratsit, müüdavat hinge.

Paul Tamme kõne lõpp, mis oli bravuurselt kavatsetud, langes hoopis ära.

«Pikapeale võib ka varblane ööbiku trilleri selgeks saada, kuid varblaseks jääb ta ikkagi!» öeldi tema esinemise kohta.

Järgmine kõneleja pidi käsitlema ametiühingute ülesandeid omavalitsuste valimistel, kuid enne ilmus kõnepulti plaasterdatud näoga Kiirats.

«Mind pole esinejana ette nähtud,» vabandas ta. «Aga ma tahan oma jutu, mis viimasel korral minust mitteolenevatel põhjustel pooleli jäi, täna lõpetada!»

Koosoleku juhataja vaatas politseiniku poole. Kuid tollel oli ilme, nagu ei puutuks see temasse. Reemetile selgitati, mis siin kolme päeva eest juhtus. Endrikule oli see uudiseks.

«Ta on nagu palavikus,» hindas Endrik ja oletas: «Pole teenistust ja vist nälgib! Tuleb teda kuidagi aidata.»

Kiirats sihtis oma kõhna käega politseinikku. Tema hääl oli pahameelest ebakindel: «Kui üks kodanik kunagi, tahtsin ma eelmisel korral demokraatiast ja vabariigi põhiseadusest kõnelda. Aga seesama, praegu siin istuv politseinik arvas, et seda pole vaja. Et tegemist on riigivastase väljaastumisega. Kes on tõeline riigivastane?! Kas see, kes põhiseadust kaitseb, või politseinik, kes sõna «demokraatia» eest inimesele vastu kaelasooni annab? . . .» Kiirats näitas oma lõhkilöödud huulele ja plaastritele. «See on selle eest, et julgesin põhiseadust meelde tuletada. Eelmisel korral ma vist ütlesin, et te pole suuteline mõtlema! . . . On see siis vale?! Koomiline! . . . Riigiametnikud seovad ise vabariigile nööri kaela, kutsuvad esile rahva pahameele. Demokraatiast on saamas kitsa kildkonna dik-

tatuur enamuse üle, ja sellest enamik meie hädasid tuleb . . . Ka tööpuudus, millest Reemet siin enne kõneles.»

Politseiohvitser Karv, kes oli Kiiratsi sõnadest ebameeldivalt üllatatud, neelatas. Ta oleks juba mitmel korral kõne katkestanud, aga Bachmann oli talle selge sõnaga öelnud: «Kiiratsit ei maksa praegu puudutada.» Seda hoolsamini tegi ta nüüd märkmeid. Kui kõneleja aga Einbundi ennast häbematult ja irooniliselt tuuseldama hakkas, unustas politseinik Bachmanni nõudmise ja hoiatas: «Teil võib veel halvemini minna kui eelmisel korral!»

Rahvas trampis jalgadega. Kui Kiirats viimaks lõpetas ja oma kohale hakkas tulema, nägi ta, et ka Reemet tõusis. Udo oleks temast meelsamini kõrvale põiganud, kuid see ei läinud tal korda.

«Ma ei uskunud seda!» raputas Endrik Udol kätt. «Ma ei lootnud, et sa nii ruttu . . .»

Kiiratsi silmad ei tõusnud Reemeti kortsunud pintsakuhõlmalt. Näkku kerkinud puna andis aset kahvatusele. Tal oli ilmselt ebamugav, et Endrik teda kõigi nähes kõnetab.

«Mul olid pöördeks ehk omad põhjused,» pomises ta.

Endrik pani ta poolvägisi enda kõrvale istuma ja nõustus: «Muidugi omad põhjused. Sinu edusammud teevad aga rõõmu!»

«Mõtlen samuti nagu enne,» lausus Udo. Kui Bachmann neid praegu siin näeks, tunneks ta vist suurt rõõmu!

Kiiratsil muutus kergemaks, kui Reemetile järele tuldi ja ta kuhugi kõrvalruumi kutsuti. «Kui sul vahel aega on, tule minu poole juttu ajama,» hõikas ta talle.

«Tulen,» nõustus Endrik. «Aga seda ma ütlen juba nüüd, et Tallinna seltsimeestele meeldis sinu uurimus! Nad saatsid sulle tervitusi!»

25.

Kojamehe naine oli akna ette kardinad riputanud. Lauale olid tekkinud valge lina ja isegi vaas, milles seisid mõned jorjeniõied. Toas oli hubaselt soe.

«Sinust on vahepeal vist naisemees saanud?» tunnistas Reemet ja istus pakutud toolile.

«Minu abielu on eriline, väga eriline . . .!» Kiirats vaatas ringi, nagu oleks ta sattunud võõrasse paika.

«Sa oled ise ka muutunud . . .» Endrik uuris sõpra ega suutnud kuidagi mõistatada, mis tolles õieti teistmoodi on.

Udo hakkas närviliselt mööda tuba kõndima. «Jah, kõik on muutunud. Ei saa isegi aru . . .» rääkis ta seejuures. «Tähendab, ma taipan liiga hästi! Miks mõned inimesed piinlevad, aga teistel, kui nad minu olukorda seada, pole midagi viga? Ei pilgutaks silmagi . . .»

Nähes, et imestunud Reemet tahab midagi vahele öelda, jätkas Kiirats tõtlevalt: «Ma ei mõtle sotsiaalset ebavõrdsust, mitte seda! Loodus on süüdi. Loodus on inimesega kõige ülekohtusemalt talitanud. Igale hundile on kihvad antud. Kõik hundid võivad murda. Aga inimene? . . . Kui ebavõrdsed võimalused on inimesel! Ühe südametunnistus ei luba isegi kärbsele liiga teha. Tema kõrval elab aga tüüp, kes tapmisest tagasi ei kohku, kui talle sellest ainult kasu tuleb. Just sellised panevadki end sagedamini maksma. Nad mängivad rahvajuhte, on ministrid, finantstegelased! Neil on tugevamad instinktid ja ka arenenum mõistus. Jah, julmemad just valitsevadki. Inimese põhiloomuses pole aastatuhandete jooksul tegelikult midagi muutunud. Vanal hallil ajal virutati vaenlasele kiviga, aga praegu saadetakse pomm, mis ühe asemel sadasid tapab. Inimindiviididevaheline võitlus on vaid halastamatumaks muutunud! Kollektiivse tapatalgu alad on mõõtmetelt laienenud ja instinktide valitsemine on julmem! . . .»

Kõneleja oleks nagu vihanud sõnu, mida ta välja ütleb. Ta räägib neid vaid seetõttu, et teisiti mitte kuidagi ei saa ja teda salapärane jõud halastamatult taga kihutab. Poolelt sõnalt katkestas Kiirats jutu ja jäi vaatama, otsekui oodates, et teine ta läbi võtab.

Kuid Reemet jäi rahulikuks, isegi muheles: «Viskasid kõik ühte patta. Sinu filosoofia, arvan, on välja mõeldud juba ümberlükatud piiblitõdede aseaineks. Et näete, ebaõiglus kestab ja sellega on mõttetu võitlusse astuda. Sinu filosoofia teeb inimesest mängukanni ja võtab temalt tahte oma elu ümber kujundada. Kapitu-

leerumine meile ei kõlba. Kommunistid usuvad uude ja paremasse ellu ja võitlevad selle eest.»

«Ma ei kutsunud teda ju selleks,» mõtles Udo. «Olen nagu koer, kes oma saba eest tahab ära joosta.»

«Kuskil on öeldud,» jätkas Reemet, «et eksimine on inimlik ja vaikimine — nõusolek. Vahepeal, Töölismajas, olin ma juba arvamisel, et veel natuke, ja Kiiratsist on kommunist saanud.»

Udo võpatas. «Ei ole ega saagi selleks! Jäägu igaühele tema õigus. Ma ei tahtnud täna üldse filosofeerida. Ja nii, nagu praegu, ei tohiks ma üldse kõnelda. Mul on... Jah, tahtsin öelda, et mul on käsk näidata ennast sinule ja teistele — kommunistina! Kui Einbund kuuleks, et ma sulle sellest praegu räägin, annaks ta mulle hundipassi ja Bachmann pistaks mind koos kommunistidega puuri. Olen ju palgaline — provokaator! Saad aru — provokaator! Olen selle eest juba rahagi saanud!»

Kartes, et teine ei malda kõike ära kuulata, kiirustas Udo seletama: «Sa ehk mäletad, et ähvardasin korra Einbundiga. Lahingukaaslane aitab! Ei olnud muud võimalust, käisin tema juures. Tegi — provokaatoriks ja patrioodiks. Sellel talvel on mul tuba soe ja kõht täis. Aasta pärast võin aga õpinguid jätkata. Kui töö saab varem valmis, siis ehk ennegi. Need, kes mind praegu ei taha tunda, hakkavad nagu sisalikud roomama. Kuid oma ameti eest olen ma esimese nahatäie juba saanud!»

Kiiratsi naer meenutas joobnud inimese luksumist. Kahvatu Reemet tõusis püsti. Seda poleks ta isegi oodanud. «Ega sa ei soni, Udo? Lasksid ennast provokaatoriks värvata? Sina, kes sa oma südametunnistusele nii uhke olid! Ei, ma ei usu seda. Sa ju valetad enda peale! Oled enesepiitsutajaks hakanud!» püüdis Endrik naeratada.

«See on õige,» kinnitas Udo. «Mida sa selle kohta ütled? Siga! Jätis! Viimane kaabakas! Tahan, et sa oleksid niisama otsekohene, nagu mina praegu olen!»

«See on siis... ikkagi tõsi?»

«Tõsi.» Udo naeratas kibedalt. «Tõsi, aga...»

«Aga miks sa ennast paljastasid? Sul olid ju kõik võimalused! Mis provokaator sa niimoodi oled?»

«Miks?» Kiirats näis küsimuse üle tõsiselt järele mõtlevat. «Kurat seda teab, miks! Sind petta ma ei saa. Seda pole mul kunagi mõttes olnud. Olen vist tobu, parandamatu õilishing. Ja võin veel rohkem öelda. Bachmann tahab teada, mis seal ülikoolis on liikumas, kunas sa ajalehte trükkima hakkad ja mida sa Anveldist tead. Nad tahavad kõike teada!»

«Ja see on kõik?»

«Esialgu kõik!» Udo oli juba rahulikum. «Aga Töölismajas kõnelesin ma südamest, nagu ma õigeks pean.»

Reemetil hakkas soe ning ta päästis särgikaeluse lahti. «Vaevalt sa üldse ilma südameta midagi ette võtta saadki. Ma imestan, et Einbund nii rängalt alt lendas.» Olukord oli isegi koomiline ning Endrik pahvatas ootamatult ja vabalt naerma. Udo ei mõistnud kohe, mis võis talle nende jutus lõbu teha.

Samas koputati. Tulija oli kojamehe Liisa.

«Tulin küsima, et kas härra kohvi ei soovi?» ja lisas teenistusvalmilt: «Täna toodi maalt hüva märjukest, kangem kui riigilake!»

«Mine ja too siia,» nõustus Kiirats pikemalt mõtlemata. «Ja tee ruttu!» Kui nad kahekesi jäid, naeris ta kibedalt: «Kommunistide rahaga ma sõitsin Einbundi jutule, aga Einbundi rahaga kostitan jällegi ministri kirstunaela.»

«Oled sa homme Bachmanniga niisama avameelne?» küsis Endrik näilise ükskõiksusega ja süütas lambi otsast suitsu. «Mida sa temale räägid?»

Hiired olid oma vanale söödamaale tagasi ilmunud. Kiirats kuulis ahju taga jälle krõbinat. Raudteejaama pool huikasid vedurid. Rong sõitis. Polnud aru saada, kas jaama või jaamast välja. Kiirats ei suutnud küsimusele vastata. Ja Reemet lausus: «Sul on kõik segamini nagu Kört-Pärtli särk!»

Kiirats pani ka endale paberossi ette ja ahmis suurte söömudega suitsu. Kojameheeit tuli halja puskaripudeliga. Kiirats kallas kaks teeklaasi täis, lükkas ühe vaikides Endriku ette ja jõi oma tühjaks, nagu oleks see vesi. Liisa, nähes, et tema hoolealuse näos ainuski lihas ei liikunud, lahkus veidi solvunult.

«Ah et mida ma Bachmannile ütlen?» ümises Udo.

«Võib-olla seda, et Reemet oli minu pool ja otsustasime töörahva valitsuse käiku lasta!»

Endrik jäi tõsiseks ja õpetas: «Kui tahad oma komöödiat edasi mängida, võid Bachmanni rahustada, et üli koolis ei sünni midagi erilist. Seal valmis vaid seaduseelnõu projekt puudustkannatavate üliõpilaste abistamiseks. Seda pole me kunagi saladuses hoidnud ja ka avalikkus saab sellest ligemal ajal teada. Ajaleht jõuab tema kätte aga järgmisel nädalal. Me arvame, et praegune leht lüüakse esimesel võimalusel kinni. Aga Anveldi pärast ärgu tundku hirmu. Ta on Leningradist välismaale, mingile Internatsionaali juhatuse pool kokkukutsutud nõupidamisele sõitnud. Seda viimast ütle talle kindlasti!»

«Sa muidugi puhud,» muutus Udo vastu lootusi lõbusamaks, «aga ma räägin talle just nimelt nii! Mul on siis kahekordne sisseelamine ja lõbu pealekauba! Kiiratseid saab olema kolm. Mina ise, provokaator ja kommunistide abiline. Abiline südametunnistuse piires muidugi.» Viimast rõhutas Udo eriti ja jäi Endriku vastust ootama.

Kuid Endrik võttis põuest rullikeeratud vihiku: «Kui ei usu, siis siin ongi see seaduseelnõu! . . . Iga Riigikogu liige, peaks selle vastuvõtmise poolt hääletama! Nad ei tee aga seda. Kas või ainult seetõttu, et kommunistid esitavad.»

«Andke siis mõnele teisele parteile üle,» soovitas Kiirats. «Seadust on vaja. Kurat võtaks, seda oli juba ammugi vaja!»

«Kodanlikud parteid seda enda peale ei võta.» Reemet jõi pakutud klaasist samuti lonksu. Olukord ei olegi nii räbal, nagu alguses näis, — Udo jääb siiski inimeseks! «Siin ongi sinu põhimõte, et rabelgu igaüks nii, kuidas saab! Vaesed ärgu ülikooli trügigu ja jäägu oma liistude juurde. Milline kodanlik partei hakkaks sellele põhimõttele vastu töötama? Ütle mulle, milline?» nõudis Endrik sarkastiliselt.

Udo vaatas maha ega vastanud. Joodud alkoholi hulk oleks Kiiratsi tavalises olukorras juba ammugi laulma pannud. Kuid nüüd see ei mõjunud. Ainult süda töötas kiiremini ja mõte hüples siia-sinna. «Minuga talitati samuti. Ükski ei hoolinud, keegi ei vesistanud silmi,

aga kahjurõõmutsejaid oli küll. Mida ma homme Bachmannile ikkagi räägin?!» Kiiratsi vaade muutus tõrksaks. «Ma ei ole siin- ega sealpool!»

«Sõda kõigi vastu?»

«Olgu või kõigi vastu! Jah — sõda! . . . Einbund on jäll ja Bachmann esimene kaabakas! Lööme selle peale kokku! . . . Kui sa mind liiga halvaks ei pea!»

«Selle peale võib küll kokku lüüa,» nõustus Endrik. «Tahtsid mind provokaatoriks teha! Ma tasun selle solvamise nendele kuhjaga tagasi, tasun kõik solvamised! Meil on niipalju ikkagi ühist, et tahame mõlemad inimestele head!»

«Ainult et kumbki isemoodi.»

«Jajah, isemoodi . . . Ma mõtlen välja midagi päris uut. Leiutan õnneliku elu jaoks uue retsepti. Parema kui viin, ja mis midagi ei maksa!»

«Meil ongi juba selline retsept,» lausus Reemet. «Kunas sa seda ometi taipama hakkad! Kunagi ma imetlesin sinu tarkust, nüüd aga kanapimedust.» Endrik jõi ja sülitas. Puskar oli vastik.

«Tean!» nõustus Kiirats. «See on kommunistide oma. Ja arvan, et niisama puudulik ja ühekülgne nagu Schopenhaueri filosoofia, millest ma aga sellest hoolimata lugu pean. Ka seal, jah, on omad tõeterad! Iga koolkond, vool, rühm on teiste suhtes sallimatu ja nii on ka kommunistliku maailmavaatega. Nendest kõigist tuleb luua süntees, sulatada nad ühte, võtta igaühelt kõige parem!»

«Oled hiljaks jäänud,» naeris Endrik. «Kas marksistid võisid Hegeli nurka visata? Marksistid kummardavad Sokratese, Platoni, Aristotelese, Kanti ja teiste mõistuse ees suure lugupidamisega. Isegi Schopenhaueri filosoofia on tervele elutunnetamisele omamoodi kaasa aidanud, sest kui poleks musta, poleks õiget ettekujutust valgest. Leiutad, aga pärast näed: välja tuli uto, ei midagi uut. Öeldakse, et väljaspool aega ei sünni midagi! Inimene võib oma juustest kinni haarata, kuid maa küljest ta ennast lahti rebida ikkagi ei suuda. Kuradi ja jumala maalis inimene kah ainult oma näo järgi! . . .»

Kuigi Udo tundis, et Reemet ta ummikusse ajab, oli ta siiski rahul ning küsis endalt: «Kas kõik kommu-

nistid peaksid temasugused olema?» Ta oleks äsja nagu uue Reemeti avastanud, palju suurema ja isegi ilusama.

Oli juba hilja, kui Endrik tõusis. Kiirats, tundes saabuva üksinduse ees seletamatut hirmu, püüdis teda tagasi hoida. Kinnitas, et neil on veel paljude küsimuste üle rääkida. Kuid Reemet raputas pead — oli aeg minna. Aga lubas: «Kui sa nii jätkad nagu täna, kohtume ka edaspidi!»

«Ma võin Bachmannile ikka tõesti ette kanda, millest enne rääkisime? Või arvad, et ma tõesti provokaatorika hakkan?»

«Ei arva!» Endrik surus Udol kätt. «Räägi Bachmannile, mida vaja. Sellest on meile kasu ja sinule endale samuti.»

Välisuks kolksatas kinni. Kiirats märkas, et vana seinakella pendel ei liikunud, ja tõmbas allavajunud pommid nümbrilaua, naerva nooriku lõua alla ning kallas seejärel pudelist viimase viina kahte klaasi, nagu istuks Reemet ikka alles siin. «Kas see vanamoor mulle vett tõi, et ei mõju! Ma ei ole siin ega seal? Kus ma siis olen? Kuradile!» Ta ruttas toast välja ja koputas kojamehe uksele.

«Kes seal kolgib?»

«Mina! Viina tahan!»

«Sa jessuke!» Voodi kägises. Mõne minuti pärast jõudis Liisa pudeliga Kiiratsi tuppa. Näinud, et külalist enam pole, rääkis eit usaldavalt: «Igav ju üksi päini... Kui kutsuks härrale naabrusest õige preili seltsiks?»

«Preili?!»

«Kenakene teine ja lõbus pealekauba! Kui härra ka jalavaeva...»

«Mine!» Udo tõusis ootamatu ägedusega ja Liisa taganes ehmunult. «Mine ja too ta jah siia! Mine! Mis sa vahid veel! Maksan kinni.»

Pool tundi hiljem istus Kiiratsi vastas roosade põskede ja pikaks värvitud kulmukaartega preili. Tema elavad silmad tunnistasid maast ja ilmast kõnelevat meest uudishimu ja imestusega ning ta näis endali nagu küsivat: «Kas mind selleks siia kutsuti, et segast juttu kuulata?»

Kiirats aga aina jõi ja rääkis. Kostitas oma külalist ja rääkis seoseta juttu sellest, miks inimene nii palju kannatama peab. Et kõigil lammastel on lamba süda, aga inimeste hulgas on kõik segamini.

«Mõni tohman, lollikene!» mõtles külaline, tõusis ja tahtis solvunult lahkuda. Aga Udo võttis tal küünarnukist, surus toolile tagasi, tõotades, et ta kõik korralikult kinni maksab. Preili jäi sellest lubadusest rahulikumaks ja püüdis hästi kuulata, kuigi ta kogu jutust vähe taipas.

Et midagi oli lähenemas, seda võis tunda igast Stasja sammust ja sõnast, sellest, kuidas ta vaatas ja lauda kattis, ning isegi toitudest. Jah, need olid kuidagi teise maitsega. Perenaine oli vahest panni liiga kauaks tulele unustanud. Endrik kuulis sageli, et Stasja pojaga palju kõvemas toonis räägib kui harilikult. Ta oli närviline seal, kus ta varem ainult naeris. Stasja ilmesse tekkis ikka sagedamini mingi sõnatu, sügavale peidetud hirm. See polnud eriti märgatav, kuid Endrik tajus seda siiski. Mõnel korral külastas Stasja ka Töölismaja. Kuid ainult külastas. Reemet nägi, et naine teda siin vaid kontrollimas käis, tundmata muu vastu huvi. Tal oli teiste ees Stasja pärast häbi. Viimastel päevadel oli Stasja ennast hoolikalt ehtima hakanud. Küüntele tekkis helepunane lakk. Endrik ei suutnud kauem vaikida ja küsis naiselt tema kätele osutades:

«Kuidas sa sellele tulid?»

«Pean ju, mis mul muust puudus on, kuidagi tagasi tegema,» vastas naine ootamatult ja pöördus väljakutsuvalt ümber. Ta huuled värisesid vaevu märgatavalt.

«Mida sa sellega mõtled?» üllatus Endrik.

«Peaksid ise teadma.» Naine püüdis jääda rahulikuks. «Viimastel kuudel oled sa järjest vähem kodus. Sul on seal sõbrad ja võib-olla veel muudki... Imestasin, et sa minu küüsigi märkasid. Oled nii muutunud ja ...»

«Ütle ausalt, räägi kõigest, mis südamel on, ja siis räägin mina,» tegi Endrik rahuliku ettepaneku.

«Kõigest?» Stasja muigas. «Olen viimasel ajal mõelnud, et olen sulle kiviks kaelas. Tol korral me ei tahtnud seda kumbki tunnistada. Haiglas surma oodates

ma arvasin, et sa mind tõesti... Aga see pole õige. Südant ei saa ju sundida.»

«Ütle mulle, mida sulle räägitud on?» palus Endrik.

«Mulle ei ole keegi midagi rääkinud. Ei ole seda teinud, kuigi ma heameelega oleksin kuulanud,» tunnistas Stasja. «Nad ju austavad sind nagu mõnda jumalat, need sinu kallid seltsimehed. Ainult nad ei laki küüsi. See sulle vist ei meeldi. Sa ju näed praegu ainult oma seltsimehi ega pea teisi enam üldse inimesteks. On ju nii?» küsis naine, kuid ei andnud mehele vastamiseks mahti. «Ma tean seda ja vastu vaielda on mõttetu. Mina sinu seltsimeeste hulka ei kuulu. Olen ainult sinu naine. Sa pead Töölismaja naistest rohkem kui minust. On ju nii?»

Stasja ootas.

«Tule minuga kaasa Töölismajja,» kutsus Endrik. «Ja mitte ainult valvama... Miks sa end meie muredest kõrvale hoiad? Sinu ja minu seltsimeeste vahel on jah vahe. Ja võib olla, et ka mina ise süüdi olen. Ütled, et poliitika sind ei huvita. See pole poliitika, vaid töörahva võitlus oma õiguste eest...»

Endrik tundis naist jälgides, et ta peaks hoopis midagi muud ütlema. Ta tajus oma sõnade kunstlikkust, kuid ei saanud sinna midagi parata, ja tundis end väga abituna. Abituna, sest Stasja tema sõnade puhul vaid armulikult muigas.

«Ütled oma elu olevat seal,» noogutas Stasja. «Siin sa käid siis ainult söömas ja magamas?»

«Mida ma siis sinu arust tegema peaksin? Kas tahad, et ma oma seltsimeestele ja tööle selja pööraksin?»

«Aga mina?» küsis Stasja. «Kas sa minu nende vastu vahetaksid? Tolle Meliine vastu?» Naine lükkas allalangenud juuksed tagasi. Tema ilmes oli uhkust ja trotsi. «Ütle mulle,» käis Stasja peale. «Kumma sa valiksid?»

«Sulle on siis ikkagi keelt pekstud.» Endrik tõusis.

«Ütle mulle!» kordas Stasja küsimust juba pealetükkivamalt.

«Sellele pole võimalik vastata,» tähendas Endrik. «Sellele küsimusele ei saagi vastata.»

«Kas sa armastad teda?» Stasja naeris kummalist naeru. «Sa ei saa ka sellele küsimusele vastata! Ma ei

nõuagi seda sinult. Olen rumal ja armukade. Ma mõtlen ainult, et oleksin peale laatsaretist tulekut pidanud ära minema. Tegin sulle halba ja olen sinust pealegi vanem. Sinu emal ja isal oli õigus, aga nüüd on hilja. Sinu seltsimehed on mulle võõrad. Miks me seda juba varem ei taibanud!» Stasja silmad läikisid ja mõne hetke pärast veeres üle puuderdatud põse kaks pisarat.

«Kõik on hästi, me pole midagi valesti teinud,» väitis Endrik. Ta tõstis naise näo enda poole üles ja vaatas talle silma. «Sa eksid, et me erinevad oleme, ja piinad ennast asjata. Me oleme mõlemad inimesed. Armastan sind kui oma naist ja oma seltsimehi kui sõpru... ka Meliinet. Mõistad sa mind? Kas sa suudad ja võid mind täielikult usaldada? ... Mina usun sind. Ma pole sinus veel iialgi kahelnud, kuigi sinu vahel «Bürgermusse» saali üksinda lõbutsema jätan. Sa mõistad ju seda!»

«Mõistan,» nõustus Stasja kõhklevalt.

Sellel õhtul läks Endrik naisega peole, kuigi tal teised asjad ees seisid. Ent väljakujunenud olukord sellest siiski kuigivõrd ei muutunud.

26.

Tormihood pühkisid läbi väikese rannikulinna. Lookapaindunud puudel õnnestus harva oma latvu püsti sirutada. Kõrged lained pahisesid randa, nagu tahaksid nad mereäärseid maju oma vahuse keelega limpsata. Oli hilissügis.

Välispolitsei ülem hakkas parajasti einetama, üks silm praetud saial, teine hommikusel postil. Kõrvaltoas helises telefon ja ülema abikaasa teatas hetk hiljem oma heleda häälega: «Sind kutsutakse! Olevat väga tähtis.»

«Tean juba seda tähtsust,» mühatas ülem, läks aga siiski telefoni juurde.

«Kas sa ajalehest tead juba midagi?» küsiti kaitsepolitseist.

«Mida ma nii vara neist teadma peaksin? Värsked ajalehed tulevad meile ju õhtuks.»

«Meil hakkab ilmuma kommunistide ajaleht «Vaba Tööline»!»

Ülem pidi saiatüki äärepealt hingekõrri tõmbama. Ta

kahetses, et polnud veel posti vaadanud. Sest nagu selgus, seisis ühes salajases ja siseministeeriumi päritoluga kirjas: «Olemasolevatel andmetel hakatakse siseministeeriumi trükiosakonna poolt väljaantud loa alusel teie linnas «Vaba Töölist» trükkima. Kui trükikoja omanik trükkimisest ei keeldu, on soovitav, et nüüd, kus kohalike omavalitsuste valimised ukse ees, ajaleht võimalikult harvemini ilmuks. Saadame välja kaks abijõudu.»

Politseiülem hüppas hommikumantlist püksteseе ja jooksis trükikoja omaniku juurde.

«Trükin!» noogutas too. «Kõik käib seaduse järgi ja maksu eest. Eile ma teatasin sellest ka kaitsepolitsei osakonda!»

«Kah osakond!» solvus välispolitsei ülem. «Niisiis sa ütled, et trükid?»

«Kindlasti!»

Maakonna ja linna kaitsepolitsei ametnikud istusid laua taga. Terava nina, kitsa lõua ja laia otsmikuga ülem, kes jättis väliselt soliidse ja targa inimese mulje, selgitas oma alluvatele nende ülesandeid uues olukorras.

Välispolitsei ülem, endast lõplikult väljas, käratses: «Ehk on juba midagi ilmunudki, siin peetakse aga jutlust!»

«Vabandage,» kaitsepolitsei ülema ilme oli külm ja toon jäik, «üksikasjalik dispositsioon on minu poolt juba koostatud ja välispolitseil,» — viimast sõna rõhutati eriliselt — «tuleb tegutseda meie näpunäidete kohaselt.»

Linna koorekiht sattus ärevusse. Trükikoda, kus pidi asuma tulevase tööliste ajalehe toimetus ja talitus, muutus üleöö üldiseks huviobjektiks. Keskpäevaks jõudis pealinnast kohale ka lubatud abi — kaks kaitsepolitsei ametnikku. Et kohalikust elanikkonnast mitte eralduda, kandsid nad kaluri vihmakuube ja üle põlve ulatuvaid saapaid. Lisaks sellele oli mõlemal suus kõvera varrega piip. Tänu nendele maskeerivatele abinõudele äratasid nad tähelepanu nagu valged varesed.

Pealinna spetsialistid kutsusid trükikoja omaniku kõrvale ja nende vahel hargnes lühike kõnelus.

«Kas käsikirju juba laotakse?»

«Pole veel toodud.»

«Mida nad seal kirjutavad?»

«Ma ju ütlesin, et pole veel näinud.»

«Kas neil on kõik «Vaba Töölise» materjalid käes?»

«Ma ei tea seda.»

«Kes sinu trükitöölistest on kommunistid?»

Omanik tunnistas ametnikke tumma pahameelega: «Pole nagu kuulnud.»

«Mida toimetaja, see Reemet, on ajalehest rääkinud?»

«Pani raha lauale ja ütles: «Siin on kolme lehe trükikulud,» ja muud midagi. Muu polegi minu asi.»

«Kus ta praegu ise on?»

Omanik Verki näkku tõusis ärritusepuna. «See ei puutu minusse.»

«Nii! Ah nii arvate!» Kaitsepolitseinikud vaatasid teineteisele paljutähendavalt otsa ja omanikule tähendati karmilt: «Kui laduma ja trükkima hakatakse, vastutate oma nahaga, et informatsioon otsekohe kaitsepolitseisse saabuks!»

Ja lisati: «Teile tasutakse vastavalt teenetele.»

«Ma kuulen! . . . Saan aru!» Omanik saatis mehed kummardusega uksele. Üksi jäänud, sügas ta kimbatuses kukalt.

Reemet oli siin kõik vaatamisväärse juba näinud ja istus kummulikeeratud paadi kõhul. Taevas ja meri olid silmapiiril ühte sulanud. Laine tõi jalgade ette liivale vahtu ja pilliroojupikesi, teine uhtus need jälle merre tagasi. Endrik jälgis rahutut vett. Ta aimas, milliseid plaane tema selja taga praegu sepitsetakse.

«Olgu nad neetud,» mõtles istuja. «Lõid «Töörahva Hääle» just valimiste eel kinni!» Endrik loetles sõrmedel ja avastas, et nüüd peab nende leht ilmuma juba kuueteistkümnenda eri nime all. Maa ootab. Valijad imestavad, kehitavad teadmatuses õlgu . . .

Endrik oli siin vaid ajutiselt kui vastutav toimetaja. Tegelik töö oli juba enne ära tehtud. Materjal ja isegi uue ajalehe esimese numbri makett oli valmis. Teda kui vastutavat toimetajat pidi kaitsma Riigikogu liikme puutumatus. Ta oleks võinud praegu rahulikult ise Tallinnas olla või magada öösiti Stasja kõrval. Endrik oli aga otsustanud ka ajalehe praktilise tegemise selgeks saada.

Viimastel nädalatel oli ta palju ringi sõitnud. Nad esitasid lõpuks üliõpilaste abistamise seaduseelnõu kuid see lükati tagasi ja sada kakskümmend viis üliõpilast, kes polnud jõudnud õppemaksu tasuda, jäid ikkagi saatuse hooleks. Samal päeval ohverdati aga riigikogus sõjaväele kolmkümmend neli miljonit.

Reemet tõusis ja hakkas rannast linna minema. Käsikirju tuleks otsekohe laduma ning trükkima hakata. Õhtuks oli toimetus tellinud Tallinnast mõned trükitöölistest seltsimehed appi lehte tegema. Näis, kuidas asi välja kukub. Tuleb äärmiselt ettevaatlik olla.

Reemet sirutas trükikoja omanikule tervituseks käe ja kehitas kurtes õlgu: «Igav on see teie linnake!»

Peremees piidles Endrikut. «Kui saaks juba käsikirju!»

«Mõned mul on,» noogutas Endrik ja avastas samas, et peremees on vahepeal kuidagi muutunud. «Suurem osa saadetakse kohale alles paari päeva pärast.»

Verk pole mõni kõrilõikaja. Olgu hunt söönud, aga jäägu ka lambad terveks. Nii oli ta selles töölislehe küsimuses lõpuks otsustanud. Ta astus ligemale ja ütles Endrikule kõrva sisse: «Käivad siin! Teate ju ise, kes. Nuhid. Arvasid, et trükime juba. Pean neile otsekohe teatama, kui lahti läheb.»

«Teatage, kui lahti läheb,» kohmas Endrik võimalikult ükskõikselt, kuigi tal veri näkku tõusis.

«Mille eest nad kõrget palka saavad, et mina,» pahutses omanik. «Ma muidugi teatan. Aga minu huvides on, et leht ilmuks ja kas või iga päev!»

«Tuleb ikkagi alustada,» mõtles Endrik ja andis üle mõned käsikirjad: välispoliitilised, uudised ja süütuma iseloomuga artiklid, ning küsis: «Ega te ära ei ütle, kui ma täna õhtul teie poolt äriasjus läbi astun?»

«Suurima lahkusega,» naeratas Verk, läks trükikotta ja andis käsikirjad laduda. Mõni aeg hiljem läks Endrik sinna järele. Omanikku siin enam ei olnud. Ta jälgis ukse kõrval seistes, kuidas neli ladujat rinnuni ulatuvatest kastidest, mis meenutasid meekärgi, nobedalt tähti noppisid.

Ja alles ebamäärased kavatsused võtsid temas üha kindlama kuju.

«Kes neist?» küsis ta endalt. «Kas kikkhabemega

vanamees? Või nooruk, kes mind vahetevahel mornilt jälitab? Kõnelda ehk kõigi neljaga?» Lõpuks langes Endriku valik siiski nooruse kasuks.

Kui ta noormehe vaikselt kõrvale kutsus, tunnistas too teda veelgi umbusklikumalt ja küsis käsi nartsu sisse nühkides: «Mis teil vaja oli?»

«Olen uue töölislehe vastutav toimetaja ja väljaandja,» teatas Endrik ja pakkus ladujale suitsu.

Näis, et see tutvustus töömeest ei liigutanud. «Või toimetaja,» venitati. «Aga mina olen laduja Peeter Türk ja räägitakse, et nuhid meid nüüd kõvasti piiravad.»

«Tean seda,» nõustus Endrik. «Mida te seal praegu laote?»

«Ah mida? . . . Vahest näitate paberi ette, et te toimetaja olete!» Noormees paistis otse vastupidises veendunud olevat ja tundis teise sissekukkumisest juba ette rõõmu.

Endrik oli rahul. Ta ulatas noormehele vajaliku dokumendi. Laduja uuris seda tähelepanelikult, andis lõpuks paberi kerge kohmetusega tagasi ja ühmas: «Arvasin, et . . . Aga lehe ladumine meil käib.»

«Mida ise laod?» tundis Endrik huvi.

«Viimane lause käis sotside pihta, kes töölisesindajaid on toetanud, aga just niisama, nagu ristipuu toetab seda, keda timukad risti löövad. Hästi öeldud!»

«Kas kõik ladujad pooldavad meie lehte?»

«Muidugi,» tõendas Peeter. «Meil on hea meel, et «Vaba Töölist» saame teha.»

«Tubli poiss,» kiitis Endrik ja küsis tasa, kuid tungivalt: «Kas leht saab hommikuks valmis, kui kõik käsikirjad on kohal? Kui paar ladujat veel appi tuleb? . . . Mõtle hästi järele. Kaitsepolitsei ärkab hommikul ja imestab — leht on trükitud ja laiali saadetud! See oleks neile tore ninanips, mis? . . .» Reemetil polnud teist väljapääsu kui kaardid avameelselt lauale panna ja nüüd ootas ta nooruki otsust.

Peeter viskas nartsu nurka. Siin polnud vaja palju mõelda. See plaan oli lõbus, isegi põnev. «Tuleme toime,» ütles ta löögivalmilt. «Kui ladujaid appi saame, on asi kindel.»

Rohkem polnud vaja. Peeter ruttas asjast rääkima ka teistele ladujatele ning kõrvalruumis töötavale

trükkijale. Elatanud trükitööline õiendas ninal raud raamidega prille ja kohmas Endriku poole: «Aga pere mees?»

«Võtan enda hooleks,» lubas Endrik.

Ta jagas käsikirjad ladujate vahel ja ruttas toimetusse. «Vaba Töölise» korrektor, keskealine, kuid juba hallide juustega naisterahvas, täitis ka ajalehe sekretäri kohustusi. Pealinnast kohaletellitud ladujad, noored poisid, istusid akna all ja igavlesid. Kui Endrik korrektorile teatas, et leht on hommikuks vaja välja lasta, tunnistas too teda uskumatult, ei ütelnud aga sõnagi vastu.

Korrektor oli igasuguste üllatustega harjunud. Et uus toimetaja aga lehte hommikuks tahab valmis teha, tundus talle siiski väga kahtlasena. Aega oli liiga vähe jäänud. Toimetaja on roheline. Võib juhtuda ka äpardusi. Lähed trükikotta, kuid seal selgub, et komad ja punktid või mõni täht on kastidest salapärasel viisil kadunud. Hakkad trükkima, kuid ilmneb, et press on rikkis või on lihtsalt trükimusta hulka petrooleumi segatud. Tööliste lehte varitseb kõikjal sada ohtu.

Pärast käsikirjade laduda andmist oli Verk kahe vahel. Asi lahenes aga lihtsamalt. Üks nendest, kes temaga juba enne olid rääkinud, seisis trükikoja vastas üle tee. Verki nähes tuli nuhk tema juurde ja päris: «Kuidas ajalehega läheb?»

«Kehvasti,» kurtis omanik siiralt. «Ta andis mulle ladumiseks ainult mõne artiklijupi. Ma kardan, et nendest ei saa poolt külgegi täis.»

«Näeme. Hoiame ka sinul endal silma peal.»

Verki lõug hakkas ärritusest värisema: «Mida te õige mõtlete? Ega viimaks, et ma kommunist olen?» Solvunud omanik pöördus ümber ja eemaldus peaaegu joostes.

Nüüd istus Verk kodus laua taga. Ta lehitses arveid ja heietas oma ammuaegset mõtet: «Kas ei tuleks kursiivkiri ikkagi uuendada?»

Tuli Reemet. Ta istus ja tähendas nagu muuseas, et nad kavatsevad anda ehk veel teisigi tellimisi.

Verk tõi kapist veinipudeli ja jutustas pahameelega oma ennestisest kokkupõrkest kaitsepolitsei ametnikuga. Endrikule meenus tahtmatult Udo Kiirats ja tema

ülestunnistus. Ainult et siin on tegemist inimesega, kes kaitsepolitsei üle hoopis teistel põhjustel pahandab.

«Nad ei saa midagi teha,» lohutas Endrik ja pani kaks omalt poolt pudeli lauale. Tõsteti klaasi tulevaste tellimuste puhul.

«Teist minusugust juba ei ole,» kiitis peremees ja tema silmad särasid.

«Olen sama kuulnud,» jaatas Endrik.

«Meil on head inimesed!» heldis Verk, kui oli tühjendanud teise klaasi.

Pärast kolmandat asus omanik ennast kiitma: «Mu omad töölised teeksid minust kas või ministri! Ma pole käpard, kes asja ei tunne. Kui on kiire, asun ka ise platsi. Olen voorimees olnud, kelner ja isegi tööline. Mul on praegugi töölise hing!»

«Seda muidugi.»

«Homme ma käärin ise ka käised üles!»

Pudelid olid lõpuks tühjaks saamas ja nüüd tahtis Verk otsekohe trükikotta minna, et külalisele oma ladumiskunsti näidata. Endrik oli hädas. Ta suutis selle mõtte hädavaevu maha laita, kinnitades, et tehku seda siiski homme.

Tormise mere müha oli isegi siia kuulda. Peremees oli jutuhoos. Reemet tegi teda kuulama ja pistis masinlikult mõne sõnagi vahele. Kuid mõtted olid tal praegu mujal. Need rändasid Meliine, Stasja ja Udo juures. Peremees jõi kulinal ja Endrik tundis sellest head meelt.

Millal ta uniseks jääb? Kas nuhid trükikoja ümber luusivad? Kaugel on ladumine? Kuhu Udo on jõudnud? Leevak tuleb parteisse võtta... Reemetile tundus, et viimasel ajal oli äpardusi liiga palju olnud. Oli raske öelda, on see juhuslik või on tugevdatud survet töölisorganisatsioonidele.

Verki pea vajus lõpuks lauale ja algas norin. Endrik aitas peremehe diivanile, kustutas tule ja ruttas välja. Oli hiline aeg. Trükikoja ümber polnud märgata ainustki hinge. Linn oli pime, ainult kaitsepolitsei aknad olid valgustatud. Seal käis viie ametniku vahel juba mitmendat tundi äge kaardimäng. Pangas olid viisakad summad. Pealinna spetsialist, kellel vedas,

küsis oma süngelt naabrilt: «Kas närveerid lehe pärast?»

«Lehed tulevad jah viletsad.»

«Mõtlesin Reemeti lehte!»

«Kuradile sõitku! Laena parem paar tuhat!»

Trükikojas murti juba viimast lehekülge. Esimesele ei olnud kõik ära mahtunud, juhtkirjast tuli kärpida kolmkümmend rida. Esialgu sai Reemet ühtekokku vaid kümmekond. Kõik tundus nii vajalikuna.

Peeter Türk tuli kuuldamatult Endriku selja taha, veeretas sõrmede vahel trükitähti ja küsis: «Kuidas peremehega on?»

«Magab!»

«Mida talle ütelda? Olen siin nagu vanemaks määratud.»

«Et andsin käsikirjad viimasel minutil. Mul oli ju temaga kokkulepe leht nii ruttu valmis teha, kui saab.»

Peeter noogutas ja hakkas vilet ajades artikli lõppu laduma. Inimesi oli vallanud eriline ülemeelikus. Tunti endid vandeseltslastena. Vedada kõiki alt! Hommikul saab nalja! Arvati, et kaitsepolitseis kindlasti midagi juhtub. Endrik oli kärpimisega toime tulnud ja aitas nüüd küljendada. Ta nägi esmakordselt, kuidas ajaleht valmib. Veel mõned parandused ja trükkija hakkas juba külgi klammerdama. Kiirpress hakkas edasi-tagasi liikuma. Masina käik oli esialgu aeglane, kobav, muutus aga iga hetkega nobedamaks ja nobedamaks. Trükkija, kes lehekülgi alla laskis, pidi olema väle.

Reemet luges kahesajani ja läks siis segi. Ta oli veendunud, et edaspidi läheb kõik paremini. Küllap ta kaitsepolitsei jaoks järgmiseks korraks samuti mõne viguri välja nuputab. See mäng oli huvitav ja isegi põnev. Riigikogus muiati, kui ta rääkis, kuidas kaitsepolitsei tööliskirjandust taga kiusab. Sotsid ütlesid avalikult: «Liialdad!»

Kesköötund oli ammugi möödas. Poole kolme ajal alustati sisekülgede trükkimist. Press töötas. Rõuh! Terassõrmed haaravad paberipoogna servast. Rauh! Press jookseb tagasi ja trükitud poogen lendab läbi õhu pakki. Rõuh, rauh, rõuh, rauh! ... Hunnikus peaks olema vähemalt paar-kolm tuhat lehenumbrit. Korrek-

tor aimas, mida Reemet praegu läbi elab, pani pliiatsi kõrvale ja tähendas:

«Nüüd ma usun, et jõuame!»

Endrikul oli südames hea tunne. Kui praegu nimetada, et hakkame ka teise lehenumbriga pihta, ei ütleks vist keegi ära. Ta soovis, et siin viibiksid praegu parteikaaslased, kes olid väitnud, et väikelinnad on purukodanlikud ja nendega töötamine killustaks vaid jõuduseid.

Trükikoja teisest ruumist hõigati: «On jäänud kakssada eksemplari!»

Kell sai mõne minuti pärast neli.

Endrik ei suutnud enam paigal püsida. Ta ütles, et läheb välja valvesse ja koputab aknale, kui midagi kahtlast on.

Oli sadama hakanud. Tuul peksis piisku näkku ja rabistas vastu majaseina. Reemet tõmbas palitukrae üles ja jäi maja nurga juures seisma. Siinsamas seina taga töötas press. Oli isegi tore, et öö nii närune oli.

Reemet tegi mõned tiirud ümber maja, kuid ei märganud midagi kahtlast. Seisis taas seina varjus ja vahtis pimedusse. Tuule vihinas viirastusid politseiviled. Trükikojast väljus inimene. Kikkhabe, prillidega. Küsis rahulikult: «Kas õhk on puhas?»

«Puhas! Ilus öö.»

«Lähete nüüd ehk sisse, ma ise.»

Reemet taipas, et kui ta keelduks, võib see vanameest rängalt solvata. Tegi ettepaneku: «Valvame juba koos!»

Ja valvasid. Üks siin-, teine sealpool maja. Aga press käis oma lühikest edasi-tagasi teed kiirelt, kiirelt.

Kui punane päikesekera oli end silmapiirilt lahti rebinud, vajusid pilved talle peale ja kõik oli tinahall nagu eilegi. Seesama, kellel mängu esimesel poolel ei vedanud, ilmus ukselävele, õiendas siit oma asja, nägi, kuidas päike tõusis, haigutas ja lausus tagasi jõudes:

«Kui vaataks, mis seal trükikojas tehakse?»

Ettepanek leidis üldist poolehoidu. Liisk langes ettepaneku tegijale. Ei möödunud palju aega, kui luuraja juba tagasi jõudis. Ilmes oli tal sügav hämmeldus.

«Tegijaid ei olnud, aga leht on!»

Võtnud põuest ajalehe, laotas ta selle laiali: «Oli seinal! Trükikoja seinal oli ja inimesed lugesid!»

«Kurat, see on ju seesama! Maha magasime! Oli korraldus — enne valimisi lehte mitte välja lasta, see konfiskeerida . . .»

Kõneldi läbisegi, kurjalt. Laual oleks lamanud nagu sarviline tont.

«Kas midagi teha ei anna?»

«Mine ja püüa lindu taeva alt!»

Töölislehe numbri konfiskeerimiseks aitab ainsast võimudele mittemeeldivast lausest. Siin oli aga sada sellist! Lehe avastaja luges: «Einbund seletas proletaarlastele, kui need ilmusid ajalehe väljaandmiseks luba saama, et teie ei saa enam lehte välja anda ei valimiste ajal ega pärast valimisi! . . . Siseminister tahab olla liiga suur prohvet. See on Plehve ja Stolõpini keel, kelle haudagi nüüd Venemaal keegi ei mäleta. Töölisklass, isegi mitte paljukannatanud eesti proletariaat pole veel surnud. Kui keegi on, kes kord ajalehte välja ei anna, siis on see surev kodanlus. Töölisklass ei lase oma suud kinni toppida!»

Trükikoja omaniku äratas varahommikul laduja Peeter Türk. Verki peas lõhkus nagu haamriga.

«Peremees, ma tõin võtmed.» Peetri ilme oli süütu. «Tuleme täna tööle veidi hiljem.»

«Kas kõik on korras?» ohkas Verk.

«Kõige paremas korras, peremees!»

Alles siis, kui laduja juba läinud oli, ajas Verk end püsti ja imestas: «Miks ta võtmed hommikul tõi? Ja mida see tähendab, et täna hiljem tööle tullakse?» Aimates, et asi pole õige, tõusis ta kiiruga üles.

Trükikojas näis esialgu kõik korras olevat. Kui Verk laual aga värsket ajalehte nägi ja selle pealkirja oli lugenud, ei tahtnud ta oma silmi uskuda. Viimase veeru all seisis aga kiri, mis näitas, et leht on ikka tõesti siinsamas valmis tehtud. Ja seal tuligi toimekas Reemet, endal võidurõõm silmades. Ta surus paigale tardunud Verkil sõbralikult kätt ja kiitis:

«Teil on tõesti suurepärane trükikoda ja tublid inimesed. Sain õhtul ka ülejäänud käsikirjad kätte ja tegime lehe valmis!»

«Tegite valmis!?» Peremees toetus kastinurgale. «Imelik! Ausõna, imelik! Mida politseinikud ütlevad? . . .» Ta küsis seda rohkem endalt kui Endrikult.

«Öelge, et see pole nende asi!»

«Hakkavad karjuma!»

«Võite nuhkidele öelda, et toimetaja sõitis pealinna tagasi ja ei tea, millal järgmine ajaleht ilmub,» lausus Endrik lihtsalt.

«Ah et ei ilmugi nii pea!»

Nuhid jõudsid Verki juurde, kui Reemet oli juba lahkunud.

«Ah siin te meil oletegi!» lausus üks neist Verkile ähvardavalt. «Trükkisite lehe salaja ära ja mängite kommunistidega kokku!»

Peremehe otsaesisel ja meelekohtadel paisusid veresooned. Kõigele lisaks teda veel süüdistatakse! Järgmine leht ilmub nende tüüpide pärast mine tea kunas. Ta ei suutnud seda taluda. Hüpanud laua tagant püsti, vehkis ta kätega: «Mida te minust tahate? Kas mind laostada? Kurat, toimetaja sõitis ju minema. Saite, mida tahtsite! Ei trüki! Kas on hea meel! Välja! Teete mind kerjuseks! Minge siit! Mul on süda haige . . .»

Asjatud olid olnud Bachmanni lootused, et pärast siseministeeriumi arupärimisi ja hoiatusi ükski trükikoda tööliste lehte trükkida ei julge. Väikeses mereäärses linnakeses, millele enam tähelepanu ei osutatud, oli «Vaba Tööline» ikkagi jälle nähtavale ilmunud.

27.

Endrik Reemet jõudis Riigikokku hilinemisega. Seal arutati parajasti G. Scheel ja Ko panga küsimust. Endrik küsis seltsimeestelt, kuidas nende seaduseelnõuga lood on. See oli pandud viimaseks punktiks. Vist arvati, et keegi sinnamaani välja oodata ei jõua.

G. Scheel ja Ko asjas ilmnes, et pank oli juba mõnda aega riiki kõige häbematumal kombel tüssanud. «. . . Tulud on valesti üles antud,» rääkis kõneleja pulpist. «Tekivad kahtlused, kas rahandusministeeriumi juhtivad töötajad, kes kaebustest hoolimata on panga

asjaajamise kontrollimisest keeldunud, pole ka ise asjasse segatud.»

«Mitte ainult ametnikud. Vaadake üles!»

Osa Riigikogust vaatas pärast käskivat hüüet tõesti üles, valitsuse looži poole.

Reemet oli oma Tallinna korterist läbi tulles lühikese kirja eest leidnud. «Tervitan. Tähtsad ülesanded ja teated. Ootan Tartu. U. K.» Teade oli kohale toimetatud eraviisil.

«Mida ta minust soovib? Tahab ehk jällegi südant puistata? On jõudnud mingile uuele tõetunnetusele ega suuda seda ainult enda teada hoida.» Endrik oli peaaegu veendunud, et nii see just ongi. Aga siiski näris südant kahtlus.

Ta hakkas Riigikogu tööst alles siis huvituma, kui asuti viimase päevakorrapunkti juurde ja anti sõna üldkomisjoni aruandjale Jüri Jaaksonile. Reemet on seda riigimeest nähes ikka muianud. Pilt oli tõesti naljakas, kui Jaakson oma pea nagu hiiglapirni kõnepuldi kohale pistis. «Lihtsalt ime, kui selles teravas peatipus midagi tarka on,» naeris Endrik ka nüüd. «Aga ta on advokaat, pangategelane, ärimees ja rahvasaadik veel pealekauba.» Ta oli veendunud, et ka seesama G. Scheeli varjatud tuludest tubli suutäie sai.

Jaakson alustas tülpinult, andes kohe alguses mõista, et kõik, millest ta praegu kõneleb, on paljas ajaviitmine. Sirutades iga argumendi puhul sõrme välja, hakkas ta loetlema: «Kaitsepolitseil on riikliku tähtsusega ülesanded täita. Seaduseelnõu selle likvideerimiseks on väljatöötamata kujul sisse antud, sest on ära tähendamata jäetud, kelle kätte me anname selle asutuse ülesanded ja kõik aktid, mis on pooleli. Ja missugune on nende ametnikkude saatus, kes praegu kaitsepolitseis teenivad . . .»

Endrikus kihvatas ja ta hüüdis vahele: «Turbarappa tööle, kui paremat ei oska!»

«Nad on riigiametnikud ja neil on õigus palka saada,» jätkas üldkomisjoni aruandja häirimatult. Lõpuks torkas härra Jaakson ka pöidla püsti ja esitas kokkuvõtte: «Kõike seda arvesse võttes esineb üldkomisjon ettepanekuga seaduseelnõu tagasi lükata.»

Seaduseelnõu kaitseks sai esimesena sõna Veiram.

Saalis tekkis sumin, mõned lahkusid. Tema poolt esitatud faktid osutusid ennekuulmatuiks. Anna Heilberg on üks sadadest ohvritest. Kaitsepolitseinik Karv peksis ta poolsurnuks. Tartu kaitsepolitsei ülem Bachmann vaatas uksekünniselt rahulikult pealt, kuidas tema ametnikud vangi vägistasid. Naisarst, kes lõpuks toodi, et vangi meelemärkusele toibutada, oli talle avanenud pildist niivõrd ehmunud, et ei julgenud haigele isegi läheneda. Kaitsepolitseinik Saarepera röövis samalt vangilt 25 000 marka. Kaitsepolitseinikud tapsid Salme Mõisa ilma igasuguse põhjuseta. Abner seoti Rakveres raudvoodi külge, kuhu väikeste vaheaegadega elektrit lasti. Seejärel leotati teda terve öö soolatõrres ja peksti hommikul keppidega. Rakveres riputatakse vange kättpidi konksu otsa, aga naistele torgitakse rindadesse nõelu, pannakse teravate servadega piinapakule põlvili seisma . . .

Samas tõstis Teemant pahaselt häält: «Sedaviisi käib asi Aafrikas!»

«Nii ei talitata isegi Aafrikas mitte!»

Kõneleja ei lasknud ennast üldisest lärmist segada ja jätkas häält tõstes:

«Paul Raudsepa viisid kaitsepolitseinikud ära ja tapsid ta. Ei tea tema haudagi. Hate Kušnerova piinati surnuks . . .» Nimed, üha uued nimed. «Ja kas üks Rakvere piinajaist — Uibopuu — praegu mitte siinsamas Riigikogus ei istu?» küsis Veiram ootamatult. Hetkeks tekkis saalis sügav vaikus. «Kas ta ei jutustaks meile juba ise,» lisas kõneleja, «kuidas ta inimesi piinas?»

Endrik jäi rahule. Siiani oli kõik hästi läinud. Ta teadis, et seaduseelnõu nagunii tagasi lükatakse. Kuid sellest, mida Riigikogus räägitakse, saab kogu rahvas teada. Järgmises «Vaba Töölise» numbris toovad nad tänase kohta ära vähemalt terve leheküljе ja seda ei saa keegi neile keelata.

Koosoleku juhataja püüdis päästa, mis päästa annab, ja käratas püsti tõustes: «Solvate riigiametnikke! Ma võtan teilt sõna ära!»

Kui Reemet sõnakorda pääses ja kaitsepolitsei ülalpidamisele kulutatud summadest rääkis, mis iga aastaga üha suurenevad, leidis härra Kaarna, et tal on viimane aeg ennast näidata. Ta tõusis kohalt ja hõikas: «Kulu-

tused vähenevad! Kõik, mida siin täna kaitsepolitsei kohta räägiti, on kommunistide laim!»

Reemet naeratas külma armulikkusega. «Härra Kaarna, ehk loete eelarvet! Mullu kulutati kaitsepolitsei palkadeks 5 miljonit, kuid käesoleva aasta eelarves on palkade summa ligi 10 miljonit, täpsemalt 9 821 000 marka.»

Koosoleku juhataja tegi märkuse.

«Kas härra Kaarnale?» küsis Endrik.

«Teen teile teise märkuse!» Juhataja punetas näost. Täna oli tal raske päev.

«Veel üks märkus ja peangi lõpetama,» mõtles Endrik saalisolijaid tunnistades. Edasi ta rääkis juba töölisajakirjanduse tagakiusamisest ning tegi viimaks kokkuvõtte, öeldes täie häälega: «Häbenete ütelda, et kaitsepolitsei on teie ainuke abinõu oma võimuaja pikendamiseks! Teame, et kodanlus kaitsepolitseid ei likvideeri. Seda teeb aga töörahvas, kui ta kodanliku korra kukutab ja valitsevaks klassiks tõuseb . . .» Keegi hakkas plaksutama ja talle järgnesid ka teised seltsimehed. Põllumehed ja teised kodanlike parteide esindajad trampisid jalgadega. Saalis tekkis lärm. Juhataja viipas närviliselt Reemeti poole ja teatas resoluutselt:

«Võtan sõna ära!»

Reemetil ei jäänud muud üle kui oma kohale tagasi minna.

Kiirats saatis kirja otsekohe pärast jutuajamist kaitsepolitsei ülema Bachmanniga. Ta oli olukorras, kus ei mõistnud enam midagi peale hakata. Kuigi õpingute jätkamiseks praegu kõik võimalused avanesid, polnud tal selleks enam erilist tahtmist. Udot kimbutas sageli soov teadmatult kaduda, kõigele, mis olnud, kriips peale vedada. Ta kinnitas endale, et kogu elu on tsirkus, kus üks mängib suuremat, teine väiksemat tola. Ainult valitud targad vaatavad seda mängu pealt ja muigavad. Udo sõimas ennast südames esimeseks tolaks. Nii oli see igal õhtul, kui ta koju tuli. Aga hommikuti oli ta teiste ja ka enese vastu kraadi võrra leebem.

Udo väljus ja seadis oma sammud tööbörsi kanti.

Miks sinna? Milline jõud teda viimastel nädalatel just tööliste poole tõmbab? Ta käib ka siis Töölismajast läbi, kui seal koosolekuid ei ole. Eile muretses Udo juurde üle paarikümne töölisajakirjanduse tellija ja kogus selle toetamiseks ligi kaks tuhat marka. Õhtuks olid jalad ringijooksmisest valusad. Tunaeile ta kutsus kümmekond majaelanikku enda juurde koosolekule. Neid tuli aga rohkem ja hädavaevu mahtusid kõik ära. Isegi kojamees, see peremehe õuekoer, kes haukumata hammustab, oli haisu ninna saanud ja vedas end kohale. Udo silmitses neid ja mõtles kibestunult: «Kes too rumal oli, kes esimesena ütles, et inimene on looduse kuningas?»

Umbes nii Kiirats tunaeile alustaski. Esitas küsimusi ja vastas nendele sagedamini ise. Mõned mõtted käisid risti vastu tema hiljutistele veendumustele. Kuid nii oli ju ette nähtudki. «Kas tuhat peab rühmama selleks, et üks võiks hästi elada?» küsis ta kirglikult. Inimesed olid nagu hüpnotiseeritud ja Udol hakkas oma häälest õudne. Kuid ta jätkas veelgi kirglikumalt:

«Inimene pole loom, kuigi teda selleks teha tahetakse. Tal on ju mõistus, ja see kohustab. Praegu valitsevad meid need, kellel on rohkem jõhkrust, kes on valmis oma isa, ema ja ideed maha müüma. Need, kellele miski pole kallis. See tume ja metsik jõud tuleb taltsutada! Kes seda teeb? Päästjat meile taevast ei saadeta. Teil endil tuleb seda teha ja panna maksma uus kord, mis oleks praegusest õiglasem . . .»

Kiirats leidis, et tal polegi tarvis ette valmistada — kõik, mida vaja, on kuhugi sadestunud, võta ainult. Pärast seda koosolekut tuli Bachmann talle ootamatult külla. Ilmus pimeduse varjus. Udo lehitses parajasti anatoomia õpperaamatut.

«Tervitus komissarile,» lausus Bachmann irooniliselt ja vahtis keldritoas uudistavalt ringi. «Nagu ehtsa punase punker kunagi. Ja nüüd sa pead koosolekuid isegi siin?»

«Kanti siis juba ette! See oli muidugi meie kojamees,» oletas Udo.

«Inimeste jaoks näib sul silma olevat,» kiitis ülem. «Isegi koer tunneb kojameest.»

Bachmann võttis istet, sulges silmad ja näis millegi

üle sügavalt järele mõtlevat. Kui ta lõpuks rääkima hakkas, oli tegemist hoopis teise inimesega. Ülema toon oli jäine, sõnad salvavad: «Sinu kurikuulus kommunistide ridadesse sisseelamine teeb meile juba kahju. Kasu pole sinust aga kärbsemusta eestki olnud. Ka härja kannatusel on piirid!»

Kiirats naeratas armulikult: «Ministri enda juhinööride vastu me ju ei saa.»

Bachmann pööritas silmi: «Minister? Mida tähendab siin minister, kui sa linna mässama ajad! Sina oled esimene, teised lasevad järgi, lõksutavad lõugu nagu sinagi. Olgu nii. Aga mida sa vastu oled andnud? Kus on kommunistide nimekiri? Mida nad üldse plaanitsevad? Mida Reemet mõtleb ja kus Anvelt ennast varjab?» Kõneleja valgel otsmikul pärlendas higi. Astma pani tüseda mehe hingeldama. «Midagi sa ei tea! Oskad ainult valitsusevastaseid kihutuskõnesid pidada. Kas me selle eest sulle suurt palka maksame? Ütle mulle, kus on Venemaalt sisselennanud linnukesed? Sa ei tea seda? Ja pea meeles, hoia oma suu koomal. Muidu lasen su puuri pista nagu tõelise kommunisti kunagi. Peame palju rohkem teadma, et nende kõigi ärakoristamiseks valmis olla.»

Ülem, taibates, et oli ülearu lobisenud, jätkas pärast hetkelist pausi rahulikumalt: «Mulle tundub, et kommunistid sind siiski ei usalda?»

«Kust härra ülem seda võtab?» imestas Kiirats. «Reemet on minu pool isegi külas käinud.»

«Juhtivaks tegelaseks nad pole sind ju teinud.»

«See tuleb veel.» Udo naeris südames. Tal polnud hulgal ajal nii lõbus olnud.

«Kui nad ainult jõuavad,» muigas ülem paljutähendavalt.

«Neil on midagi kavatsusel,» sähvas Udol mõte. Kui ülem juba läinud oli, muutus mõte kindlaks veendumuseks. Siis ta kritseldaski mõned read paberile ja saatis Töölismajast saadud aadressil kindla inimesega Endrikule Tallinnasse.

Praegu läheb Kiirats tööbörsile, kuna tal midagi targemat teha ei ole. Tööbörs — inimeste arvelevõtmine, nende ost ja müük. See on linna kõige tähtsam kaubamaja, kõige elavam ja kärarikkam kauplemisplats. Ärimeeste ja näljaga. Praegu on pakkumine suur, aga see nii ääretult väike. Miks teda sinna tõmbab? Kas ta otsib sealt õigustust oma kahepaiksele elule? Kas ta otsib toetust sellele, millest avalikkuse ees räägib?

«Ma pole siiski veel oma veendumusi müünud, kuigi mõned seda arvavad,» mõtles Kiirats ja jäi hetkeks tänavanurgale seisma. «Töölismajas ma kaitsesin põhiseadust, aga selle eest tembeldati mind kommunistiks ja peksti vaeseomaks. Brošüüris kirjutasin nii, nagu õigeks pidasin, ning mind nimetati juba veripunaseks. Rääkisin oma korteris õiglusest, aga kojamees jooksis otsekohe kaitsepolitseile ette kandma. Kas ma tõesti ei tea, kus ma seisan?» küsis ta endalt. «Kaitsepolitsei ootab teeneid. Nad arvavad, et neil õnnestus minust provokaator teha! See ei lähe neil iialgi korda! Kommunistid apelleerivad oma kihutuskõnedes viletsusele, tööpuudusele, valitsuses lokkavale korruptsioonile ja müüdavusele, riigivargustele... Olgu nii. See on ju vajalik. Nad tõstavad kära ja mängivad ravitseja osa. Kommunistid teevad elu parandamiseks rohkem kui kümme Pätsi-Tõnissoni oma parteimeestega. Nad on tervendavaks jõuks, kuna on nii ähvardavad, et neid kardetakse. Ja nüüd ütles Bachmann, et kommuniste tahetakse ära koristada. Võib-olla Endrik tuleb juba täna?... Aga mida nad ette saavad võtta?»

Kiirats tõmbas palitukrae üles. Sadas paksu lobjakat. Eideke pakkus tänavanurgal kullatud käbidega küünlajalgu ja pühadekaarte. Pagariäride akendele oli kuhjatud värviliste kirjadega prääniкuid. «Kas siis juba jõulud tulevad?» imestas Udo.

Pakkujaid oli tõesti palju, kuid ostjaid mitte kusagil. Tööbörsi ees ja selle lähemas ümbruses seisis ligi neli-viissada inimest. Varem polnud ta siin sellist trügimist näinud. Sadakond meest ja naist oli ukse taha kogunenud ja igaüks tahtis esimesena sisse pääseda.

«Mis siin sünnib?» uudistas Kiirats.

«Pühadeks antavat tööd. Valitsus olevat mõnisada tuhat annetanud — hädaabitöödeks. Visatakse nagu kont koerale!»

Kiirats tunnistas kõnelejat. Mehikese palitu oli õlgadest liiga lai ja ulatus peaaegu maani. Silmades peituv lihtsameelsus ei sobinud kokku teravate näojoonte ja

tugeva lõuaga, mis olid nagu kohmaka meistri käega välja raiutud. Korrapärane nina oli omakorda vastu olus nii lõua kui ka kõrgete sarnadega. Tundus, et kõik selles mehes on siit-sealt kokku laenatud.

Võõras, kelle vastu Kiirats tema välimuse pärast varjamatut huvi ilmutas, viipas ukse taga trügivale rahvale ja venitas kähiseva häälega: «Kui vanajumal ka mind oleks sellise kõneanniga õnnistanud nagu seltsimees Kiiratsit, ma viiksin need inimesed raatuse ette või veel mõnda paremasse kohta. Keedaksin sakatele supi, millest nad kõngeksid. Ausõna, ma teeksin seda, seltsimees Kiirats!» Ta noogutas ja kordas veendunult: «Teeksin, see ei maksaks mulle siis mitte midagi.»

«Te tunnete mind?» üllatus Udo ja lõi pilgu maha. Silmad, mis talle praegu otsa vaatasid, olid tema jaoks liiga ausad.

«Töölismajast,» lausuti. «Olin ka tol korral seal, kui politsei seltsimehe minema viis ja te mõned päevad hiljem plaasterdatud näoga uuesti Lossi tänavale ilmusite. Kodanlastel, seltsimees, tuleks nahk tuliseks parkida.»

Rahvasumm läks Udo silmade ees uduseks, ta tõmbas pea õlgade vahele ja kadus inimeste hulka. Tundmatu töötu sõnad olid võtnud jõu. Too ütles talle — seltsimees.

28.

Reemet võis lõpuks ometi rongile istuda, et Tartu sõita — seal pidi toimuma hiljaaegu valitud linnavolikogu esimene koosolek. Peale selle oli tal südamel kohtamine Kiiratsiga. Viimasel ajal oli olukord muutunud rahutust tekitavaks. Liikusid ringi kindlad teated, et samal ajal kui Riigikogu vaheajale lasti, toimus Pätsi juures ülimalt salajane nõupidamine. Kiiratsi kiri omandas Endriku silmis erilise tähtsuse.

Sõit möödus viperusteta. Töölismajas kuulis Reemet, et linnavolikogu juhataja kohale tahetakse esitada tema kandidatuur. Ta ei hakanud vastu vaidlema, kuigi teadis, et tema valimisest midagi välja ei tule.

Põrandani ulatuvas reisikasukas maamees astus üle läve, lõi läkiläki lumest puhtaks ja vahtis uudistavalt

ringi. Endrik oli meeldivalt üllatatud — seal seisis ju Leevaku Andres! Külaline päästis kasukahõlmad lahti ja lausus oma laia kämblaga Endriku kätt pigistades:

«Seekord sa minust juba nii kergesti lahti ei saa!»

Endrikule meenus nende kunagine jutuajamine ja nüüd tundis ta end teise ees süüdlasena. Leevak tunnistas teisi ruumisolijaid.

«Võid nende kuuldes kõigest rääkida,» julgustas Reemet, aga külaline ei rutanud.

«Tood viimaks halbu uudiseid? Jutusta, kuidas teil seal läheb,» tegi Endrik juttu. «Praegu on küla ikka veel meie murelapseks ja ma ei imestaks . . .»

«Seda ma küll ei usu, et murelapseks oleme,» vallandusid Leevaku keelepaelad. «Ära unustati meie valla mehed. Teooria järgi on nii, et proletariaat juhib, aga meie oleme küll oma käe peale jäetud. Meil on nüüd vallas iga sulane ja kehvik ühingusse tõmmatud, aga siitpoolt pole kõppugi kuulda. Kas peame hallparuneid nuhtlema, sulasmeeste streigi välja kuulutama, ühes-koos «Vaga Jenovevat» lugema või tont teab mida tegema. «Vaba Tööline» meil muidugi käib, aga seda päris õiget kirjandust, mida hõlma all laiali kantakse, pole meie kandis veel nähtud. Öeldakse, et keelatud vili on kõige magusam. Et oma küla prohvetid ei maksa palju. Eks tulgu siis siit mõni kõneleja . . .»

Mida kauem Reemet teise juttu kuulas, seda lähedasemaks talle Leevak muutus. Kuid kuulaja aimas ka, et Leevak ainult nende küsimuste pärast linnateekonda jalge alla ei võtnud. Nii see oligi. Külaline ajas oma räske kasuka alles siis maha, kui nad kahekesi olid jäänud, keeras omakasvatatud tubakast tubli lambajala ette ja küsis tõsiselt:

«Kas sa aimad?»

Endrik noogutas.

«Pärast seda koosolekut hakati mind igast kandist pigistama,» alustas Leevak vaikselt, kuid sisemise vihaga. «Ma jätku järele, löögu sulastest lahti. Öeldi, et ma olla juba ühe jalaga peremeheks saanud. Naersin. Siis võttis vallavalitsus riigi tagavara-maatüki minu käest ära. Mõne nädala eest põletasid nad mu heinaküüni koos heintega maha. Proovisid ka laudale punast kukke harja pista. Lõime Poikaga kallaletungi tagasi.

Ühel on veel praegugi käsi kaelas. Mehed tulid kokku ja lõid uue küüni üles. Nüüd on seal heinad ka sees. Tahtsid mind põlvili panna, aga käivad nüüd ise käpuli.»

«Sa ei karda?»

«Pole memmedega tegemist. Meid on ühingus üle saja. Jõud!» Leevaku silmad särasid. «Ei uskunud isegi, et nii kokku hoiame. Tegime otsuse ja vallavanem on nüüd sulasest-tüdrukust ilma. Pakub ilusat palka, aga minejat ei ole. Praegu on vallavalitsuses ka meie mehi.»

Paistis, et seda inimest ei kohuta miski ning et ta hädaohtudele julgelt vastu läheb.

«Kas sa aimad, mis mind õieti siia tõi?»

«Ma tean,» vastas Endrik.

«Ütle siis mulle, kas ma kõlban teie parteisse? Kui ma kasu pärast, oleksin ju teisele poole võinud minna.»

Endrik haaras külalise käe ja pigistas seda tugevasti.

«Oleks meil sinusuguseid ainult rohkem! Esitan sind ise ja soovitan. Võid ennast Kommunistlikku Parteisse niisama hästi kui vastuvõetuks lugeda.»

«Seda ma teengi,» lausus Leevak ja lisas: «Kartsin ennist, et sind kätte ei saa.»

Endrikul oli kahju, kui külaline lõpuks kasuka selga ajas ja minema hakkas. «Ootame külla,» tähendas Leevak hüvasti jättes. «Koosoleku teeme nüüd seltsimajas nagu peremehed kunagi. Ja käsikähmluseks meil ka enam arvatavasti ei lähe.»

«Tulen, kindlasti tulen,» ütles Reemet ega aimanudki, et ta lubadus rutem teoks saab, kui ta arvata oskas.

Pärast Leevaku lahkumist läks Endrik Kiiratsi poole, seda aga ei olnud kodus. Ta jättis postkasti sedeli teatega, et on linnas. Südamesse tekkis taas raske kahtlus. Seltsimehed rääkisid, et nuhid nende koosolekute vastu viimasel ajal erilist huvi tunnevad, kuigi passiivsete kõrvaltvaatajatena. Näib, nagu võtaksid nad millekski hoogu ja valiksid ohvreid välja. «Mida tuleks teha?» arutas Endrik. Kodanlastelt võimu ülevõtmiseks pole nad veel valmis. Sellele mõeldes tundis Endrik ennast süüdi, et ta siiani enda ja seltsimeeste jõudu on siiski halvasti kulutanud. Mida nad ootavad? Kunas tuleb päev, kus töölisklass kodanlastele lõpliku hoobi

annab? Endrik jõudis Töölismajja tagasi, peas rasked mõtted. Eelolev linnavolikogu koosolek tundus talle praegu armetu näitemänguna.

«Tere, seltsimees Reemet,» kuulis ta ootamatult pehmet naisehäält.

Endrik tõstis pea ja nägi enda ees kergelt õhetavat Meliinet. Neiu välimuses polnud enam jälgegi endisest kohmakusest. Ta oli muutunud palju tugevamaks, kuid samal ajal ka naiselikumaks.

«Tulin, et kuidagi aidata!» Meliine naeratas avalalt. Endrik pani ta enda vastu laua taha istuma ja tema äsjane tusatuju oli nagu käega pühitud.

«Kas sa tead, kes siin käis?» küsis ta. «Leevak! Mäletad, sa ütlesid veel, et usaldad teda oma südames. Sul pole põhjust pettuda. Täna selgus see lõplikult. Me sõidame nendele ehk juba varsti külla. Nüüd on seal valla peremeesteks kehvikud ja sulased.»

«Mina ka? Võtate mind ka ühes!» Meliinele tegi see rõõmu.

«Kindlasti! Näed kah, mis seal vahepeal muutunud on.»

«Ehk on vaja mõne koosoleku jaoks eeltöid teha?» küsis neiu. «Või midagi tõsisemat . . . ?»

«Tõsisemat?» mõtles Endrik. Ja küsis: «Kas sa ei karda?»

«Mida ma kartma peaksin?»

«Vangimaja!»

«Olen ennast selle mõttega juba harjutanud.»

Talveõhtu oli pehme. Sealpool silda pöördusid nad vasakule ja jätkasid teekonda piki jõekallast. Läheduses liikus vaid üksikuid inimesi, kes nende vastu mingit huvi ei tundnud. Endrikul oli selle noore ja nii vapra töölisneiu kõrval hea olla. Tal polnud praegu kuhugi rutata. Meliinega jalutamine oli momendil kõige tähtsam. Ta oli unustanud Udo, kellega pakiliselt kohtuda tahtis, ja Stasja, kes teda kodus kindlasti kannatamatult ootas. Ja mõtles, nii imelik kui see oligi, vaid ühte ja sedasama: «Miks see nii peab olema?»

Piki tänavat kihutas voorimees. Hobuse kaelas kõlisesid kuljused. Minejad pöördusid paremale ja kõndisid edasi mööda tänavat. Endrik soovis, et nad nii pea

kohale ei jõuaks — ta oleks praegu aina edasi läinud, kui Meliine ainult sellega nõustuks.

Kui nad tänavaristile jõudsid, päris neiu nokkivalt: «Kas seltsimees Reemet Stasjale ka meie tänasest jalutuskäigust kõneleb?»

«Vaata kuidas!» imestas Endrik mõttes.

Meliine oli küsimusest isegi ära ehmunud. «Räägin rumalusi. Sellest ei maksa hoolida.»

«Miks mitte,» vaidles Endrik. «Küsimus on tähtis ... minule. Ma ei kavatse midagi varjata. Arvan isegi, et võiksime sellel teemal pikemalt rääkida. Kas ma Stasjale ütlen? Sellel poleks mingit mõtet. Ta mõistaks meie jalutamist valesti. Jah, ta süüdistaks mind vist isegi abielurikkumises.»

Neiu tegi tõrjuva viipe. Endrik aga ei jätnud. «Kui kutsusid vaimud välja, siis võta need ka vastu. Võib-olla ta hindab teisi inimesi enda järgi, kuid ma ei süüdista teda. Ta armastab lõbu. Mõned ehk arvavad, et ma olen ise süüdi. Võib-olla. Ma pole suutnud temast revolutsionääri teha. Ta vist märatseks, kui teada saaks, et sinuga siin sõbralikult jalutan.»

Neiu pahvatas tahtmatult naerma. Nad jõudsid kohale. Hoides Meliine ahtakest kätt, lausus Endrik soojalt: «Aitäh kõige eest, aga hoia silmad lahti. Midagi kahtlast on liikvel. Hoia ennast.»

«Seltsimees Reemetil on kombeks naisi hellitada. Tahate ka minust kodukana teha?» naeratas Meliine ja kadus majja.

Reemet ei kiirustanud ka siis, kui üksinda oli jäänud. Isegi vastupidi — tema samm muutus veelgi aeglasemaks. Meliine poolnaljatlev küsimus oli rebinud lahti haava, mida ta siiani oli kartnud puudutada. Milleks ta seda tegi? Aimas ta vastust juba ette ja naerab nüüd tema üle? Ei. Meliine on ja jääb tõsiseks seltsimeheks. Kuid ta torkas siiski ära. Seltsimees, aga kõigest hoolimata — naine. Stasja on talle ainult naine. Endrik tundis südames, et kõik pole nii, nagu vaja, ja elu Stasjaga siiski hoopis teine peaks olema. Miks ta peaks ennast petma?

Oma kodu valgustatud akende taga jäi Endrik hetkeks seisma. Ta teadis juba ette, mida Stasja talle öelda võib. Naine on muidugi pahur. Endrik oleks meelsa-

mini edasi läinud, meenutas aga homseid ülesandeid ja astus raskel sammul tuppa.

Stasja oli aga lõbusas tujus. Seistes uksel mehe ees, küsis ta naerdes: «Arva ära, kes meil külas on?»

Endrik kuulis, kuidas Aleksei lotonumbri hüüdis ja hetke pärast kilkas: «Maja!»

«Minul pole veel onnigi,» ohati.

«Udo!» Endrik põikas naisest mööda ja ruttas tuppa.

Kiirats oli pärast Endriku sõnumi kättesaamist otsekohe siia jooksnud. Kui aga teine nüüd rõõmsana tema ees seisis, leidis ta, et tal polegi nagu midagi tähtsat öelda. Reemet surus külalise tagasi istuma ja otsis välja tagavaraks hoitud erimarki suitsud, mida ta juhuslikult osta oli saanud. Aleksei koristas mossitades pulgad kotikesse. Stasja oli seekord helde. Katnud laua, tõi ta ka viinapudeli välja. Udo kiskus suitsu. Kui lauda istuti, jutustas Endrik, mis täna linnavolikogus juhtus. Stasja täitis naeratades külalise klaasi ja ergutas teda jooma.

Kiiratsi esialgne kohmetus ja ebakindlus andsid aegamööda järele. Talle tegi isegi rõõmu, et Endrik teda täna niisama vastu võtab nagu nende tutvuse esimestel kuudel. Siis palus Endrik naist, et ta neid üksi jätaks. Stasjale see ei meeldinud, kuid ta lahkus siiski.

«Kuulsin, et oled tublisti töötanud,» lausus Endrik tunnustavalt, kui nad kahekesi olid jäänud. «Mõned arvavad isegi, et sind võiks juhtivasse tuumikusse tõmmata ja usaldada sulle poliitilise võitluse juhtimine reas vabrikutes ...» Viimase mõtles Endrik praegu ise välja ja ootas nüüd elevil Udo vastust.

«Mis seal imelikku oleks? Sain oma agaruse pärast Bachmanni käest kõvasti võtta.» Ja Udo otsustas kõik avameelselt ära rääkida. «Minu erikaal on kaitsepolitseis hoopis tühiseks kahanenud. Bachmann kinnitas, et kõik üleöö muutub ja kommunistidel ei jää minu ettenihutamiseks enam aegagi. Kindlasti nad kavatsevad midagi.»

«Räägi täpsemalt!» nõudis Endrik ja ta nägu tõmbus valvsaks. «Tead sa midagi?»

Kiirats raputas pead. «Täpsemalt ... Ega sa viimaks arva, et ma midagi varjan! Niidid on Bachmanni käes. Ta hoiab suures saladuses, mida nad kavatsevad.»

«Ta teab siiski rohkem,» oletas Endrik ja otsustas Udolt kõik välja pigistada, kasutada selleks relvi tema enda arsenalist. «Meil pole paljaste kahtlustustega midagi teha. Kahtlustus on niisama hea nagu hüpe õhku. Uuri välja, mida nad seal kavatsevad!» Ja ta naeratas kahetsevalt: «Mul oli sinu võimetesse rohkem usku. Kui sa parteide vaba tegutsemise põhimõttest ka praegu kinni pead ja selle eest võitled, peaksid sa rohkem teadma, kas või Einbundini välja minema. See sõber oleks sinule mõndagi rääkinud.»

Stasja tahtis nende juurde tulla, kuid Endrik raputas pahaselt pead ja naine taandus solvunult. Udo vist meeldib Stanislavale, vilksatas Endrikul kiivas mõte.

«Muidu poleks ma ju siin,» jätkas Kiirats, «kui ei võitleks vaba tegevuse ja demokraatia eest. Aga Einbundi juurde minna ... Seda ma ei saa, ei või. Ja kommunist ma ka ei ole!» Udo kallas endale ise klaasi täis ja jõi ahnelt. Tõusis siis ja ajas palitu selga. «Ütlesin, mida teadsin,» lausus ta Endrikust mööda vaadates, «ja rohkem ei saa minult nõuda. Kui midagi kuulen, saadan sulle sõna või tulen ise. Tegutsen, jah, demokraadina, ja naera, kui tahad!» Udo tormas välja.

«Ei!» Endrik ruttas lahkujale järele, kuid teine oli juba kaugel. «Ei,» mõtles ta, «Udo pole enam ammugi demokraat nagu mõned aastad tagasi. Ise ta ei taipa seda. Või ei taha taibata.»

«Mis talle sisse läks?» küsis Stasja, kui Endrik tuppa tagasi jõudis. «Ta oli alguses nii lõbus.»

«Isegi väga,» nõustus Endrik. «Tegi koguni minule rõõmu, mis siis veel naistest rääkida!»

Stasja tahtis midagi öelda. Mees pöördus temast ära ja läks raamaturiiuli juurde. Sellel ööl luges Endrik kaua ja ahnelt ning heitis voodisse alles siis, kui majaperenaine teisel pool seina kolistama hakkas. Und ei tulnud aga nüüdki. Kõrvalt hakkas kostma pererahva kõnekõminat. Väljas oli tõstnud tuult. Endrik lamas voodis ja mõtles: «Meliine koob praegu vist kangast.» Aleksei naeris unes.

Teisel päeval sai Endrik kirja. Vend teatas, et teda pikisilmi koju oodatakse. Tulgu õe kaksikuid vaatama. «Kaksikud! Siis tuleb minna.» Endrik kutsus ka Stasja kaasa, kuid naine keeldus.

Külaskäik Reemeti juurde ja jutuajamine temaga mõjusid Kiiratsile rohkem, kui Endrik oletada võis. Ta läks tõesti Bachmanni juurde, et tema käest üksikasjalisemaid andmeid välja uurida. Seekord oli ülema toon veel kõrgim. Ta teatas, et oli pidanud talle just inimese järele saatma. Kiirats peab Bachmannile igast Reemeti sammust ette kandma. Jalamaid teatama, kui too linnast lahkub ja kuhu just. Samuti, kellega Reemet kohtub, nende nimed ja täpsed aadressid.

«Läheb lahti,» mõtles Udo ja ruttas Töölismajja. Endrikut seal ei olnud. Ta ei leidnud teda ka kodunt. Stasja seletas, et mees läinud mõneks päevaks vanemaid vaatama. Naine naeratas ja tegi Udole ettepaneku istet võtta ning teed juua. Kui külalisel on tahtmist, võiksid nad isegi lotot mängida.

Kiirats vihastas ootamatult ja lausus mürgiselt: «Sa pole kellegi revolutsionääri naine! Kas sa tead, et nuhid peavad temale praegu jahti!»

«Ma ei saa aru,» solvus Stasja. «Ma ei luba ennast sõimata!»

«Endriku asemel ma ...» Udo haaras tal küünarnukist. Naine kiljatas, kuid Udo ei teinud sellest väljagi. «Sa ei tohi kellelegi öelda, kus Endrik on. Isegi siis, kui piinama hakatakse!» nõudis ta ähvardavalt.

Naine läks näost valgeks ja kogeles: «Kas ... ta ... on tõesti hädaohus?»

«Suures! Ma aiman. Aga minule, pea meeles, pole sa Endrikust midagi rääkinud.»

«Ma ei räägi kellelegi,» pomises Stasja.

29.

Kui rong Puka jaamast uuesti liikuma hakkas, hüppas Reemet vagunist välja. Perroonil seisid vaid jaamaülem ja paar sinise ninaga jõnglast, kes külma trotsides kaugenevat rongi saatsid. Tupikteel vinnasid mehed lahtisele platvormile jämedaid palgihiiglasi.

Edasi õnnestus tal sõita metsaveoreel. Mida ligemale Endrik vanematekodule jõudis, seda hubasem tunne tal tekkis. Ta astus majja koputamata, nagu käiks siin iga päev.

Isa voolis pliidi ees rehapulki. Ema sõtkus nobedalt vokki, lõngaga ümber pea seotud prillid päris ninaotsale vajunud. Vennas, avatud raamat ees, vahtis jäälilledega kirjatud aknasse.

Ema võpatas, nagu oleks vaimu näinud, ja jalg vokil jäi seisma: «Sina, poiss!»

«Kae imet,» lausus isa ja pani noa kõrvale.

Noorem vend ruttas rõõmsalt tulijale vastu: «Ei uskunud, et nii ruttu tuled!»

Vaikusel polnud madalas tares enam kohta.

Varsti tuli ka Leeni.

Ernst tundis, et temal on venna peale kõige rohkem õigust. Siiani oli ta vanema venna kõrval olnud lihtsalt tühi koht. Viimasel ajal oli olukord muutunud — ta oli maakonna volikogu liige, valiti vallanõukogusse ja hiljaaegu sai temast maatöörahva ühingu sekretär. Riigikogu valimistel ta kandideeris Ühise Väerinde nimekirjas. Teised kodakondsed kuulasid vaikselt pealt, kui Ernst hasartselt kõneles, mis vallas vahepeal juhtunud on. Ja Endrikule näis, et maamuna, kui venna sõnade järgi otsustada, tiirleb tema koduvalla ja selle asjade ümber. Endrik tahtis kas või mõneks päevaks poliitilisest võitlusest eemale tõmbuda ja puhata, aga veendus, et isegi vanematekodus pole see võimalik. Ootamatult pöördus ta ahju juures selga soojendava Leeni poole:

«Räägi, kuidas kaksikud elavad ja üldse elu läheb?»

Leeni vaikis.

«Mis ta läheb,» kohmas ema ja ohkas. «Joodikust mehega nüüd mõni elu!»

Leeni ajas end sirgu: «Elan ja ei ole vigagi. Käevanud pole kellelegi!»

Isa nohises ja läks esimesena puhkama. Talle ilmselt ei meeldinud see jutt. Peagi kiirustas ka Leeni minekule. Endrik lubas järgmisel päeval talle külla minna. Ema võttis sukavardad, istus laua taha ja kuulas poiste juttu, kuigi ta sellest palju ei taibanud. Parema meelega oleks ema tahtnud praegu Endrikuga tema perekonnast rääkida. Ta otsis poja näost õnne, kuid ei leidnud seda.

Juttu kuulates vajusid ema silmad kinni, pea nõksatas alla. Siis ta ärkas, vaatas vargsi ringi, nagu oleks

mõne lubamatu teoga hakkama saanud, ja vardad hakkasid taas tööle, kuni silmad uuesti kinni vajusid ning pea rinnale langes.

Endrik tõstis lõngakera põrandalt ja naeratas: «Mine puhkama, ema. Jõuame homme kõigest kõnelda.»

Kogu pere puhkas. Endrik kuulas kella lonkavat tiksumist ja küsis endalt: «Kas hädaoht meid tõesti varitseb, nagu Kiirats ennustas?» Tema südant valdas seletamatu hirm inimeste pärast.

Siseministril olid lõpuks tehtud kõik ettevalmistused üheaegse löögi andmiseks. Tallinnas piirasid politseinike salgad ootamatult Tööliskeldri ümber. Suur rühm välispolitseinikke ja nuhke tormas Tööliskeldri trepist alla. Riigikogu liige Hendrik Allik, kes juhatas parajasti koosolekut, nõudis segajate lahkumist.

«Olete arreteeritud!» teatas ohvitser.

Tartus astus esimesena Töölismajja Bachmann. Eest leidsid nad ainult kümmekond inimest.

«Kus Reemet on?» nõudis ülem.

«Lendas korstnast välja!» Politseinikud puistasid isegi kapisahtlid läbi. Paberid lendasid õhus ja katsid paksu kihina põrandaid. Bachmann oli vihane. Alles pool tundi tagasi oli Kiirats talle ette kandnud, et Reemet on Töölismajas. Käskinud arreteerituid hästi valvata, jooksis ülem värava taha, kuhu Kiirats oli valvama jäetud. «Teda ei ole,» laiutas Bachmann käsi.

«Keda ei ole?» imestas Udo süütult, muutudes siseliselt valvsaks.

«Sinu Reemetit muidugi!» Ülem võttis taskulambi ja suunas terava valgusjoa Kiiratsile näkku. «Ütle, kuhu ta sinust jäi?»

«Töölismajja,» vastas Udo ükskõikselt. «Tulime veel koos siia.»

«Valetad!» Ennast unustades pistis ülem käe palitutasku. Ka Kiiratsi käsi libises tasku, sõrmed klammerdusid ümber külma revolvripära. «Reemet oli siin ... kui härra Bachmann mind enda juurde kutsus.»

«Ütlesid, et Reemet siit nii pea ei lahku.»

«Tal on rahutu iseloom!» Udo lükkas näkku suunatud taskulambi kõrvale. «Kui mulle tänasest oleks ette

teatatud, oleks praeguse kümne asemel paar-kolm kümmend pihku jäänud.»

«Lähme talle koju järele,» teatas ülem ja ruttas Töölismajja tagasi.

Udo oleks muianud, kui Stasja talle muret poleks teinud. Kaugel arutlustest, kas ta praegu oma põhimõtete järgi talitab, soovis ta vaid üht: et aga Reemet pääseks!

Politseinikest ümbritsetud inimkobar valgus tänavale. Erariides kaitsepolitseinikud, kellest Udo mitut näo järgi tundis, ruttasid paarikaupa laiali ja kärsitu ootaja taipas, et minnakse nimekirjas seisvaid inimesi haarama. Ülem ilmus nelja nuhi saatel. Andnud meestele mingi korralduse, tuli ta üksinda üle tee. «Lähme,» mühatas Bachmann. «Too punaste ninamees ehk põõnab tõesti naise kaisus.» Politseiülema samm oli kärme. Mõnekümne meetri kauguselt järgnes neile neli meest. Kiirats tundis ülema ennestise käitumise pärast üha suuremat meelepaha ja lausus parastades:

«See on käpardlik asjaajamine. Kogu haarang oli varajane. Reemet nüüd alles hakkaski mind tõeliselt usaldama.»

«Seda polnud millestki näha!»

«Oleksin varsti terve nende põrandaaluse organisatsiooni jälile saanud,» jätkas Udo ülema piinamist. «Nüüd jäävad kõik suured tegelased tabamata! . . .»

Nad jõudsid kohale. «Mine sina enne sisse,» käsutas Bachmann Udot. «Tuleme minuti pärast järele. Kui ta tulistada tahab, sega ennast vahele. Vastutad peaga. Peame ta elusalt kinni võtma.» Ülem mõtles viivu ja lisas: «Muuseas, me ei tunne teineteist.»

Stanislava kõigutas käe otsas triikrauda, mille tagumisest avast paistsid hõõguvad söed. Lauale oli laotatud kleit. Udot nähes muutus naise ilme kiuslikuks ning ta küsis tõrksalt: «Kas tulid noomima?»

Kiirats vaatas toas ringi ja päris sosinal: «Teda pole tagasi tulnud?»

Naine raputas pead.

Udo pani sõrme hoiatavalt huultele. «Nad tulevad otsekohe siia — Endrikut kinni võtma. Ütle, et läks tunni aja eest ära. Et sõitis Tallinna!»

Stanislava vahtis Kiiratsit pärani silmi.

«Ja mitte ainustki ülearust sõna! Võta ennast kokku. Praegu oleneb sinust, kas ta pääseb või kukub kinni.»

«Ma ei karda,» kogeles Stasja, kuigi igast tema liigutusest võis näha, et tal on hirm.

Uksele kolgiti juba. Udo, lükanud naise kõrvale, praotas ukse ja küsis pahaselt: «Kes kurat seal lõhub?»

«Avage seaduse nimel!»

«Kas röövlite seaduse nimel?» päris Kiirats pilkavalt. Pilgutades Stasjale muretult silma, tõmbas ta ukse pärani. Kolm revolvrisuud vahtisid pimedusest valgustatud tuppa.

«Kui te Endrik Reemetit otsite, võite rahulikult tagasi minna,» naeratas Udo armastusväärselt.

Ülem ei teinud Udost väljagi, surus Stanislava toolile istuma ja käratas: «Tunnista, kuhu Endrik Reemet kadus?»

«Ma ei tea. Pidi vist nagu Tallinnasse sõitma,» kogeles naine ja vaatas abiotsivalt Udo poole.

«Valetad!» Bachmann haaras Stasjal õlast ja raputas teda.

Kiirats nägi, et kõik ripub juuksekarva küljes. Naine ei pea kaua vastu ja teatab mõne hetke pärast oma mehe tõelise asukoha. Pikemalt kaalutlemata hüppas Udo nende juurde, tõmbas ülema Stanislavast eemale ja tähendas pahaselt: «Kas siis tema süüdi on, et Endrikut kodus ei ole! Otsige parem mujalt!»

Bachmann sellist vahelesegamist ei oodanud ja põrutas Udole ähvardavalt: «Ma arreteerin teid, kodanik Kiirats!»

«Me ei tunne ju teineteist,» muigas Udo. «Kust te võtate, et ma Kiirats olen?»

Ülem ahmis õhku.

Ametnikud puistasid toa segamini, otsisid lauasahtlid läbi, ei leidnud aga midagi huvitavat. Kiirats viidi meeste vahel toast välja. Udole näis, et kaitsepolitsei ta tõesti arreteeris, ja oli sellega südames isegi rahul. Väljas sisistas ülem talle tigedalt: «Pistaksin su Reemeti asemel tõesti trellide taha.»

«Einbund usub oma kunagist elupäästjat vist rohkem,» muigas Udo.

Bachmann tõmbus tagasi. Meeldetuletus, et Kiiratsit

kaitseb ministri kõrge soosing, tuli õigel ajal. «Sa ju mõistad mind,» lausus ta nüüd lepitavalt. «Aseta ennast minu olukorda. Einbund väänab meile mõlemale krae vahele!»

«Seda muidugi,» nõustus Udo. «Eks ma lausun sõnakese sinugi eest, kui vaja. Ega kõiki kommuniste võigi paugupealt ära hävitada. Sellest oleneb ju meie leivapaluke.»

Üle musta taeva lendas sirav täht. Kaks kaitsepolitseinikku jäeti Reemeti maja valvama.

«Vastasmajja paneme salajase valvepunkti,» plaanitses ülem, kui nad linna poole hakkasid minema. «Kasu oled sa meile kuradima vähe toonud,» kukkus ta jälle Kiiratsit süüdistama. «Siin ei aita sind isegi ministri soosing. Kui nüüd Reemet ise sisse ei lenda, jääb sinu mureks tema väljanuhkimine.»

Järgmisel päeval käis Endrik õelapsi vaatamas ja jõudis lõunaks tagasi. Pärast sööki ajas isa üleriided selga ja teatas: «Kuulukse, et Pertma peremehe rentnik kolib Makemõisast ära. Seal on etemad põllud kui siin.»

«Lähed sa tõesti ennast asemele kauplema?» imestas Endrik.

«Kala otsib, kus sügavam, inimene, kus parem,» õigustas end vana. «Sinu õigusest, näed, ei aita.»

Vennad istusid jällegi laua taga. Nad olid jutust nii võrd haaratud, et see alles siis katkes, kui eeskojas jalgu trambiti ja mundris vallapolitseinik uksekünnisele ilmus. Ta noogutas tervituseks ja tunnistas vaikides laua tagant püstitõusnud vendi. Tulija oli vallas juba pikemat aega töötanud ja tundis mõlemaid.

Endrik nihutas tooli kutsumata külalise poole. Ametimees toetas aga selja vastu uksepiita, võttis taskust paberilehe ja luges sealt puise häälega: «Ernst Reemet, Hansu poeg, kinni võtta ja edasisaatmiseks Valka toimetada!»

Endrik oli kindel, et nüüd järgneb ka tema nimi. Aga teel laseb ta kindlasti jalga. Hiljem on seda juba raske, kui mitte võimatu teha.

Politseinik aga, näidates nooremale vennale arreteerimiskäsku, pöördus Endriku poole: «Teie jaoks mul

paberit ei ole, aga olen kohustatud teie siinviibimisest ette kandma.»

Ernstile anti aega kümme minutit. Emal olid silmad vees. Sõnatult tuustis ta kapis, sidus kompsu riideid ja moona. Kuigi Ernstist polnud veel suitsumeest saanud, raputas ema kastist kotikesse omakasvatatud tubakat ja ohkas: «Isa ütleb ikka, et rahustavat närve. Ehk tahad seal tõmmata!»

30.

Ernsti ja vallapolitseiniku lahkumisest oli möödunud vaevalt pool tundi, kui terve kuhi relvastatud mehi reega õue kihutas. Politseinikku nende hulgas ei olnud, teda asendas sedapuhku vallavanem. Endrik nägi, kuidas maja ümber piirati ja osa haarajaist uksest sisse tormas. Tuhniti ka kõrvalhoonetes. Vallavanem ise jalutas maja ees ja püüdis jäätunud akendest sisse piiluda. Üks agaramaid tõi laterna ja valgustas sellega isegi kaevu. Haopinu tuustiti samuti laiali. Kui vallapolitseinik kohale jõudis, oli Endriku leidmiseks kõik tehtud. Temani kostsid sõnad: «Kuhu ta kuradihing kaduda võis? Lippas ehk raudteejaama poole? Vanamoor ütles, et läinud vallavalitsusse.»

Lõpuks jäi õu inimestest tühjaks. Hakkas hämarduma. Taevast sadas paksu, laia lund. Toaaknale ilmus lambituli. See oli märguanne, et õhk majas on puhas. Endrik ronis varbtara tagant lumehangest välja. Isegi nüüd, kus lumi Endrikut enam ei katnud, oli teda valges linas raske märgata. «Seekord aetakse taga ka Riigikogu liikmeid,» mõtles ta kibestunult, taibates, et lahti on midagi tõsisemat. Tähendab, Kiiratsi kahtlused osutusid paikapidavaiks. Aga mida ta oleks saanud teha, et plaanitsetud lööki kõrvale juhtida? Ainuke võimalus oleks olnud kodanlastelt võimu ülevõtmine, selleks pole nad aga valmis. Haaranguid tehakse vist praegu üle maa. Paljuski tuleb otsast peale hakata . . . Endrik seisis, südames üha suurenev valu. Ema tuli uksele ja vahtis ümberringi, aga poega ei märganud.

Endrik hakkas aeglaselt toa poole minema. Ema näol valgusid pisarad üle kortsuvagude paljudeks niredeks.

«Ema, ma olen ju vaba ja jäängi vabaks,» naeratas Endrik julgustavalt. «Nüüd ma aga pean ära minema.»

«Kuhu?» Ema otsis seinalt tuge. Viimase tunniga oli ta nagu vanemaks jäänud, veelgi rohkem kössi vajunud. «Peidame su siinsamas ära. Ärni nad viisid juba . . .» haaras ta pojal kuuesiilust.

«Mul on linnas töö, seltsimehed ootavad.» Ema noogutas tummalt. Ja nagu kunagi aastate eest, hakkas ta nüüdki toa, köögi ja sahvri vahet askeldama, rääkides ise sealjuures ebaloomulikult valjusti: «Eks siis mine, kui oodatakse. Mine, aga hoia ennast. Mõtle meie peale. Kindad ja sokid panen ligi. Paberis on lõhmuseõietee — külmarohuks . . .»

Endrikul oli vaevalt veerand tundi kulunud, kui ta juba sattu ja pimedusse astus. Oli tõstnud tuult ja ka lumi polnud enam endiselt pehme. Jalad komistasid hangedes ja palituhõlmad peksid kiirest käigust vastu põlvi. Seekord oli vanematekodust lahkumine eriti raske. Ta oli pidanud põgenema nagu kurjategija.

«Ikkagi põranda alla,» mõtles Endrik imestusega. «Ja nii tavaliselt see algabki!»

Mida raskemaks teekond muutus, seda kiiremini ta edasi jõuda püüdis. Ikka ja uuesti küsis ta endalt — mis on saanud teistest? . . . Kas nad ka Meliine kinni võtsid? . . . Kus on tema sõbrad praegu?

Paremal paistsid ähmased tulesilmad. Vasakul ootas teda varjav mets. Oli juba kuulda, kuidas tuul puude ladvus mühistas. Ta pöördus täisnurga all sinnapoole. Maanteel sõideti hobustega — tõenäoliselt põgenike tagaajajad.

Vältides suurt teed, minnes läbi kohtadest, mis suvel isegi loomadele olid ligipääsmatud, muutus Endrik rahulikumaks. Äge viha andis maad kainele kaalutlusele. Katkendlike mõttejupikeste vahele tekkis kindel seos. Viimaks otsustas ta, kelle juurde ta esiteks läheb. Selle eidekese juurde, kes teda kord Valgas-käigu ajal poolvägisi enda poole öömajale viis. Tema poeg oli viieteistkümneks aastaks sunnitööle mõistetud, vahetati aga mõne kuu möödudes Venemaale välja. Endrik lubas eidekesele, et hangib poja kohta andmeid. Need on alles poolikud, ta ei tea sedagi, kus poiss Venemaal praegu elab. Et poeg aga Venemaale vahetati, sai Reemet «Klassivõitlusest» teada. Ants Samblik. Grupipildil oli Ants nagu äsja tõvevoodist tõusnud. Eidekese

mure oli peidetud sügavale. Ta vaid ohkas: «Tegi jumala enda vaenlaseks, sellepärast ehk kannatabki.» Nüüd võib ta emale vähemalt öelda, et poeg on elus.

Endrik ei peatunud kordagi. Ka siis mitte, kui arvas, et on suuna kaotanud ja teelt kõrvale kaldub. Ta rutitas üha edasi. Mõnes aknas vilkus juba tuhm tuli, kui Endrik lõpuks Valka jõudis. Kell käis seitsme peal — ta oli terve öö lumes sumanud.

Kai Samblik elas turuplatsi taga. Endrik koputas otsaaknale ega kuulnudki, et hoovipoolne välisuks tasahilju lahti lükati ja tume kogu teda pimedusest jälgis. Siis tuli kühmus inimene õue ja jäi Reemeti ette seisma. Endrik oli rõõmsalt üllatunud ja lausus pärast teretamist: «Kartsin, et kolisite vahepeal mujale.»

«Kuhu? . . .» Vanainimese näost võis järeldada, et ta üsja millegi puhul väga pettus.

«Eelmisel korral te kutsusite, nüüd ma tulin ise öömaja küsima. Mind otsitakse taga. Esimesel võimalusel lähen edasi.»

«Läki,» kohmas Kai. «Kõiki nad ka taga otsivad!»

Alles siis, kui ta ennast küdeva ahju ees oli veidi soojendanud ja kruusitäie tulise teega kosutanud, sai Reemet aru, et väljas oli tõesti viimane koerailm. Ta sirutas oma punetavad jalapäkad päris tule lähedale, peaaegu et leekidele limpsata.

Kai istus siinsamas, aga tema näos oli sügav mure. Eelmisel korral polnud tema silmades nii suurt ärevust ega olekus niisugust pinget nagu praegu. Reemet arvas teadvat, mida vanainimene ootas, ja rahustas teda: «Poja pärast pole sul vaja enam muretseda. Ta on nüüd Venemaal. Ma nägin seal trükitud ajakirjas Ants Sambliku pilti. Poiss päris rõõmsa olekuga. Kosunud ja vangla piinad välja põdenud.»

Kai võttis Endriku suureks imestuseks selle teate vastu ükskõikselt:

«Seda jah, et põdenud. Ja muret tuli kah, et nii on.»

«Said viimaks halbu uudiseid?»

Kai ei vastanud. Ta kontrollis ust, kuigi teadis, et see lukku oli keeratud, kohendas katet akna ees ja saputas sängis patju. «Heitke puhkama. Panen riided ahju äärde kuivama.»

Kui Endrik juba teki all oli, istus vanainimene voo-

diveerele ja ohkas. Näppis rätikunarmaid, tegi mitmel korral algust, kuid sõna libises ikka käest.

«Mis sulle muret teeb, emake?»

«Tahtsin sedasama öelda,» kohmas Kai, «et Anti olevat Venemaalt tagasi tulnud ja tegevat Tallinnas seda põrandaalust tööd. Tema sõber käis siin ja ütles. Arvasin ennist, et poiss tuli külla.»

«Tubli poeg,» kiitis Endrik ja tõusis voodis istuli. Üksindustunne kadus. «Praegu pole tal võib-olla aega, kuid ükskord ta tuleb kindlasti.»

«Kas minu silmad seda enam näevad . . .» Ema ohkas.

Endriku laud vajusid kinni, kuid mõttes viirastus talle, et ta sumab ikka veel lumes, põgeneb tagaajajate eest, kes teda peaaegu kätte on saamas. Kui Endrik lõpuks ärkas, käis seinakell ühe peal. Perenaine õiendas pliidi juures.

«Kas ma tõesti nii kaua magasin?» imestas Reemet.

Kai kallas kaussi auravat jahusousti ja kõneles lusikaga panni kaapides: «Linnas räägiti, et öösel on kommuniste kinni võetud. Minu poiss tundis neid ju kah.» Kai luges ette rea nimesid, kellest Reemetki mitut tundis. Õhtu eel tõi Kai ajalehed. Reemet polnud lehti kunagi nii läbematult haaranud. Sealt lõid talle vastu karjuvad pealkirjad. Pealinnas olid vangistatud Riigikogu liikmed Allik, Janson, Tomp, Keerdo. Reesenil oli õnnestunud rongilt põgeneda. Ka Tartus oli vangistatud palju kommuniste, nagu kirjutati. Nimed puudusid.

Kõik kommunistid Riigikogust! Endrik tundis, et toas on väga kitsas. Välja siit! Tuleb üles leida vabadusse jäänud seltsimehed! Endrik ei tahtnud enam minutitki viivitada.

Raudteejaamast põikas ta mööda. Ilm oli veel külmem kui eile. Tuul lõõtsus nüüd põhjast. Polnud näha ainustki hingelist. Endrik ruttas edasi paralleelselt raudteega. Esimesse jaama ta sisse ei keeranud, kuid teise vastu tundis põgenik juba huvi. Siin jäi ta jaama lähedale rongi ootama. Tal oli õnne. Varsti tossutaski üks Valga poolt. Haruteel hakati sellele kaht tühja vagunit otsa manööverdama. Endrik valis hetke, kui keegi tema poole ei vaadanud, vinnas end kärmelt üles, kadus tühja vagunisse ja muigas: «Riigikogu liikmetele on ette nähtud prii sõit.»

Varsti hakkasid rattad veerema. Vastu ootusi lõppes sõit aga juba järgmises jaamas. Kui rong peatus, pistis keegi pea üle vaguniukse ja hoiatas: «Jänest on märgatud!» Endrik kadus hetke pärast pimedusse. Vedur huikas ja rong jätkas ilma temata oma teed. «Võib-olla öeldi seda niisama, igaks juhuks,» mõtles Endrik. Järgmisest jaamast sõitis ta edasi reisirongi puhvritel. Lõpuks võis ta juba päris soovitud kohani jõuda, kuid hüppas siiski enne maha. Siin läheduses elasid paar raudteelast, keda ta juba Saksa okupatsiooni päevil, kui raudteelaste streiki õhutas, tundma oli õppinud. Mehed olid külma tõttu mõlemad kodus ja võtsid külalise rõõmuga vastu. Tulipunasest plekkahjust hõõgus ruumi mõnusat soojust. Ka silk ja leib maitsesid suurepäraselt. Jutt keerles tekkinud olukorra ümber. Raudteelased polnud arad ja kinnitasid, et Endrik võib neid igas olukorras arvestada. Teele anti Reemetile kaasa kõige paremad soovid ja pudel omapruulitud külmarohtu.

Siit kihutas raudteelase vormimütsi kandev Endrik edasi päris ehtsas sõiduvagunis. Kaks peatust enne linna tuli ta rongilt ainukesena maha. Oli hea, et polnud vaja kelleltki teed küsida. Veel enne kui rong jõudis edasi sõita, kahlas ta juba piki külavaheteed. Nüüd, kus ta sihtkohta oli jõudmas, kerkis tema ette raske küsimus: «Mis saab edasi?»

Kahel pool kasvas kõrge kuusemets. Reel sõitsid vastu kolm meest. Need seisid püsti, igaühel haljas saeleht nagu lai terasvöö ümber kere tõmmatud. Enne temani jõudmist pöördusid nad metsa. Siin oli vaiksem ja teegi polnud nii täis tuisanud. Endrik seisatas kohal, kust metsamehed oli kõrvale pöördunud, surus käed palitutaskutesse ja hakkas sissesõidetud jälgedes veel pikema sammuga edasi ruttama. Polnud tõenäoline, et keegi teaks teda siit taga otsida. Rännak kestis terve päeva. Kahel korral ta eksis. Korra küsis teed luuavitsu kandvalt vanamehelt. Lagendiku ääres silmitses Endrik tähelepanelikult enda ees kükitavaid talumaju. Veendunud, et ümberringi pole kedagi liikumas, astus Reemet metsaserval seisva talu jalgväravast sisse ja kloppis tammisele uksele. Sees pistis koer kurjalt haukuma. «Ära lärma, Poika!» manitses Endrik sõbralikult. «Too parem peremees kohale!» Loom kaa-

pas käppadega mõned korrad üle ukse ja jooksis, nagu oletada võis, tõesti peremeest otsima. Uksele lähenevsid lohisevad sammud. Raske haak kolksatas alla ja külmunud uks avanes praginal. Reemeti ees seisis Andres Leevak. «Oled see ikka tõesti sina?!» tunnistas peremees imestunult.

«Vaim ma ei ole ja sellest on kahju,» muigas Endrik. «Tulin mööda metsi hiilides.» Mõtles: «Kas riskib?»

«Arvasin, et eit,» lausus Leevak ja kutsus otsmikku kibrutades: «Hüppa sisse! Uudishimulikud kõrvad on kümne versta pikkused.»

Kojast jõuti madalasse kööki. Pliidi all hingitses tuli. Pajas podises midagi. «Aja palitu maha ja lähme tahapoole,» tegi peremees ettepaneku.

Reemet pistis käpikud tasku, toppis mõned raod pliidi alla, istus pakule ja lausus Leevakule silma vaadates: «Nuhid otsivad mind taga.»

«Nojah.»

«Riigikogu kommunistid on arreteeritud. Pääsesin juhuslikult.»

«Seda ma näen.»

Reemet süütas suitsu. «Pahandusi ma sulle majja tuua ei taha. Ütle ainult, ja lähen.»

«Kellele sa seda räägid?» küsis Leevak pahaselt.

«Olen erilises olukorras. Pead mind mõistma,» vabandas Endrik ja tundis, et tal on palju kergem.

«Meil nad puistamas pole käinud. Vallavõimud alahindavad meid ja ülehindavad ennast. Peidan su ära nagu nõela heinakuhja,» ütles Leevak.

Poika oli oma tugeva koonu Endriku saapaninale sirutanud ja lamas liikumatult. Andres kadus toimekalt sahvrisse. Minuti pärast ladus ta lauale leivapätsi, piimakannu, käntsaka sinki ja peotäie kahvleid ning nuge, nagu asuks lauda suur talguliste pere, ja kinnitas: «Meie küla omasid võid usaldada nagu mõnda linnasõpra.»

Reemet ajas palitu seljast. Lauda istudes meenus Endrikule seltsimeeste poolt kaasapandud külmarohi ja ta tõstis pudeli lauale.

«Saatsin oma naisterahva just järele,» lausus Leevak. «Külmetasin, sain influentsa.»

«Sa oled siis haige . . .»

Peremees lõi käega: «Pole see mind veel kunagi pikali pannud, ikka püstijalal.» Ta tõstis klaasi. «Minu eit on tumm nagu kala. Ja tänu Poikale meil ringihulkujaid ei ole. Kindlamat sadamat sa juba ei leiaks. Ja linn on külje all. Kui tuul sealtpoolt on, võid linna lõhnugi nuusutada.»

«Pean seltsimeestega sidemed looma,» kaalutles Reemet süües. Teda ergutas Leevaku optimism ja energia. Andres kinnitas, et kodanlus tõmbas viimase haaramisega silmuse oma kaela ümber veel tugevamini kinni. Endrikul oli teda mõnus kuulata. Ta veendus, et olukord ei olegi nii hull, nagu esialgu arvas. See oli saatuse enda poolt vist nii seatud, et ta siia tuli. Oli õige, et ta oma sisetunde kohaselt talitas. Oma elus oli ta nendega, keda korra juba usaldama oli hakanud, vähe pettumusi üle elanud.

«Ela, puhka ennast korralikult välja. Näe, liha on laual, leiba, kartulit ja soola jätkub ikka.» Leevak punetas näost ja viipas laias kaares enda ümber. «Kõik, mida sa siin näed, on ka sinu päralt. Ainult oma eite ma sulle ei anna.» Peremees naeris. Kortsud olid tema otsmikul silenenud.

«Arvad, et tulin siia ennast nuumama,» muigas Reemet ja lisas kompavalt: «Esialgu ma ootan ainult ühte suurt teenet.»

«Lase tulla. Ma olen valmis.»

«Lähed minu poole koju ja tood sealt ära vajalikud asjad, kui need muidugi veel alles on.»

«Kui eit tuleb, kihutan kohe linna.» Leevak tõusis ja vaatas aknast välja.

«Nii suurt ruttu nüüd ka ei ole,» tõrjus Endrik. «Tuleb veel plaani pidada.» Õuest oli kuulda reejalaste krudinat, millele järgnes pikk: «Trrr!»

«Eit tuli,» rõõmustas Leevak. «Mis plaanid sul siis olid?»

31.

Töölismaja välisuks löödi laudadest ristiga kinni. Politseinik, kes selle vastutusrikka ülesandega just toime oli tulnud, pistis haamri ja naelad tasku ning ütles enda ümber kogunenud inimestele: «Kommunis-

tide palvemajaga on nüüd igaveseks lõpp tehtud. Nende esimene jutlustaja Reemet olevat Venemaale jalga lasknud.»

Eideke õiendas kõrva politseiniku poole ja pahandas: «Kuidas see häbematu oma koguduse maha tohtis jätta?»

«Sinu jutlustajad on kõik alles,» lohutas ametimees ja pöördus rahva poole: «Panevad teise Venemaal mõneks komissariks. Kuulda on, et vürstitarid nendele seal paljaste nabadega tantsivad.»

«Kuluks siiagi sihukesi,» lausuti tagantpoolt.

«Kas vürstitarisid?»

«Neid meil on siingi, aga komissare oleks vaja, kes tantsu käima paneksid.» Kes aru sai, kähistas külmast puretud naeru. Politseinik jäi tõsiseks. Inimesed kehitasid õlgu ja läksid laiali.

Ukse ette löödud lauad püsisid kohal vaid mõne tunni. Uued otsiti tugevamad ja need kinnitati juba pikemate naeltega. Kolmandaid jäi politseipost valvama. Linnas levis aga visa jutt, et Reemet olevat tõesti üle piiri läinud. Sama andis mõista ka kohalik ajaleht. Varsti teati sedagi, kust ta piiri ületas. Isegi kaitsepolitseis imestati, miks Bachmann tema jälgi taga ajab, kui põgenik juba Venemaal on. Ainult vähesed teadsid, et ülem saagiga rahul ei olnud. Seda suurema viha ja raevuga ta nüüd oma töösse sukeldus. Kuduõ võrke, usutles inimesi, seadis üles uusi lõkse. Üks asus Reemeti elukoha vastas, üle tänava.

Siin käidi valvamas kahes vahetuses, kolm meest korraga. Nad olid enda käsutusse võtnud vastasmaja tänavapoolse toa. Pererahvalt oli võetud allkiri, et nad midagi välja ei lobiseks. Kaks uitasid niisama toas, kolmas istus akna all, silm jäässe sulatatud augu kohal. Inimesed, kes Reemeti majas käisid, võeti arvele, kahtlasi jälgiti. Harjasjuustega valvur haigutas magusalt ja kirus kõmiseva rinnahäälega: «Pole inimese lõhnagi!»

«Reemeti kaasa pole täna väljas käinudki?»

«Ootab vanameest nagu kana pesal. Närveerib vist, kas teine seal kusagil vene plikadega ei lõbutse.»

«Kopsakas tots. Tunneb oma Endriku järele suurt igatsust.»

«Täpselt nagu meie siin.»

«See soojendamine võib veel sandisti lõppeda.»

«Kardad, et Reemet su pea jagu lühemaks teeb?»

Pika ja terava ninaga ametnik lausus pahaselt: «Bachmann märatseb, nagu oleksime meie süüdi, et teda vee peale ei kerki.»

«Äkki lippas tõesti Venemaale?»

«See Kiirats lonkis kohale ja läks sisse,» teatas tunnimees osavõtmatult. Mõneks ajaks sigines vaikus.

«Kes ta õieti on?» küsis teravnina. «Mitte ei saa aru.»

Valvur tuli akna juurest ära. «See sell istub vist ametiredelil päris kõrgel pulgal. Olevat ministriga sina peal. Aga tema nahas ma küll olla ei tahaks. Kuigi meie oleme könnid, aga too Kiirats võib veel ajalukku minna.»

«Nagu Linkhorst.»

«Kõhe. Istub nagu püssirohutünnil. Kui kommunistid teada saavad, on mehikesega lõpp.»

«Annavad pataka raha ja saadavad välismaale.»

«Nagu seal kommuniste poleks.»

Samal ajal istusid Bachmann ja tema abi Saag vatiga vooderdatud ukse taga. Nende jutuajamine oli ülimalt tõsine ja salajane.

«Tuleb midagi muud välja mõelda,» pomises Saag ja lõi ülema ees silmad maha.

«Tee seda.» Bachmann mängis kõhul uuriketiga. «Sa pole veel kunagi midagi originaalset leiutanud.» Ülem lükkas siseministri kirja oma abi ette: «Loe ja pane mõistus tööle.»

Saag luges: «Käsin Endrik Reemeti tabamiseks kõik võimalikud abinõud kasutusele võtta. Määran tabajale või tema ülesandjale autasuks 50 000 marka. K. Einbund.»

«Ja siin on teine.»

«Hoiatan! Miks kaitsepolitsei magab? Käsin Reemeti kõige ligematel päevadel tabada! K. Einbund.»

Salajasi kirju ja telegramme oli mitu. Tänane õnnistus polnud kohale jõudnud. «Ma tean, et ta on siin kusagil,» oli ülem ärritatud. «Kui vend kinni võeti, oli ta maal. Kapsapead lasksid tal minema lipata. Raudteel on nähtud Reemeti nägu tüüpi siiapoole ujumas. Eile tõsteti tabamise tasu sajale tuhandele.»

«Njaa!» Saag pööritas silmi. «Tõstavad ehk veelgi.»
Ülem hüppas laua tagant püsti. «Tahad vist miljonini välja oodata?! Enne lõikavad kommunistid sul kõri läbi!» Saag taganes kabinetist kärmelt välja.

Bachmann oli kõigi peale vihane. Kiirats oli talle alles täna kinnitanud, et Reemetit linnas ei ole. Viimasel ajal oli ülem sageli mõelnud, kas Kiirats ministri juures tema jalgealust ei õõnesta, et ise siia ülemaks saada. Reemeti kadumine oli liigagi kahtlane. Kas Kiirats teda ise kõrvale ei sokutanud? Et enda jaoks hoida? Viimane oletus tundus Bachmannile kõige tõenäolisem. Kui tasu Reemeti eest on nelja-viiesaja tuhande margani tõusnud, või koguni miljonini, paneb Kiirats priskele noosile käpa peale ja ministri käsi tehakse vähemalt poolega valgeks. Bachmann otsustas Kiiratsil silma peal hoida, kuid arvestusega, et ta ise ministrile jalgu ei jääks.

Pärast noomida saamist tahtis Saag midagi ette võtta ja seadis sammud äärelinna poole, et kõige tähtsamat lõksu üle vaadata. Ta oli seda vahet juba palju kordi tallanud, tundis teed nendest päevadest, kui Reemet alles hakkas tegutsema. Saag lähenes majale läbi hoovide. Astunud valvamiseks korraldatud tuppa, nägi ta, et üks ametnik tukub akna juures, teised kaks, jalad laiali, norskavad diivanil.

«Kas teile magamise eest palka makstakse!» käratas Saag. «Hanekarja saadan,» tõstis ta ennast unustades häält. «Vanu eitesid võite püüda, mitte kommuniste!»

Magajad olid ärganud ja jälgisid igavlevalt Saagi märatsemist, nagu jälgivad laisad õuekoerad tüütut kärbest, kelle poolt neil midagi karta ei ole.

«Mida me siis tegema peame,» venitas harjasjuus. «Oli käsk maja silmas pidada, seda me teemegi.»

«Ja veel?»

«Kahtlastele end sappa haakida.»

«Kas nii, põõnates?» Saag vedas ninaga õhku ja lisas halvakspanevalt: «Ainult p . . . . lasta oskate. Lõika või noaga.»

«Praegu on seal sees ju see — Kiirats,» vabandas teravnina.

«Igal on omad ülesanded,» kohmas Saag. «Kiiratsiga pole meil pistmist.» Käratsemine oli teda aga rahustanud. Ta võttis istet ja hakkas ametnikke manitsema. Teda nagu kuulati, kuid tegelikult oli igaühel oma mõtetega küllalt tegemist. Harjasjuus liibus igavusest jäässe sulatatud augu kohale. Ta nägi, et vares lendas õunapuu oksale ja kraaksatas korra. Varblased nokkisid külmunud sõnnikuhunnikut ega taibanud, et seal poleks aidanud ka rähni nokk. Akna alt möödus männioksте all küüru vajunud eideke.

Maja ees peatus regi. Imelik regi ja veel imelikum koorem. Väravad lükati pärani. Vaatleja pöördus ümber ja registreeris: «Seal sõideti reega õue, koormaks on pikergune, inimesesuurune kast.»

Saagi jutt lõigati nagu noaga pooleks ning ta ruttas akna juurde. Väljas sündis midagi mõtlemapanevat. Peremehe tütar Hilda jooksis õue päris kerges riides. Ta avas kahtlase kärmusega kuuriuksed ja hobune tõmmati ühes koormaga varju alla. Isegi perenaine pistis pea majast välja. Näis, et ka Stanislava piilus kardinate vahelt. Majas sagiti nagu mesilastarus. Küüdimees oli kahtlane, aga kõige kahtlasem oli kast.

«Kast reel? . . . Sinna võiks isegi meie Bachmanni sisse pista,» ähmitses Saag. Kantuna äkitselt tekkinud mõttest, oli Saag ainsa hüppega ukse juures, käsi püksitagumikul, kust tõmbas välja revolvri. «Mehed, minu järele!» käsutas ta kolme, nagu oleks tegemist vähemalt pataljoniga.

Võib-olla mõtles Saag sajale tuhandele margale? Ehk ärkas temas kohusetunne ja raha ei mänginud mingit rolli? Igatahes tormas ta üle tee nagu tuulispask, nii et teised jäid temast kaugele maha.

Enne kui majarahvas taipas, mis sünnib, vehkis kuuri tormanud Saag õhus revolvriga ja osutas kastile: «Avage! Käsin seaduse nimel avada!»

Küüdimehe lõug võdises. Tal ei tulnud suust ainustki sõna.

«Käsin seaduse nimel!» käratas Saag uuesti. Tüdruk taganes. Küüdimees tegi maani ulatuvas kasukas mõned kobavad sammud ja kukkus käpuli. «Nad tea-

vad, ta on mul käes!» mõtles Saag võiduröömsalt. «Mehed, asja juurde!» Saag viskas ise kastil heinakoti maha ja hakkas kaant lahti kiskuma. Teised ametnikud tulid talle appi, ka neile näis asi kahtlasena.

«Minu küüdikord nagu oli, nad tõstsid ta peale,» soigus ehmunud talumees. «Mina, härrad, ei tea mitte midagi!»

«Paneme teadma ja tunnistama!»

«Mul pole aimugi, kes ta nagu on. Eluilmaski pole teisega sõnakestki rääkinud,» hädaldas küüdimees.

«Küll meie teame, kes ta on!» vastas Saag.

Kaas oli nagu kinni tinutatud. Seina äärest leiti raudkang. Teised hakkasid sellega kasti lahti murdma, Saag seisis laskevalmis relvaga siinsamas. Naelad ragisesid ja andsid nüüd üpris kergelt järele. Kaas visati eemale ja seal, nagu loodeti, lebas tõesti inimene. Ülema parem käsi õiendas relva ettepoole. Ta käsutas: «Käed üles! Vastupanu on mõttetu. Seaduse nimel . . .»

Ka Kiirats oli kuuriuksele ilmunud. Näinud kasti, taipas ta kogu olukorra koomilisust. Saag ei mõistnud aga veel midagi. «Käsin tembutamine jätta ja kastist välja ronida. Meie läbinägelikkus oli suurem, kui te arvestada oskasite. Välja, seaduse nimel!»

Inimkeha aga ei hoolinud karmist korraldusest. Politseiametnikud tunnistasid lamajat ja oma ülemust vaheldumisi ning pole teada, kumma puhul nad rohkem imestasid.

«Härra Saag tahab isegi koolnut türmi pista,» pahvatas Kiirats naerma. «Kas elavatest on siis põud juba käes?»

Saag astus sammu tagasi. «Koolnu?» Nüüd sai temagi aru, et kastis lamas tõesti habetunud vanamehe laip.

«Mis õigusega? . . . Kes see siin on?» Saag haaras küüdimehel rinnust kinni ja raputas teda.

«Härrased, mina ei ole süüdi! Mind saadeti anatoomikumi, et ma vedagu see vallasant nagu lõikamiseks tudengitele, aga mina pöörasin enne sugulaste poole nagu sisse. Andke rumalale andeks, härrased! Mul on sandi peale papred ka.»

Küüdimees hakkas taskus kobama.

«Kurat! Ma veel vaatan. Puuri pistan, järele mõtlema!» Saag jooksis pead väristades minema. Kolm ametnikku lonkisid talle tasapisi järele.

Leevak jõudis linna samal päeval. Ülesanne tundus lihtsana. Reemet hoiatas, et ta endale «saba» järgneda ei lase, kui tagasi sõidab. Ta ei tohi ennast mitte ühelegi inimesele tunda anda. Ei tohi ennast tutvustada ega nime või elukohta ütelda. Tal oli taskus kiri Stanislavale, kus seisis vaid mõni rida: «Elan hästi ja olen terve. Saada temaga mõned riided, kapi põhjast kirjutusmasin ja kummuti tagant šapirograaf, mis on ajalehepaberisse pakitud. Olge Alekseiga vaprad. Põleta kiri kohe ära! Endrik.»

Leevak kihutas reel täie ajuga piki tänavaid teise linnaäärde. Selles, et ta kohe päris juurde sõita ei tohi ja oma asjaga kaugemalt alustab, leppisid nad Endrikuga samuti kokku. Reemeti elukoha läheduses ronis Leevak reelt maha ja hüüdis kähiseval häälel: «Naisukesed, piimale, piimale! Sulaselge koor, naisukesed!»

Tekkidesse mässitud kõhukas anum oli piima ääreni täis. Esimeses kohas õnnestus tal neljast toobist lahti saada. Järgmises majas osteti rohkem, veel edasi aga kolm mõõdutäit. Perenaised olid rahul, et piima turuhinnast odavamalt said. Kaitsepolitseinikud nägid, kuidas ka nende majaperenaine piima ostis. Nägid rege ja mannergut, pikas kasukas Leevakut. Ja akna juures istuv valvur lausus irooniliselt: «Saag tormaks kohe vaatama, kas Reemet ehk piimanõus ei kükita!»

Vastasmaja perenaine tuli Leevaku suureks meeleheaks samuti piimale. «Kas seal ka soovitakse?» küsis Andres ja viitas peaga akendele, kus oli Endriku korter.

«Võin Stasjale ju öelda,» arvas perenaine.

«Küll ta tahab, ma viin kogu nõuga!» Leevak kahmas anuma sülle, läks perenaise kannul majja ja koputas uksele. Stanislava pistis pea ukse vahelt välja, aga Leevak trügis sõnagi lausumata tuppa. Pannud anuma maha, küsis ta alles nüüd: «Kas siin elab Reemet?»

Naine noogutas.

«Tõin teile piima.» Samas pistis Leevak talle kirja

pihku ja sosistas tungivalt: «Piima kallan ise välja, aga selle jaoks, mis paberil seisab, annan viis minutit.»

Leevak kolistas köögis. Ta kallas joogivee solgiämbrisse ning valas piima veepange. Stanislava rohkem tegutses kui mõtles. Ta ei hoolinud, et Kiirats istub teises toas akna all ja võib-olla jälgib teda avatud uksest, taibates, kelle tarvis ta kapist riided ja kirjutusmasina võttis. Ja šapirograafi, mille asukohast tal varem aimugi ei olnud. Selleks kõigeks ei kulunud isegi paari minutit. Kirjutusmasina kinnitas Leevak vööga laia reisikasuka alla. Kasukahõlmad jäid lahti ja nii paistis välja vaid väike kühm. Osa riideid, mis nõusse ei mahtunud, pildus ta põrandale. Kiirats ilmus uksele ja jälgis vaikides seda toimingut.

«Kes see on?» päris Leevak sosinal.

«Oma inimene,» vastas Kiirats Stanislava eest. «Pidage silmas, majas üle tänava istuvad nuhid.»

«Minul pole neist külma ega sooja,» mühatas Andres ja väljus hüvasti jätmata.

Alles nüüd, kus saadik juba lahkunud, meenus Stasjale, et oleks pidanud Endrikule tervitusi saatma. Et unustas küsida, kunas ta ise siia tuleb ja kas üldse tulebki, mida ta ette võtab? ... Kiirats jälgis läbi akna, kuidas regi täie ajuga minema kihutas. Stasja seisis keset tuba ja luges taas Endriku nappe ridu, nagu loodaks kirjast põletavatele küsimustele vastust leida. Udo tõmbas naise sõrmede vahelt kirja, libistas silmad sellest üle ja tähendas etteheitvalt: «Oli osav mees, aga selle paberikese oleks ta pidanud siiski ise hävitama.» Udo pani tikuga kirja põlema ja varsti polnud sellest peale ahju visatud tuha midagi alles.

Kiirats jättis hüvasti ja arutas tänavale jõudes: «Elu läheb oma rada.» Ta soovis südames, et maamees õnnelikult oma saagiga pärale jõuaks, ja naeris Bachmanni üle. Udo tundis, et tema tuju paraneb ja elu siiski elada tasub. Näis, nagu oleks Reemet seda oma saadiku kaudu talle öelda lasknud. Udo nägi oma silmaga pealt, et Endrik Reemet võitlust jätkab. Veel raskemat võitlust, kui see varem oli.

Töölismaja ees marssiv kordnik märkas hommikul, et maja seinalt, mida ta nii hoolsalt oli valvanud, inimesed midagi loevad. Politseinik pungitas silmi, nagu ei usuks, millega tegemist on, luges lendlehe läbi ja taipas alles siis troppikogunenud rahvale käratada: «Laiali minna!» Kordnik rebis lendlehe kui asitõendi seinalt ettevaatlikult maha ja vahtis ringi, kas neid kusagil ehk veel ei ole. Uuele vahetusele ei lausunud ta juhtunust sõnagi ja jooksis kaitsepolitseisse. Ülem võttis parajasti südametilku. See oli nüüd kaheksas lendleht, mis täna tema ette lauale pandi. Bachmanni silmad ahenesid kitsukesteks piludeks, kui ta käratas: «Kirjutage ettekanne! Et magasin, kui kommunistid minu ninale lendlehe kleepisid!»

See oli ennekuulmatu altvedamine. Linn naeris. Lendleht leiti isegi kaitsepolitsei ukselt ja raekoja seinalt. Tööbörsi juhataja teatas, et rahvas loeb kahtlasi lehti. Signaale oli tulnud ka mujalt. Avalik ja iseteadlik väljakutse ajal, kus näis, et karta pole enam midagi. Bachmann aimas, kelle käsi siin mängus võis olla, ja otsustas Kiiratsi tõsiselt käsile võtta. Roomaku või käpuli, aga nuuskigu jäljed välja. Ülemat julgustas ministri hiljutine mõistaandmine, et Kiiratsilt tuleb rohkem nõuda. Viimane saatis aga käskjalaga, kes talle Bachmanni kirja tõi, vastuse, et on haige ega saa tema juurde tulla.

Meliine oli täna kaua töötanud ja heitis hilja voodisse. Ta ei olnud jõudnud veel uinuda, kui ukse taga kobistati. Järgnes ettevaatlik koputus. «Politsei!» tekkis esimene mõte. Ei, politsei siiski nii ei tuleks. Südant läbis aimus. Neiu kargas voodist ja oli mõne sammuga ukse juures: «Kes seal on?»

«Mina — Endrik.»

«Milline Endrik?» ei julgenud Meliine lõpuni mõelda.

Ta tegi ukse riivist lahti. Aimus polnud petnud. Tuppa astus Reemet, nägu külmast õhetav.

«Istuge,» sosistas Meliine talle tooli nihutades. Alles nüüd märkas ta, et on poolpaljas, ja võttis palitu ümber.

«Kas ehmatasid?» Endrik naeratas ja hakkas tulma ninaotsa hõõruma. Silmad ekslesid toas ringi. Ilmselt oli vaataja rõõmus, et siin kõik vana viisi seisis. «Ei oodanud nii hilist külalist!»

«Ei, ei ehmatanud. Ma ootasin, kogu see aeg ma ainult ootasin . . .»

«Kas mind?» pidi Endrik küsima. Ta oleks praegu veel muudki tahtnud öelda, kuid Meliine kummaline ilme tegi ta kohmetuks. «Kas nuhid sind hirmutanud ei ole?»

«Ei,» raputas Meliine pead. «Nad ei tea minust midagi.» Näis, nagu oleks noorel kangrul kahju, et see nii on.

Endrik vahtis mõtlikult maha, tõusis siis, võttis Meliine õlgadest kinni ja vaatas talle silma. «Tulin vaatama, kas sa oled endiseks jäänud! Mida sa mõtled? Kuidas sa elad? Ega sa ei karda nüüd?»

«Varem ma kartsin, aga nüüd ei karda.» Meliine tundis, kui ägedasti ta süda taob.

«Sa jääd siis meiega? . . .»

«Jään,» ütles neiu vaikselt.

Meliine jutustas sündmustest ja olukorrast linnas. Reemet kuulas ja esitas nappe küsimusi. «Temast saab mulle tark sidepidaja,» mõtles ta.

Kui Endrik sellest Meliinele viimaks rääkis, ei läbenud neiu teda lõpuni kuulata, vaid andis juba enne nõusoleku. Esimese ülesandena käskis Endrik Meliinel kolm seltsimeest öisele kohtumisele tuua. Ta ei tohi midagi üles kirjutada ja peab nimed, kohad, kellaajad ning kuupäevad meelde jätma. Neil kolmel pole vaja teada, kellega kohtumine ees seisab, ja nii olgu alati. Tuleb jälgida, kas nuhid sabas ei luura. Ka Paul Tamm on vaja üles otsida.

Endrik pidas lõpuks Meliinele tema ülesannetest terve loengu. Ta sai ka lendlehtede paki ja juhatuse, kuidas neid laiali laotada. Kümmekond lendlehte võib Meliine tööbörsil ise hämarikus välja jagada. Ülejäänud tuli nüüd kohe öösel viia noorproletaarlastele. Koos Ühise Väerinde linnavolikogu liikmetele määratud materjalidega peitis Meliine lendlehed rullikeeratult ahju tuha alla.

Kiirats valetas Bachmannile, et ta haige on. Seintele kleebitud lendlehtedest ta juba teadis. Kojamees, kes käis varahommikul turul luudasid ostmas, oli ühe seinalt maha rebinud ja temale toonud. Udo luges ja küsis pahaselt: «Miks sa selle minule andsid?»

«Ehk on kasulik,» kergitas kojamees oma puhmaskulme.

«Aga mis siis, kui ma sellest juba enne teadsin?»

«Võib juhtuda, kõik võib olla! Inimene peab palju teadma!» Vanamees taganes toast välja.

«See toi on kindlasti kaitsepolitsei agent,» oli Udo veendunud. «Küllap on Bachmann tal käskinud minu järele luurata.»

Vahepeal oli Kiirats keldrist siiski esimesele majakorrusele üle kolinud. Mitte oma endisse, nagu peremees varem pakkus, vaid ühe toa ja köögiga korterisse, mis asus koridori lõpus. Akendest avanes vaade aeda. Kiirats oli rahul. Rõske kelder oli tema tervist niigi kaua purenud. Pärast piimatoomise stseeni Stanislava juures püüdis ta loogilise mõtlemise varal Reemeti ligilähedast asukohta avastada. Kasukas saadik oli kahtlemata maamees. Tänane lendleht veenis Udot, et Endrik oli hakanud juba tegutsema.

Udo heitis taas pikali. Käed kukla all, vahtis ta üksisilmi lakke ja mõtles, millisest ilmakaarest sõpra otsida tuleks. On ta varem kuulnud mõnest Tartu lähedal elavast Reemeti kaaslasest? Vaevalt et ta kuskile kaugele läks. Kiirats luges taas lendlehte: «. . . koonduda, mitte aga norutama jääda. Viimane töölisorganisatsioonide rüüstamine reetis, et kodanlased tunnevad meie ees äärmist hirmu. Ja nüüd me ründame neid kümnekordse jõuga, sada korda ägedamalt. Selle asemel et anda tuhandetele nälgijatele tööd, leidsid kodanlased, et odavam on rahva hirmutamine uue rüüstamisega! Riigikogu liikmed, kelle ainukeseks «süüks» oli rahva huvide kaitsmine, pandi kinni. Kuid Kommunistlik Partei töötas enne, tegutseb praegu ja jätkab võitlust võiduni. Eluks teist võimalust ei ole. Ühte rivist väljalangenut asendavad kümme uut. Kui kaitsepolitsei sulges «Vaba Töölise», siis asendame selle mitmekümne põrandaaluse väljaandega. Nagu seegi. Ja trükime ilma igasuguse kontrollita. Kodanlased ei

lõiganud oma kaela ümber seotud nööri katki, vaid tõmbasid selle veel tugevamini kinni. Politsei lõi Töölismaja uksed kinni, aga me kohtume kümnetes korterites, vabrikutes, auditooriumides, tööbörsil, metsas... Me viime kõikjal läbi oma koosolekuid. Peremeesteks peavad saama need, kes väärtusi loovad. Kodanluselt võimu ülevõtmine oleneb meist endist. Töölisklass peab endale võimu kätte võitlema, ta peab selle ise võtma... Tervele rahvale suukorvi pähe panna ei saa!...»

Nii imelik kui see ka oli, aga praegu tahtis Udo rohkem kui kunagi varem Endrikuga kohtuda, et temalt küsida, kuidas tal uues olukorras tegutseda tuleks.

Möödunud nädalate jooksul oli Udo korduvalt piinelnud halva enesetunde käes. Oli päevi, kus ta inimestele julgelt otsa vaatas, tundes end kõigest üle olevat. Kuid samas haaras südant jällegi ahastus. Neil puhkudel ta toast ei väljunud ega olnud niisugustel mõõnaaegadel suuteline oma tundeid kuigivõrd valitsema. Midagi sellist toimus temaga ka nüüd. Vastukaaluks pealetungivale alaväärsustundele püüdis ta mõelda, et mitte tema pole halb, vaid kõik teised. Et inimesed on rumalad ja ahned ja on ülim lõbu sellest kõigest üle olla ning mängida kaksikosa. Ta kaalutles, et kui Endrik tõesti teda kahtlustab ja enam tema juurde ei tule, leiab ta ise Reemeti üles. Ja kui tema käes on trumbid, ütleb ta Endrikule: «Tegutse edasi, kuni nad targaks saavad.» Tema, Kiirats, on kõigist üle.

Kaitsepolitsei ülema kutse tegi Kiiratsi tahtmatult rahutuks. Alati, kui ta sinna pidi minema, valdas teda ebameeldiv tunne. Hulk aega kõndis ta toas edasi-tagasi, hakkas lõpuks siseministrile kirja koostama, et ennast kaitsepolitsei teenistusest lahti öelda, kuid rebis alustatud kirja tükkideks.

Õhtul otsustas ta välja minna. Hakkas juba pimenema. Kojamees, kes pühkis majaesist, silmitses Kiiratsit varjamatu huviga ja tegi juttu: «Kas härra ei pakuks üht paberossi?»

Vanamees toksis saapaninaga lumekobakat. Udo tundis selle mehe vastu seletamatut vastikust. Ta oleks teda praegu meelsasti näkku löönud, tal jalgadega

otsas trampinud. Tunne, et tal selle vastiku luuraja ja pealekaebajaga palju ühist on, õhutas temas sisemist räevu. Udo püüdis oma käe kindla hoida, kui ta kojamehele paberossikarpi küünitas.

«Kunas te majarahvale jälle mõne koosoleku maha peate?» uudishimutseti.

Et kojameest kartma panna, ähvardas Kiirats: «Oled viimaks kommunistide käsilane! Tahad teada saada, mis mees ma olen? See sul hästi ei lõpe!»

Kahlanud hulk aega Toome täistuisanud radadel, jõudis Udo kesklinna ja jäi restorani ette seisma. Aga sisse ta ei läinud ning hakkas lonkima äärelinna poole. Möödus Riia mäel olevast postijaamast, alles hiljuti valmissaanud Pauluse kirikust, mille kaine stiil mõjus talve karguses veelgi külmemalt. Kiirats ei mõelnud, kuhu ta läheb. Jalad lihtsalt viisid kuhugi. Lõpuks leidis ta end Reemeti maja eest. Ta ei imestanud. Kui tulin, tähendab, nii pidigi olema!

Stanislava, endal üleriided seljas, pahandas Alekseiga. Poiss oli nutta tönninud. Naine oli Udot nähes ebameeldivalt üllatatud. «Tahtsite kuhugi minna? Tulin niisama ja võin teid saata, kui ma ei sega,» pakkus Udo. Stanislava punastas ja kogeles midagi arusaamatut. Näis, et tal on raske Udo ettepaneku suhtes seisukohta võtta. Siis jõudis ta aga otsusele ja lausus koguni kuidagi üleolevalt: «Ma isegi palun ennast saata!» Ja pöördudes poja poole, käskis tal seni, kui ema ära on, õppida.

«Ei taha õppida,» jonnis Aleksei vastu.

Kui juba tänaval oldi, ütles Stanislava nördinult: «Poiss tahab, et ma isa üles otsiksin. Aga kust? Vahel ta longib hommikust õhtuni linnas ega lähe kooligi. Otsib isa. Tahab, rumal, kah revolutsionääriks hakata!»

«Öösel ta oleks isa ehk leidnudki,» tähendas Udo ja jutustas naisele lendlehtedest. Vaistlikult tundis ta, et kuulaja on pahane. Stanislava näis enesega võitlust pidavat. Lõpuks ei suutnud ta end enam talitseda. Raudteesilla all pöördus ta ootamatu ägedusega Udo poole, nagu oleks viimane kõiges süüdi, ja küsis:

«Kuidas ma pean edasi elama? Ma ei tea praegu ju sedagi, kus ta on. Lendlehti kleebib, aga vaatama ei

tule. Ütle, kas see on õige?» Naine haaras Udo käsivarrest. Ta oli nutma puhkemas. «Ma ei või nii. Ei taha!»

Kiirats püüdis naist rahustada, kuid tegi seda loiult ja mõtles: «Välimuselt daam, aga lärmab nagu turunaine. Oskas aga Endrik endale ikka naise võtta!» Samas meenus talle, kuidas nad olid kunagi Endrikuga sellesama naise juurde rutanud, et teda päästa, kuidas ta oli professor Maasiku kohale toonud. Praegu näis Udole võimatuna, et on tegemist sellesama naisega.

Kui kesklinna jõuti, oli Stasja tuju paranenud. Toetunud Kiiratsi käsivarrele, küsis ta naeratades: «Sul on vist aega? Võiksid mulle «Bürgermusse» maskeraadil saatjaks olla.»

Udo üllatus.

«Mis seal imelikku on?» naeris naine kibedalt. «Pean ma elu lõpuni nelja seina vahel hallitama?! Peod on minu nõrk koht. Ka Endrik oleks nõus, et praegu kuluvad need mulle ära!»

Esialgu tahtis Udo kutse pikema jututa tagasi lükata, leidis aga siis, et see poleks ei tark ega viisakas ning lausus kimbatuses: «Mul pole ju maski.» Ilmnes, et Stasjal oli neid üks varuks.

«Bürgermusse» koridoris sagis kirev rahvahulk. Kui nad riietehoiust lõpuks saali jõudsid, oli pidu juba täies hoos. Mustlasparun talutas käevangus oma tõmmut, suurte rippuvate kõrvarõngastega pruuti, kelle pilt oli kokku tõmmatud nagu sipelgal. Neli hispaanlannat olid Don Quijote ja verivorsti mugiva Sancho ümber piiranud ning tegid ringmängu. Siin-seal sõelusid ringi Carmenid ja olid vist tujust ära, et neid nii palju oli. Grisetti kujutav täidlaste vormidega neiu tunnistas Stasjat väljakutsuvalt, heitis käe Kiiratsi kaela ja kudrutas: «Kas saame sõpradeks, mu valgevereline nooruk?» Naiste enamik oli kostüümidega tõsist vaeva näinud. Stanislava ja Kiirats tõmbusid saalinurka. Udo silmitses kogu seda ülemeelikut seltskonda ja tundis end ebamugavalt. Ta sai aru, et tema vaikiv partner ihkab üle tantsupõranda libiseda, unustada kõik, mis oli ja on. Tahab ahnelt lõbutseda, kartes, et homme võib elu tema eest tabamatusse kaugusesse kaduda.

Samas leppis Udo oma südames Stasjaga ära ja tegi ettepaneku puhvetisse minna. Telliti pudel likööri ja küpsiseid.

33.

Lendlehed panid vee siiski ainult virvendama. Loosituste purunemine tekitab ikka pettumuse. Seekord oli see eriti valus. Nädalate eest oldi veel veendunud, et tarvitseb vaid käsi välja sirutada ja kodanlaste tunnid on loetud. Miks seda ei tehtud? Nüüd ei maksa võimu ülevõtmisele enam üldse mõelda! Et just sellised meeleolud laialt maad on võtnud, teadis Reemet hästi. Ta polnud seda välja mõelnud Leevaku talu salakambris, kuhu pääses läbi riidekapi. Niisugune oli tegelikkus.

Ühel hommikul jalutas «Hiinalinnast» kesklinna poole kühmus ja pead tudistav halliseguste vurrudega vanahärra. Käies toetus ta raskelt hõbedaga kaunistatud kepile, mis oli ilmselt tema ainukene säilinud uhkusese. Samm oli tal vanainimeselikult lühike, kuid siiski veel käbe. Nii tema riietus kui ka olek jätsid kuidagi kopitanud mulje ja lubasid samal ajal oletada, et see inimene on kunagi ka paremaid päevi näinud. Näis, et kõik, mis temast veel alles oli jäänud, on koondunud silmadesse. Need jälgisid ümbrust ahne tähelepanuga.

Viimastel päevadel oli külm järele andnud ja töötu börsi ees sagis palju inimesi. Vanahärra tuli samuti siia, liikus rahva hulgas ning nägi ja kuulis mõndagi. Hädaabitööd on saanud vähesed ja oli kuulda, et seal pannakse maksma kõigest neljatunniline tööpäev. Valitsus annetas töötute toetuseks kakssada tuhat marka ja igaüks lootis, et saab sellest osakese. Aga juba varahommikul kinnitati börsi uksele silt: «Täna vastuvõttu ei ole.» Inimesi tuli aga üha juurde.

«Nad neelavad selle piruka veel ise alla!» vandus kasukajupis mees rusikat vibutades.

«Ikka sa lärmad! Kus su kommunistid ja võimu ülevõtjad nüüd on?!» küsis temalt laialivalgunud kehavormidega naine. «Lasksid jalga!»

«Venemaale nad küll ei läinud,» arvas kepile toetuv

vanahärra, kes kõike pealt oli kuulnud. «Näe, lendlehegi trükkisid ära!»

«Kas see kõhtu täidab! Sülitan lendlehtede peale!» Naine pööras teistele põlglikult selja.

Keskpäeva eel toksis vana hõbekaunistustega kepp juba turul ja ringpoodide ümber. Sealt läks ätt viimasse järgu restorani, tellis taldrikutäie suppi ja pudeli õlut. Restoran oli just selle rahva jaoks määratud, kes siin praegu oli. Üldine kõrtsisuma, halb õhk, lumeveest märjad põrandad, suits nagu müür. Ootajaid ja muidu passijaid. Õllejoojad kõõritasid napsitajaid kadedal pilgul. Neli avalikku naist istusid veinipudeli ümber. Päeval tundsid nad end ümbrusest ilmselt üle olevat. Vanamees lürpis oma suppi ja püüdis kinni sõna siit ja teise sealt. Tema selja taga kiruti, et kaupmeeste poolt loodud kerjamise vastu võitlemise selts, mis pikemat aega ennast ei liigutanud, on uuesti tööle hakanud. Kaupmehed näitavad igale palujale ust. Kõrvallauas kallasid kaks habetunud meest viina kõrist alla, aga tuju see meestel ei ülendanud.

«Räbal värk,» nentis üks. «Vaeselt pole midagi võtta, paksmagu oskab oma hoida.» Ta tühjendas pitsi, suur kõrisõlm hüppas üles-alla. «Mina õpin ikkagi ümber.»

«Aamen! Kui välja teed, lasen sulle hingepalvet lugeda!»

«Mida sa ennustad, sarvik?»

«Kärvad nälga või kukud sisse.»

«Kuradile sõida! Kui ei taha, leian teise kompanjoni.»

Vaidlus jätkus vaikselt, kuid seda asjalikumalt. Kõrvallauas konutavale vanamehele nad tähelepanu ei osutanud. Äkki lõigati keskustelu nagu noaga pooleks. Uksele oli ilmunud pikk mees. Kaabu ääre alt piilusid juurdlevad silmad. Ruttu tal ei paistnud olevat. Vaatas ükshaaval üle kõik saalisviibijad ja näis tulemustega rahule jäävat. Kaks sõpra pistsid pead kokku ja irvitasid: «Viimasel korral sai Juks pika nina!»

Kriminaalpolitseinik — see ta oli — tervitas kahte sõpra ja küsis, muie suunurkades: «Kas võtsite jällegi mõne õnneks ja tegite puhta töö?»

«Muretsesime rahakad eided ja trimpamegi!» lausus vanem vabandavalt naeratades.

«Seda ma soovitan tõesti teha!» Politseinik läks puhvetisse, küsis topka viina ja portsjoni marineeritud paravikke. Lõbunaised muutusid ärevaks ja kaks tahtsid märkamatult lahkuda. Politseinik viipas neile armastusväärselt ja soovitas: «Jooge vein ilusasti ära ja ma saadan teid!»

«Mida te tahate?!» kriiskas üks neist, blondiin, ootamatult.

«Käitu viisakalt, Nelli,» rahustas ametnik. «Sa tegid oma kavaleril tasku tühjaks! See sell toibus alles praegu.»

«Ah mina, ütled! Minul on hoopis temale arved!»

Vanamees oli oma tagasihoidliku eine lõpetanud. Ta oli kuulnud, mida kuulda andis, ja näinud, mida näha oli. Ta oli nüüd veendunud, ja see oli kõige tähtsam, et ta tõesti ehtsa vanaätina välja näeb. Päeva jooksul polnud temas veel ükski kahelnud. Vanameheks moondunud Reemet kohmitses tükk aega tasku kallal, ladus nõutud margad lauale ja lahkus.

Endrik oli hulk aega kahelnud, enne kui ta sellele välja läks. Ta tahtis oma kõrvaga kuulda, mida rahvas räägib, koguda värskeid muljeid ja uusi mõtteid. Paar päeva pärast lendlehti sõitis Reemet taas Leevakuga linna. Ja jällegi pimeduse varjus, läbi tühjade tänavate. Sel korral kohtus ta mitmete seltsimeestega ja andis neile edaspidiseks üksikasjalisi ülesandeid. Õine Tartu oli pime ja tundus süngemana kui kunagi varem. Siis ta tuligi mõttele vanameheks moonduda. Paul Tamm, kes pidi Riigikokku tema asemele minema, oli jäljetult kadunud. Meliine teadis, et Paul öelnud pärast arreteerimisi: «Praegu on hullumeelsus riskeerida!»

Mitmel korral oli Reemet mõelnud Kiiratsi üles otsida, sest Udo võiks neile nüüd tõesti hindamatuid teeneid osutada. Kiirats jõudis aga teda ennetada. Ühel kohtumisel andis Meliine Endrikule kirja. Ümbrikule oli trükitähtedega maalitud: «Kiire. Endrik Reemetile.»

Endrik rebis ümbriku lahti. Kiri oli Udolt.

«Kuidas see sinu kätte sai?» imestas Endrik.

Meliine nimetas nime. Enne seda oli kiri mitmest käest läbi käinud, sest Kiirats oli andnud selle ühele inimesele, keda ta Töölismajast teadis.

«Tervitan ja soovin edu! Tean sinust kõik. Oleksin võinud tol korral koos piimamehega sinu juurde kihutada. Oled põranda all, kuid mind pole sa üles otsinud. Kas põlgad halvaks? Kui sa tuled, on see märgiks, et mind inimeseks pead!

Endiselt sinu sõbraks jäädes — Udo.»

34.

Aeg on tubliks haavaarstiks. Päevad hakkasid juba jälle kevade poole kalduma. Reemetile paistis, et töölisliikumise uuest tõusust räägitakse juba rohkem kui jaanuarikuu puistamisest, et tõstetakse taas pead. Kui aga nii, pole enam teodki kaugel. On vaja ainult tõukeid. Tõukeid täna, homme ja kõigil järgnevatel päevadel. Leegid peavad pahvatama üles ootamatult, kohtades, mis Bachmanni mehi rabaks, rahva meeleolu aga tõstaks. Julgustust vajavad inimesed kõige rohkem. Ikka ja jälle meenusid talle tööbörsil kuuldud süüdistavad sõnad: «Kus su kommunistid nüüd on!»

Reemet jälgis läbi akna, kuidas hall ruun kogu jõudu kokku võttes kõrge puukoormaga rege vedas. Sellel toal, kus ta praegu elab, on lumivalgete kardinatega aken. Ta ei poe siia läbi riidekapi nagu Leevaku juures, vaid astub uksest, mille hinged on hästi õlitatud. Endrikul on konspiratiivkorter nüüd nii linnas kui maal: Ühendus seltsimeestega on tihedamaks muutunud ja tülikad sõidud harvemaks jäänud.

Endrik kaalutles kaua, enne kui Aleksander Sikovi juurde konspiratiivkorteri valis. Teistega võrreldes olid siin mitmed eelised. Ei linna keskel ega ka ääres, omaette sissekäik, koridorisüsteem. Peremees ise, kellega Endrik juba sõjaväes tutvus, oli nuhkidele tundmatu. Korteriperemehe naine oli pärit Riiast ja neil on juba suur, kooliskäiv poiss, pikk nagu isagi.

Kui Endrik esmakordselt siia ilmus ja kogu olukorra ausalt ära rääkis, oli Sikov pikemalt kaalutlemata nõus teda enda juurde võtma. «Ma isegi tahan, et tuled. Sa oled nagu taevast saadetud. Naine tunnebki mul siin Tartus igavust. Tal on ikka veel kahju, et oma Riia-seltsimehed pidi maha jätma.»

Sikov jutustas oma naisest varjamatu uhkusega. Endrikul oli seda hea kuulata, kuid tundis oma naiselemõeldes nördimust. Ta pole Stasjat juba tükk aega näinud. Võis arvata, et nuhid teda hoolega jälgivad. Kuid Stasja ise on oma mehe tööst vist veelgi vähem huvitatud kui varem. Endrik tahtis ometi temaga kohtuda. See soov muutus iga päevaga üha tugevamaks.

«Aga sina?» küsis Endrik. «Kuidas sina meie töölisklassi võitlusele vaatad?»

«Keerutama ei hakka,» vastas Sikov. «Parteilast minust ei saa, aga aitama olen nõus.»

Endrikule meeldis Sikovi avameelsus. Rohkem ei võinud temalt nõudagi. Varjajad langevad teinekord veel suurema karistuse alla kui mõned põrandaalused. Järgmisel ööl tõi Leevak ta oma reel kohale. Endrik oli toimekas, lõbus ja elevil, aga Leevak oli tujust ära ja arvas, et linnas Reemetit iga nurga taga hädaohud varitsevad. Linnas hakkas Reemet märksa aktiivsemalt tööle. Legaalse töölispartei asemele tekkis põrandaalune organisatsioon. Taastati sidemed Tallinnaga, kust saadi juhtnööre ja põranda all väljaantud lendlehti ning muud kirjandust.

Kiirats oli korduvalt teinud katset Bachmannilt välja uurida, mida too põrandaalustest teab, kuid ülem varjas kiivalt kõike. Pealegi oli Bachmann veendunud, et Kiirats ministriga eriühendust peab ja kõigest, mis siin juhtub, talle ette kannab.

Udo lonkis kesklinna tänavatel. Inimeste voorimine, möödakihutavad voorimehed, kuljuste kõlin ja vaateaknad mõjusid rahustavalt. Siis läks ta kaitsepolitseisse.

Bachmann oli just välja läinud. Ülema abi kutsus Kiiratsi oma kabinetti ja päris kannatamatult: «Tõid ehk mõne uudise?»

«Olukord on endine,» vastas Udo sõnu venitades.

«Kui vaja, ei tule, aga nüüd ronid ise,» kortsutas abi pahaselt kulmu. «Kas sa arvad, et kommunistid siinkäijate kohta arvet ei pea?»

«Endrikuga on siis kõik korras,» järeldas Kiirats ja tõstis häält: «Tahtsin öelda, et minu kaarte siitpoolt mitte keegi ei segaks. Muidu pole Reemeti tabamiseks.

mingit lootust. Ja kui siin midagi selgub, tuleb sellest ka minule otsekohe teatada.»

Abi vilistas pikalt ja naeris pilkavalt: «Oled aga ahne! Tahad terve preemia oma tasku pista! Mis ülemus sa oled, et käsutama tuled?»

«Tasu me võime Bachmanni ja sinuga kolmeks jagada,» tegi Udo ettepaneku. See oli tõeline inspiratsioon, kuid abi ei vastanud.

«Võin ministrilt ka vastava korralduse saada, et minu kaudu.» Kiirats kummardas kergelt ja väljus.

Ukse kõrval seisev välispolitseinik tõmbus Udot nähes sirgeks, andis isegi au ja lausus kohtlaselt naeratades: «Vabandage, keegi palus teile edasi öelda, et Paul Tamm käis täna Bachmanni juures — kutse peale. Ja et mees värises hirmust . . .»

«Milleks te seda minule räägite?» ei saanud Udo aru.

«Täidan käsku. Võib-olla läheb vaja.» Politseinik pilgutas Udole paljutähendavalt silma ega olnud enam üldse kohtlane.

«Kuidas ta mind tunneb?» imestas Kiirats ja ruttas tänavale. Paul Tamm? Midagi imelikku seal ju pole, et teda, Reemeti järglast Riigikogus, üle kuulatakse. Kiiratsile tegid suuremat muret kohtlase naeratusega politseiniku arukad silmad. Udo ei aimanud, et Sõkutaja teda juba sellest ajast mäletas, kui nad Reemetiga Lossimäel Töölismajast väljusid. Ta ei teadnud sedagi, et Sõkutaja peamiseks ajaviiteks pikkadel patrullitundidel oli töölistegelaste ja kaitsepolitseinike silmaspidamine ning oma mõtete mõlgutamine. Ning ka see oli talle teadmata, et Sõkutaja poeg Tapal valgete pooltapeti — isa oli seda siiani kõige suuremas saladuses saanud hoida.

Kiiratsile tundus praegu kõik tema ümber rumalana ja tarbetuna. Kui naeruväärne võib inimene oma upsakuses olla! Kes leiutas sõna humaansus? Loll, kes ise teiste poolt alla kugistati. Inimene. Veel hullem liik kui austraalia buldogsipelgas, kelle pea ja saba pärast keha poolitamist omavahel võitlusse asuvad. Elu on võitlus, kus vahendeid ei valita.

Viimasel ajal käis Kiirats peale tööbörsi sageli veel jõekaldal, kus hädaabitöölised mullatöid tegid. Aga täna oli siin midagi lahti. Ligi paarsada hädaabitöölist

piirasid millelegi kõrgemale tõusnud kõnelejat tiheda, läbipääsmatu rõngana. Karakullmütsis töödejuhataja vahtis ehmunult ringi. Kaks meest valvasid, et ta jalga ei laseks. Kui Kiirats kohale jõudis, kerkisid tema ette kaks morni ilmega noorukit.

«Mis vaja on? Kes kutsus?» küsiti ähvardavalt. Udo jäi seisma ja arvas, et püstijalu und näeb. Lükkas siis noormehed järsult kõrvale ja lausus: «Reemet kutsus!»

Udo ei näinud külmunud mullakuhilal vaimu, viirastust ega silmapetet, seal seisis ja kõneles tõepoolest Reemet. Ta rääkis nagu varem Töölismajas. Ei, mitte nii. Praegu oli tema kõnes veelgi rohkem tuld. Õhkkond oli kuidagi eriline. Inimesed kuulasid Endrikut ahne tähelepanuga. Ring tema ümber tõmbus järjest rohkem koomale.

«Ärge vedage mitte ainsatki kärutäit mulda enne, kui on maksma pandud täistööpäev!» kutsus Endrik kuulajaid üles. «Nii, nagu praegu, ei jätku teile palgast elamiseks ega suremiseks!»

Udol oli tunne, et Endrik talle küsivalt otsa vaatas. Ta noogutas.

«Labidad selga ja raekotta!»

Kiirats tahtis Endriku juurde trügida, kuid ei jõudnud. Reemet hüppas siinsamas inimsumma taga oodanud reele ja hüüdis mahajääjatele: «Ainult julgust, seltsimehed!» Küüdimees andis piitsa ja tuline loom pistis kappama. Mõne hetke jooksul olid nad juba tänavanurga taha kadunud.

«Noh, hakake tööle!» pomises juhataja kohmetult.

«Vaata, et sa labidaga ei saa!»

Lipendavate kõrvaklappidega tööline tõusis omakorda mullahunnikule: «Kuulsite! Mitte ühtegi labidatäit. Reemet ei kartnud! Kes meie siis oleme! Kas limuskid? Parem lühike surm kui pikaldane kõngemine!»

Valiti kolmeliikmeline komitee.

Üks tõmbas kaasa teise ja hakati troppis, ähvardava jõuna piki auklikku jõekallast raekotta minema. Udo nõjatus väsinult laudputkale ja saatis minejaid silmadega. Peale töödejuhataja läksid kõik.

«Mis siis sina siia tolgendama jäid!» oli juhataja tige ja sülgas Udo jalgade ette.

Voorimehetroskal kihutas sündmuspaiga poole kobar hilinenud politseinikke.

35.

Viha röövib mõistuse ja teeb pimedaks. Jõeäärne sündmus pani linna lainetama. Isandad jahmusid. Kus seda enne nähtud on, et põrandaalune päris päise päeva ajal miitingut peab! Ja pärast marsivad hädaabitöölised raekotta. Linnapea otsis oma abidega küsimusele lahendust. Linna au oli vaja kõrgemate silmis päästa. Lõpuks lubati nõudjatele, et nad töötagu pealegi neljatunni asemel kaheksa tundi. Tööbörsi juhatajale anti käsk, et osa töötuid saadetaks metsa lõikama. Kellel aga sobiv riietus puudub, võib saada paari jalanõusid ja vana sõdurisineli.

Reemetile oli kogu asja juures kõige olulisem suur meeleolu tõus tööliste hulgas. Agendid püüdsid miitingul olnutele selgeks teha, et see polnudki Reemet, kes neile kõneles, vaid haiglast minema lipanud hullumeelne, kes nüüd jällegi oma palatis kinni olevat. Mida rohkem aga katsuti vett sogada, seda visamalt jutt miitingust ja seal rääkinud Reemetist levis.

Politseinikud viisid ainult Kiiratsi sündmuspaigalt võidukalt kaasa ja nüüd tunnistasid nad Bachmanniga teineteist hapul ilmel.

«Miks sa teda kinni ei võtnud? Või maha ei lasknud?» kurjustas ülem.

«Eks proovinud lasta,» muigas Udo. «Esimesel katsel oleks mul pea labidaga lõhki löödud!»

«Labidaga? . . . Kes oleks julgenud!» tõstis Bachmann häält. «Ega me Metsikus Läänes ela.»

«Selleks oli igaüks valmis!»

«Kuidas sa teadsid, et Reemet seal miitingut peab?»

«Reemetist ei teadnud ma midagi, aga miitingule sattusin ühe kahtlase tüübi sabas. Varsti jõuan ka Reemeti punkrini välja.»

Sulepeaga mängiva Bachmanni ilmes tekkis vaevu märgatav muutus. Natuke ükskõiksust ja magusust.

Kiirats aimas õigesti, mida see tähendab. Ja ülem tegigi juttu:

«Olid minu abile Reemeti rahade kolmekslöömisest rääkinud? Jah, suure vaeva nägijad oleme tõesti meie. Kui sa Einbundile märku annad, võivad nad summat veelgi suurendada. Kingissepa puhul oldi päris helded.»

Kiiratsi süda iiveldas, kuid ta tähendas hoolimatult, nagu muuseas: «Olgu kolmeks. Ka Einbundile räägin. Aga Paul Tamm on arg mehike küll?»

«Mis sa sellest?» muutus ülem rahutuks.

«Tahtsin ainult öelda, et temast pole kasu ei siin ega seal. Ta pole ju ennast veel Riigikogu liikmekski vormistanud.»

«Küll ta vormistab, kui vaja,» tähendas ülem vastumeelselt ja hakkas endale soodavett segama. Viimastel päevadel tegi magu talle jälle liiga. Ülem jõi ja andis samal ajal märku, et Udo, kes tahtis lahkuda, jääks. Bachmann vahtis enda ette, asetas siis käed lauale ja küsis karedalt: «Mida sa Reemetist veel tead? Kus ta homme miitingut peab?»

«Ta ei armasta ühte võtet korrata. Reemet on alati originaalne, sepitseb üllatusi.»

«Küsisin, et mida sa tead? Peame avameelsed olema, kui jagada tahame.»

«Kas sa ise oled avameelne?»

«Mina ikkagi vastutan!» lausus Bachmann teravalt. Kiirats oli valmis samaga vastama, kuid ametnik tuli ruumi, sosistas ülemale midagi kõrva ja Udol lubati minna.

Kodus ootas Udot uudis. Laud oli koristatud. Selle keskel seisis viinakarahvin, millele toetus kirjaümbrik. Udo luges ja otsis laualt tuge.

«Tere, lahinguvend!

Siin on palavaks läinud. Tõmbume Konstantiniga ajutiselt tagasi. Seadsin igaks juhuks sinu vahekorra ülikooliga korda. Rektorile sai selgeks tehtud, et ta sinuga häbematult käitus. Sündis justifikatsioon. Udo Kiirats on ülikooli uuesti vastu võetud, õppemaksust vabastatud ja stipendiaat veel pealekauba. Hakka või homsest alates konte saagima.

Minu koha pärib esialgu Theodor. Kostsin ka sinu

eest temale ja kõik jääb endiseks. Rõõmusta, et sinu justiitsiaks on vana sõjakaaslane.

Karl E.

Kiirats rebis kirja kaheks, neljaks, kaheksaks... kuni sellest jäi järele peotäis paberipuru.

Kiiratsil oli õigus, kui ta Bachmannile ütles, et Reemet ühte võtet korrata ei armasta. Endrik otsis kogu aeg uusi võimalusi, leidis neid ja tundis sellest sisemist lõbu. Suurema osa päevast istus ta oma konspiratiivkorteris ja kaalutles. Igal sammul pidi olema oma otstarve. Ta tundis ennast malemängijana, kes vigureid võimalikult nii püüab paigutada, et iga tema samm vastast ühel juhul oma ääretu lihtsusega, teinekord aga hämmastava julguse ja ülbusega rabaks.

Reemet elas nüüd juba kolmandas konspiratiivkorteris. Endisi mugavusi siin ei olnud. Maja oli vana. Päike, tuul ja vihm olid kunagisest värvist vaid laigud järele jätnud, pragunenud laudade vahelt paistsid pehkinud palgid. Ainukeseks uhkuseks võis pidada ebaloomulikult pikka korstnat, mis lookavajunud katusest end iseteadvalt välja sirutas. Elumaja oli naeruväärselt näotu, kuid Reemetile see koguni meeldis. Siin elas ju kunagi Rähnik, koguni samas kambris. Voodi, riiul raamatutega, laud ja kaks tooli, seinal Repini reproduktsioon. Kõik oli nagu Rähnikul. Väike neljakandiline aken avanes õue. Jüripalud võtsid teda vastu nagu kadunud poega ja tegid etteheiteid, et Endrik polnud varem tulnud. Siin olevat julge. Kahtluse korral tuleb Endrikul põranda all asuvasse peidukohta pugeda. Sealt pääseb ta keldrisse ja majast välja. Kuna peremees naisega tööl käis, tuli Reemetil pikad päevad päris üksi olla.

Väike ruum tekitas Endrikus igatsuse avaruse järele. Aeg-ajalt jättis ta töö, lükkas vaheukse lahti ja jalutas oma kambrist üle pererahva toa ja tagasi, sinna ja tagasi. Täna oli Reemet kuidagi eriti rahutu. Pärast miitingut oli ta vaid üks kord päise päeva ajal väljas käinud. Kuid asi ei seisnud vaid selles.

Tallinnast saadeti sõna, et olgu ta valmis Pälsoniga kohtumiseks. Aga millal? Miks teda juba ei tule? Möödunud ööl kohtus Reemet paari sõduriga. Rääkisid,

arutasid, tegid plaane. «Sõjaväeosades on vaja tõsta revolutsioonilist meelsust ja hoolitseda, et proletariaat sealgi kokku hoiaks,» nõudis Endrik. Tallinnast saadeti neile kirjandust, aga see pole alati see, mida just vaja oleks. Praegu toimuvast «Esimesest Eesti nädalast» võiks trükkida kas või mitu lendlehte. Riputavad välja loosungeid: «Ostke oma maa tööstussaadusi!» See olevat väljapääs majanduskriisist. Ostke?... Töölisel pole raha leiva ja soola jaoks, aga seal räägitakse — ostke.

Reemet luges, kõndis siis jällegi kahe toa vahet. Iga mõte tundus talle eelmisest pakilisemana. Trükkimiseks olid tal juba plaanidki valmis. Ehk olid need liiga julged, aga vaja oli katsetada.

Tunaeile, kui vanad oma hõbepulmi pidasid, mõtles Endrik, et Jüripalu sobiks suurepäraselt ühe väikese trükikoja omanikuks või osanikuks. Seltsimehed muretsevad raha, aga Jüripalu ajab kõhu ette, veeretab kuldketti ja laseb jutu lahti, et sai päranduse ning on proletaarlase seisuse maha jätnud. Mida rohkem Endrik selle üle juurdles, seda reaalsemaks mõte muutus. Partei põrandaaluses tegevuses oli tuhat korda võimatumana näivaid asju korda saadetud. Sikovi naine jutustas talle, et Riia kommunistidel töötas trükikoda kaua aega kesklinnas, kodanliku valitsuse residentsist kiviviske kaugusel. Ei tabatud. Lõpuks viisid kommunistid ise trükikoja mujale.

Aknale koputati. Kolm, kolm ja üks! Endrik vaatas kardina vahelt välja. Oli hämardunud. Ta nägi vaid kitsast kätt ja sõrmenukke. Kolm, kolm ja üks. See pidi olema Meliine. Tema signaal. Seal ta oligi, kuid üksinda. Reemet oli pettunud.

«Ootasin sind koos Pälsoniga.»

«Tulin ütlema,» jutustas Meliine kiirustades, «et Paul Tamm on leitud. Ta oli ennast maal varjanud ja julges lõpuks jälle linna tulla. Muud mul ei olnudki.»

Endrik jäi ükskõikseks, nagu poleks teise juttu kuulnudki. Tooliäärele toetuv Meliine tõusis. Tamme leidmiseks oli ta palju vaeva näinud. Kas sellel oligi enam tähtsust?

«Kuhu nüüd?» asus Endrik teda takistama. «Kohtamisele?»

«Koju lähen.»

Endrik pani oma sidepidaja uuesti istuma ja vabandas: «Ma ei mõelnud seda halvasti. Kui sul aga tõesti midagi ees ei ole, pakun täna õhtuks enda seltsi.»

Parajasti tuli pererahvas koju. Vana Jüripalu kirus kedagi, naine hakkas köögis pannidega kolistama. Valati vett. Oli kuulda, et pliidi alla tuld tehti.

«Kutsu Tamm homseks Tähtvere parki, nagu endaga jalutama,» seletas Endrik. «Kell üksteist. Minge piki maanteed, kuni mõisamaad lõpevad.»

Perenaine praotas ukse ja küsis: «Ehk tuua teed?»

Reemet noogutas, kiskus suitsu ja tunnistas oma sidepidajat. Ta oli tahtnud Meliinet mitmel korral Stasja juurde saata, et lasta teda kuhugi kokkusaamisele tuua, kuid lükkas selle üha edasi. Küllap Meliinele see ülesanne ei meeldiks ja ka Stasja teda sidepidajana ei taluks. Viimane võib Meliinele isegi midagi inetut öelda. Endrik ei saanud aga midagi parata, et paljas Meliine nägemine talle kuidagi soojalt ja isegi erutavalt mõjus. Praegu ta soovis, et Meliine võimalikult kaua tema juures oleks. Tore oleks isegi kõike trotsides kuhugi lõbusema minna.

Kui Meliine enne siiatulekut peeglisse vaatas, oli ta koguni pahandanud oma siidjate juuste ja õrna näonaha peale. Väikese, hästi vormitud nina ja kelmikalt vaatavate silmade peale. Kõige peale, mis naiselikku ja habrast meenutas. Ta tahtis olla hoopis noormees. Siis oleks ta ehk palju rohkem saanud Endrikuga koos olla. Nad peaksid koosolekuid, sõidaksid külades ringi ja narritaksid nuhke . . . Siis oleks Reemetil temast palju rohkem kasu.

«Kas sa ise Tammega rääkisid?» päris Endrik. «Kas ka teda jaanuaris haarati, et nii pikaks ajaks rettu puges?»

Meliine ei osanud sellele vastata. Perenaine tuli aurava teekannuga. Endrik naeris ja kiitis: «Tunnen lõhnast, et vana Jüripalu mark.» Kui nad taas kahekesi olid, jutustas Endrik lõbusalt, et vana Jüripalu tunnistab ainult ehtsat, lõhnavat ja kanget teed. Ta võib nurinata kuiva, kas või aganatega leiba näsida, kuid kannus auraku ehtne tee. Nii on ta juba noorena harjunud. Kanget teed armastab ta juua igal õhtul. Mitte alustassilt, nagu mõnel pool, vaid kaunistustega savi-

kruusist, mille juba poisikesena oli voolinud ja ise ka põletanud. Teejoomise ajal loeb ta ajalehte ja poriseb naisega, kui talle lehes midagi ei meeldi. Poriseb tõsiselt, nagu oleks tema teinepool lehe vastutav toimetaja, mitte aga valuosakonna vormija.

Reemet lükkas teeklaasi vaikides kõrvale. Tema silmis seisis eriline soojus. Meliine ootas ja oli veendunud, et Endrik talle midagi ebaharilikku ütleb. Kuid too vaikis. Vaikis ja neiu südamesse tekkis mõistmatu kartus.

«Kas sa tead, mida ma praegu mõtlesin?» küsis Endrik viimaks.

«Ei tea.»

«Mulle näis ennist, nagu oleksid see sina, kes kunagi ammu tänavalt meie majja kanti. Just sina, ja mitte Stasja. Aga sinna pole vist midagi parata. See ongi vist elu. Ja veel mõtlesin, et tol korral, kui õnne otsimisest rääkisid, sa lihtsalt valetasid enda peale. Kui ma sind esimest korda nägin, siis mõtlesin, et oled oma õe moodi ega suuda samuti teisiti elada. Vahel ma armastan ennustada ja usun isegi, et meie saatus on ette määratud. Saatus, see on inimene ise. Kui ta ennast tunneb ja oma paremaid omadusi oskab ergutada . . .»

Meliine sai temast aru. Ta ei vajanudki rohkemat. Nad vaikisid taas. Kõrvaltoas luges peremees ikka veel perenaisele «Postimeest». Võib-olla see tõigi Reemeti tagasi karmi reaalsusse. Ta esitas oma plaane, kõneles Jüripalust ja oma trükikojast. Siis tõi perenaine õhtusöögi. Meliine püüdis jällegi lahkuda, kuid Endrik talutas oma külalise uuesti ukse juurest tagasi ja pani ta lauda istuma. Mundris kartulid, jahusoust, praetud lihaviilakad ja hapukurk. Lihtsalt kuninglik õhtusöök. Meliine ärgu vastu vaielgu. Ega ta nii hilja endale enam niikuinii midagi valmistama ei hakka. Ja Meliine laskiski toidul hea maitsta, kuulas samal ajal Reemeti kavatsusi ja otsustas: «Annan kingade raha trükikoja jaoks.»

Oli juba päris hilja, kui ta lõpuks lahkus. Reemet tundis, et on õnnelik. Meliinega vestlemine näis tähtsa nõupidamisena. Pärast rääkis Reemet oma mõttest ka Jüripalule.

«Tahad minust veel kapitalisti teha!» Üle näo libises

vastajal küll muie, aga silmad olid tõsised. «Ehk leiad mõne noorema.»

Reemet aga väitis: «Kahtluse all sa ei ole. Petrogradis sa ju olid trükitööline, nagu rääkisid. Ütled, et vana ala.»

August Jüripalu oli tõesti kunagi nooruses trükitöölisena leiba teeninud. See oli aga juba ammu, ligi paarkümmend aastat tagasi. Jüripalu kindlat vastust ei andnud. Tal olid trükikodades mõned head sõbrad, üks neist koguni trükikoja osaniku taoline mees. Ainult raha! Ilma selleta ei tule midagi välja. Ja kas ta valaja ameti siis nurka peab viskama? Ameti, mis palju aastaid leiba oli andnud? Reemet leidis, et talle kergem töö vanas eas isegi ära kulub. Jüripalu naeris. Ettevõtja, omanik — puhas, lips ees. Vurrudes pole tahma, need on pumatiga võitud ja läigivad. Nii on ta ennast siiani üles löönud vaid pühapäeviti, aga et iga päev . . . Tal hakkas enda pärast vist isegi häbi.

Voodis lamades kuulis Reemet, et teises toas oldi samuti ärkvel. Korra muutus seal jutt koguni ägedaks, vaibus aga samas tumedaks sõnadepominaks. Endrik aimas, mis seal sünnib. Jüripaludel polnud kerge otsustada.

Varahommikul tuli vana Jüripalu Endriku tuppa. Jäi voodi kõrvale seisma ja ütles napisõnaliselt: «Aitas kah kuidagi. Ise, ja pärast sõprade kaudu.» Ta pani paberinutsaku peost lauanurgale ja lisas: «Siin on siis meie osa — eidega.»

Laual paberi sees oli viis kümnelist kuldrubla.

36.

Kiiratsil oli tunne, et ta kõlgub õõtsuva, imepeene ridva otsas, mis iga hetk võib pooleks praksatada. Rektor saatis talle inimese taas järele.

«Jätke mind!» Käed püksitaskus, tunnistas Kiirats sõnatoojat nagu oma suurimat vaenlast.

«Mul on au teile teatada,» välgutas saadik silmavalgeid, «et te olete asjaoludest nähtavasti valesti informeeritud. Olete ülikooli uuesti vastu võetud, õppemaksust vabastatud ja pealegi veel stipendiaat . . .»

Ta oleks nagu Einbundi kirjast maha lugenud. See vihastas Udot kõige rohkem.

«Kõik nad piinavad mind, nagu oleksid kokku rääkinud,» mõtles Udo ja vastas: «Teadsin sellest juba enne rektorit . . .»

«Ta palus, et suvatseksite minuga ühes tulla.»

«Homme,» kohmas Udo tüdinult. «Homme!»

Saadik, veendudes, et igasugused sõnad on momendil kasutud, kummardas kergelt: «Ütlengi härra professor-rektorile, et härra Kiirats ei tundnud ennast hästi ja astub homme läbi.»

Täna ongi käes see — homme. Kui nad nii kangekaelselt poleks peale käinud, oleks Kiiratsil mitmeti kergem olnud. Ta ei teadnud ikka veel, millise näoga rektor Koppeli ette ilmuda. Lohutas vaid teadmine, et lõpuks jäid ikkagi teised narriks. See oli ju Koppel, kes tema kohta ütles, et soojendasime põues ussi. Ja kas ta anatoomikumi koha asjus samuti vahele ei seganud? Oleks rumal, kui ta jätaks sellise soodsa olukorra kasutamata. Hakata siiski õppima ja vilistada kõigele muule. Vähemalt esialgu.

See oli aga kõik vilets julgustus. Kiirats lausa venis läbi tänavate. «Postimehe» trükikoja eest jälgis ta pika pilguga, kuidas üliõpilased peahoone uksest sisse ja välja käisid. Näis, et neil seal muresid ei olnud. Salkkond värvikandjaid ronis ülikooli nurga juures voorimehelt maha. Enne lärmakad, ruttasid nad nüüd igaüks omaette nohisedes loengule. Kiirats tegi mõned tiirud ümber peahoone ja astus alles siis sisse.

Rektori kantseleis oodati teda. Sekretär osutas toolile ja kadus massiivse ukse taha. Minuti pärast ilmus ta uuesti nähtavale ja lausus Udole ebaloomuliku lahkusega: «Palun, härra, rektor ootab!»

Rektor uudistas Kiiratsit: «Teie eest, nagu isegi teate, on siseminister ise seisnud ja ka haridusministeerium. Ma austan härra Einbundi! Võite teatada enda ilmumisest dekanaati. Teile on antud kõik olemasolevad soodustused ja isegi rohkem. Arvan, et võime loota teie heatahtlikkusele meie suhtes . . .»

Rektori toon oli lahke, kuid Udo tabas tema silmades varjamatu pilkehelgi. Silmad torkisid, need oleksid ta vist nagu koera kabinetist välja visanud. «Ma austan

härra Einbundi.» See oli öeldud nii, et toonist võis ka vastupidist järeldada.

«Ja see on kõik?» imestas Udo.

«Kõik.»

Sellist vastuvõttu ta polnud oodanud. Talle ei pakutud isegi istet, ei antud tervituseks kätt. Kiirats oli arvanud, et rektor talle lipitsevalt naeratab. Ta ju aimab, mis mees ta tõeliselt on, ning püüab kõike heaks teha. Välja kukkus aga teisiti. See oli hullem kui sõim. Ülikooli taas vastuvõtmine mõjus Udole halvemini kui omal ajal väljaviskamine. Rektor andis mõista, et täidab vaid kõrgemalt poolt saadud käsku ja muud midagi. Et kui see tema teha oleks, talitaks ta vastupidi.

«Minge dekanaati!» kuulis Kiirats ukselinki kobades veel korra — või kumises see kõrvus?

Dekanaati! Dekaan oli loengul. Mis vaja, pandi kirja. Siin sündis umbes midagi samasugust. «Võtavad vastu, aga nagu viskaksid välja,» tekkis Udol mõte.

Tänaval jooksid ajalehepoisid ja karjusid: ««Postimees», tänane! Uus vabariigi valitsus! «Postimees», tänane!»

«Nüüd on minu ülemuseks vist Theodor,» arutas Kiirats. «Kes ta üldse on?»

Udo ostis ajalehe ja hakkas seda tänavanurgal lugema. Valitsuskriisist oli üle saadud. Uueks riigivanemaks Friedrich Akel... Siseminister — Theodor Rõuk! Sai esialgse hariduse Riia vaimulikus seminaris. Rõuk oli ühel hoobil õigusteadlane — nagu tema eelkäija K. Einbund — ja sõjamees. Oli olnud Virumaa kaitseliidu ülem, Tallinna linna komandant ja Tallinna tagavara kaitsepataljoni ülem, sõjaringkonnakohtu liige... Ta olevat noor mees ja õige kogemusrikka minevikuga. Haridusministriks usuteadlane Bernhard Rahamägi!...

Nii oli tal siis tegu sõja- ja usumehega! Pühaks ristikäiguks olid vajalikud komponendid olemas. «Kas nad mind enam omapead ringi jalutada lasevad,» arutas Udo. Dekanaadis oli öeldud, et ta on Maarjamõisa kliinikusse praktikale määratud. «Kas mind seal ka torkiva viisakusega koheldakse? Siseministri sõprus tõi kaela teiste vihkamise. Oleksin tõesti ka Reemetilt pida-

nud selgitava paberi võtma.» Udo muigas sapiselt ja pöördus sisse esimesse restorani. Praegu vajas ta lärmi, tahtis kõnelda inimestega, keda ei tunne ja kellel pole aimugi, kes ta on. Baarileti taga istus väike seltskond. Daam mustade juuste ja iludusmärgiga põsel oli pealtpoolt põlve paljastatud jala oma naabri poole nihutanud. Aga too, tuim inimene, ei osutanud sellele vähimatki tähelepanu. Vahtis enda ette ja jõi. Seinapoolses otsas jorutasid poisikeseohtu noorukid laulu. Tagumises toas vingutati viiulit ja klimpsis klaver. Kiirats istus daami ja omaette põrnitseja vahele ning laskis endale konjakit kallata. Ta jõi ära mitu napsi järjest. Ümberringi olid inimesed ja ka lärm, kuid Kiirats tundis ennast siiski talumatult üksildasena. Kõik oli rebenenud. Need, kes teda alles hiljuti punaseks sõimasid, pööravad talle nüüd veel põlglikumalt selja. Ikkagi provokaator! Einbund kirjutas, et kõik jääb endiseks. On see tõesti nii? Vähemalt Endrik teab ega sõima teda provokaatoriks. Ainult tema teabki, kes ta tõeliselt on. Sellest on aga vähe, neetult vähe, et ainult tema.

«Proosit!»

Daam oli jala veel koketsemalt välja sirutanud. Tema tumedad silmad kallistasid Udot. «Milleks mossitada, noormees!»

«Kui minna Stasjale külla?» Kiirats polnud teda juba mõnda aega näinud. Ta oli veendunud, et naine on oma praeguse olukorraga harjunud. Mõnel veereb elu nagu hernes.

Korraliku välimusega keskealine mees, kellest võis arvata, et ta on harilik restoranikülastaja, tuli otsejoones Kiiratsi poole. Tuli, pistis talle kirjakese pihku ja noogutas. Viiul vingus haledamalt, klaver oli nagu purjus. Paberitükile oli kirjutatud: «Bachmann ootab!» Kiiratsi silmad otsisid sedeli toojat, kuid teda polnud enam kuskil.

«Ma ei lähe!... Ei lähe, ja vaatame, mida...» Udo tellis taas konjakit ja küsis enda kõrval istuvalt naiselt: «Teile ka sama marki, või eelistate muud?» Daam soovis konjakit.

Ta ei läinudki kaitsepolitseisse. Kuidas ta restoranist lõpuks koju jõudis, Udo ei mäletanud. Mis vahepeal juhtus, jäi samuti tuhmiks. Kui Udo ärkas, oli

alles hämar. Ta veendus oma suureks üllatuseks, et tema kõrval magas naine, kellega ta baaris kohtus. Eilsest oli Udol meeles ainult, et oli tublisti joonud.

Uksele koputati. Kiirats taipas, et see on kojanaine. Ta tõusis ettevaatlikult voodist, praotas ukse ja sosistas, et see veidi hiljem tuleks ja siis ka joogipoolist ning midagi suupisteks tooks.

Külaline oli voodis silmad lahti teinud ja naeratas.

«Kas ma eile rääkisin midagi?» küsis Udo laua äärde istuma vajudes. Pea valutas, süda pööritas.

«Segast juttu... Inimese vabanemisest. Ja kiitsite, et eelarvamused teid ei piira,» jutustas naine lõbusalt.

«Nii on minuga ikka, et filosofeerin.» Udo tundis teise ees häbi.

«Siin on nii soe,» muigas külaline. «Ära muretse! Olen abielus ja tanu alla panemist ei nõua.»

Kiirats tegi, nagu poleks taibanud, millele vihjati. Pea lõhkus aina hullemini. Viinakarahvin oli tühi. Ta ei suutnud kauem oodata ja ruttas sellega kojanaise juurde.

«Arvatavasti tulevad mulle varsti külalised,» teatas ta joogiga tagasi jõudes. «Tehke ennast seniks korda.»

«Kas sul pruuti on?» küsis naine tekki pealt visates ja oma eevaülikonnas häbenematult tõustes.

«Jumal hoidku selle eest!» Kiirats ei julgenud üles vaadata ja kallas endale viina. Siid kahises. Udo taipas, et naine riietus, ja küsis: «Kas soovite ka?»

«Väike klaasike ikka!»

Kojanaine oli tubli hommikueine valmistanud. Söögi ajal selgus Udole, et tegemist polnud tõesti mingi ostetava tänavatüdrukuga, vaid abielunaisega, kelle mees parajasti haiglas viibis. Abikaasa olevat küll juba vanem, kuid see-eest korraliku, võlgadest vaba pudukaupluse ja maja omanik.

«Kas Udo meile äriselliks tulla ei taha?» välgutas naine väljakutsuvalt silmi. Ta oli seda küsides kuratlikult ahvatlev.

«Seda me veel näeme, kindlasti näeme...» Näost õhetav Udo võttis naisel ümbert kinni ja tõmbas teda enda poole. Purjus peaga ta filosofeerib. Nagu tol korral, kui kojanaine talle seltsilise muretses. Kuid nüüd polnud ta joobnud. Ta ei aja enam taga tühja filoso-

fiat ega proovi maailma parandada. Täna-homme läheb ta Maarjamõisa kliinikusse ega hooli, mida tema kohta sosistatakse. Ta ei hooli millestki, mis oli. Nüüd jääb üle vaid arstiks saada.

37.

Kui Bachmann järjekordselt Kiiratsit otsima tuli, leidis ta Udo tema uue tuttava seltskonnast. Kui ülem märku andis, et ta oma koketse külalise minema saadaks, lällutas Udo talle vastu: «Härra ülem — hõk! See on minu tulevane — hõk! Ootame siin praegu tema vanamehe surma. Kas ei ole ilus, mis? Saan peremeheks!... Pea meeles, täiesti — hõk — iseseisvaks peremeheks.» Tuikuv Kiirats küünitas klaasi Bachmanni poole: «Võta minu iseseisvuse õnneks!»

Kaunitar jäi võõra tulekul Kiiratsis sündinud ootamatust pöördest tummaks. Samas ta aga taipas, et selle taga peab midagi olema, ja otsustas kaasa mängida. Kiljus naerda ja tõstis samuti klaasi: «Võtame! Minu peigmees pole ju suurem asi, aga temast saab ikkagi doktor!»

Bachmann ahmis õhku. Tal ei jäänud muud üle kui tõesti istuda ja klaas vastu võtta. Kiirats aina lobises ja hoidis oma pruudil piha ümbert kinni. Kaitsepolitsei ülem jõi, jõllitas Kiiratsit, hüppas siis ootamatult püsti ja kamandas südametäiega: «Lõpetad prassimise ja tuled õhtul minu juurest läbi!»

«Kas pruudiga?» kokutas Udo. «Pulma sa — hõk — ikka tuled?»

«Tule kas või vanasarvikuga!» vandus ülem. «Muidu saadan mehed järele, siis räägime teistmoodi pulmatest.» Ust paugutades tormas ta minema.

«Kes see oli?» küsis lõbus kaaslane.

«Üks hullumeelne!» Udo oli märksa kainem kui enne Bachmanni tulekut. «Niisiis repressioonidega. Ähvardab mehed järele saata! Kui nii, alustan ma juba täna praktikumiga! Naeran talle näkku, et minu abita võib Reemet sada aastat rahulikult tegutseda.»

Et üksinda jääda, lubas Kiirats külalisele, et kohtub temaga õhtul eilses restoranis. Ta pidi ruttama ülikooli asju ajama. Läks. Vihaga, lõug ette sirutatud ja silmad

nagu söed põlemas. Julgegu teda haiglas mõni ainsa sõnaga solvata, viltu vaadata või muidu midagi mõista anda, ta kõrvetab vastu, nii et igavesti meelde jääb. Kuid haiglas ei osutatud talle esialgu rohkem tähelepanu kui põrandat nühkivale koristajale. Peaarst, lühike, jäme ja lottis silmaalustega, nohises talle otsa vaatamata: «Kiirats. Tean, me ootasime.»

«Teate? Mida siis?...» Udo oli valmis teravusteks, kuid arst ei andnud selleks põhjust ja tähendas kuivalt: «Muidugi seda, et teid siia praktikale määrati. Või peame teist veel midagi teadma?» Õlakehitus. «Miks te täna hiljaks jäite? Meil on haigla, mitte läbisõiduhoov.» Viimaseid sõnu rõhutas ta eriti. Tõusis ja käsutas: «Tõmmake kittel selga ja tulge kaasa.»

Mõni aeg hiljem liikus Udo koos terve arstide ja õdede grupiga peaarsti sabas palatist palatisse. Haigetelt päriti nende tervise üle, palatiarstid märkisid midagi üles, kirjutasid välja rohtusid. Õed sagisid ringi vaikselt nagu vaimud. Kiirats oli kaua aega haiglapraktikast unistanud, kuid nüüd näis peaarsti ringkäik mingi rumala kometimänguna, ja ta mõlgutas: «Peaarst on päästja, Bachmann ja Reemet on päästjad, ja täna tulevad mulle endale vist mehed järele.»

Kantseleist kutsuti Kiirats peaarsti kabinetti. Hoides hargilt võetud toru kõrva ääres, uuris too Udot üksisilmi ja ütles telefonisse veendunult: «Ei, Udo Kiirats on kaine. Ma ei eksi. Täiesti kaine, ütlen. Jah, ma hoian seda kõnet enda teada.» Pannud toru hargile, vajusid peaarsti silmalaud raskelt kinni. Tema ilmest polnud võimalik midagi välja lugeda. Kuigi Kiirats teadis, kes helistas, ei saanud ta teisiti ja küsis: «Kas ma võin teada, kes see oli?»

«Kui te ise ei tea, pole ka minul aimu,» vastati viivitades. «Tänaseks olete vaba.»

Udo lahkus haiglast. Ta ei kartnud, kuid ei tahtnud ka aega viita ja läks Bachmanni juurde juba varem, olles kindel, et talle muidu tõesti nuhid järele saadetakse.

«Kuidas sa kaineks said?» küsis ülem.

«Arstiteadus teeb imesid. Kas ülem minu õpingutest huvitatud ei ole?»

«Teadsin, et Einbund sinu vahekorra ülikooliga klaa-

ris. Ja sedagi, et muidu jääb kõik endiseks. Einbund jõudis mulle öelda, et me sinuga oleme oinad. Et kui nii edasi läheb, saavat Reemetist põrandaalune linnapea.»

«Siis on ta ise kõige suurem oinas!» vastas Udo silmi sulgedes. Ta oli rahul, et Bachmann siiski veel temale loodab.

«Kas sa Paul Tamme hästi tunned?»

Kiirats jaatas, kuigi see just nii ei olnud, ja imestas, et ülem seda väga ettevaatlikult küsis. Hommikusest vihast polnud enam jälgegi. Harilikust palju sõbralikumalt jätkas Bachmann: «Võta see Tamm käsile. Pigista temalt kõik välja, mida ta teab. Näeme siis, kas ta meie eest midagi varjanud ei ole. Reemet tahab temaga kohtuda, aga see tohman hoiab ennast ikka veel kõrvale. Erguta seda vennikest ja kirjuta endale kõrva taha, kes Tamme arvates võiksid kommunistidega ühenduses olla.»

Kritseldades paberilipakale Tamme aadressi, andis Bachmann mõista, et Reemeti tabamiseks on tihedad võrgud kootud. Et Udol tuleb rutata, kui ta autasust ilma ei taha jääda.

Kiirats unustas praktikumi ja peaarsti, kõik viimaste päevade kavatsused ja sündmused. Nüüd tahtis ta Tamme võimalikult ruttu kätte saada. Aga mitte Bachmanni huvides.

Koputamisele ei vastatud. Ka võtit polnud ees. Vastaskorteri uks lükati irvakile ja selle vahelt piilusid hallid eidesilmad. Kondine sõrm sihtis uksele.

«Ta on seal!» sosistas eit. «Hommikul läks sisse, aga välja pole tulnud.»

Kiirats lõgistas ukselinki ja ütles võtmeauku: «Paul, ära mängi! Mul on võti ja võin ukse lahti teha!»

Toas hakati kobistama ja lõpuks avanes ka uks. Kiirats märkas kohe, et Tamm oli palju muutunud. Silmad hirmunud, põsed lohku vajunud. Ta polnud vist nädalapäevad isegi habet ajanud.

Udo ei rutanud, istus kägisevale toolile, pani endale suitsu ette ja küsis nii sõbralikult, kui vähegi suutis: «Jutusta mulle nüüd algusest lõpuni, mida sa kaitsepolitseis rääkisid.»

Tamm võpatas, krimpsutas piinatult nägu ja kuivatas

taskurätikuga kaela. «Ma ei tea midagi,» pomises ta vaevaliselt. «Mitte midagi. Mind on laimatud.»

«Mina tean nagunii kõik,» sõnas Udo. «Sa ei saa minu eest midagi varjata.»

«Varjata? On mul midagi varjata? Nad viisid mu jah sinna, aga ma ei tea midagi. Ma pole põrandaalune!»

«Sa ju kohtusid Reemetiga,» pahvatas Kiirats huupi. «Kas sa temast siis ei rääkinud?»

«Endrikuga ma kohtusin eile,» kaitses Tamm ennast südilt. «Aga kaitsepolitseis olin varem. Ma ei teadnud siis temast midagi.»

«Aga tollest, kes sind Endriku juurde viis? Oled sa temast rääkinud?»

«Tüdrukust? Pime oli ja ma nägin teda ju esimest korda. Ma ütlesin. Mida sa minust üldse tahad?» kähistas Tamm. «Kelleks sa mind pead?»

Udo jätkas ülekuulamist vanas vaimus.

«Mida Reemet sulle ütles?»

«Mitte midagi erilist. On ju teada, et mul tuleb ennast Riigikogus tema asemele vormistada.»

«Ja veel?»

«Hakkan avalikke kõnesid pidama, kuna mina seda Riigikogu liikmena veel võivat! Ka seal, Toompeal.»

«Ja muud midagi?»

«Mis seal muud. Täna öösel sõidan.»

«Sõidad nagu ärakaranud vang,» muigas Udo. Ta oli veendunud, et Tamm tuli sellele otsusele just äsja, ning lisas pahaselt: «Kas sa igaühele nii seletad, kes aga küsib?»

«Kuidas igaühele?» solvus Tamm. «Nuhkidele ma ei ütleks sõnagi!»

Kiiratsi viha üha kasvas. «Sulle näita ainult kaugelt nuuti ja laod kõik lagedale!»

Tamm oli vahepeal ennast kogunud ja kinnitas, et pole kaitsepolitseile ainustki ülearust sõna öelnud, et Reemet andvat talle alles pärast seda, kui ta Tallinnast tagasi on jõudnud, üksikasjalised juhised.

«Ta oleks pidanud sulle ütlema,» muigas Kiirats, «et sa kellegi töölistegelane ei ole, vaid viimane argpüks.»

Reemet oligi Tammega karmilt rääkinud. Oli teda noominud ja julgustanud, temale oma pettumust avaldanud. Kuid praegu ei tahtnud Tamm seda meenutada ja tõendas rinda ette ajades: «Reemet on minust alati lugu pidanud. Näete veel, mida ma võin, kui kodanlastelt võim üle on võetud.»

«Siis jah, siis on sinusuguseid jalaga segada.» Udo silmitses Tamme vastikustundega. «Sa vaata ette!» ähvardas ta ja tõusis. «Soovitan sul ennast kaitsepolitseist kaugel hoida, või muidu . . . Lobisemine võib sulle kalliks maksma minna.»

Tamm laiutas hädiselt käsi.

Väljas veendus Kiirats, et maja oli valve all. Üle tänava jalutas nuhiga sarnanev mehike ja Udo mõtles: «Bachmann saab nüüd kohe teada, et asusin tema käsku täitma.»

Kiirats otsis üles sellesama inimese, kellega ta kirja oli saatnud, ja palus Reemetit hoiatada, et Paul Tamm kaitsepolitsei pihtide vahel on ja kõik välja lobiseb. Korra ta neile juba andis seletusi. Mida just, seda täpselt ei tea.

Mõne tunni pärast rääkis Udo Tammest ka Bachmanniga, aga hoopis teisiti. Ta tegi Tammest salakavala ja väga kardetava kommunisti, keda pikema jututa puuri tuleks pista.

«Hirmul on suured silmad,» muheles Bachmann. «Kas kala ilma söödata püütakse? Sööt jõuab siia tagasi auväärse Riigikogu liikmena.»

Ülem teatas Udole, et see võib haiglas käia, nagu ise heaks arvab. Tulla ja minna, kunas aga tahab. Märgates Kiiratsi hämmastust, mudis Bachmann oma ümarat lõuga ja selgitas: «See korraldati vaikselt, rektori kaudu. Võid seal öelda, et teed kodus teaduslikku tööd või midagi sellist.»

Kiiratsi silmade ette kerkis peaarst telefoni juures ja ta mõtles: «Jällegi segasid nad vahele!»

«Nii saab terve Tartu minust teada!» pahutses Udo. «Ütlen kogu sellest värgist lahti!»

«Rektor teab, et oled riigitruu kodanik. Mida sulle veel vaja on?»

«Provokaator! Seda ta teab, ja muud midagi!»

Bachmann ütles ilmse lõbuga: «Me ei saa sind kuidagi rahule jätta. Sõprussidemed on liiga tugevad. Meie käes on trumbid, noormees. Täna on sul perspektiivid

doktoriks saada, aga homme? Einbund võib oma sõpradele ka hambaid näidata. Ta on varsti jälle minister. Aga sina esitad mulle nädala pärast nimekirja, kes sinu arvates Reemetiga ühendust peavad või teiste kaudu temalt käske saavad.»

Udo seisis ega suutnud esialgu sammugi astuda, kuigi siit tagasi vaatamata minema tahtis joosta.

«Teed selle asja korda ja õigustad enda olemasolu!» ütles ülem.

Kabineti ukse taga jäi Udo seisma. «See läheb Bachmannile veel kalliks maksma, väga kalliks!»

Stasjale ei andnud rahu mõte, et Endrik on Meliine üles otsinud ja saab temaga ehk koguni iga päev kokku. Ja kui alguses ainult Aleksei Endrikut taga oli otsinud, siis nüüd tegi ka Stanislava sedasama. Ta käis läbi mõned endised Endriku kaaslased, kuid need ei teadnud otsitavast midagi. Kui ta Endriku kohta lõpuks ka Udolt küsis, vastas too pahaselt:

«Milleks sul teda vaja on?»

«Kuidas milleks?» solvus Stanislava. «Kellel teda veel rohkem vaja on kui minul?»

«Pead nüüd üksi magama ja ...» pilkas Kiirats.

Stanislava silmad tõmbusid niiskeks ja Udo ei lõpetanud. «Võin sind rahaga aidata, kui abi vajad,» muutus Udo lahkemaks.

«Pole tarvis,» raputas Stanislava pead. «Üks vanaeit on mulle iga kuu raha toonud. Oled rumal ja egoist,» ägestus Stasja, «sa ei mõista mind!»

«Kui sa mulle oma hädast kõneled, saan sind ehk aidatagi.»

«Mis sa arvad, kas Endrik on vahepeal Meliinet näinud? ... Kas nad põranda all ka koos töötavad?»

«Armukadetseb,» mõtles Udo. «Pooled hädad tulevad naistest ja nende lollist armukadedusest.» Ta ei öelnud Stanislavale midagi, kuigi oleks tahtnud teda läbi sarjata. Seda enam oli ta üllatunud, kui naine tungivalt päris: «Kas ma võin sedasama, mida Meliine? Ütle mulle! Ma ei taha enam nii elada.»

Udo ei saanud oma pahameelt kauem tagasi hoida.

«Endriku pärast kardad asjata. Tahad Meliinet kõrvale tõrjuda? Sellest ei tule midagi. Endrik oleks esi-

mene, kes sinu välja naeraks. Ja pea meeles, et oled nuhkide silma all. Sa ei saa ilma nende teadmata ainustki sammu teha. Juba sellepärast. Paljast tahtmisest, pealegi rumala kahtluse alusel, ei aita. Sa pead olema veendunud, et see, mida teed, on tõesti vajalik ja teisiti ei saa. Ma arvan, et Meliine on valmis oma veendumuste eest kannatama, kinni minema. Sina seda ei ole. Oleksid sa valmis põranda alla minema, vanglas kopitama ...?»

Stanislava oli küünarnukid lauale toetanud ja sasis oma tihedaid juukseid. Udo sõnad olid ta endast välja viinud.

«Miks sa vaikid?» Stasja tundus momendil isegi naeruväärsena. Udo ei suutnud talle raasugi kaasa tunda. «On kõige parem,» arvas ta, «kui sa Endriku praegu päris rahule jätaksid. Sa ju segaksid teda, viiksid oma mehe asjata hädaohtu. Mõistad sa mind?»

«Kas ma tõesti jäin hiljaks?» küsis naine kõlatult.

38.

Väljakutse tuli Endrikule ootamatult. Alguses ta isegi kahtles selle ehtsuses. Kuid tähekesel oli nii iseloomustav Rudolfi R. Sõõrik ja lõbusalt hakkaja nagu ta isegi. Reemet läks, kasutades jällegi armsaks saanud vanamehe-riietust.

Kohaleviijaks oli kaitseliitlase vormis noormees. Reemet märkas aga kohe, et tõelise kaitseliitlase välimusest jääb tal mõndagi vajaka.

«Peaksid enese juures nagu midagi kohendama,» soovitas Endrik noormehele.

«Mida siis?» imestas Pälsoni saadik. «Rudolf on minuga igatahes rahul. Me oleme igal pool käinud. Rudolf ütleb, et ma pean kõlbama nii linnas kui ka maal, ja midagi ma enda juures muutma ei hakka!»

«Kui nii, olgu pealegi,» andis Reemet järele.

Istuti öisele Tallinna rongile. Pilet võeti Jõgevale, kuid juba Tabiveres hüppasid nad vagunist välja. Teejuht oli targem ning osavam, kui Endrik oletada julges. Hoiak oli tal lihtsalt suurepärane. Igaüks võis näha, et kui see sell plahvatab, võib väga räbalasti minna. Nägu

oli tal nagu marurahvuslasel, kes on oma kaitseliitlase seisusele ülimalt uhke ja võib igaühe surmaunne saata, kes valitsuse ja vabariigi kohta midagi halba julgeks mõelda.

Mindi käärulist põldudevahelist teed. «Kust te sellise üleoleva lõusta olete saanud?» uuris Endrik.

«See on mul sündimisest saadik, aga Pälson õpetas hirmuäratavat nägu tegema.»

«Te peaks mind ka trillima.»

Saatja noogutas. «Kui nuhid mu tabavad, hakkavad nad kohe piinama, aga ma ei karda. Võin ennast nõeltega torkida, ja see ei olegi valus. Kõik oleneb harjumusest, valu on suurelt osalt ainult ettekujutus.»

«Kas sa piinad ennast?» oli Endrik hämmeldunud.

«Proovisin korra,» nenditi.

«Pälson oskab inimesi valida,» mõtles Reemet. Nad läksid piki metsaserva. Tuul ajas pilved laiali, ootamatult ilmus taevasse sõõrik kuuketas.

«Mina aga juba tunnen sind,» lausus noormees äkki.

Endrik meenutas, kus ta temaga võis kohata. Ei mäletanud.

«Kohvikust,» lausus noormees. «Kui Riigikogu koosolekult tulid ja hakkasid tütarlast jälgima. Olin julgestuseks. Mind ei huvitanud, kuhu te lähete, mul oli käsk kontrollida, kas teile kahele mõni kahtlane tüüp ennast sappa ei haagi.»

«Ja mäletad mind tollest ajast?» ei uskunud Endrik.

«See minu ainuke väärtus vist ongi, et kõik meelde jääb . . . Pälson ütleb, et mul olevat arenenud nägemismälu ja minust saavat kindlasti kunstnik.»

«Tahad siis kunstnikuks saada?»

«Kui me oma asjad korda saame, eks siis näe. Koliksin siia, oma vanaisa juurde, ja maaliksin loodust. Koolis ma joonistasin korra sitika ja õpetaja sakutas mind kõrvust.» Teejuht pahvatas möödunule mõeldes naerma. «See oli niivõrd ehtne, et arvati, et olen selle kuskilt kopeerinud. Nii-öelda petmise eest. Mul on sinustki joonistus. Longid Tallinna tänaval, vaatad taevast ja ajad lõbusalt vilet!»

«Ma pole ju nii lonkinud,» meenutas Endrik.

«Mulle meeldis nii. Kui Tallinna tuled, ma näitan.»

Mõne aja pärast seisis Reemet hämaras madala laega

toas. Aknad olid kaetud. Laual suitses lamp. Vares, nagu oli teda saatnud noormehe hüüdnimi, võttis klaasi ära, puhastas tahi ja nüüd oli toas palju valgem. Endriku ees seisis Pälson oma kõige harilikumas olekus.

«Tere,» lausus Rudolf lihtsalt, nagu poleks selles midagi erilist, et nad siin kohtuvad. Ta oli niisama jässakas, liikuv ja elav — möödunud kuud polnud teda muutnud.

Noormees kadus teise ruumi.

«Uudishimulik ta ei ole. Aga kui ise usaldad, kuulab ta meelsasti!» kiitis Pälson oma abilist ja naeratas: «Kas sul temaga piltidest juttu oli?»

«Oli! Sul on arukas kaaslane,» nentis Endrik.

Rudolf istus ahju ette järile, vaikis tükk aega ja alustas siis mõtlikult: «Esiteks annan üle Jaani tervitused. Ta käsib sul ennast hoida ja laseb öelda, et otsustavad päevad on alles ees. Partei Keskkomitee on võtnud kursi kodanlaste võimu kukutamisele ligemal ajal.» Rudolf kuulatas, vahtis ainiti kaetud aknasse, nagu kardaks, et selle taga mõni kuulab, ja jätkas tooni võrra madalamalt:

«Tegemist on rahva üheaegse ülestõusuga. Tead seda niisama hästi, et võimu ülevõtmist tööliste poolt tuleb ette valmistada rasketes põrandaalustes tingimustes. Et reaktsiooni määratsemine Saksamaal on ka meie kodanlased julgeks teinud. Kui Saksamaal veristavad töölisklassi fašistid, on meil kodanlik valitsus selle ülesande enesele võtnud. Peame fašistliku diktatuuri kehtestamisest ette jõudma ja võimu enda kätte võtma. Selle nimel tulebki praegu jõudu hoidmata töötada. Kui fašism meil võimule pääseb, tähendab see veel julmema terrori sisseseadmist mitte ainult töölisklassi, vaid kogu rahva kägistamiseks. Ja aeg on kallis. Määratud tunnil, mis teatatakse, tuleb valmis olla relvade haaramiseks ja tuua proletariaat tervikuna välja.» Pälson luges seda nagu raamatust ja lisas lõpuks: «Need olid Anveldi sõnad sinule partei Keskkomitee nimel.»

Reemetile näis, nagu oleks ta sellest juba varem kuulnud. Ülestõusule! Lõpuks ometi!

Edasi rääkis Pälson juba detailsemalt, mida Reemetilt järgnevatel nädalatel oodatakse. Kuidas sidet luua, relvi hankida. On vaja moodustada väikesi võitlus-

gruppe. Pole tarvis, et nende liikmed midagi täpsemalt teaksid. Igale grupile on eraldatud objekt, mis määratud tunnil üle võetakse. Võitlusgruppide toetuseks on vaja kogu töölisklass välja tuua. Samuti on tarvis sõjaväeosades kihutustööd teha. Kui reaktsioonilised ohvitserid on eraldatud, ei tõsta sõdur iialgi kätt töölisklassi vastu. «Anvelt laseb öelda, et ülestõusu korral on vaja kõigepealt relvalaod üle võtta ja laskeriistad revolutsioonilisele töölisklassile välja jagada. Fašistide relvastatud bandele paneme vastu oma relvastatud rusika!»

Pälson oli jutu lõpetanud ja ootas. Kui Endrik aga ikka veel vaikis, küsis ta asjalikult: «Kas pani mõtlema?»

«Kuidas jääb võitlussalkadega, mis möödunud sügisel Saksamaa revolutsiooni toetamiseks tekkisid?» huvitus Reemet.

«Nüüd võtame võitlusgruppidesse kõige ustavamaid. Tol korral avaldas partei rahvale üleskutse. Saksamaa revolutsiooni kutsuti toetama parteilisest kuuluvusest ja usutunnistusest hoolimata ...» Pälson niisutas kuivaks jäänud kurku kaljakannust ja ulatas ka Endrikule: «Karastab südant ... Aga ühe asja ma pidin peaaegu unustama. Anvelt kiidab sind lendlehtede pärast, aga hoiatab, et sa sisse ei lendaks ja et sa pühendaksid asjasse ainult need inimesed, kes sellega kõige otsesemalt seotud on.»

«Minul teab ainult neli ... koos minuga, jah, neli,» loetles Endrik.

«Tule aga,» hõikas Rudolf uksele ilmunud Varesele. «Meil on siin asjad juba ühel pool.»

«Kinnitame rihmaalust?» arvas ebakaitseliitlane. «Lammast ei veristanud, aga mune ja liha praadisin küll!»

«Lase aga tulla,» nõustus Pälson. «Homme peame siit kaugel olema, hommikul vara tuleb astuma hakata.»

Toitu oli palju ja see oli rasvane. «Meie Vares kardab kõige enam nälga,» ütles Pälson naerdes. «Ma ei tea, kuhu sa söögi paned? Näost nagu kiisk!»

«Rasvane lottlõug ei tähenda midagi. Musklid loevad!»

Pälsonil oli Endriku jaoks veel midagi varuks. Mitte Anveldi, vaid tema kaaslase Otto Rästase poolt. Asi seisnes põrandaaluse töö korraldamises ja selle sidumises legaalse töölisliikumisega.

«Mitu inimest sinu konspiratiivkortereid teab?» uuris Rudolf.

Reemet jäi hetkeks mõtlema. Pälson jätkas: «Otto Rästas laseb sulle öelda, et Malm, nagu Linkhorsti siis hüüti, teadis, kus Viktor ennast varjab. Haua äärel otsustas aga Linkhorst oma viletsa elu päästa ja reetis. Anvelt ja Kreuks hoiatasid tol korral Kingisseppa, et ta teise konspiratiivkorterisse üle koliks. Viktor uskus, et Malm on ustav ega murdu. Aastate jooksul oli ta harjunud teda usaldama. Mõni tund pärast Kreuksi ja Anveldi hoiatust tuli Linkhorst nuhkidega ja Kingissepp võeti kinni. Rästas pani südamele, et sa väga ja väga ettevaatlik oleksid. Otto ütles, et see, kes tahab põranda all tööd teha, peab looma laialdase sideme töölisorganisatsioonide põrandapealsete tegelastega. Kingissepp juhtis Eestis põranda all üle kolme aasta kogu töölisliikumist ja nuhid poleks omal jõul iialgi tema jälile saanud. Malmi usaldamine oli saatuslik viga. Tartus pole põrandaaluse elu kerge, aga seda julgem ja taibukam peab olema.»

«Ta ehk ütles, et ma ennast liiga hoian ja — ainult varjan?» Endrikule näis, et Pälson just viimast oli tahtnud mõista anda.

«Rästas on meil väga ettevaatlik, aga sinu talvise miitingu kohta hädaabitöölistele ta ütles siiski, et see oli äratamiseks vajalik,» vastas Pälson. «Et sa vajutasid nupule ajal, kus paljud norutasid ja kodanlus kiitles, et meie laul on lauldud. Ka Kreuks käis igal pool ja riskis. Ometi ei kukkunud ta niisama sisse, vaid langes reeturi tõttu! Just äraandmise eest tuleb ennast nagu katkust hoida!»

Jüripalu korter oli alguses täiesti ohutu. Reemet pidi aga selle siiski maha jätma, sest peremehe sidemed trükikojaga tegid siin elamise ikkagi ebakindlaks. Praegu elas Reemet Vene-Jaapani sõja invaliidi juures. Mees oli pommiplahvatusest kuulmise kaotanud. Kui Endrik talle ennast mõistetavaks tahtis teha, tuli

tal omad ütlemised paberile kirjutada. Korteriperemees elas ja töötas ühes, Endrik teises toas. Invaliid treis laadakaupmeestele laste mänguasju, Endrik klõbistas teisel pool seina kirjutusmasinat. Ta koostas kõnelejaile teese siseolukorrast, kutsus töölisi vastama reaktsiooni pealetungile organiseeritud võitlusega. Kirjutusmasin oli Reemetile elusolend, šapirograaf suur rahvakoosolek.

Reemet teadis, keda ta arvestada võib. Ta valis välja kõige kindlamad ja määras nad mõttes võitlusgruppide juhtideks. Kuid see oli alles algus. Endrik pidi igaühega rääkima ja mitte otseselt, vaid ääri-veeri, maad kuulates.

Leevak võttis oma hooleks neli ümbruskonna valda. Nädala pärast oli linnas juba sada inimest võitlusgruppidesse organiseeritud. Partei Keskkomitee viimases juhtnööris, mis saabus pärast Pälsoniga kohtumist, manitseti Endrikut äärmisele ettevaatusele.

Lõpuks ometi toimus see, mida Reemet kaua oli oodanud. Ühe päikesetõusu eel kohtus ta kuskil võõras korteris oma Stasjaga. Naine oli kahvatu, rõõmus ja kahirmunud. Nad ei osanud teineteisele tükil ajal midagi öelda. Endrik tundis südames, et ta on naisele vist palju haiget teinud, oleks võinud temaga ehk juba hulga varem kohtuda. Paistis, et Stasja on vahepeal tunduvalt muutunud.

«Arvasime Alekseiga, et sa meist ei hooligi enam,» lausus Stasja silmi maha lüües.

«Saad aru,» püüdis Endrik põhjendada, «mul ei ole õigust endaga riskida. Isiklikud asjad jäävad tuleviku jaoks ... Ma pole teid mitte päevakski unustanud.»

«Siis tuleviku jaoks? ...» Stasja oli mõne hetke kahevahel, küsis aga siis juba kindlamalt: «Kas mina sind aidata ei või? ... Nagu teised! Kas sa arvad, et ma aru ei saa ... Kui mitte sina, siis sinu seltsimehed vaatavad minule ikkagi viltu. Ma ei taha seda!» Stasja tõstis uhkelt pea, ta silmad olid täis trotsi.

Endrik oli kimbatuses. Ta teadis, et Stasjal oli õigus. Aga praegu on ta salajaste ülesannete täitmiseks sobimatu. Kas ta mõistab seda? Ja ometigi oli Endriku südamel soe. Ta ei oodanud, et Stasja tema kõrval tahab olla. Pealegi nüüd, kus hädaohud neid igal sammul varitsevad. Et Stasja oli sellele siis tulnud, kui nad lahus olid ...

«Kunagi hiljem,» põikles Endrik, «hakkad sa töölisliikumisest muidugi osa võtma, kui me juba vabalt tegutseme. Hoolitsen siis ise selle eest. Ja kes sinust halba mõtleb? ... On sulle mõni midagi ütelnud?»

Stanislava õlad vajusid alla. Trots asendus kahevahelolekuga. Naine ohkas: «Kas ma siis aru ei saa, et pererahvas minule viltu vaatab! Kiirats käib vahel külas ja mul on alati tunne, et ta mind põlgab, kuigi sõnagi ei ütle. Anna mulle midagi õige väikest teha ... ükskõik mida. Ma tõotan, et sa ei kahetse seda. Ma ei leia kusagil rahu, olen ennast peaaegu põlgama hakanud ...»

Stasja silmad olid märjad. Ta sai aru, et see on ainuke tee, ainuke võimalus Endrikule lähemal olla. Ta tundis viha kõigi vastu, kes tema mehe kõrval seisid ajal, kui ta ise Endriku asukohtagi ei teadnud. Stasja nuttis, püüdmata oma meeleheidet varjata.

Endrik andis Stasjale väikese paki lendlehti ja õpetas: «Peida hästi ära. Pooled anna Hildale levitamiseks, teised jaga ise laiali. Kuid nii, et sind nendega keegi ei taba. Kui aga, siis ütle, et leidsid. Mitte ainustki nime. Siin paljastatakse meie kodanlaste diktatuurivalitsust. Ja ära ennast mitte ühelegi tunda anna!»

Stasja haaras lendlehed, nagu kartes, et Endrik veel viimasel hetkel ümber võib mõelda.

«Arvesta, et sind jälitatakse. Nendesamade lehekeste eest võib kümme aastat saada, kuigi siin on tõde!»

«Ma ei karda!» teatas Stasja. Endriku viimased sõnad isegi meeldisid talle, tõstsid tema silmis saadud ülesande suurust.

39.

Emajõgi ujutas pärmivabriku ümbruse üle ja tänavatel sõideti paatidega. Juba hommikust alates püüdis pritsimeeste lendsalk tööbörsi taga ujuvsilda päästa. Kaldal jälgis sadakond töötut, kas see õnnestub või hakkab sild Peipsile purjetama. Pedja ja teised jõed saatsid tänavu oma veed alla suure hilinemisega. Sada viiskümmend kolm perekonda tegi aga viimaseid etteval-

mistusi Brasiiliasse asumiseks. «Postimees» kirjutas, et mida kaasa võtta ei saa, on juba rahaks tehtud. Et ees ootavad moskiitod, kõrvetav kuumus, džungel, soopalavik, malaaria, kuid inimesi see ei kohuta. Seal saab olema surmavalt raske, aga võõrsil leidub vähemalt tööd, mida siin ei ole.

Udole tegi Bachmanni jaoks nimekirja koostamine tõsist muret, aga kui ta valmis loetelu lõpuks käes hoidis, puhkes ta naerma. Nagu Bachmanni pilkeks seisis esimesena kirjas Endrik Reemet, siis Pälson ja teised põrandaalused, keda kaitsepolitsei niikuinii taga otsis. Paul Tamm... Kirjas oli ka kümmekond kommunisti, kes viimastel aastatel Venemaale välja olid vahetatud. Udo tegi märkuse, et nad on salaja üle piiri tagasi tulnud, kuigi ta sellest midagi ei teadnud. Udole tundus, nagu oleks Endrik ise soovitanud tal sellist nimekirja kokku kombineerida — tarka ja rumalalt naiivset ühteaegu. Kui ta oma töö kokku murdis, koputati uksele — kuidagi imelikult, ei tasa ega valjult. Udo rebis ukse lahti ja nägi enda ees vanameest, kes jalutuskepi, mille otsaga ta äsja oli kopsinud, aeglaselt alla vajuda laskis.

«Mis teil vaja on?» Udo hingas kergemalt. Ta oli kartnud, et tuleb mõni Bachmanni saadik.

«Elab siin Udo Kiirats?» küsiti käheda vanainimese-häälega. «Mul on talle midagi väga tähtsat edasi anda.»

«Tulge sisse,» torises Udo, «ja tehke kähku.»

Vanal polnud aga ruttu. Ta istus, vahtis ringi ja küsis alles siis: «Kas te Reemetit tunnete?»

Udo nõudis kärsitult: «Mis on? Tulete viimaks tema poolt? On midagi juhtunud?»

«Ei midagi erilist,» naeris nüüd Reemet oma loomuliku häälega. Kui Udo toibus, ruttas ta ukse juurde, lukustas selle ja kogeles:

«Tulid ise ja päeva ajal!»

«Nagu näed, pole veel midagi juhtunud. Liigun, olen tervise juures, kuigi näin selles mundris veidi tõbisena. Sinu teate Tamme kohta sain kätte ja võtan arvesse.»

Endrik jälgis sõpra — kui Udo ta enne ära tundis, lõi tema nägu särama, aga nüüd oli see jällegi hall.

«Tulin küsima, kas sul rohkem uudiseid ei olegi kui see Tamm.»

Udo võttis äsja koostatud nimekirja, vabandas, et Bachmann seda kategooriliselt nõuab, ja lausus ebalevalt: «Vaata läbi. Olen sinna ehk midagi sellist pannud, mida ei tohiks.»

Reemet libistas silmad üle paberilehe ja pahvatas naerma: «Oled tõeline jesuiidihing! Nad on su hästi välja koolitanud. Võid selle julgelt käiku lasta! Mida veel uudist on?»

Udol oli alles hiljuti tunne, et ta väga palju teab, nüüd aga olid jäänud järele ainult kahtlused, hirm, et miski on tulemas, millekski valmistutakse ja Endrikule paratamatult hädaoht läheneb.

«Ma ei tea midagi ega kõlba millekski,» raputas Udo pead. «Bachmann ei näita oma kaarte. Aga praegu koostab iga tema nuhk nimekirju ja need pole sellised nagu minu oma. Nad tõmbavad ringi koomale.»

«Seda ma arvasin,» noogutas Endrik. «Selles pole midagi uut.»

«Sõida siit minema,» soovitas Udo tungivalt. «Kas või ajutiselt. Tule hiljem tagasi.»

«Ja siis? Kas sina teed minu eest töö ära?» küsis Endrik pilkavalt. «See pole minu otsustada. Kas sina laseksid jalga, kui asi kriitiliseks läheb?»

Udo ei vastanud.

«Teeksin vist nii nagu... sinagi,» vastas Kiirats mõne aja pärast. Et kõneainet mujale viia, jutustas ta kokkupõrkest ülemaga. Teatas, et on valmis ise põgenema, et Bachmannist lahti saada.

«Ära kiirusta,» soovitas Endrik. «Kui sellest muud kasu ei ole, siis elu näed sa ikkagi. Isa tunneks vist praegu sinu pärast rõõmu ega sõimaks idealistiäbardiks.»

Endrik ei saanud midagi erilist teada, kuid jäi siiski rahule. Ta oli veendunud, et Udo teeb nende heaks kõik, mis võimalik.

Kiirats viis nimekirja ära järgmisel päeval. Bachmann luges, imestas ja küsis: «Kuhu on jäänud punased linnavolikogu saadikud, kes seal oma lõugu lõksutavad? Kas nemad siis Reemeti käske ei täidagi? Ja ametiühingutegelased, kes Reemetiga ühendust peavad?»

«Ainult tähtsusetu puru,» naeratas Kiirats süütult.

«Arvasin, et kaitsepolitseil nende kohta juba andmed on.»

Bachmann neelas alla paar tabletti ja nurises: «Neid nimesid oleksin ma ise ka võinud ritta seada. Näita mulle, kus nad asuvad! Tulid Venemaalt. Kus nad on?»

«Kui teaksin, ei istuks ma siin,» vastas Udo teravalt. «Kas sa kommunistide konspiratiivreegleid ei tunne? Vend käib vennast mööda, aga teineteise asjadest ei tea nad midagi. Isegi Stanislaval pole aimu, kus tema mees asub.»

Ülem ei jäänud rahule, aga Kiirats võis mõni aeg vabamalt hingata. Teinekord, uurides haiguslugu, tabas ta end mõttelt: «Mida Endrik teeb?» Sageli muutus haiglaõhk Udole talumatuks. Nendel puhkudel viskas ta kitli nagisse ja tormas välja, et sihitult piki tänavaid uidata. Võib-olla lootis ta kohata kepiga vanameest.

Nagu Paul Tamm lubas, vormistas ta end tõesti Riigikogu liikmeks. Need, kes nimekirjas temast eespool seisid, olid kas kinni või siis põranda all. Tammele langes au olla saadikuna Riigikogus olude sunnil sülle. Esialgu tõi ta mõlemale poolele pettumuse. Oli istungite vaheaeg. Riigikogu liikme tunnistust vastu võttes kaalutles Tamm, et sõidab veel samal päeval tagasi. Teel Toompealt all-linna tekkisid temas aga kahtlused. Tartus ootavad seltsimehed, nuhid, vangla, niiske kong, hapud silgud. Bachmannile mõeldes jäi Tammel hing kinni: «Mida teha? Reemet ütles, et töölised võtavad varsti võimu üle . . .»

Kui see tõesti varsti sünniks, oleks kõik väga lihtne. Ta võiks siis praegu oma elu tulisemad kõned maha pidada. Oh! Lõpuks oli mees ka kõnelemise selgeks saanud, ainult tal polnud enam millessegi usku. Vähemalt pealinnas tundis värske Riigikogu liige ennast esialgu kindlana. Ümberringi sagisid tundmatud inimesed. Paul sõitis trammi ja voorimehega, tiirutas ümber «Russalka», jalutas Kadriorus ja söötis valget luigepaari. Õhtul käis ta teatris, istus restoranis. Piletid olid küll läbi müüdud, aga temale kui Riigikogu liikmele võimaldati . . . Nii möödusid päevad. Riigikogu kantseleis maksti mitme kuu tasu ette. Rahapabereid lauale lugedes ei jätnud ametnik head võimalust kasutamata ja tähendas irooniliselt: «Välja te seda teenida vist küll ei jõua.»

Värske rahvasaadiku tuju oli nendest sõnadest mõneks ajaks rikutud. Tamme rahulikku elu häirisid aga teisedki asjaolud. Õhtul hämaras tuli tema juurde hotelli keskealine naisterahvas ja palus teda endaga kaasa tulla, et ühe seltsimehega kohtuda.

«Tahtsin ju kõik need päevad ühendust luua,» vabandas Tamm. Tund hiljem kohtus ta oma nördimuseks Pälsoni endaga. Tuba oli madal ja kehvalt valgustatud. Rudolf, käed seljal, kõndis seina äärest seina äärde. Pälsoni kärsitut iseloomu, mis teda naljalt paigal ei lasknud olla, tundis Paul juba Tartu päevilt ja selle üle ta ei imestanud. Aga sõnade üle küll.

«Miks me sind taga peame otsima?» küsis Pälson käredalt. «Kas sa meiega töötada ei taha? Kardad?»

Tamm oli teise ülemuslikust toonist solvatud ja ägestus samuti: «Mina ja — kardan! Kes seda ütles, on valetaja. Olen siin kogu aeg põrandaalustega ühendust tahtnud luua.»

Pälson, veidi rahunenud, küsis läbematult: «Kas Reemet sinuga midagi ühes saatis?»

«Tervitusi . . .» kohmas Tamm. «Käskis öelda, et seni läheb kõik hästi ja lendlehed hakkavad nagu «Postimees» regulaarselt ilmuma.»

«Ja muud midagi?»

«Mida veel?» imestas Tamm.

Pälson süütas paberossi. «Miks sa otsekohe tagasi ei sõitnud?»

«Otsisin ju ühendust,» oli Tamm tige. «Võin juba täna rongile istuda!»

«Istu siis, ja viid kirjandust kaasa.»

«Kaugel te pealinnas olete?» päris Tamm viivu pärast. «Kas võim varsti üle võetakse?»

Pälson muigas: «Kui teisedki sinu moodi töötaksid, võiksid kodanlased oma sulgkottidel aastasadu põõnata.»

See jäi Tamme viimaseks õhtuks pealinnas. Rongis oli tal tunne, et teda jälgitakse. Selja taha peidetud portfell nagu põletas teda. Sihtjaamas tegi keelatud kirjandus veel suuremat muret. Jaama perroonil kutsus

soliidse välimusega mees Tamme kõrvale, näitas «kapo» tunnistust ja lausus kuivalt: «Palun kaasa tulla.»

«Kõik on läbi,» mõtles abitult ringivahtiv Tamm, aga kirjandusekandamit, ainukest süüdistusmaterjali, polnud võimalik kuhugi poetada. Jalad nõtkusid. Portfell muutus üha raskemaks, venitas sõrmi, kiskus küüru ja tegi pea tuimaks. «Läbi! Ikkagi pime kong, läppunud õhk ja mädanenud silgud. Pikad, pikad aastad! Jah, oleks midagi kindlat . . .» arutas Tamm löödult ja manas südames, et jäi Pälsonit kuulama.

Kuid Bachmann tervitas Tamme lahkelt. Surus kätt nagu vanal tuttaval ja pakkus istet. Portfelli vastu ei tundnud ta mingit huvi. Ülem andis isegi mõista, et hoidku selle sisu oma teada. See viis Tamme ahastuse viimase piirini. Eelmisel korral oldi tema vastu range ja ametlik ning hirmutati. Nüüd aga ülem isegi naeratas ja oleks Paul Tamme kui Riigikogu liikme ees nagu suurt lugupidamist tundnud. Tamm pigistas portfelli põlvede vahele, nii et valus hakkas.

«Olete nüüd suur mees,» kiitis Bachmann. «Määrate vist Reemetiga juba homseks kohtumise?»

Tamm tundis, et tal kõrvalestad õhetavad. Süda tagus.

«Kommunistidega on läbi. Võiksime Reemeti tema seltsimeestega juba täna puuri pista,» jätkas ülem Tamme silmitsedes. Kuna ta vastust ei saanud, proovis ta veelgi lahkemalt: «Teinekord tõuseb inimene kõrgele enne langust. Nagu selleks, et ta võiks tunda, kui hirmus on kõrgelt kukkumine.»

«See on minu kohta,» mõtles Tamm.

«Jaa, kuulsuse eest tuleb maksta,» nentis Bachmann. «Varem sa oleksid oma kommunistliku propaganda eest saanud viis aastakest. Praegu ei tule vähem kui viisteist kõne allagi. Kas see meeldib? Kreuks lasti näiteks tänaval maha.»

Tamme nägu virildus: «Teete nalja!»

«Käsi peseb kätt! Kas oleme kokku leppinud?»

«Mida mul teha tuleb?» kähistas Tamm. Küsimus libises üle huulte nagu iseenesest.

«Juhata meid temaga kohtumisele, muud ei midagi. Sinu osast ei saa ükski teada. Ma juba ütlesin, et kom-

munistidega on niikuinii läbi, ja sina . . . Kuul on odav.»

Tamm tuikus kabinetist välja. Samal päeval otsustas ta Stanislava üles otsida. Viimast ei olnud aga kodus ning ta koputas majaperemehe uksele, kus ta varemgi oli käinud. Hilda avas ja jäi teda uudistavalt silmitsema.

«Kus Stanislava on?»

«Tule sisse!» Hilda lükkas ukse pärani. «Stasja on linnas.»

Tamm teadis, et pärast kaitsepolitseist väljumist jälgis teda nuhipaar siiani. Külaline istus kummipuu kõrvale, huuled kramplikult kokku pigistatud. Ta ei osanud akna all seisvale Hildale midagi öelda.

«Mis sinuga on?» umbusaldas Hilda.

«Käisin Tallinnas. Istun ju Riigikogus.»

«Istu ükskõik mis kogus,» pahandas Hilda, «aga kummipuud ma sul ära näppida ei luba!»

Tamm vahtis maha ja talle näis, nagu jälgiksid nuhid teda ka põrandalaudade vahelt.

«Oled sa pärast Tallinna Reemetiga kohtunud?» uuris Hilda.

«See tuleb . . . Kardan, et see on varsti käes!» pomises Tamm.

«Mida sa kardad?» imestas Hilda. «Kas Endrikut? Ära ta sind ju ei söö.»

«Sa ei tea!» Tamm lõi käega ja tõusis. Nuhid ootasid tänaval. Järgnevatel tundidel jõudis ta veendumusele, et nad ta kinni võtavad, kui kaitsepolitsei ülema lootused nurjuvad.

Meliine tuli hilisõhtul ja hoovipoolsest uksest. Nüüd istus ta Tamme toas ja kuulas tolle katkendlikku juttu Tallinnas-käigust. Lõpuks päris ta kärsitult:

«Kas tahad tööle hakata või laveerid edasi? Pistad Riigikogu liikme tasu tasku ja näitad meile pikka nina.» Need sõnad kõlasid Meliine suust võõralt, isegi koomiliselt. Siin oleks nagu range tütar oma pehmeloomulist isa noominud. Reemet oli käskinud seda kahevahel olevat inimest otseselt rünnata. Küsida nii, ja olenevalt vastusest temaga edasi rääkida.

Tamm solvus. «Miks sa mulle peale käratad?»

«Seda küsivad seltsimehed, kes sinule lootusi on pannud.»

«Muidugi tööle!» Tamm uskus praegu isegi, et nii see on. «Ma poleks muidu ju Riigikokku sõitnudki.»

«Siis lähed homme hommikul seitsme ajal Riia maantee kaudu linnast välja. Vaata, et sa mõnel nuhil sabas sörkida ei lase,» hoiatas Meliine karmilt.

Uks plõksatas kinni. Koridorist kostsid kaugenevad sammud. Tamm seisis keset tuba, käed tahtetult rippu. «Peaks järele jooksma,» mõtles ta. Jalad ei kuulanud aga sõna.

Otse maantee kõrval kasvas saareke põõsaid. Ümberringi olid kahel pool põllud. Meliine jalutas piki maanteed ootavalt linna poole. Kell oli juba seitse, aga sealtpoolt polnud kedagi tulemas. Talumees, piimaanumad vankripäras, loksutas linna sõita, noorik kihutas kuhugi jalgrattal.

Jalutaja vaatas tagasi. Reemetil olid Petserist sõitnud seltsimehega ilmselt juba jutud aetud, sest ta seisis üksinda pooliti põõsa varjus ja tõmbas suitsu. Üliõpilasmüts ja tume vihmamantel sobisid talle päris hästi. Siis tuli eemalt Paul Tamm. Mees hingeldas. Ta silmad haarasid ahnelt ümbrust, kui ta Meliine juurde jõudis ja päris: «Kus ta on?»

Meliine viipas põõsaste poole. Sidepidaja jäi oma postile. Ta nägi, kuidas Reemet Tammega maanteekraavi pervele istus. Linna poolt ei olnud kedagi tulemas ja valvepost liikus aeglaselt tagasi. «Mida nad rääkima peaksid?» tekkis tahtmatult küsimus. «Teinekord on Endrik ehk liiga usaldav. Kes on ise hea, kaldub ka teistest seda arvama.»

Samas sündis midagi kummalist. Ootamatult hüppas Tamm püsti, osutas põllu poole ja kähistas, silmades hirm: «Nemad! Nad tulevad haarama!»

Piki põlluvahelist teed ruttasid siiapoole relvastatud mehed. Kasutades maastikku, olid nad päris lähedale jõudnud. Kui Tamm üles hüppas, pistsid nad jooksu ja karjusid relvadega vehkides: «Seis! Käed üles! Laseme! . . .»

Pikemalt kaalutlemata hakkas Reemet koos Tammega üle tee rukkipõllu poole jooksma. «Kas nad jõuavad

end rukkisse peita?» tardus Meliine paigale. Esimene tagaajaja tulistas, siis teine. Meliine nägi vaid, et Reemet tervena kõrgesse rukkisse kadus. Alles nüüd tulid talle meelde põue peidetud kirjad, mida Endrik veel täna palus seltsimeestele ära viia. Rukkiväli oli tagaajajate poolt ära lõigatud. Ta hakkas jooksma üle kartulipõllu. Nüüd märgati ka teda. Ta oli lagedal ja pääsemiseks oli nii vähe lootusi. Kaks, kes Meliinet taga ajasid, jõudsid üha lähemale. Ei võinud enam sekunditki kaotada. Ta viskus vagude vahele pikali, tõmbas põuest kirjad ja kaapis nendele kohedat mulda peale.

«Käed üles!» käsutati rämedalt. Kaugemal aga tulistati jälle.

Meliine tõusis üles, kloppis seelikult mulda ja küsis pahaselt: «Mida te minust tahate?»

«Hakake aga astuma — preili kommunist!»

Tulistamine lakkas. «Ei tea, kas ära pääses, raip!» sihiti silmadega rukkipõllu poole. Kirjad jäid mulla alla. Poolel linnateel sõitis neile vastu kaitsepolitsei masin, kus istusid Bachmann ja tema abi. Meliine paigutati autosse. Ülemal oli ääretult mõru ilme.

«Kuhu jäi Reemet?» küsis Bachmann Meliinelt ülekuulamisel ähvardavalt, nagu kavatseks lüüa.

«Oi härra, kus siis teda seal oli?!» imestas ülekuulatav suuril silmil. «Seal oli ainult taluperemehe poeg, kes mind tüdrukuks lubas kaubelda.»

«Kumb?»

«Üliõpilane muidugi!»

«Mis ta nimi oli?»

«Või ta seda ütles.»

«Miks te minema jooksite?»

«Arvasin, et röövlid püssidega tulevad.»

Bachmann jäi mõneks hetkeks mõttesse. Juttu taluperemehe pojast ülem muidugi ei uskunud. Talle oli aga selgusetu, millist osa see tüdruk põrandaaluste hulgas mängib. Viha tegi ka see, et Paul Tamm Reemetiga koos jalga laskis. Oli andnud neile umbkaudse kohtumiskoha, kuna ta täpset ei teadvat. Kõige otsustavamal hetkel ütlesid mehikese närvid üles. Aga näo tegi Bachmann niisuguse, nagu usuks ta Meliinet. Õhtupoolikul laskis ta Kiiratsi kutsuda, viis selle kongi ukse taha ja nõudis:

«Vaata läbi augu, aga hoolega!»

Kiirats oli taoliseks kohtumiseks ette valmistunud. Riia maantee haarangust ta juba teadis. Laskmine maanteel oli haiglasse hästi kuulda. Akendest paistis ära, kuidas inimesed jooksid ja üks naine kartulipõllul kinni võeti. Varsti teadsid kõik, et püüti Reemetit, kuid ei saadud kätte. Nüüd nägi Kiirats läbi ukseluugi naril istuvat neidu. Ilmselt on see Endriku sidepidaja. On ta vapper või kardab?

«Noh, mida sa ütled?» uudishimutses Bachmann. «Tundsid selle linnukese ära?»

«Ma ei taipa, miks sa selle lapsukese puuri pistsid,» kehitas Udo imestunult õlgu.

Nad tõmbusid kaugemale. «Miks! Ta oli Riia maanteel. Ajas lollust, et üliõpilast mängiv Reemet pidanud teda taluteenijaks palkama.» Ülem oli siiralt pahane ja Udos järjekordselt pettunud.

Kiirats naeris. «Võib-olla oligi mõni perepoeg. Halbade plaanidega sell, kes võõraid nähes minema putkas. Kas sa nägid, et Reemet ise oli? Kas mõni ta ära tundis?»

Bachmann tahtis Tammest rääkida, kuid vaikis targu. Kiirats tõendas, et kui neiu tuligi kohtama, polnud tal kindlasti aimugi, kellega, sest Reemet nii kogenematuid juba ei usaldaks.

Järgmisel päeval lasti Meliine lahti. Bachmann soovitas, et ta oma peremehe võimalikult varsti üles leiaks. Õhtuhämaruses ruttas neiu mööda kõrvalisi teeradu linnast välja, et kartulipõllule jäänud kirjad üles otsida ja määratud kohtadesse edasi toimetada. Ta ei unustanud hetkekski, et teda pärast haarangut võidakse valve all hoida.

40.

Rukkipõld oli kaugele selja taha jäänud ja põgenejat varjas nüüd lepavõsa. Endrik jooksis ikka veel. Oksad peksid nägu ja kriimustasid käsi, kuid valu ta ei tundnud. Metsatukas jäi ta lõpuks seisma. Ümberringi polnud midagi kuulda. Mantlihõlmast leidis Endrik paar auku. Ülalpool põlve oli kuul nahka kriimustanud. Põgenik vajus mättale, et mõni hetkki puhata.

Oli see viga, et ta Tammega kohtus? Kas nuhid teadsid, et nad Tamme sabas temani jõuavad? Kuidas teadis Tamm hädakisa tõsta? Mis sai Meliinest ja kirjadest?

Linna jõudis Reemet hoopis teisest kandist. Ja nii imelik kui see oligi, leidis ta end kesköö l Kiiratsi ukse taga kella helistamas. Kui Kiirats ukse avas ja Endrik tema näol siirast heameelt nägi, leidis ta, et siiatulekuga õigesti tegi.

Kiirats pani Reemeti istuma, pakkus talle ergutuseks kohvi ja oli rõõmus, et seekord oma külalist tõesti aidata saab. Ootamata Endrikult küsimusi, jutustas Udo haiglasse kostnud paukudest, Meliinest ja ütles lõpuks: «Ma ootasin sind. Kõige täbaramas olukorras oleme me ikka teineteist üles otsinud!»

«Ja arvad, et nad Meliine lahti lasevad?» ei uskunud Endrik. «Äkki piinavad?» Reemet oli selle päeva jooksul kõhnaks jäänud. Silmadesse oli tekkinud võõras läige.

«Ta võib juba vaba olla. Sinu peibutuslinnuks muidugi. Nende tuntud võte.»

«Ja Tamm?»

«Too siga ju reetiski sind!» pahvatas Udo. «Käis mitmel korral kaitsepolitseis! Temaga poleks tohtinud kohtuda.»

Endrik jäi mõttesse. Tal oli Meliinest kahju. Temas peaküsimus õieti seisneski. Neiu peab esialgu kõigest kõrvale jääma, aga kes teda asendaks? Udo?

Ruumi tekkinud vaikus mõjus ängistavalt.

«Kas sa veel usud, et leidub rohtu, mis sinu demokraatiat parandaks?» küsis Endrik.

«Tahan end poliitikast täielikult lahti rabelda,» vastas Udo.

«Bachmannist?»

«Temast kõigepealt. Sinu pärast ma polegi seal ehk viimast sõna öelnud. Sõida minema ja ma teen seda!»

«Mida sa Tammega teeksid?»

«Saadaksin vist kuuli kerre! Ta on äraandja! Selliste pärast ongi meie elu nahas.»

Kiirats tõi lauale, mis käepärast oli. Pärast sööki tegi Udo ettepaneku: «Jääksid selleks ööks ehk siia?»

Endrik keeldus. «Ära mind valesti mõista. Magaksin

siin kindlamini kui mujal. Pean seltsimeestele teatama, et kõik on korras.»

«Kuidas ma sind aidata saaksin?»

Endrik naeris: «Tahtsid ju poliitikast lahti saada! Kui aga nii, pea Bachmannil silma peal, tule välja mõne käreda kõnega . . . Kui midagi avastad, saada sõna nagu viimasel korral.»

Udo jäi nõusse. Kui nad ukse juures seisid, lausus ta tõsiselt:

«Mul on tunne, et nuhkidel polnud ainult Tamm välja mängida. Ülem hoiab niite enda käes ja tal on vist veel midagi tagavaraks.»

«Mitte midagi tehes võib põranda all ennast surmatunnini varjata,» kordas Reemet Anveldi ja Rästase sõnu. «Demokraadid ei saa töölisklassi ilma sõjariistadeta valitseda, aga me teeme nende võimule varsti lõpu!»

Kiirats ei vaielnud vastu ja pakkus ennast saatma.

«Tule,» nõustus Endrik.

«Mõtlen vahel, et inimesed on viimseni hullumeelsed kiskjad,» ütles Udo, kui nad tänavale olid jõudnud.

«Tuleb aeg, kus seadus paneb inimese kiskjaloomusele vitsad peale. See on suur töö ja kestab vist palju aastaid. Selleks ongi vaja tööliste võimu. See on võti inimkonna õnne jaoks!» Reemet kõneles sõbralikult ja imestas, et Udo talle seekord raginal vastu ei hakanud.

Pimedal tänaval kaikusid vaid kahe mehe sammud.

«Kas sina ise ei tahagi elada, et ainult tulevastele põlvedele mõtled?»

«Ma ju elan,» vastas Endrik.

Tänavanurgal jätsid nad lõplikult hüvasti.

Endrik piiras oma viimast elukohta hulga aega. Ta läks sisse alles siis, kui oli veendunud, et õhk on tõesti puhas. Korteriperemees istus treipingi ees, aga ei töötanud.

«Kas mind otsimas käidi?» kirjutas Endrik paberile.

«Siin olen ma istunud ja oodanud,» lausus vana. «Mõtlesin, kas tuledki enam.»

«Miks nii?» luges vana ja selgitas: «Eided teadsid rääkida, et linna taga püütud kommuniste!»

«Ja muud midagi?»

«Olevat kinni võetud.»

Reemet hakkas asju pakkima. Vastu hommikut oli ta juba uues konspiratiivkorteris.

Sel korral asus Endrik Tähtvere pargi lähedusse — kingsepp Pihla juurde. Pihla naine oli varem mitmel korral nende pool käinud, kuna nad Stasjaga sobisid. Võis arvata, et nad nüüdki veel kokku saavad. Endrikule see eriti ei meeldinud.

Teises ruumis ei sahisenud nüüd enam laastud põrandal, seal kopsiti saapaid. Endrik istus enamiku aega kirjutusmasina taga. Haarangust oli möödunud juba nädal. Meliinega polnud ta veel kohtunud. Uus sidepidaja teab praegust konspiratiivkorterit, ent võib siia tulla ainult siis, kui teda kutsutakse.

Eile kohtus Endrik seltsimeestega. Paul Tamm oli tõesti jäljetult kadunud. Nagu kuulda, otsis ka kaitsepolitsei teda taga. Viimasel nädalal olid kolme vabrikusse tekkinud võitlusgrupid. Kiirats, nagu ta Reemetile lubas, korraldas tõesti avaliku miitingu, kus ta kodanlasi õelalt salvas, ja lõpetas kõne loosungiga: «Elagu töölisklassi diktatuur inimeste tulevase õnne nimel!»

Kaitsepolitseile tehti etteheiteid, et sellised koosolekud ikka veel võivad toimuda. Siis kuulutasid mitmed tööstused välja streigi. Ei nõutud ainult palga tõstmist, vaid ka suletud töölislehtede ilmumahakkamist, töölisorganisatsioonidesse koondumise vabadust . . . Linnas levitati lendlehti. Revolutsiooniline meeleolu tõusis. Fašismiohust rääkisid nüüd juba isegi sotsialistid. Endrik töötas palavikuliselt. Tal oli kogu aeg tunne, et kuhugi hilineb. Partei Keskkomitee nõudis, et ta iga oma sammu kaaluks ja oleks ettevaatlik. Ühe kirja lõpus tähendas Anvelt kiitva irooniaga: «Paistab, et sa tahad meist siin ette jõuda!»

Sidepidaja Ida oli viimastel päevadel kuidagi näost ära vajunud.

«Sul on raske?» muretses Endrik. «Oled sa haige?»

«Und ei ole, ja süda on vahel nii rahutust täis.»

«Oled ehk midagi kahtlast märganud?»

«Mitte kõige vähematki. Kes mind üldse tähelegi paneb!»

«Puhka rohkem,» soovitas Endrik ja kaalus mõttes, kellest võiks Idale abiline saada.

Pihla naine tõi õhtupoolikul linnast uudiseid. Ta käinud Stasjat vaatamas. Too tahtvat sagedamini Endrikut näha. Viimase siinolekust ei olevat ta aga ainustki sõna öelnud. Reemet hammustas endale huulde ja päris järsult: «Kas sind siia mõni ei jälginud?»

«Kes? Käisin turul ja...» Pihla jutustas, kus ta oli olnud, ja imestas: «Kas nuhkidel tähtsamat teha ei ole kui minu sabas jõlkuda!»

Endrik otsustas juba täna öösel kuskile uude kohta üle kolida. Kingsepa juures käis liiga palju rahvast. Elu oli siin niigi rahutu, ja pealegi see uudishimulik ning lobisemishimuline perenaine... Kui teda siiski jälgiti!

Kingsepp Pihla hakkas teises toas kopsima. Endrik proovis samuti töötada, aga asi ei edenenud. Aeg venis.

Korraga..". Mis see oli? Keegi vist kobistas akna taga? Reemet tahtis kardina vahelt õue piiluda, kui kuulis, et välisuksest rüsinal sisse tormati. Uksed paukusid, kostis valjusid hääli. Reemet kergitas kardinat — akna taga seisid relvastatud mehed.

«Neetud!...» Kui inimene iseenda tapjaks saada ei tahtnud, oli mõttetu vastu panna. Juba sihtisid ukselt tema poole mitu revolvrisuud.

41.

Teda valvati eeluurimisvanglas kui kõige kallimat varandust. Kui ta kohale toimetati, öeldi talle, et see olevat maja kõige parem kong. Polnud ehk vajadustki, aga varsti pandi ahi küdema. Valvur tõi õlgedega täidetud magamiskoti, teki, isegi padja ja pöördus teenistusvalmilt värske vangi poole.

«Kästi küsida, kas on erilisi soove. Ehk söögipoolist?»

«Kas mind vangimajja või mõnda hotellituppa pisteti?»

Valvur niheles teise terava vaate all ja selgitas: «Mind hüütakse Augustiks, August Nöps. Bachmann määras mind eraldi teie teenistusse ja mul on au...»

Reemet otsustas komöödiaga kaasa lüüa: «Soove? Laske mind otsekohe välja. Varem või hiljem sünnib see niikuinii.»

«Ma küsin mõistlikke soove.»

«Kas mõned veel kinni võeti?» See oli küsimus, mis talle praegu kõige suuremat muret tegi.

«Ei või öelda. Võib-olla käsite kirjutusmaterjaliga varustada? Võin selle logu asemele isegi tugevate jalgadega laua muretseda. Minu teada ei antud seltsimehele õhtusöögiks aega.»

Reemet pööras valvurile selja ja hakkas läbi trellide välja vahtima.

Küsimused, aina uued küsimused... Oli see tõesti ainult rumal sissekukkumine tolle perenaise pärast või... jällegi reetmine? Endrikul oli ütlemata raske kahtlustada neid, keda ta oli usaldanud. Ja Meliine? Võtsid nad ta uuesti kinni? Kas Stasja teab?... Väljas oli veider ilm — päike paistis ja vihma sadas. Aastatega siledaks hõõrutud munakivid läikisid tuhmilt. Valvurid hoidsid end räästa varju. Endrik proovis läbi jämedate trellide akent avada, ent raamid olid tugevate kruvidega kinni. Ta kopsis seintele signaale, kuid nendele ei vastatud. Naabruses polnud vist kedagi.

Kui Reemet eeluurimisvanglasse oli paigutatud, tundis kaitsepolitsei ülem Bachmann suurt kergendust. Ta ajas kodus habeme maha, einetas, puhkas mõne tunni ning läks alles siis vanglasse. Valvur Nöps, kelle Bachmann isiklikult Reemeti jaoks välja oli valinud ja põhjalikult instrueerinud, ruttas talle teenistusvalmilt koridori vastu ja kandis ette: «Kõik on korras, härra ülem. Seisab akna all ja vahib tänavale.» Seejuures oli Nöpsil tunne, et ta on taas «Kuld Lõvi» kelner nagu mõne aasta eest.

«Tahtis ta midagi?»

«Seda, et ma ta välja laseksin.»

«Kirja kirjutada ei tahtnud?»

«Juhtisin tähelepanu, aga tegi, nagu poleks kuulnudki.»

«Ah isegi tähelepanu juhtisid!» krimpsutas ülem halvakspanevalt nina. «On vaja usaldus võita! Et ta sulle salajasi kirju edasiviimiseks annaks.»

Ülem seisis kongiuksel. Üle tema lihava näo libises pettumusevari. Ta lootis näha, kuidas tähtis vang närviliselt piki kongi tammub, sõrmi naksutab või nariveerel istub, pea käte vahel. Vang oli aga hoopis naril pikali ja magas. Ülem ja Nöps kuulsid isegi tasast

norinat. Valvur raputas magajat ja Endrik avas silmad. Oma külalised ära tundnud, ajas ta end püsti ja osutas pilkavalt taburetile: «Kahjuks pole mul paremat istet pakkuda.» Praeguses olukorras tundus muretu toon kõige targem.

Bachmann saatis valvuri ära, puhastas taskurätikuga nina ja istus. «Tahtsin kõik need tüütavad kuud teiega ühe mehejutu maha ajada. Polnud aga täpset aadressi. Kartsin isegi, et kaotan enne kokkusaamist oma nii armsa koha.»

«Selle kaotate ükskord niikuinii!»

Bachmann irvitas. «Kas mäletate oma kõnet Riigikogus, kus nõudsite kaitsepolitsei viivitamatut likvideerimist? Ennustasite meile peatset kadu. Aga näete, kuidas läks. Suur rahvajuht istub ise pigis. Ja kus on elektritoolid, kumminuiad? On teil keegi konte väänanud? Kütsime isegi ahju soojaks, kuigi väljas just külm ei ole.» Kõneleja raputas etteheitvalt pead ja vaatas ringi. «Päris kultuurne elamine, mis? Reemeti jutu järgi tuleb aga välja, et meil sünnivad õudsemad lood kui «Pariisi timukate saladustes». Olete neid joonealuseid «Postimehest» ehk lugenud?

Meil tuleb nüüd mõneski asjas kokku leppida,» jätkas ülem kurjemalt. «Me teame rohkem, kui Reemet arvata võib. Esiteks räägi meile ülestõusust! Nimed! Kus on relvalaod? Sul tuleb anda põrandaaluste aadressid. Kellega peeti sõjaväeosades ühendust? Luban, et käitume kõigiga humaanselt.» Viimast sõna rõhutas ülem eriti. «Tean, et sa ei taha meile midagi ütelda. Kui sa ülés ei tunnista, on meil varuks häid vahendeid. Minu asemel tulevad teised ülekuulajad ja need sind juba hellitama ei hakka.» Ülem viitas seinale. «Nad riputavad su konksu otsa ja silitavad veidi. See peaks sulle teada olema, ise Riigikogus rääkisid. Mäng on läbi ja nüüd tuleb aru anda. Nad teevad su sodiks, nii et lihane ema ka ära ei tunne. Parem tunnista juba niisama.»

Bachmann võttis demonstratiivselt taskuraamatu ja pliiatsi ning jäi ootama. Endrik vaikis. Tal oli tunne, nagu oleks piinamisega juba algust tehtud. Nüüd teadis ta vaid seda, et kui tal pääseda õnnestuks, tegutseks ta põrandaalusena hoopis teisiti ega satuks iialgi Bachmanni küüsi.

«Kes olid esimesed abilised?» Ülema teritatud pliiats joonistas paberile hästi kätteõpitud ilukirjas: «Endrik Reemeti tunnistus.»

«Kõik nälgijad.»

«Kellega sa Riia maanteel kohtusid?»

«Ei tasu vaeva.»

«Meil on peale konksu otsa riputamise ka teisi vahendeid. Arvad, et sulle kohtus ainult mõned aastad mõistetakse? Et pole kaitseseisukorda, pole paragrahve, mis võlla viiksid? Siis me esitame süüdistuse salakuulamises... sõja ajal. See tähendab kindlat silmust. Ilusat kanepist köit ümber kaela.»

«Salakuulamine! Seda ma pole isegi oma naise järel teinud! See on ju narrus,» naeris Reemet ülemale näkku.

«Me jätame selle asja mängust välja, kui sa mõistlik oled. Sinu vandeseltslased on meil niikuinii arvel. Paul Tamm kadus ise ära, aga ta jutustas meile mõndagi. Paljude teiste käest, keda sa usaldasid nagu iseennast, on ka andmeid saadud. Olgem avameelsed. Sul on ainult kaks võimalust.»

Kõrge lae all põles elektripirn. Bachmanni pilgud luurasid vangi, otsisid tema näolt kohmetust, hirmu... Kaitsepolitsei ülem polnud pikkade kuude jooksul nii otsekoheselt rääkinud nagu nüüd. Küsimuses oli Einbundiga juba varem kokku lepitud ja see oli ka tema järglase poolt kinnitamist leidnud. Seni oli puudunud vaid Reemet. Bachmanni pahameeleks vastas vang üleolevalt:

«Viletsalt välja mõeldud ja paremini te ei mõistagi. Töölisliikumist olen ma juhtinud, ja mõistke kohut, kui ainult saate!»

«Ja see on kõik?»

«Kõik!»

«Seda me veel näeme,» pomises ülem ja ruttas kongist välja. Koridoris oodanud ametnikkudele ütles ta: «Minge ja pange ta kõnelema. Iga sõna, mis ta ütleb, üles kirjutada!» Teist laadi ülekuulamise tunnistajaks ülem ei jäänud.

Reemet seisis harkisjalu, käed rusikasse pigistatud, ja vaatas kongi astunud uute vaenlaste poole. Tema ilmest võis lugeda trotsi ja sisemist üleolekut. Politseinik

Karv ei suutnud vangi pilku välja kannatada, pöördus kõrvale ja käsutas pahaselt abilisi: «Hakake peale, mida te ootate!»

See oli teistele võõras. Karv oli ju harilikult esimene, kes vangide kallal oma kunsti proovida armastas. Kaaslased ei liigutanud end.

«Noh, riputage ta üles,» käratas Karv ja müksas esimest.

«Ärge kartke, ma ei löö teid,» salvas Endrik.

«Virutage talle, või hakkab veel lõugu lõksutama!» Karv hüppas vangi juurde. Endrik ootas hoopi, kuid seda ei järgnenud. Enne kui Bachmann piinamisest rääkis, oli ta arvanud, et ei pea vastu. Kuid nüüd ta teadis, et ei karda. «See ei ole midagi,» kinnitas ta endale. Ta tasub nendele kõige paremini kätte, kui üle tema huulte ainustki oiet ei tule. On tähtsamaid asju kui tema valu. Endrik tundis, et temast haarati, käed kinni seoti, need seejärel üles kisti ja ta konksu otsa riputati.

«Tunnista!» Käsutaja toon ei olnud kuigi kindel. «Tunnista üles... kas meile sinu piinamist tarvis on!» Ei, see polnud Karv, kes rääkis.

«Kohtus ma tunnistan,» vastas Endrik, nagu toimuks praegu kõige tavalisem vestlus. Tema igapäevane toon tegigi ülesande täitmise raskeks. Nad oleksid tahtnud, et Reemet neid praegu kõige ropema sõimuga üle oleks valanud.

«Tunnista, või muidu...!»

Endrik vaikis.

«Oled vahva küll,» irvitas Karv. «Poisid, ta peab meid nannipunnideks! Vaatame, kui kange mehega meil siis tegemist on.»

«Nüüd nad alustavadki,» mõtles Endrik ja tundis samas teravat lööki vastu nägu. Enam ei küsitud midagi. Üle näo nirises midagi sooja. Seda tegi Karva äraproovitud nuut. Löök järgnes löögile. Reemet vaatas oma piinajate poole, kuid ei näinud neid. Kong kõikus üles ja alla. «Vere nägemine teeb nad metsikuks,» mõtles Endrik. Nad väänasid tal jalgu. Reemet püüdis mõelda millelegi muule. Nuut ei olnud siiski nii hull kui jalgade väänamine. Ta pigistas läbi hammaste: «Ärge endale ainult liiga tehke!»

Kolm piinajat ägestusid. Nad olid oma pühaks ülesandeks teinud pigistada vangilt välja kas või üksainus oie, murda või mõneks hetkekski tema vaprus. Vang tundis, et on juba üleni märg. Ta kuulis kolme mehe ähkimist. Valus oli kogu aeg. Reemetile näis, et on möödunud terve igavik, et see on isegi hea, et nad on kolmekesi, siis lõpeb kõik ehk kiiremini.

«Sa veel irvitad!» kuulis ta Karva vanduvat.

«Kas ma tõesti irvitan?» imestas Reemet. Edasi ei mäletanud ta enam midagi.

Kui ka tunni möödudes polnud kedagi nähtavale ilmunud, käsutas Bachmann valvurit, et too järele vaataks, kuidas ülekuulamine edeneb. Mõne aja pärast kanti talle ette: «Vang on seinalt maha võetud. Toibutavad.»

«Kuidas... toibutavad?» Ülem ruttas ise kohale.

Reemet lamas naril. Vangi ninast ja suust nirises verd, kõrv oli katki rebitud, riided narmendasid. Karv kallas talle näkku külma vett.

«Kas tunnistas?»

«Ei sõnagi.»

«Tuleb teha kultuursemat valu,» ühmas ülem. «Et iga minut ei minestaks!»

Endrik tegi silmad aeglaselt lahti. Alguses ta nagu ei mõistnud, kus viibib. Ta vahtis klaasistunud silmadega Bachmannile otsa ja ütles siis selgesti ning rõhuga: «Kuulutan välja näljastreigi. Kuni piinamine ja ülekuulamine lõpetatakse.»

«Tunnista üles!»

«Ei, on näljastreik!»

«Siis jätkub tants homme samas vaimus,» ähvardas Bachmann. Vang ei vastanud.

Endrik jäeti üksinda. Liigutada oli valus. Ta lebas vaikselt. Vahetevahel avati ukseluuk ja sinna ilmus valvuri silm. Hilisõhtul ajas Endrik end kuidagi jalgadele, ei suutnud aga sammugi astuda ja langes asemele tagasi. Et näljastreiki piinavamaks muuta, saatis Bachmann toiduks paremaid palasid. Kuid vang tühjendas nõud mustusepange. Jah, seda tä juba suutis. Ta pidi suutma.

Reemeti tabamine oli signaaliks teistele operatsioonidele. Viimases konspiratiivkorteris — Pihlad viidi ära otsekohe pärast Endrikut — oli nuhkidel lõks üles seatud. Meliinele toodi sõna, et Reemet tahab temaga kiiresti kokku saada. Paberilipakas, kus see seisis, oli rullikeeratuna lukuauku pistetud. Hilisõhtul jalutas Meliine linnas sihitult ringi. Kui ta oli veendunud, et teda ei jälgita, ruttas ta Tähtvere puutreppidest üles ja hulkus veidi pargis. Südames pesitses ärevus. Kutse oli nii imelik. Lõpuks võitis Meliine kahtlused ja koputas, nagu kokku lepitud. Uks paisati otsekohe pärani.

Sealt jõllitas Meliinele vastu tuttav nägu Riia maanteelt. Pilkav irvitaja kummardas: «Teil on arenenud kohusetunne, neiu! Lubage tunnustust avaldada!» Elektrilambi hele valgus pimestas Meliine silmad. Ta viidi tuppa.

Meliine ei tundnud nuhkide ees hirmu ja otsustas, et ei küsi neilt mitte midagi. See ei muudaks nagunii olukorda. Tema ilmumisest konspiratiivkorterisse tehti järeldus, et ta Reemeti usaldusalusena pidi tähtsaid ülesandeid täitma.

Nüüd oli valvur Nöps ettevaatlikum. Ta pani toidunõud lauale, vaatas nariveerele toetuvat vangi ja teatas: «Sain härra Bachmanni käest kõvasti võtta.»

Endrik ei vaadanud üles ega vastanud. Toidulõhn pani kõhu korisema ja tõi sülje suhu. Väikseimgi liigutus tekitas valu.

«Bachmann sõimas, nagu oleksin mina näljastreigi kuulutanud,» jätkas Nöps. «Ütles, et mina vastutavat.» Valvur ootas.

«Viige tagasi, muidu rändab see eilsesse kohta!» Alguses oli olnud kõige raskem. Toiduga harjunud kõhus lausa näris. Endrik tahtis nagu eile toidu pange visata, aga valvur hüppas vahele: «Olge ometi inimene! Bachmann ei salli seda näljastreiki.»

«See on väga hea,» noogutas Endrik. Valvuri teade tegi talle tõesti rõõmu. Tark ülem oli valinud oma usaldusmeheks rumala alama.

Valvur istus laua taha, rüüpas lurinal kohvi ja pures

juustuleiba. Reemet heitis narile ja keeras sööjale selja. Varsti algab vist jällegi ülekuulamine.

«Ta ei söönud mitte midagi,» teatas Nöps vanglasse ilmunud Bachmannile.

«Elab vanast rasvast,» mühatas ülem, aga tema tuju oli taas rikutud. Alles alustati, kui juba tekkisid ebameeldivused. Näljastreik! Kui Bachmann kongi astus, raputas ta etteheitvalt pead.

«Niisiis võtsid seda streiki ikka tõsiselt? Sa ei pea kaua vastu, aga mis parata! Ma tulin küsima, kas tunnistad üles või jätkame eilsel viisil. Aga võib ka mehisemalt.»

«Kas õpetasid Karvale, kuidas kultuurne valu välja näeb?»

«Jäta tembutamine! See, ausõna, ei aita sind.»

«Nõuan inimlikku kohtlemist!»

«Niisiis eilne!»

Reemeti nägu kahvatas, aga ta ei lausunud sõnagi, kui ülem oma abilisi kutsuma läks.

Kui vangi käed seoti, ei tundnud ta eilset valu. Täna peksti eriliste nuutidega ja Karv nõudis kogu aeg: «Tunnista!»

Endrik surus hambad kõvasti kokku. Ta püüdis ka nüüd kramplikult teistele asjadele mõelda. Vahel läks see isegi korda. Talle meenus millegipärast sidepidaja Vares, kes teda Pälsoniga kohtuma oli viinud. «Kas nad ikka veel mööda maad ringi liiguvad? Nad olid ehk teel minu juurde?» Üks piinaja haaras vangil käelabast ja mõttelõng katkes. Silmade ees keerlesid tulesõõrid.

Nad lahkusid ka sel korral tühjalt. Sama kordus ka kolmandal päeval. Endrik ei söönud. Piinamised ei kestnud nüüd küll enam kaua. Ta kaotas teadvuse juba minuti pärast. Bachmannile oli aga tähtis, mida Reemet teadis. Nii et vang pidi elama. Vangi «korralekutsumiseks» otsis ülem teisi vahendeid.

Äratus oli juba toimunud ja magamisõled põrandalt nurka hunnikusse pühitud. Meliine nõelus akna all kleidivarrukat, kuid tegi seda vastumeelselt ja nõel jäi mitmel korral õhku peatuma. Murelikult, aga ühtlasi pahaselt tunnistas ta enda kõrval kükitavat kogu. «Stanislava nukrutseb ja kaebab asjata. Nagu see aitaks!»

Pistnud nõela kleidi rinnaesisele, istus ta kaaslase kõrvale. «Ega sa siis üksi ole,» püüdis Meliine teist julgustada. «Oleme veel viletsamaid päevi näinud!»

«Lasevad varsti välja,» toetas teda Tatjana Pihla.

Stasja poleks nagu kuulnud. Valvur avas kongiukse ja käsutas: «Stanislava Reemet, kongist välja!»

Bachmann ootas teda. Ülem käitus tõelise kavalerina. Pakkus tooli, võttis kasutusele kõige mahedama tooni ja sõbralikuma ilme ning tarvitas valitud sõnu nagu peenes seltskonnas. Ta taipas otsekohe, milline on vangi hingeline seisund. See sobis tema kavatsustega suurepäraselt.

«Lasksin teid kutsuda, sest Endrik Reemet on hukkumas.» Ülema toon oli osavõtlik. «Teie poiss on laste varjupaika viidud, aga mees teeb näljastreiki. Veel päev, ja teda ei ole enam.» Bachmann tegi õhus paljutähendava viipe: Ta oli tõesti kurb. Reemeti protsess tähendab tema Bachmanni kuulsust, tõusu ametiredelil või koguni autasu, kindlasti aga lugupidamist sõprade poolt. Lõpuks on see kõik soovituseks pangale uue laenu saamiseks.

Leidmata sõnu, vahtis Stanislava hirmunult ülemat.

«Proovige teda mõjutada, te ju suudate seda. Kui ta näeb teid nutmas... Teie saate talle mõistuse pähe panna. Ta lõpetagu oma näljastreik ja tunnistagu kõik üles.»

Stanislava noogutas. Ta oli valmis tegema kõik, mis tema võimuses. Ta viiks Endriku vanglast kätel välja. Kunagi see mees päästis tema, nüüd tahab Stanislava teda päästa. Kui ta vaid suudaks!

Mõni aeg hiljem seisis Stanislava Endriku kongi ukse taga ja talle tundus, et valvur võtmega liiga kaua kohmitseb.

«Tehke, mis saate,» sosistas Bachmann ja pigistas Stasjat küünarnukist. «Kõige tähtsam on, et ta üles tunnistaks.»

Endrik mõtles, et see on näljast. Juba eile ja üleeile virvendas silme ees. «Ma jampsin. See ei või ju tema olla!»

Ta tõmbas peopesaga aeglaselt üle silmade, pigistas need kinni ja tegi taas lahti. Kuid Stasja seisis endiselt kongis.

«Endrik, oled sa haige?»

See on tõesti Stasja hääl!

Reemet tundis, kuidas talle külm käsi otsaesisele vajutati, ning kuulis tema sõnu: «Mis nad sinuga on teinud?»

«Ei midagi,» vastas haige. «Ainult huule lõid lõhki, väänasid käsi, peksid nuutidega... Täna tahtis valvur kõrva ära rebida... Et ma ei söö... Et ma nendele siin kokkuhoidu teen.» Endrik püüdis naeratada, aga see ei õnnestunud. Ukseluuk lükati lahti, sealt piilusid Bachmanni uudishimulikud silmad.

«Endrik!» Stasja laskus nari ette põlvili. «Mis nad sinuga on teinud? Miks? Endrik, sa ei tohi neil lasta nii teha!» Naine nuuksus.

Lamaja taipas alles nüüd, et kõik on tõsi. Stasja on tema juures. Ta ei jampsi ega näe seda unes.

«Kuidas sa siia said?» imestas mees. «Kuidas nad sind minu juurde lasksid? Käisid viimaks Bachmanni juures palumas?»

Stasja ei teadnud, kas rääkida tõtt või valetada. Endrikul pole ilmselt aimu ei tema ega teiste saatusest.

Lamaja ootas. Nähtamatutest allikatest voolas soontesse uut jõudu. Ta tahtis korraga kõigest teada, võimalikult palju, võimalikult kiiresti. Stasja nuuksus ega saanud sõnagi suust. Reemeti silmad libisesid üle naise vappuva selja ning jäid peatuma ukseluugil. See oli irvakil, selle tagant kostis sosinat. Ja ta taipas, miks Stasja praegu siin on.

«Stasja, kas sind toodi minu juurde?» küsis ta ärevalt ja silitas naise ikka veel võbisevat selga. «Ära nuta, polé vaja! Räägi ometi! Kas Bachmann saatis ja sa üldse ei käinudki teda palumas?»

«Ma... ma olen kah vang!»

«Oled vang!» Endrik võttis oma jõuvarud kokku ja tõusis istukile. «Nad võtsid sinu ka kinni! Aga miks?»

«Ma ei tea. Nad küsivad teisi, kes sinuga läbi käisid. Ja kapi otsast leiti lendlehti!»

Reemet jahmus. Sõrmeotsi oleks nagu nõeltega torgitud. «Kas sa neid siis laiali ei jaganudki?»

«Mõned jäid... nagu mälestuseks.» Stasjale tuli meelde Bachmanni hoiatus. «Nad ütlevad, et sa ei söö... Et tahad ennast surnuks näljutada. Kallis,

sul on jõudu vaja! Sa ei tohi! Kas sa kellestki ei hooli? Minust? Alekseist ja kõigist teistest?»

«Nad piinavad ... Sellepärast! Mida sa teistest tead?» Endrik haaras naisel käsivarrest. «Ütle, mida sa teistest tead!»

«Nad ütlevad ... Nad ütlevad, et pead näljastreigi lõpetama. Nad ütlevad, et sa pead tugev olema ... väga tugev!» See tuli Stasjal ettekavatsematult, aga nüüd oli ta rahul, et just nii läks.

«Kes teised, kes nad on? Ütle!»

«Meliine! Ta nõuab kogu aeg, et ma vapper oleksin ja sind ei häbistaks. Kui ma nutsin, noomis ta ja ütles, et revolutsionääri naisele pisarad ei kõlba. Ma ei tohtivat nendele timukatele rõõmu teha.»

Meliine! Muidugi ka Meliine.

«Ja veel?»

«Pihla naine.»

«Seda võis arvata. Aga veel?»

«Seal on mitu noort tüdrukut ... Nad ütlevad, et sa hoiaksid ennast ja ... saadavad tervitusi.» Stasja mõtles endamisi: «Nad oleksid seda kindlasti teinud, kui oleksid teadnud, et mind siia tuuakse.»

«Milleks nemad! Kas neile minust veel vähe oli!»

«Luba mulle, et sa sööd! Anna mulle sõna!» palus Stasja.

«Kuhu Aleksei jäi?»

«Bachmann ütles, et viidi kasvatusmajja.» Stasja silmad ólid udused.

«Ja nad saatsid mulle tervitusi. Kuidas seal on? Kas nad ...»

«Nad on rahulikud ja laulavad ... tasakesi.»

Kongi astus valvur, ühes käes aurav supikauss ja teises leivakäntsakas. Ta pani toidu sõnagi lausumata taburetile ja lahkus.

«Söö, Endrik,» sundis naine tasakesi.

«Nad tõid sinu selleks siia, et ma streigi lõpetaksin. Et nad piinamist võiksid jätkata. Ma ei saa!» Reemet raputas pead. «Jah, enne ma ei saa, kuni nad piinamise lõpetavad. Ma ei räägi neile midagi. Ütle Meliinele ja teistele, et nad vaprad oleksid. Ärge minu pärast muretsege. Ma nõuan ainult inimlikku kohtlemist.»

Stasja silmad olid kuivad. Ta nägi nüüd meest jällegi selgesti. Võib-olla paremini kui kunagi varem. Endrik oli endine, aga siiski hoopis teine. Mitte selles ei olnud asi, et ta nälgimisest otsa oli jäänud. Stasja südamesse tõusis senitundmatu uhkus. Ta ei mõelnud enam, et mees kindlasti ja otsekohe sööma peaks, vaid sellele, et Endrikul on praegu õigus. Et Bachmann ja need teised peavad talle järele andma. Nii talitama, nagu tema nõuab. Et Endrik on tugev. Palju suurem, võimsam ja targem kui need, kes teda kinni hoiavad. Ja see ei tähenda midagi, et ta on vang.

«Stasja!»

«Mis on?»

«Stasja, võta supp ja leib ning viska pange. See on seal nurgas.»

Stasja tundis, et ta jalad nõtkuvad. Käed värisesid, kui ta supikausi ja leiva võttis. Need nagu kõrvetasid. Ja siis oli kõik ämbris. Nurgast valgus üle kongi haisu ja Stasja mõtles: «Kui nad lubaksid siin veidi koristada, laseksid kas või päeva temaga koos olla!»

«Stasja!» Endrik sai aru, et nüüd võidakse nad iga hetk lahutada, ja kiirustas: «Stasja, ütle mulle, oled sa minu peale pahane? Kas sa kahetsed, oled sa vihane, et sind kinni pandi?»

«Ei, nüüd ma ei ole ... See oli alguses.» Stasja oli nagu palavikus. «Jah, see oli päris alguses, kui mind kinni pandi ... Ka siis veel, kui Bachmann siia saatis. Nüüd ma enam ei ole. Ma olen ju sinuga. Ka siis, kui mind ära viiakse ja ...»

Valvur tuligi sisse.

«Vii tervitusi!» Reemet ei uskunud, et ta suudab nii kõvasti rääkida. «Tervita Meliinet ja teisi!»

Stasja puikles vastu, kuid valvur tõukas naise uksest välja.

42.

Oli neljas näljastreigi päev. Pealinnast kohalesõitnud uurija lahkus niisama tühjalt. Streikija lamas naril ega rääkinud mitte kellegagi. Bachmanni tabamisrõõm oli jäägitult hajunud. Isegi minister tundis lõpuks huvi näljastreigi põhjuste vastu. Ja kui ülem teda asja-

käigust oli informeerinud, öeldi talle, et uurimist tuleb jätkata ilma suurema lärmita.

«Sind ei riputata enam konksu otsa ja ela oma kongis, kuidas tahad,» teatas Bachmann oma vangile. «Väga halb sinule, et sa üles ei tunnistanud. Aga nüüd pole seda enam vajagi. Teame kõik, teie hulgas oli ka mõistlikke inimesi.» Ja lisas tähendusrikkalt: «Tahtsin sind päästa, ise oled süüdi, kui see mul korda ei läinud.»

Hommikul tervitasid lamajat Nöpsi pilves nägu ja pahane porin: «Said, mida tahtsid!» Talle visati peotäis koorega kartuleid, paar silku ja viilakas leiba. Laual seisis topsik leige veega. «Minu koer ei nuusutakski seda,» kinnitas valvur.

Reemet hammustas tükkhaaval jahedat kartulit. Toit oli lahja, kuid pärast nälgimist tuli siiski ettevaatlik olla. Lõunaks anti kapsaleent. Õhtu eel ta juba tõusis, et kongi aknast linnatulede süttimist jälgida. Ta ei mõelnud seejuures midagi erilist, aga südamesse tekkis soe tunne, et linn elab. Elu peatada on võimatu.

Järgmisel päeval teatas Nöps: «Pane oma seitse asja kokku! Lähed Jaani tänava türmi.»

Üleviimisest ei tulnud lähematel tundidel siiski midagi välja. See sündis alles kesköö. Linn oli vaikne. Kümmekond saatevalvurit ümbritses vangi tiheda ringina ja nende vahelt polnud võimalik midagi ega kedagi näha. Isegi mõlemal pool kõnniteel kaasalonkivaid kaitsepolitseinikke mitte. Endrik oli nõrk, komistas tihti ja kõrvades kohises imelikult.

Vangla ülema abi Lipping silmitses Endrikut peremehepilguga. «Siin on teie julgeolek palju paremini tagatud ja pole ka mingisuguseid ahvatlusi,» teatas ta vangile varjamatu pilkega.

Lipping oli teda juba hommikust alates oodanud. Oli kaalutlenud nii ja teisiti ning lõpuks otsustanud vangi kolmandale korrusele paigutada. Kaks elukutselist murdvarast ja röövmõrtsukas viidi mujale. Kui plats puhas oli, kontrollis Lipping kongi isiklikult üle. Ronis redeliga kõrge akna juurde ja kopsis vasaraga trellipulki, logistas ukselukkude ja riividega ning laskis need üle õlitada. Kong seisis teistest eraldi. Siin hoiti kõige suuremaid ja kardetavamaid kurjategijaid.

Neli meetrit lai, kuus meetrit pikk. Mitu nari, ja tema on üksinda. Aken asub kõrgel lae all. Jämedad trellid ja sealpool trelle läbipaistmatu klaas. Isegi siis, kui aknalauale saaks ronida, ei näeks ta ikkagi välja. Ei näe tänaval liikuvaid inimesi ega linnatulesid, ajalehepoisse ega Jaani kirikut oma nelinurkse torniga, mille ümber hakid alalõpmata lendavad. Õhk on kongis umbne. Lagi ja seinad kohati seenetanud.

Endrik aimas, et siin algab veel raskem ajajärk ja tal tuleb valvel olla. Lipping oli tuntud kui salakaval ja julm inimene. Ta saadab poliitiliste vangide juurde provokaatoreid, laseb neid ilma põhjuseta kartsa paigutada. Naisvangide kallal tarvitab ta vägivalda, omastab väärtuslikuma osa järelesaadetud pakkidest.

Mõnel ööl hüppas Endrik äkitselt narilt üles. Talle viirastus, et kõik algas, et töölisklass on relvad haaranud ja kodanlaste võim on kukutatud. Seal väljas on vist Pälson oma poistega? Ta kuulis ennist ju tema ja paljude teiste hääli! Isegi laskmist! — Ei. Ümberringi oli rõhuv vaikus.

Ainult ukseluugist piilus vahetevahel silmapaar. «Mida nad kardavad? Et ma end üles poon? Või läbi mõne prao minema auran?»

Raekoja kell lõi kaks. Kellalöögid kostsid siia nagu paljude kilomeetrite tagant.

Bachmann andis vangile mõista, et on tema vastu igasuguse huvi kaotanud. Ta ei näidanud end pikkade nädalate kestel. Lõpuks ilmus Endriku kongi elektrik, samuti vang, juhtmeid korrastama.

«Kas sa midagi välja saata ei taha?» küsis too sosinal. «Minu vend oli kunagi kah punane. Läks üle piiri Venemaale.»

«Kes sind saatis, Bachmann või Lipping?» küsis Endrik tõsiselt, samuti sosinal.

Elektrik surus käe rinnale, aga see tundus liialt kunstlik. «Tahan puhtast südamest kaasa aidata.»

«Ütle Lippingule, et manööver oli liiga kohmakas.»

Elektrik pistis tangid tasku ja kinnitas: «Sa kahetsed seda, jumala eest kahetsed! Teist niisugust võimalust juba ei tule.»

Ettepanek oli ahvatlev, aga Endrikule oli selge, mida siin karta tuleb.

Kiirats tundis end järjest halvemini. Vahel talle koguni paistis, nagu oleks ta Endriku arreteerimises süüdi. Kui ta kaitsepolitseid oleks rohkem silmas pidanud . . . Mõnda aega töötas Udo kõikeunustava innuga. Siis helistas Bachmann ühel päeval haiglasse ja nõudis, et Kiirats õhtul tema juurest läbi tuleks. Milles asi seisab, seda ta lähemalt ei öelnud. Kiirats aimas, et midagi head pole oodata — ülema toon oli liiga magus ning süütu. Udo polnud Bachmanni häält kaua aega kuulnud, seda vastumeelsem see nüüd oli.

Teel kaitsepolitseisse kinnitas Udo endale, et ta enam ainustki ülesannet vastu ei võta. Bachmann raputas pikalt ja soojalt ta kätt ning küsis naeratades:

«Noh, ütle nüüd ausalt, kas Udo Kiirats on oma palga välja teeninud?»

«Kunagi oli meil umbes sellestsamast juttu,» vastas Udo jahedalt, aga valvsalt.

«Võib-olla oli,» nõustus Bachmann. «Aga seekord on küsimus tõsisem. Sa ju tunned seda meie Reemetit. Nagu sa tead, on tema protsess ettevalmistamisel.»

«See ei puutu enam minusse!»

Kaitsepolitsei ülem pahvis õhku suitsurõngaid ja jätkas: «Meil on Reemeti protsessis usaldatavat tunnistajat vaja. Ma rõhutan — usaldatavat. Sellist poissi, kes asja ära ei rikuks ja keda kõik usuksid. Võib-olla sa tead, et Endrik Reemet oli sõja ajal Venemaa salakuulaja?»

Udo nagu visati püsti. «Salakuulaja? Mitte kunagi! Ma ei tea sellest midagi, absoluutselt mitte vähimatki. Sa valetad!» Udo kummardus üle laua, valmis Bachmannile kallale tormama.

«See ei ole tähtis, et sina ei teadnud. Meie teame seda paremini.» Bachmann naksutas keelt. «Ütled kohtus, et ta sulle sellest ise rääkis. Et toimetasid korra tema salakuulamismaterjalid Tallinna ja andsid üle andmed Põdderi diviisi isikulise koosseisu ja relvastuse kohta. Ainuüksi sellest faktist piisab. Ütled, et said alles hiljem teada ja kahetsesid.»

Kiiratsi käed värisesid. Bachmann tõusis laua tagant püsti: «See ei tähenda sulle midagi. Me oleme hästi maksnud, ja saad veel. Sinu sõber ja kaitseingel Einbund ütles, et tuled sellega hiilgavalt toime.»

«On ta purjus?» mõtles Udo ja tundis, et lämbub. «Milleks selline süüdistus?»

Bachmann laksatas peopesadega lauaplaadile. «Sul pole teist võimalust. Hakkad tunnistajaks. Arvesta, et Einbund on meiega.»

Nüüd taipas Udo juba, milleks tema tunnistust kohtus vaja on.

«Asi ei seisne ainult salakuulamises,» lisas Bachmann. «Tartu kommunistid valmistusid ju tema juhtimisel meie vabariiki kukutama — relvadega!»

«Tean,» nõustus Kiirats ja mõtles: «Bachmann kaotaks oma koha . . . Üheks ministriks saaks vist Reemet, siis Pälson, vanglas istuvad Veimer ja Sassi . . . Nad pole sugugi halvad inimesed.»

«Niisiis ma kannan sinu tunnistuse protokolli?» küsis Bachmann resoluutselt.

Kiirats aga vaikis. Bachmann purustas ta . . . Kiirats on näinud, kui kaugele nende võim ulatub. Aga minna tunnistama seda, millest ta ise midagi ei tea ja mis on ilmne vale! Ja veel oma sõbra vastu! Udo polnud siiski nii suurt alatust oodanud. Isegi tol korral, kui politseiohvitser teda peksis, polnud ta nii löödud kui praegu.

«Kuidas siis jääb?» käis Bachmann kangekaelselt peale.

«Mitte kunagi! Otsi mõni teine!»

Ja Kiirats tormas minema.

See oli piinav õhtu. Udole meenusid jutuajamised Endrikuga . . . Aga Bachmann paneb mõne teise valet vanduma ja sõber saadetakse surma . . . Kiirats polnud kaitsepolitsei ülemat veel kunagi nii vihanud nagu nüüd. Ja see valekaebuste sepitseja kaitseb Eesti vabariiki ja tema demokraatiat! On siis demokraatia sellise näoga? Ja Einbund, kui talle Bachmanni alatusest rääkida? See vist lihtsalt naeraks ja ütleks: «Sa oled demokraat, vabariigi huvides pead tunnistuse andma.»

Midagi erilist mõtlemata hakkas Kiirats revolvrit puhastama. Villase lapiga, millega harilikult saapaid nühkis, hõõrus ta ka padrunid läikima. Bachmannilt saadud relvaga polnud ta veel kordagi lasknud. Järgmisel õhtul lonkis Udo nagu juhuslikult Bachmanni

maja lähedal. Ka ülejärgmisel õhtul hulkus ta samas kohas. Nüüd ta juba teadis, miks. Bachmann oli päeval ta uuesti välja kutsunud. Seekord ta karjus Kiiratsi peale.

«Minu tunnistust ei usuks mitte keegi,» väitis Kiirats ja pistis käe tasku, kus oli relv. See rahustas. Ainult see rahustaski.

«Kohus usub.»

«Aga rahvas?»

«Rahvas on loll ja usub samuti. Ja kui mõni ei usu, ei lähe see meile korda.»

Ei lähe korda! Kiirats luusis nüüd jällegi kaitsepolitsei ülema maja juures. Pimeda hoovi kaudu pääseb kergesti teise tänavasse. Või siiski, kas ei tuleks enne Tallinna sõita ja Einbundiga rääkida? Kiirats peitis end väravatühemikku. Piki tänavat lähenes inimene. Kogult Bachmanni sarnane, aga mitte tema.

«Kui siit,» mõtles Udo, «kas mind nähtaks?»

Ta oli kõik üksikasjaliselt järele mõelnud. Kahel õhtul läks Bachmann oma lühikeste raskete sammudega temast puutumatuna mööda. Kas ta aimas, et keegi värava taga seisab? Kolmandal õhtul jäi politseiülem kümmekonna meetri kaugusel seisma ja süütas paberossi. Üle tee läks keegi. Kiirats ei hoolinud sellest ja tulistas. Üks, siis veel kaks lasku järjest. Kiirats nägi, kuidas Bachmann kätt ette sirutades põlvili kukkus.

Udo ei mäletanud, kuidas ta koju jõudis. Toas vajus ta voodisse. Talle oli ükskõik, kas teda taga aeti ja kas kinnivõtjad praegu tuppa tormavad või mitte.

Hommikul läks Udo taas haiglasse. Ta leidis, et nii on kõige parem. Ta vajas tegevust, et lahti saada rõhuvatest mõtetest. «Ta on surnud,» kinnitas ta endale. Seda suurem oli Udo ehmatus, kui haigla vanemõde talle saladuskatte all sosistas, et hommikune ringkäik palatites täna hilineb, sest peaarst oli kesköösl käinud kaitsepolitsei ülemat opereerimas.

«Kas Bachmann siis ... Kas ta elab?» Puudus vähe ja ta oleks end vanemõele peaaegu reetnud.

Hiljem ütles peaarst, et Bachmann oleks vist isegi kuulipildujavalangule vastu pidanud. Kiirats kahetses, et tervet magasini selle mehe peale ei tühjendanud.

Protsessiks oli kõik valmis. Kuid seda lükati päevast päeva edasi ja ainult vähesed teadsid, et kaitsepolitsei peatunnistaja lebas haavatuna voodis.

43.

Hommikul tõi kaitsepolitsei ülema abi Saag kongi paksu kausta ja teatas: «Tõin süüdistusakti. Tuleb viimane vaatus. Homme algab «Bürgermusses» sinu ja teiste protsess.»

«Hästi,» vastas Endrik.

«Arvasite, et kui Bachmanni enne protsessi looja karja saadate, et siis pääsete!» Saag naeris väljakutsuvalt. «Aga ei õnnestunud, vennikesed!» Ta oli kindel, et politseiülema tulistamine on Reemetiga seotud, ja püüdis teda nüüd ärritada. Et teine aga sellele ei reageerinud, mängis Saag välja oma trumbi.

«Nagu sa aktist veenduda võid, mõistetakse sind kõigi reeglite kohaselt surma!»

Alles siis, kui Reemet oli veendunud, et keegi teda läbi luugi ei jälgi, tõusis ta. Paljaste jalgade puudutus vastu külma tsementpõrandat oleks nagu värskendanud.

«Surma!» Ta haaras süüdistusakti ja hakkas kaante vahele köidetud lehti pöörama. Kas siis Bachmanni ähvardus peaks tõeks osutuma?

Masinakirjaread olid tihedalt üksteise alla lükitud. «... Endrik Reemet kadus, kui teda otsese riigivastase tegevuse pärast taheti kohtuvõimude kätte anda. Ta ei olnud üle piiri põgenenud nagu mitmed tema mõttevennad, vaid jätkas tegevust põranda all. Saades kirjalikke juhtnööre Tallinnast, astus ta ühendusse ...» Ei, see pole see. «... Hecht tunnistab, et Reemet värvanud ta sõja ajal salakuulajaks ...» Kust nad selle Hechti välja kaevasid? Tema pole teda aastaid näinud. Ja kas ta tõesti valet hakkab vanduma? Seda nad siis sepitsesidki kõik need kuud!

Talle meenus, kuidas nad Hechtiga diviisi intendantuuris teenisid. Hecht tahtis nii väga sõita polku varustust viima. Tol korral nende lähenemine õieti alguse saigi. Ta andis Hechtile lendlehti Tartu tagavarapataljonis sündinud veretöö kohta, kus oli juttu ka rahust

ja sõja lõpetamisest. Kas neid tõlgendataksegi salakuulamisena!

Silmad valutasid ja peas tuikas tuimalt, kuid und ei tulnud. Mida Stasja ja Meliine mõtlevad? Kas neile ka süüdistusaktid kätte anti?

Luuk lükati lahti ja päriti: «Kas sa ennast pügada tahad?»

«Kuidas pügada?» ei taibanud Reemet.

«Lähed ju varsti «Bürgermussesse» peole,» meenutas valvur.

«Tule ja püga,» nõustus Endrik. Kui valvur hakkas tal lõuga seebitama, päris Reemet: «Kas sa ise sellele tulid?»

«Ise ikka,» nõustuti. «Surmaminejad mulle meeldivad. Sellest kongist on kümneid püssi ette läinud.» Valvur välgutas silmavalgeid. «Kui nad sulle mõned aastad mõistaksid, ma poleks habet ajama tulnud.»

Töö tehti suure hoolega. Valgeks läinud kongiaknast võis Endrik kindlalt järeldada, et päike on äsja tõusnud.

«Tee ruttu seal!» manitseti ukse tagant, kuid hoogusattunud valvur ei osutanud sellele tähelepanu. Ta jutustas, kuidas siit inimesed surma olid läinud, manas virisejaid ja kiitis julgeid, kes püstipäi oma saatuse vastu võtsid.

Viimaks pani ta oma asjad kokku, kahmas põrandalt peoga juukseid ja tähendas: «Mul on need kuvääride eraldi. Ka poodute nööri, aga meie rahvas ei oska sellest suuremat lugu pidada.»

Endrik oli söömise vaevalt lõpetanud, kui ilmus Saag. «Läki! Siruta nüüd käed ette!»

Saag pani Endriku käed kärmelt raudu ja pistis taburetil lebanud süüdistusakti talle pihku.

«Misjaoks see?»

«On käsk. Las rahvas näeb, et me süüdistust ei varjanud ja et sa kohtusse ettevalmistatult tuled.»

Kui Reemet vangla õue viidi, olid teised juba kahekaupa üles rivistatud. Ta silmitses oma kaaslasi ahne uudishimu ja tähelepanuga, nagu oleks tahtnud välja uurida, mida keegi neist praegu mõtleb ja tunneb. Mõned vaatasid maha, paljudega kohtusid tema pilgud. Endrik nägi, et Meliine oli täis trotsi ja iseteadvust.

Stasja nägu oli rahulik, ainult ebaloomulikult kahvatu. Endrik naeratas neile julgustavalt. Valvurid tõukasid ta rivi ette ja vanglaülem, hääle puhtaks köhinud, kamandas: «Valvel! Esimesel põgenemiskatsel antakse tina! Selge?»

Vanglaväravad avanesid. Reemet läks kõige ees. Nii kaugele kui ta nägi, olid tänavad inimesi täis. Vangide rivi ümbritses sõdurite ahelik, aheliku taga seisid paljastatud mõõkadega ratsanikud, siis vangivalvurid. Kaitseliitlased ajasid laiali kõrvaltänavatelt pealesuruvaid inimesi. Seal karjuti, ähvardati, politsei vedas kuhugi vastupuiklevat noormeest. Reemetile tundus, et nende kohtumõistjad olid valmistunud tõeliseks lahinguks. Kardeti vist, et rahvas tormab saatjatele kallale ja vabastab vangid.

Kohtupidamise hoone oli samuti sõjaväe poolt sisse piiratud. Endrik pandi saalis teistest eraldi, tema jaoks olid määratud erivalvurid. Need olid tõsised ja valvsad. Äärest ääreni inimesi täis saalis oli juba nüüd palav. Sisse lasti vaid lubadega.

Reemet otsis teiste süüaluste hulgast Hechti. Ka tema istus teistest eraldi.

«Mitte tagasi vahtida!» sisistas valvur.

Kohus ilmus üles näitelavale ja... etendus võis alata.

Lõug rinnale toetatud, nägu mõtlik, vahtis kohtu eesistuja enda ette lauale. Sumisevale publikule ja teistele kaasistujatele ei pööranud ta vähimatki tähelepanu. Ohvitser nõudis saalilt rahu.

Kaebealused kutsuti üksteise järel ette ja neile esitati harilikud küsimused: nimi, elukoht, sünniaasta, haridus, kas kohtu poolt karistatud, abielus või vallaline, lapsed ja nende vanus, tegevusala. Hecht vaatas maha ja vastas küsimustele mehhaaniliselt.

«Kui ma temaga vaid mõne sõna saaksin rääkida,» mõtles Reemet, «võtaks ta oma tunnistuse tagasi. Ja kodanlased jääksid rumalasse olukorda.» Samas tekkis tal hirm Stasja pärast. «Kas ta suudab kindlaks jääda?... Homme pasundavad protsessist kõik ajalehed.» Ent Stasja käitus kohtulaua ees vabalt ja julgelt, nagu ta polekski vang.

Reemet kutsuti ette kõige viimasena. Kui ta küsimus-

tele vastas, libisesid ta silmad üle saali ja seal nägi ta . . . Kiiratsit. Udo istus teises reas. Nende pilgud kohtusid ja Udo noogutas, nagu tahtnuks midagi öelda. Viimaks oligi Udo see, kes enne protsessi proovis Bachmanni looja karja saata? See oleks väga tema moodi.

Algas pika süüdistusakti ettelugemine. Endrik oleks tahtnud, et otsekohe algaks süüdistuste arutamine. Siis selgub, palju neist järele jääb! Kohtul paistis aga aega küllalt olevat. Akti ettelugemine kestis hulk tunde. Hall tangusupp toodi vangidele kohtusaali järele. Pärast lõunavaheaega jätkati süüdistuse ettelugemist kuni õhtuni. Kaugemale ei jõutudki.

Kui Endrik oma kaaslaste eesotsas vanglasse tagasi viidi, oli tänavatel veel rohkem rahvast kui hommikul. Kolonni ümbritses saatjate ahelik. Ratsanikud traavisid edasi-tagasi, surudes inimesi kaugemale. Sama kordus teisel hommikul, kui vange uueks kohtupäevaks «Bürgermussesse» toodi. «Kaotate selle protsessi,» mõtles Reemet. «Kaotate sellest hoolimata, missugune otsus meile määratakse!»

Täna kutsuti Reemet kohtulaua ette esimesena. Nüüd maksis süüdistusaktis toodud järjekord. Kolmes reas istuvad vangid muutusid elavamaks.

«Kas tunnistate end süüdi maksva riigikorra kukutamise ja proletariaadi diktatuuri maksmapanemise katses? Kommunistliku kihutustöö tegemises, lööksalkade organiseerimises ja sõjariistus mässu õhutamises?» Kohtu eesistuja trummeldas sõrmedega lauale. Selle asemel et vastata, pööras Reemet ootamatult kohtule selja. Ta libistas silmad üle saali ja jäi siis oma seltsimehi vaatama.

«Ümber pöörd!» käratas eesistuja. Valvurid haarasid süüalusest kinni ja talutasid ta kohtulauale lähemale.

«Mina end kodanliku klassikohtu ees milleski süüdi ei tunnista!»

«Ja see on kõik?»

«Kõik!»

Eesistuja püüdis rahulikuks jääda. Ta esitas süüdistuse salakuulamise kohta. «Kas siin saalis tõesti peaks leiduma inimene, kes seda usub?» mõtles Endrik.

«Kas tunnistate end süüdi?»

«Ei tunnista! See on August Hechti ja Tartu kaitsepolitsei provokatsioon! See on Bachmanni väljamõeldis. Sõja ajal polnud ma veel kommunist. Oletada võib minu kohta teab mida.» Endrik kõrgendas häält ja lisas vihaga: «Selline süüdistus on kõige häbematum viis töörahva esindajaid kaelakohtu alla viia!»

«Ma hoiatan sõna «häbematu» tarvitamise pärast!» katkestas eesistuja kõnelejat.

Kuid Reemet oli juba lõpetanud. Nüüd kutsuti Hecht kohtulaua ette.

«Kas tegelesite Reemeti ülesandel salakuulamisega ja andsite talle andmeid üle?»

Vaikus.

«Võtate ülekuulamisel antud tunnistuse omaks?» jätkas eesistuja.

Endrik ei suutnud seda väljapressimist kauem taluda. «Hecht!» hõikas ta oma kohalt. «Kas lendlehtede levitamine pärast tagavarapataljoni mõrtsukatööd oli salakuulamine? Ütle!»

«Jah, osaliselt . . .» hakkas Hecht kogelema. «Osaliselt ma tunnistan ja . . . Ta andis mulle selle eest raha. Ma ei teadnud, milleks ta neid andmeid vajab. Saime hästi läbi . . .»

Kartes, et tunnistaja võib oma jutuga veel rohkem viltu minna, käskis eesistuja Hechtil lõpetada. Kõik olevat niigi selge. Saalis tekkis rahulolematu kahin.

«Valetab! See oli provokaatori tunnistus!»

Kui Endrik hilisõhtul oma kongi tagasi saadeti, oli ta rahulik. Pärast õhtusööki võttis ta paberi ja kirjutas vennale üksikasjalise kirja. Järgmisel hommikul algas tunnistajate ülekuulamine. Saagi jutt oli putrav, täis vastuolusid.

Endrik pöördus kohtu eesistuja poole: «Kas võib tunnistajale mõned küsimused esitada?» Eesistujal ei jäänud muud üle kui lubada.

«Tunnistaja Saag rääkis siin mingitest šifreeritud kirjadest, mis dešifreeriti. Kas võib küsida, kuidas see toimus?»

Saag tegi, nagu poleks tal midagi küsimuse vastu: «Võti avastati, sest mõned laused olid ka harilikus kirjas.»

Endrik palus endale kirja näidata ja veendus, et see ei olnud üldse tema oma. Ta polnud ainsaski šifreeri-

tud kirjas harilikke tähti kasutanud. Saagi eesmärk oli ilmne. Endrik pöördus laua taga istuva eksperdi poole: «Kas teie tegite kindlaks, et see kiri on minu koostatud? Võib-olla on see mõne teise kirjutatud?»

«Kindlaks ma ei teinud, et see just Reemeti kirjutatud on,» pöördus ekspert kohtu poole. «See võib ka mõne teise kirjutatud olla. Seda ma seletasin ka kohtuuurijale.»

Saag näris huuli.

«Ja milleks on teil vaja dešifreerimist rõhutada,» küsis Reemet Saagilt, «kui kinnitasite, et kaitsepolitseil olid süüpingis istujad teada ja ta neid juba ammugi jälgis?»

«Sellele ma keeldun vastamast,» protesteeris Saag.

«Kas võin küsida, kellelt sai kaitsepolitsei teateid, et ma kavatsen Riia maanteel jalutuskäigu teha?» Oli vähe lootust, et Saag talle seda ütleb.

Hetke kahelnud, surus politseiülema abi läbi hammaste: «See oli Paul Tamm!»

Kohus oli segaduses. Eesistuja raputas laitvalt pead, saal sumises ja Saag sai aru, et oli esinenud väga rumalalt.

Järgmise päeva «Postimees» kurtis, et õigeid süüdistusmaterjale ei ole, protsess edeneb halvasti.

Kuuendal' protsessipäeval nägi Endrik, et tunnistajate pinki oli ilmunud ka Bachmann. Kaitsepolitsei ülem oli sundinud end tulema peamiselt selleks, et aidata protsessi paremasse vormi viia. Prokurör olevat eelmisel ööl restoranis raevunult tähendanud: «Kui nii edasi läheb, pean ma Reemetile ja tema jüngritele vabadust nõudma!» Ja nii nagu ta pärast mehist konjakijoomist oli, jalad nõrgad ja peas mitu puuda patriotismi rohkem kui harilikult, sõitis ta Bachmanni poole ja kamandas pehme keelega: «Maast lahti, vennas, isamaa on hädaohus!»

Bachmann ilmuski nüüd isamaad päästma. Kõik käigud olid hästi järele mõeldud, ja kui ta tunnistajana sõna võttis, uskus ta ka ise, et see, mida räägib, on puhas kuld. Reemet arvas, et Bachmann valab oma viha välja, end unustab ja paljastab. Kuid ülema jutt oli tasakaalukas. Tundus, nagu oleks tal kahju igaühest, kelle vastu ta praegu tunnistama peab.

Kohtu eesistuja ja prokurör jäid uue tunnistaja esinemisega rahule. Ajakirjanike suled liikusid kiiremini. Lehed kirjutasid, et pärast Bachmanni kohtusaali ilmumist oli õhk nagu puhtamaks muutunud. Et varem oli paljude suhtes kõik segane, nüüd aga selge.

Seitsmes kohtupäev — asitõendite avaldamine.

Kaheksandal — poolte vaidlused ja prokuröri kõne. Reemet teadis, mida ta prokurörilt oodata võib, kuid võpatas siiski, kui viimane pärast väikest pausi lause lõpetas: «... nõuan Endrik Reemetile surmanuhtlust!» Järgnes teiste nimede loetelu: Meliinele nõuti eluaegset sunnitööd, Stasjale viit aastat...

Anti viimane sõna, Reemetile esimesena. Saalis polnud nende kaheksa kohtupäeva jooksul veel nii umbne olnud. Prokurör pühkis taskurätikuga oma higist otsaesist. Kohtu eesistuja, muidu nii korrektne, hakkas närviliselt pabereid lehitsema.

Reemet alustas rahulikult. Salakuulamises süüdistati teda vaid seetõttu, et nad võiksid talle surmaotsuse määrata. See oli kõige häbematum kaitsepolitsei väljamõeldis. Käesoleva protsessiga katsutakse muda loopida kogu töölisliikumisele... Otsustavail momentidel, kui on mängus kogu rahva saatus, astuvad alati esimestena välja kommunistid. Olge valvel, inimesed! Kodanlased on oma võimu hoidmiseks kõigeks võimelised!

Prokurör oli muutunud ärevaks ja kohtu eesistuja hoiatas, et kui kaebealune hakkab kihutuskõnet pidama, võetakse talt sõna ära. Bachmann andis kellelegi märku. Endrik aimas, et ta otsekohe kohtusaalist välja viiakse, ning jätkas kiirustades:

«Ma usun, et töölisliikumine kõigest hoolimata edasi läheb ja kommunistide juhtimisel oma eesmärgi saavutab. Seda pole võimalik poriga määrida. Kordan veel, et käesolev protsess on kõige häbematum provokatsioon. Mina end kodanliku klassikohtu ees milleski süüdi ei tunnista...»

Seekord toimetati Endrik vanglasse tagasi autos. Masin sõitis küllalt kiiresti ja ratsapolitseinikel ning eskadronist väljavalitud sõduritel oli tegemist, et autost mitte maha jääda.

Reemet istus nariveerel ja ootas kannatamatult, kunas talle jälle järele tullakse. Mõne aja pärast jõudis ka

kohtualuste kolonn tagasi. Reemet kuulis tänavalt käsklusi, kõnekõminat ja vanglavärava avamist. Koridorides rutati edasi-tagasi. Jagati toitu. Uksed paukusid ja kõlisesid võtmed.

Mida nad inimestest edasi-tagasi veavad, kui otsus nagunii juba valmis oli! Kaugele nad selle komöödiaga lõpuks lähevad? Viimastel päevadel oli tema ees avanenud nii palju närusust ja ta soovis ainult, et kogu asi ometi ükskord lõpeks. Õhtusöök oli seekord rikkalikum ja toit võis olla, kui välimuse järgi otsustada, isegi maitsev. Endrik seda aga ei puudutanud. Tema kõrvus kumisesid ikka veel prokuröri sõnad. Ega ta siis ometi ei võpatanud?

Raekoja kell lõi juba kesköötundi, kuid ikka ei avatud ust. Luugi juurde ilmus vaid vanemvalvur ja teatas: «Jääge magama. Enne hommikut me üles ei aja.»

Kohtusaalis oli otsus juba ammu valmis, aga õigusemõistjaid pahandas tänavatel ootav rahvas. Lõpuks saadeti välja sõna, et vangid tuuakse kohale alles teise päeva lõunaks.

Endrik ei suutnud end magama sundida. Mõtted sagisid mööda kummalisi keerdkäike... Katusele rabistab vihma ja kohe ilmub perenaine lakaluugile, et teda karja saata... See on hoopis paatri kahvatu nägu, kuldrist läikimas kaelas... ta kuuleb vaimuliku monotoonseid sõnu, Stasja väriseb erutusest tema kõrval... väike Aleksei istub vangimaja vastas kiriku ukse ees ning ootab, millal vangid välja tuuakse...

Nurgas krõbistasid hiired, jooksid üle põranda ja kadusid uuesti. Raekoja kell lõi kaks, siis kolm...

Kaitsepolitsei ametnikud tõid lõpuks kohtu eesistujale sõna, et õhk on puhas. Tänavad olid tühjad. Vangide kolonn toodi välja päikesetõusu ajal. Neid kiirustati tagant, nagu ootaksid ees head uudised. Nagu varem, läks Reemet ka nüüd kõige ees. Tema käed olid raudu pandud, seekord selja taha. Kas see üksik inimene, kes seal kõnniteel seisab, ei ole äkki Udo? Vist mitte. Udo liikus tavaliselt püstipäi, see on kuidagi küüru vajunud...

Saalis oli seekord üsna vähe pealtkuulajaid. Reemet libistas silmad neist üle. See küürus kogu oli ikkagi

Udo. Nüüd kössitas ta saalinurgas, nagu oleks tal külm. Mõned kohad edasi aga... On see tõesti tema isa?

«Kohus tuleb!»

Reemet tõusis vastumeelselt. See oli talle nende päevade jooksul kõige vastikum toiming. Kohus? Tõusta püsti nende ees, keda ta oma südames kõige rohkem vihkas! Eesistuja nägu oli tursunud, Bachmann pistis midagi suhu, näris ja neelatas. Mõni aeg oli kuulda vaid paberite krabinat, siis tõusis kohtu eesistuja.

«Vabariigi nimel mõistetakse Endrik Reemet, Hansu poeg, sooritatud kuritegude eest surma — mahalaskmise läbi...» Endrik nägi, kuidas päikesekiir üle muhkliku põranda libises, ja mõtles, et nendesamade muhkude tekkimisele on ka Stasja kaasa aidanud. Tema ise sai oma naisega siin tantsimas käia ainult mõned korrad. Ta tõstis pea ja luges vastasseinal kirendavalt kuulutuselt: «Homme suur eeskava ja tantsupidu!»

«Vabariigi nimel... Meliine... eluks ajaks sunnitööle.» «Neil ei tule ehk kuigi kaua istuda, rahvas vabastab nad varsti...» mõtles Endrik.

Stasjale mõisteti neli aastat. Endrik nägi praegu ainult tema kummargil selga, õieti tema ererohelist kampsunit, mis rõõmsalt teiste vahelt helendas.

«Küllap nad ta välja koolitavad,» mõtles Endrik. «Minust endast ei olnud asja.»

Kohtu eesistuja luges ikka veel, palju kellelegi mõistetud on. Kümme aastat, kaksteist, viisteist aastat sunnitööd...

«Nad lasevad mu siis ikkagi maha,» mõtles Reemet. «Aga millal toimub selle etenduse viimane vaatus? Vist ülehomme või veelgi hiljem...» Saalis tekkis hetkeks sagimine. Kedagi kanti välja. Kohtu eesistuja pidas väikese pausi. See oli isa.

«See tuli haigest südamest... See kloppis tal juba ammu,» mõtles Reemet. Küllap isa juba varsti tagasi tuleb. Nii on temaga varemgi juhtunud.

Ta nägi oma kaaslaste väsinud, magamatusest kurnatud nägusid, ajakirjanikke, kes sirgeldasid üles viimaseid muljeid... Meliine ja Stasja ei sosistanud enam omavahel... Reemet tahtis püsti tõusta, et neile midagi sooja öelda. Valvurid haarasid temast kinni ja surusid uuesti istuma.

«Mitte ainustki sõna, või muidu . . .!»

«Mis muidu?» küsis Endrik. «Kas lased siinsamas maha?»

Endrik otsustas, et ta teeb seda pärast kohtuotsuse ettelugemist. Ta hakkab esimesena «Internatsionaali» laulma ja hetke pärast ühinevad temaga kõik süüdimõistetud. Udo oli ettepoole tulnud. Nende pilgud kohtusid, seekord pikemaks ajaks. Udo viipas talle, Reemet noogutas.

Isa koht oli ikka alles tühi. Eesistuja kiirustas. «Nüüd . . . nüüd varsti ta lõpetab.» Endrik muutus valvsaks. Äkki ilmusid tema selja taha veel kaks valvurit ja vang käsutati sosinal püsti. Läbemata oodata, kuni Endrik ise tõuseb, võtsid nad tal kahelt poolt käe alt kinni ja talutasid kohtusaalist välja. See toimus hämmastava kiiruga. Miks? Kas nad tema kavatsust ette aimasid? Uksekünnisel pistis üks valvur talle kirja pihku ja käskis: «Peida ära!»

Kohtusaalis äravõetud käerauad vist unustati seekord. Kuid Reemetit saatis terve relvastatud meeste eskort. Tänavatel liikus juba inimesi. Paremal läikles Emajõgi ja vees peegeldusid vastaskalda majad. Paatides istusid õngitsejad.

Saatjail ei paistnud just rüttu olevat, nad näisid samuti hommikust rahu nautivat. Harilik mööduja, kellel millestki aimu ei olnud, võis arvata, et need relvastatud mehed lihtsalt jalutavad, oskamata midagi targemat peale hakata. Reemetile pakuti suitsu. «Võtke, võtke,» sundis läikiva õlarihmaga ohvitser lahkelt. «Ega me inimsööjad ole. Täidame meile pandud kohustusi nagu sõdurid kunagi. Ega meie teid surma mõistnud!»

Endrik võttis ja tundis suitsust mõnu, rohkem kui kunagi varem. Päike, kalamehed, sillerdav jõgi . . . Turukauplejad veeretasid kärudel kohale oma kaubakoormaid. Tagasi mindi teist teed ja Reemet arvas, et küllap eskorti juhtiv ohvitser nii tahtis.

«Ka teised hakkavad nüüd tulema,» oletas Endrik.

«Eks ole ilus?» ütles ohvitser. «Suurem osa inimesi magab maha kõige ilusama — hommiku. Nad kaotavad väga palju.» Kõneleja hääl oli meloodiline. «Mida teie praegu tahaksite? Mida te tunnete pärast kohtuotsust? . . . Ma kinnitan teile, et mul mingisuguseid vae-

nulikke tundeid teie vastu ei ole, olge seetõttu avameelne.»

Reemet muigas. «Kui aus olla, ma püüaksin praegu kala. Kas või ainult ühe. Ja mida ma tahaksin? . . . Muidugi põgeneda, aga kahjuks pole see võimalik. Ja tunnen? Olen rahul, et meid nii väga kardetakse, ja tean nüüd veel kindlamini: tulemata see ei jää!»

«Mis asi tulemata ei jää?»

«Töörahva valitsus muidugi,» lausus Reemet lihtsalt. «Kui arvate, et ma möödunut kahetsen, siis eksite.»

«Kadestan teid,» tunnistas ohvitser mõne aja pärast. «Olen teile kade, et nii kindel suudate olla.»

Hakati kohale jõudma.

«Mul on väga kahju, et kalapüügist siiski midagi välja ei tule,» lisas ohvitser vabandavalt, ilma vähimagi pilketa. «Aga vahel on saatuse teed imelikud. Võib-olla avaneb meil edaspidi võimalus ka õngitseda. Mulle see ka meeldib!» Kõneleja helesinised silmad olid endiselt tõsised.

Vangla ukse ees lõi ta kannad kokku, tõstis käe kõrva juurde ja kordas: «Jah, saatuse teed on vahel tõesti imelikud.»

Vangi vastuvõtmine sarnanes mingi pühaliku rituaaliga. Vanglaülema selg oli sirgem ja samm kaalukam, kui nad piki hämaralt valgustatud koridori läksid. Võtmed kolksusid sammude taktis.

Endrik astus oma kongi, avas rusika ja vaatas mõtlikult kirjakest peopesal. Käekiri oli kuidagi tuttav. Ruudulisele vihikulehele oli kritseldatud vaid mõni rida:

«Pidin nii tegema ja loodan, et sa mõistad ja andestad mulle. See oli vajalik ja möödapääsmatu. Tänane surmaotsus muudetakse, kui sa ettepanekuga, mis sulle tehakse, nõustud. Mul pole aimu, mis see on, kuid tean, et nõustud, ja siis jääb ka minu süda rahule. Hecht.»

Endrik vaatas mõistmatult ukse poole. Luuk oli avatud. Ta märkas alles nüüd, et ähmane pirn tugevajõulisema vastu ümber oli vahetatud. Ta kägardas kirjakese kokku ja viskas konginurka. Mida nad plaanitsevad? . . . Ettepanek? . . . Neil on muidugi midagi musta kavatsusel. Reemet kuulatas teraselt. Talle näis, et tänaval karjuti. Midagi oleks nagu maha prantsa-

tanud. Vist kolonn jõudis kohale. Endrik katkestas isegi hingamise, kuid edasi kuulis ta vaid koridoris tammuva valvuri samme ja köhatamist.

Reemet istus nariveerele ja jäi ootama. Ta oli veendunud, et varsti peab midagi juhtuma. Iga hetk võib Bachmann sisse astuda. Kuidas teda vastu võtta?... Mis ettepanekuga ta tuleb?... Udo avaldas vist oma poolehoidu... Aga isa? Mis temaga ikkagi juhtus? Süda oli tal vist haigem, kui ta seda ise laskis välja paista...

Valvur tõi toidu. Tuli ka vanemvalvur, et öelda: «Mul kästi teatada, et riigivanemale armuandmispalve sisseandmisega pole mõtet viivitada.»

«Ei ole mõtet?... Jah, palvet ei ole üldse mõtet kirjutada,» lausus Reemet üles vaatamata. «Kommunistid ei palu kodanlasi. Kui mind jätta oleks tahetud, ei nad siis oleks ka surma mõistnud.»

«Kas pean sedasama ka vanglaülemale ütlema?... On see viimane ja lõplik sõna?»

«Jah, lõplik.»

Pärast lõunat tuli vanemvalvur taas usutlema, kas Reemet ehk armuandmispalve asjas pole siiski ümber mõelnud. Ta meenutas, et kallid tunnid on kärmed kaduma. Üheksa on neist läinud. Endrik vastas ka nüüd eitavalt ja mõtles kibestunult, et teeks enda vaid narriks. Kodanlaste lehed pasundaksid kooris, et kommunist Endrik Reemet palub oma elu pärast värisedes armu. Ja kes teab, kuidas nad nüüdki asja valgustavad...

Kui vanemvalvur läinud oli, kahetses Endrik, et temalt isa kohta pärida ei taibanud. Vaevalt, et ta teda enam näeb. Aga võib-olla on ehk paremgi. Mida nad räägiksid...? Isa teeks talle vaid etteheiteid. See sünnib vist homme. Siis, kui linn magab. Ja käed pannakse tal muidugi raudu nagu protsessipäevadel. Reemet tahtis, et Aleksei praegu tema juures oleks. Poiss oli arukas. Ta räägiks talle elust, räägiks kogu selle aja, mis talle veel jäänud on. Kahju, et neil Stasjaga last ei olnud. Kas nad tooksid Aleksei siia? Aga ei.

Poiss teeks olukorra ehk koguni raskemaks. Stasja ja Meliinega ta räägiks küll. Ja Udoga. Aga seda nad muidugi ei luba.

Nüüd ei pandud luuki enam üldse kinni. Endriku tegi see närviliseks.

«Kas sa mind küllalt juba näinud ei ole?» küsis Endrik, kui valvuri silmad luugile ilmusid.

«Ehk ei olegi. Nüüd on vastutus kahekordne. Kui sinuga midagi juhtub, antakse mulle hundipass.»

Õhtul toodi ühes toiduga kohaliku ajalehe numbrid ja ka «Päevalehe» omad, kus protsessist juttu oli. Reemet hakkas neid sirvima ning süvenes varsti lugemisse. Kohalik ajaleht oli protsessi valgustamisel püüdnud võimalikult erapooletut tooni hoida. Kirjutati, et süüpingis istuvad Reemeti sidepidaja ja abikaasa jätavad endast igati hea mulje, et nad on korralikult riides ja vastavad küsimustele kindlalt ning rahulikult. Naised end milleski süüdi ei tunnista. Isegi ajaleht pani Hechti tunnistuse kahtluse alla, märkides, et süüdistusmaterjal ei rahulda ja annab tunda peatunnistaja Bachmanni puudumine protsessilt. Järgmises numbris aga teatati, et alles haigevõitu kaitsepolitsei ülem siiski kohale ilmus ja seega ka kogu protsess hoopis teise käigu võttis. Viimasest lehest luges Endrik: «Reemeti üle poole tunni kestnud kõne tekitas saalisolijates elevust... Möödunut ta ei kahetse ega võtnud süüdistusest midagi omaks, kinnitades, et võitles nii, nagu oskas töörahva võimu maksmapanemise eest...» Kirjelduse lõpus märgiti, et Endrik Reemet võttis surmaotsuse vastu rahulikult, üleoleva muigega... Ta ise küll ei mäletanud, et muianud oleks. Ja edasi: «Pärast otsust varises saalis viibiv Reemeti isa kokku. Hiljem ta siiski toibus, ja nagu toimetus viimasel hetkel teada sai, astub isa samme armuandmispalve saatmiseks riigivanemale...»

Nii et toibus ikkagi. Aga armuandmispalve?... Isa on naiivne... Ta loodab ja — pettub. Armuandmispalve pikendab elu ehk ainult päeva võrra...

Lamades kinnisilmi naril, kinnitas ta enesele üha uuesti, et see, mis temaga juhtub, on paratamatu. Et ühte langenut asendavad kümme uut. Praegu ta siiski veel elab. On olnud juhuseid, kus surmamõistetutel on

õnnestunud haua äärelt põgeneda. Seni, kuni ta elab, peab ka lootma.

Hakkas vaevu hämarduma, kui kongilaes pirn helendama lõi. Reemetile tundus, et tema protsess jätkub. Et iga hetk tulevad valvurid teda «Bürgermussesse» toimetama. Uks ja seinad oleksid nagu võbisenud. Näis, et need võivad kohe kokku variseda. «Kas ma siis kardan teda?» imestas Reemet. «Bachmann? . . . Jah, muidugi! Ma ei taha näha tema õliselt läikivat lõusta. Tulgu ükskõik kes, aga mitte tema. Jäin selles mängus peale, vennas! . . . Just nii ta vist ütlebki ja naeratab ise võidurõõmsalt!»

Kaitsepolitsei ülem ilmus kongi nagu vaim, kuidagi märkamatult. Seisis vaikides ukse kõrval ja näis, nagu oleks ta hoopis juhuslikult siia sattunud. Polnud ei võidurõõmu, õlist naeratust ega tehtud sõbramehelikkust.

«Mis lahti on? Miks nii hilja?» tegi Endrik esimesena juttu.

Bachmann vajus taburetile ja alustas kuidagi vastumeelselt: «Sulle on välja saadetud Riigikogu liikme tasu, kokku 27 000 marka. Maksti viimaste päevadeni . . . Võid sellega oma äranägemise järgi talitada. Lase endale paremat toitu tuua, telli lubatud raamatuid. Tee oma elu üldse mõnusamaks. Võid ka vanematele saata. Ära karda, et midagi kaduma läheb. Igaks juhuks tee aga paber valmis, kellele sinust allesjäänud summa pärandada . . .»

«Milleks mulle enam raha?» imestas Endrik. «Aga pärandan selle muidugi vanematele. Üldse imelik, et nad saatsid! Väga imelik.»

Ka Bachmannile oli see imelikuna tundunud. Selle taga peab midagi olema. Miks nad temale üldse korralduse andsid teha Endrik Reemeti elu võimalikult mugavaks? Ja too telegramm . . . Ülem aimas, et temast kõrgemal on midagi teoksil. Teda sellesse ei pühendata.

«Kas ma Meliine ja Stasjaga võin kokku saada?»

«Selle kohta pean Tallinnast järele küsima. Isaga saad küll kokku. Ta on linnas ja käis mu jutul.»

Isegi seda!

Bachmann tõusis, jäi aga hetkeks seisma. «Isa saatis armuandmispalve. See lükati tagasi. Aga kohtuotsuse täitmisega, nagu isegi näed, nad ei rutta.»

Siis oli Endrik jällegi üksi. Tal kästi elu mõnusamaks teha, paremat toitu tellida, raamatuid lugeda . . . Oli see tõesti ikka nii? Ülem käitus imelikult. Kuhu jäi tema võidurõõm? Ja raha . . . Möödunud rasked päevad andsid ennast lõpuks tunda. Reemet vajus narile.

Ta äratati, kui hommikusööki laiali kanti.

«Kas lasete tuua midagi suupärasemat?» Vanemvalvur silmitses vanglatoitu halvakspanevalt. «Oled nüüd ju rikas!»

«Too mõnda head suitsu — «Orienti».»

«Ja veel?»

«Üks selline tükk lisaks,» osutas Reemet leivalelaual.

«Ainult?»

«Muud pole vaja — esialgu.»

«Arvel on ju tervelt kakskümmend seitse tuhat marka,» meenutas vanemvalvur. «Mina nii tagasihoidlik ei oleks, sest . . .»

«Viige siis minu arvel Stasjale, Meliinele ja neile teistele midagi . . . Ütleme suhkrut, vorsti, head leiba ja muud, mida vaja!»

«See on keelatud,» kahetses valvur. «Heategev selts ei ole lubatud. Ma lasen tuua midagi rasvasemat, sprotte näiteks, siis õunu . . . Võib-olla kõlbab ka rosinatega sai ja . . .»

Reemet ei öelnud enam midagi.

Mõne aja pärast toodi Endrikule tõesti rosinatega saia, võid, sprotte, õunu ja kolm pakki «Orienti». Sprotikarp oli avatud ja imal õlilõhn pani Endriku südame iiveldama. Ta lükkas karbi eemale, kuigi kõhus hakkas äkki nagu närima ja suhu valgus vett.

Enne keskpäeva tuldi taas kongi. Vanemvalvur tunnistas puutumata toitu, raputas etteheitvalt pead ja teatas: «Lähme! All ootab sinu isa.»

Ikkagi tuli! Aga mida talle öelda? Kõik tundus praegu kõnelemiseks nii tühine. Kui rääkida isale Alekseist? Nad võtavad ehk poisi seniks enda juurde, kuni Stasja . . .

«Kas sa isa näha ei tahagi?» ergutas valvur teda minekule. Endrik väljus raskel sammul. Kuidas olla,

et isa teda mõistaks? Ja ema... Kas ka tema teab juba?

Reemet viidi väikesesse kambrisse, kus uurijad tavaliselt vahialuseid üle kuulasid. Ka siin oli trellitatud aken kõrgel. Otse selle all seisis harilik laud. Tool oli kruvidega põranda külge kinnitatud. Isa istus laua taga. Põsk peopesale toetatud, vahtis ta väsinult enda ette. Ilmselt ta ei kuulnudki tulijaid.

Vanemvalvur köhatas ja ütles oma hariliku hoiatuse: «Rääkida on lubatud ainult perekondlikest asjadest!»

Isa võpatas ja ajas end laualt tuge otsides püsti. Ta oli vahepeal hallimaks muutunud ja kokku kuivanud, nagu oleks raskest tõvevoodist tõusnud. Riided lotendasid keha ümber, muidu sile lõug oli karvadesse kasvanud.

«Nad... ütlesid ei.» Isa otsis sõnu. «Riigivanem lükkas palve tagasi ja...» Ta ei suutnud jätkata. Üle krobelise palge veeres pisar. Võib-olla oli see esimene pisar tema meheeas.

«Ma ju teadsin, et sellel mõtet pole,» püüdis Reemet sundimatult öelda. «Palvekirja poleks tarvitsenud saata. Ega nad naljapärast Hechti valet vanduma ei meelitanud...» Vanemvalvur tahtis hoiatada, et seda pole lubatud, aga mõtles ümber ja hakkas suitsupitsist pigi välja koukima.

«Kuidas nad seda ometi võisid!» Isa ohkas raskelt. Ema ei teadvat kohtuotsusest veel midagi, nad ei ole talle isegi protsessist sõnagi öelnud ja on teda külarahva lobast siiani kõrvale saanud hoida.

«Ütle emale, et mind Venemaale saadeti. Esialgu vähemalt,» soovitas Endrik. Ta tundis, et nad on isaga kõige raskemast üle saanud.

«Kui sa ise tolle armuandmispalve oleksid kirjutanud?... Kui sa selle nüüd ise ikka saadaksid,» ei andnud see mõte siiski isale asu. «Võib olla, et nad siis... Seda sinu palvet riigivanem ehk ootabki. Ta ehk vihastas, et nii kangekaelne oled.»

«Ega riigivanemal seda asja siis üksinda lasta otsustada. Kui mõni minu kohta aga küsib,» palus Endrik ja võttis isal käsivarrest, «siis ütle, et ma midagi ei kahetse ja teisiti talitada ei saanud... Et nad mu surma mõistsid, siis olin ma töörahva heaks ikka midagi teinud...»

«Ei või lubada!» katkestas valvur Endriku jutu ja andis silmadega mõista, et peale tema kuulatakse neid ka mujalt pealt.

«Polegi enam midagi,» lausus Endrik ja pöördus isa poole. «Aleksei on praegu laste varjupaigas. Mul jääks süda rahule, kui te poisi maale võtaksite. Ja mulle Riigikogust saadetud raha ma läkitan sulle koju. Vangimajas on elu vilets. Stasjale ja seltsimeestele kulub abi väljast ära. Mõistad?»

«Sa veel küsid,» noogutas isa. «Poisi viin aga ühes ja olgu siis temagi...»

«Ja tervita Udo Kiiratsit,» sosistas Reemet isale kõrva ja ütles, kust ta tema üles leiab. «Ole päris rahulik,» lausus ta siis kõvasti ja noogutas julgustavalt. «Mina ei ole esimene, kelle nad maha lasevad!»

Üle isa põse veeres taas herneterasuurune pisar.

Kui Endrik kongi tagasi viidi, jäi isa uksekünnisele seisma ja saatis poega silmadega pika koridori hämarusse...

Kamber oli täis kakaolõhna. Laual auras kõhukas, ääreni täis kruus. Paberil oli kümmekond värsket võisaia. Endrikule tundus, et oli isale kõige tähtsama ütlemata jätnud, kuid ei teadnud praegu, mis see olla võis.

45.

Hommikul oli Udo Kiirats mõelnud, et läheb haiglasse. Aga nüüd oli päev juba otsa saamas, kuid tema istus ikka veel kodus. Ta oli püüdnud lugeda, ent ka sellest ei tulnud midagi välja. Kõrvus kumisesid tribunali eesistuja sõnad: «Surma mahalaskmise läbi...» Kas pole tema ise kõiges süüdi? Kui ta vaid rohkem pingutanud oleks, liiguks Reemet ehk praegugi vabaduses ja teeks oma tööd edasi.

Uksele koputati. Kiirats ei tõtanud avama. Koputati veel, nüüd juba tungivamalt. Udo südant läbis halb eelaimus. Ta pistis revolvri lauasahtlist tasku, avas ukse ja nägi enda ees halli kaabu ja tumeda mantliga võõrast.

«Kartsin juba, et kedagi kodus ei ole,» alustas mees kohe ukselt. «Te vist tunnete mind?» küsiti kätt tervituseks välja sirutades. «Aga igaks juhuks — Ast.»

«Ainult nime järgi.» Udo püüdis mõistatada, mida see must kaaren temast tahab.

Ast andis Udole ümbrikus kirja ja käskis kohe läbi lugeda, kuna asjaga olevat ülimalt kiire. Kiirats luges. Einbund teatas, et lõpuks ometi avaneb Udo Kiiratsil suurepärane võimalus eesti rahvale teenet osutada ja oma võlga lunastada. Vaid tema suutvat Reemetit õigele teele juhtida. Udo viigu asi nii kaugele, et Reemet oma möödunud elu kahetseks ja kommunismist avalikult, rahva ees, lahti ütleks. Ainult sellisel juhul kingitakse talle elu, muidu aga viiakse saabuva hommiku eel surmaotsus täide . . .

Udo pidi esimeses vihahoos portfellita ministri toast välja viskama. Too aga ruttas selgitama: «Ärge unustage, et praegu on mängus inimese elu! See pole naljategemine. Südamepõhjas võib ta ju jääda selleks, kes ta on. Aga rahva ees ütelgu kommunismist lahti. Valitsus tasub talle esinemiste eest kuninglikult. Aga hiljem leiame talle koha mõnes saatkonnas. Talle antakse võimalus isegi valida, ja oma julgeoleku pärast ärgu ta mingit muret tundku. Ja kõige selle juures me ei või unustada, et see on valitsuse ja härra riigivanema poolt suur humaansuse akt . . .»

Udo tahtis talle vahele rääkida, aga Ast ei lasknud. «Keeldumise korral võtate teie, härra Kiirats, oma hingele ühe inimese elu, keda muidu päästa oleks saanud. Küllap Reemet taipab, mis talle kasulikum on. Ükski normaalne inimene ei lükkaks niisugust ettepanekut tagasi. Kui ta aga ei taipa, siis veenge, paluge teda kõigi jumalate nimel. Öelge talle, et nii päästmiseks kui ka hukkamiseks on kõik ettevalmistused tehtud.» Ast hingas sügavalt ja jäi vastust ootama.

«Kas ma äkki und ei näe?» küsis Kiirats endalt. Ei, kiri on tal peos ja siinsamas seisab jesuiidihing. Einbund oli vähemalt otsekohesem. Kui maha lüüa, saab ühest lahti . . . Sellised nad siis ongi. Nende arvates on kõik ostetav ja müüdav, miski pole püha ega kallis . . . Reemet ootab siis praegu ikka veel surma. Aga talle pakutakse uuesti elu . . . Kas tõesti? Ei, nad pakuvad talle veel hullemat kui mahalaskmine.

Üks asi sundis Kiiratsit siiski järele mõtlema. Tal on võimalik Reemetit veel kord näha, seista temaga vasta-

misi. Seepärast tõusis ta ja kiirustas: «Lähme siis kohe!»

Aedade hämaruses valendasid õunapuud. Õhtupoolikul oli sadanud sooja vihma, õhk oli pehme ja allesniiske.

Minister esitas vanglaülemale oma dokumendid ja tutvustas kaaslast. Ast jäi kantseleisse ootama, soovis Kiiratsile kordaminekut ja meenutas: «Reemet otsustagu kohe. Ärge enne tagasi tulge, kui kõik korras on.»

«Ei tule. Enne ma ei tule.» Udo äsjane õhin oli korraga maad andnud kartusele. Mida Endrikule öelda? Südamesse tungis ahastus, mida ta enam eemale peletada ei suutnud. Kui Reemet aga murdub? . . .

Kiirats seisatas kongi uksel. Endrik istus väikese lauakese taga ja kirjutas süvenenult. Pliiats jooksis nobedalt üle paberilehe. Reemet näis oma mõtetega siit kaugel asuvat, ta ei tõstnud peadki.

«Tere, Endrik.»

Vang hüppas tuttavat häält kuuldes püsti. Hetk hiljem hoidis ta juba uskumatult tulijal käest. «Oled see tõesti sina? See pole ju võimalik . . .»

«Mina. See olen mina.»

Udo käsi oli külm. Mida see kõik tähendab? . . . Ei, see polnud enam endine Kiirats. Udo silmad olid elutud, nägu tuhakarva.

«Kuidas nad sind siia lasksid? Kas Bachmann . . .»

«Too on selleks liiga väike vend.» Udo häälest kadus jõud. «Päts, Einbund ja Ast pakuvad sulle elu. Kantseleis istub valitsuse emissar ja ootab sinu vastust.»

«Elu . . .» Endrik sattus segadusse. Talle meenusid Hechti kiri, Bachmanni külaskäik, raha ja ebatavaline lahkus tema vastu . . . Kas siis Udo Kiirats teebki talle salapärase ettepaneku?

Reemet tõmbas peopesaga üle näo. «Mida see tähendab?»

See oli nii räpane, mida ta nüüd Reemetile ütlema pidi. Ta ei räägi sõnagi rohkem. Tulgu Ast ise siia oma vastiku ettepanekuga.

«Ütle siis ometi!» sundis Endrik. «Selleks sa ju siia tulid.»

Teise nõudlik toon mõjus Udole kainestavalt. «Ah et mida see tähendab,» pahvatas ta. «Seda, et pead vas-

tutasuks kommunistlikust maailmavaatest lahti ütlema! Pead koosolekutel kommuniste mustama. Ja nagu ma taipasin, ei tekita see sulle erilist peamurdmist. Nad ütlevad ise, kuidas see käima peab. Sulle antakse raha veel pealegi. Oma julgeoleku eest sul karta ei tarvitsevat ja hiljem saad mõnes saatkonnas hästi tasuva koha. Kas see pole õnn, mis ootamatult sülle langes?»

Kongi tekkis sügav vaikus. Reemet oli harjunud mõttega, et seisab varsti püsside ees. Nüüd küsis ta endalt: «Kas ma need päevad vaid selleks pidin ootama, et lõpuks kuulda — hakka kommuniste laimama, salga oma ideed maha!»

«Minu kohustuseks on sulle öelda, et otsustad praegu oma elu ja surma üle. Kui sa nende ettepanekut vastu ei võta, viiakse juba mõne tunni pärast tribunali otsus täide!» Kiirats rääkis seda tuimalt, nagu oleks tal üksköik, kuidas Endrik otsustab.

Endrik vaatas üles trellide poole. Siis tähendab, et varsti. Iga koega, kogu oma olemusega tundis ta, et peab lõpuni vastu. Et suudab neile seal silma vaadata.

Ta astus paar sammu ja jäi jälle seisma. «Ütle,» lausus ta otsustavalt, «et kommunistid oma tõekspidamistega ei kaubitse, nagu nemad seda teevad. Ainult seda ja mitte sõnagi rohkem.»

Kiirats toetas selja vastu kiviseina.

«Mis sinuga lahti on?» muretses Endrik. «Oled haige?»

«Ma ei ütle sõnagi rohkem. Ma ei oleks selle ettepanekuga sinu juurde tulnud, aga tahtsin sind näha . . .»

Endrik noogutas.

«Sa ei usu, aga . . . ma oleksin sinu asemel niisamuti vastanud!» pahvatas Udo. «Nad on hullemad kõigist tõpraist!»

«Olen sind rohkem usaldanud, kui sinus kahelnud.» Reemet sirutas Udole käe. Kiirats jäi seda liikumatult vaatama ja langetas pea: «Ma ei ole seda väärt, et sinu kätt suruda . . .»

Sammhaaval taganes ta ukseni, hüüdis peaaegu karjatades: «Ei ole väärt!» ja jooksis välja.

Endrik jäi seisma kambri keskele. Kõmisevad sammud kaugenesid kiiresti.

Oli veel pime ja vaikne. Endrik oli unustanud, kus ta viibis, ja aina kirjutas. Kunagi ehk loetakse neid lehekülgi temast, Meliinest . . . seltsimeestest. Tal oli hea meel, et Kiirats siin käis, ega teinud talle südames ainustki etteheidet. Nüüd ruttas ta nii väga, ei tõstnud pead ka siis, kui koidu eel auto vanglaväravast sisse sõitis.

Udo seisis kiriku juures vangla lähedal.

«Inimesed on nagu kivid,» mõtles ta, «nagu kivid koldes. Leegid kuumutavad neid ja enamik kive pudeneb aja jooksul tuhaks. Kümnete hulgas on aga kivi, mis näib leekides karastuvat, veelgi kõvemaks muutuvat . . .»

Siis kuulis ta, et auto püssimeestega väravast sisse sõitis, nägi, kuidas tuli ühes kongiaknas kustus ja kaetud akendega auto väravast välja kihutas ning järsult paremale pöördus. See, kes seal ära viidi, oli tema esimene ja viimane sõber. Udo käsi libises tasku ja leidis sealt revolvripära.

Linn magas. Tunni pärast tõusis päike.

1956—1962

Александр Янович Сийвас
КАМНИ В ОЧАГЕ
Роман
На эстонском языке

Оформление Х. Ларетей
Эстонское Государственное Издательство,
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja M. Käbin
Kunstiline toimetaja H. Keigo
Tehniline toimetaja Ü. Laul
Korrektorid E. Tuulik ja A. Nurmoja

Laduda antud 4. IX 1963. Trükkida antud 18. XI 1963. Paber 54 × 84, 1/16. Trükipoognaid 22,5. Tingtrükipoognaid 18,45. Arvestuspoognaid 19,26. Trükiarv 14 000. MB-06777. Tellimise nr. 6963. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind 86 kop.

7—3